

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

(ગુજરાત કોપીરાઈટ વિભાગ)

અનુક્રમાંક ૫૬૨૨ વિંગત

ગ્રંથનામ મોરિસ કૃત હિંદુસ્તાનના
ઇતિહાસ - આ બીજી

વર્ગાંક

456

THE BOMBAY EDUCATIONAL DEPARTMENT.

TRANSLATION
OF
MORRIS'S HISTORY OF INDIA.

BY
CHOTÁLÁL SEVAKRÁM,
GUJARÁTI TRANSLATION EXHIBITIONER,

EDUCATIONAL DEPARTMENT.

SECOND EDITION.

(Registered under Act XXV. of 1867.)

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1872.

Price One Rupee.

गणराज विद्यापीठ ग्रंथालय
श्री. वि. वि. वि.
गणराज कॉपीराइट-संग्रह
पृष्ठ ५८२

BOMBAY :

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

મુંબાઈ સરકારનું કેળવણી ખાતું.

મોરિસ કૃત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું

ભાષાંતર.

છોટાલાલ સેવકરામ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલિશન એક્ઝિમ્બિશનરે.

કર્તુ.

આવૃત્તિ બીજી.

સન ૧૮૬૭ના માર્ચ ૨૫ પ્રમાણે આ પુસ્તકનો હક નોંધેલો છે.

મુંબાઈ:

ગવર્નમેંટ સેન્ટ્રલ પ્રિંટ ડીપો.

ઈન્ડિયન સં ૧૮૭૨.

ક્રીમત ૧ રિપિઓ.

મુંબાઈ:

એન્યુફ્રેશન સોસાઈટીના છાપખાનામાં છપાયું.

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ હું.

હિંદુલોકનો દેશ, તેમના ગુણદોષ, તથા તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.

ઈસ્વી સન ૭૭ સુધી.

હિંદુસ્તાનની સીમા—દેશનું સ્વરૂપ—ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું વર્ણન—સિંધુ તથા ગંગાનાં પાત્ર—મોટું રણ—મધ્ય હિંદુસ્તાન—દક્ષિણ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની નદીઓ—દેશમાં વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ—ખેતીના તથા ખનિજપદાર્થ—હિંદુસ્તાનનો વ્યાપાર—હિંદુલોકનો પેહેલાના વારામાં સુધારો—સ્થિરને સ્થિર રાખે એવા તેમના ધારા-મનુસ્મૃતિ—મનુના વારામાં હિંદુ લોકની સ્થિતિ—રાજકારભારની રીતિ—રાજભાગ—મનુના સમયથી થયેલા મુખ્ય ફેરફાર—ગ્રામ્યજન સમૂહ—હિંદુના ગુણ દોષ—હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—હિંદુની ઉત્પત્તિ—અયોધ્યાનું રાજ્ય—રામ—મહાભારતનું યુદ્ધ—ગંગા નદીના તટ ઉપરનાં હિંદુરાજ્ય—મગધ દેશનું રાજ્ય—વિક્રમાર્ક—રાજાભોજ—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ—પાણડય તથા ચૌહાણ રાજ્ય—તે કરતાં નાનાં રાજ્ય—શાલિવાહન—હિંદુની સંદેહ પડતી દાખલગણના વિધા.

હિંદુસ્તાન દેશ એશિઆની દક્ષિણે આવેલો છે. એની ધારું કરી ત્રણ દિશાએ જે સમુદ્ર વીંટાયેલો છે તેનું નામ હિંદી મહાસાગર છે. અને ઉત્તરે મધ્ય એશિઆના ઊંચાણના પ્રદેશ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે હિમાલય પર્વતનો આંતરો છે. પૃથ્વીમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત હિમાલયની ઓળમાં જોવામાં આવે છે.

હિંદુસ્તાનના બે મોટા ભાગ વિંધ્યાચળ પર્વતથી થયેલા છે. ઉત્તરના ભાગ-
ને હિંદુસ્તાન^૧ કહેછે, ને આખા દેશનું નામ પણ કોઈકોઈ
હિંદુસ્તાનનું સ્વરૂપ. વાર હિંદુસ્તાન કહેવાયછે. ખીજો ભાગ જે દક્ષિણ તેને દક્ષિણ
હિંદુસ્તાન કહેછે.

સિંધુ અને ગંગા નદીઓના વિસ્તીર્ણ સપાટ પ્રદેશ, સિંધુની પૂર્વે વિશાળ વેરાન
દેશ છે તે, અને જે જિંયા પ્રદેશની દક્ષિણ સીમા વિંધ્યાચળથી
ઉત્તરહિંદુસ્તાનનું વર્ણન. થયેલીછે તે પ્રદેશ, એ સર્વે મળીને ઉત્તર હિંદુસ્તાન થાયછે.

સિંધુ નદીના ખોના પ્રદેશમાં પંજાબ તથા સિંધ દેશનો સમાવેશ થા-
સિંધુનદીની ખોનો પ્રદેશ. યછે. સિંધ દેશ હિંદુસ્તાન અને બલુચિસ્તાનની સીમા
ઉપર છે.

જે સપાટ પ્રદેશ ઉપર થઈ ગંગા નદીનો પ્રવાહ વહેછે તે આખા દેશ મધ્યે
સૌથી રસાળ જમી છે. આ પ્રદેશમાંજ પેહેલ વહેલા હિંદુ
ગંગાનદીની ખોનો પ્રદેશ. લોક આવી વસ્યા હતા. એમાં^૨ હિંદુલોકનાં અનેક પવિત્ર ગામ
તથા પ્રિય નદી છે, અને હવાણાં એમાં ખ્રિશ્તિ ઇન્ડિઆની
રાજધાની અને અત્યંત સંપત્તિવાન પ્રાંતો છે.

મોટું રણ સિંધની પૂર્વે આવેલું છે; અને મધ્ય હિંદુસ્તાનનો જિંયા પ્રદેશ જે
મોટું રણ અને મ- વિંધ્યાચળ પર્વતની ઉત્તરને લગતો પ્રસરેછે એવું અમે કહી
ધ્ય હિંદુસ્તાન. ગયા તેમાંનાં હવા પાણી તેની કૃરતા ગરમ સપાટ પ્રદેશમાંનાં હવા
પાણી કરતાં સરસ છે.

૧. આખા દેશનું નામ પણ હિંદુસ્તાન હોવાથી ગૂંચવણ ન પડે માટે ઉત્તરના
ભાગને આ ભાષાંતરમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન લખીશું. શૂ. ભા. ૬.

૨. આ દેશનું નામ હિંદુસ્તાન અને એના રહેવાસીઓનું નામ હિંદુ એ
બંને પરદેશીઓએ પાડેલાં છે. કોઈ જુના સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ગ્રંથમાં એ નામ
નથી. તેમાં તો દેશનું નામ ભરતખંડ અને પ્રજાનું આર્ય લખ્યાં છે. ફારસી
ભાષામાં હિંદુસ્તાન અને હિંદુ એ નામો હોવાથી તથા તે બોલી બોલનારા લોકોનું
રાજ્ય આ મુલકમાં સેકડો વરસ રહ્યાથી એ શબ્દ ‘સ્થાન’ થઈ ગયો. સંસ્કૃત
‘સ્થાન’ બોલ, ફારસી ‘સ્તાન’ ને મળતો છે તે ઉપરથી દક્ષણીઓ તથા આપ-
ણમાં કેટલાએક હિંદુસ્તાન લખેછે, પણ એ અમને અશુદ્ધ લાગેછે. સનો
અપભ્રંશ હ થવાથી સિંધુ નદીના નામ ઉપરથી હિંદુ બોલ ઉત્પન્ન થયેલા
જણાયછે. શૂ. ભા. ૬.

દક્ષિણ દેશ વિસ્તીર્ણ સપાટ પ્રદેશ છે. એની ચારે ગમ ભિન્ન ભિન્ન જિઆઈની ડુંગરીઓ છે. આ દેશની પૂર્વે તથા પશ્ચિમે જે પર્વતો છે તે પૂર્વ ધાટ તથા પશ્ચિમ ધાટ કહેવાય છે. પશ્ચિમ ધાટની ઓળ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠાને સમાંતર ચાલે છે, ને તેની જિઆઈ ધણે ડેકાણે પુષ્કળ છે. પૂર્વ ધાટની ઓળ પૂર્વ કાંઠાને ધારણે ફૂંચી નદીથી મદ્રાસના અક્ષાંશ લગી જાય છે; ત્યાં આગળ પશ્ચિમે મરઝાઈને પશ્ચિમ ધાટની ઓળને, તેમાંના જિઆમાં જિઆ પહાડ નીલગિરિ આગળ મળે છે. ફૂંચી નદીથી ઉત્તર ભણી ડુંગરાની એક ઓળ પૂર્વ કાંઠાને લગતી ઠટક પર્યંત પ્રસરે છે. આ ડુંગરા આકારમાં પૂર્વ ધાટની પેઠે અનિયમિત અને ખંડિત છે.

દક્ષિણ દેશનું વર્ણન.

નીચાણનો પ્રદેશ જે પર્વત અને સમુદ્ર વચ્ચે છે તે ધણો ખરો સમ્પત્તિવાન તથા રસાળ છે. પશ્ચિમ કાંઠે આ પ્રદેશ સાંકડો ને જિઓ નીચો છે. પરંતુ પૂર્વ કાંઠે તેમ નહિ હોવાથી કુર્ણાટક તથા ઉત્તર સિરકાર નામે દેશો વિશાળ છે.

દક્ષિણ દેશનો નીચાણનો પ્રદેશ.

દક્ષિણ દેશમાં ધણી મોટી નદીઓ વહે છે; તેમાંની ધણી ખરીનો પ્રવાહ પૂર્વ દિશામાં ચાલે છે. એમાં સુખ્ય ગોદાવરી, ફૂંચી, પનાર, અને કાવેરી છે. ઉત્તરમાં નર્મદા અને તાપી પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશામાં વહીને ખંજાતના અખાતને મળે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની નદીઓ.

હિંદુસ્તાનમાં અનેક પ્રકારની ઉપયોગી વનરપતિ થાય છે. નાળીએરી, ખજુરી, સાગુ,^૧ અને ખીજાં તૃણ વૃક્ષ^૨ દેશમાં ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે. નાળીએરી બહુ કામમાં આવે છે. એનાં ફળ ખાવાના તથા જિઆ પ્રકારનું તેલ કાઢવાના કામમાં આવે છે. તેના કાચલાના પ્યાલાં ને ખીજાં રસોઈના કામનાં પાત્ર બનાવે છે. નાળીએરના રેસાનાં દોરડાં કરે છે, અને તેના કાટનાં કોટિયાં ને જાભ થાય છે. સાગ વનમાં પુષ્કળ થાય છે તે વહાણ બાંધવામાં ઉપયોગી છે. તિન્દુક, ચંદન અને સીસવનું લાકડું નકસી કામ કરવામાં વારંવાર ખપ આવે છે,

વનરપતિની ઉત્પત્તિ.

૧. સાગુ એખા કિંવા કાંજનું ઝાડ. ૨. સોપારીનું ઝાડ, તાડ, નાળીએરી, અને ખજુરી એ તૃણ વૃક્ષ છે. ૩. ભા. ક.

તેજનાનાં ઝાડ, સુગંધમય ગુંદરનાં વૃક્ષ, અને ખીજા અનેક પ્રકારના ઔષધી છોડ જ્યાંપંથ જોવામાં આવેછે.

એતીની એક મુખ્ય નિપજ ડાંગેર છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં માત્ર ઉપલા વર્ગના લોકને ખાવાના પદાર્થમાં મુખ્ય એખા એતીના પદાર્થ. છે. ઉતરતી પંક્તિના લોક ઘઉં કે રાગી ખાધને નિર્વાહ કરેછે. કેટલાક ભાગમાં લોક ઘણા એખા વાપરેછે ને કેટલાક ભાગમાં થોડા. ખીજા ધાન્યમાં ચણા, મકાઈ, તથા બાજરીની મુખ્ય નિપજ છે. હિંદુસ્તાનના ખનિજ પદાર્થ ઘણા પુરાતન કાળથી પંકાતા ખનિજ પદાર્થ. આવ્યાછે તેમાં વિશેષે કરી લોહું, હીરા તથા ખીજાં રત્ન છે.

પરદેશ સાથે હિંદુસ્તાનનો વેપાર છેક પુરાતન કાળમાં ઇસ્તાઈલના રાજા સોલોમનના સમયમાં ચાલતો એવું સંભવેછે. એ વેપાર હિંદુસ્તાનનો વેપાર. ૨ વિશેષે કરીને તેજના, જવાહીર અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રનો હતો. પાછળથી એકલા આરબ લોકે હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર એડવા માડ્યો. આરબ વેપારી થતા પેહેલાં હિંદુસ્તાનનો માલ પશ્ચિમના દેશોમાં ધાવું કરીને પગવાટે થઈ લેઈ જવામાં આવતો.

આ બોહોળો વેપાર સાક્ષી પૂરેછે કે હિંદુલોક પુરાતન સમયે ઉત્તમ મુધ- હિંદુનો પહેલાના રેલી સ્થિતિમાં હતા. હિંદુલોકના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિવારામાં મુખ્ય. ૧ છે આપણને માત્ર અલ્પ માહિતી છે, તોપણ આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે તેઓ, ચાહુદી લોકને બાતલ કરતાં, એશિઆના સઘળા દેશના લોક કરતાં વિદ્વત્તામાં, આચાર વિચારમાં, અને સંપત્તિમાં ચઢીઆતાહતા. યુરોપના અત્યંત પ્રખ્યાત દેશના લોકો ઉત્પન્ન થયા ન હતા, ત્યાર પેહેલાં તેઓએ શિલાટના, તથા કોતરવાના કામમાં, તથા મુતાર આદિ અન્ય શિલ્પી ધંધામાં અને કવિતામાં એટલી ઉત્કૃષ્ટતા મેળવી હતી કે તેની આગળ હિંદુસ્તાનની આસપાસના ખીજા દેશોના લોકની નિપુણતા હકી જતી. તેમનામાં આટલી છત છતાં તેઓ તે દહોડે હતા તેવાને તેવાજ રહ્યા. તેમના દેશના વિલક્ષણ સ્વરૂપને લીધે તથા ખીજા પ્રજાઓથી અજગા રહેવાના

૧. આ વાત ગૂજરાતને લાગુ પડતી નથી.

૨. પણ હાલ લોહું વિલાયતથી આવેછે. ગૂ. બા. ૬.

તેમના લક્ષણને લીધે ખીજ દેશના લોકોથી ઘણા યુગ પર્વત ન્યારા રહી તેમણે ધર્તર દેશો સાથે વેપારનો વેગનો સંબંધ રાખ્યો, પરંતુ અન્ય પ્રકારનો વિશેષ લાભકારી વ્યવહાર બાંધ્યો નહિ. હરકોઈ હિંદુ ગામ જે આપણે હાલ જોઈએ છીએ તેજ કોઈ પરદેશીએ પ્રાચીન સમયમાં જોયું હોત, તો તેને માલમ પડત કે ઘણીક મુખ્ય બાબતોમાં એ લોકની કરણી રહેણી સાંપ્રત કાળમાં જેવી છે તેવીજ પુરાતન કાળમાં હતી; અને જેમાં જેમાં ફેરફાર થયાં છે તે સારા નહિ પણ નકારા.

પ્રાચીન વારાના હિંદુ મંડળનું વર્ણન મનુસ્મૃતિમાં કરેલું છે. ધર્મશાસ્ત્ર (કાયદા) અને શિષ્યામણોનો આ સંગ્રહ ખ્રિસ્તી શા-
કના આરંભની પૂર્વે ૯૦૦ વર્ષ ઉપર થયેલો કહેવાય છે. મનુસ્મૃતિ. ઇ. સ. ૫. ૯૦૦.
હિંદુલોક મુધારામાં કેટલેક પગથીએ ચઢ્યા, ત્યાર પછી કાંઈક વર્ષે એ પુસ્તક રચાયું હશે એવું સ્પષ્ટ જણાય છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, તથા શૂદ્ર એવી ચાર માતિઓ તે સમયે હિંદુઓમાં હતી. પેહેલી ત્રણ નાતો દ્વિજ કહેવાતી, અને તેમને કેટલાક વિશેષ હક આપાયા હતા. શૂદ્ર લોક જતાયલા અને દાસત્વ પામેલા લોકના વંશજ હતા એવું બાસે છે. બ્રાહ્મણની કરણી રહેણી તથા આચાર વિચાર અને રાજ તથા રાજપુત્રનાં આચરણ વિષે મનુસ્મૃતિમાં અનેક સૂક્ષ્મ આમાઓ લખેલી છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાએ એકરાજસત્તાક હતી. ધનસાફ કરવાનું કામ મંત્રી સભાની તથા બ્રાહ્મણ જાતિના મુખ્ય પ્રધાનની સહાયથી ધણું ખર્ચે શરૂ કરતો. દેરાની અંદરનો કારભાર કેટલાક અધિકારીઓ ચલાવતા. તેમની પદવી, તેમના અધિકારના પ્રમાણમાં, ચઢતી ઉતરતી હતી. તેઓમાંના કેટલાકને હજાર ગામનું ઉપરીપણું હતું; કેટલાકને સો

૧. એ અભિપ્રાય કેવળ ખરો જણાતો નથી. કેટલીક બાબતમાં થોડો ઘણો મુધારો થયો છે. શૂ. ભા. ૬.

૨. રાજ્ય વ્યવસ્થા તથા ધર્મશાસ્ત્ર (કાયદા) રચવાં કે રદ કરવાં એ રાજાના હાથમાં ન હતું; તે કામ બ્રાહ્મણોનું હતું. બ્રાહ્મણો પણ નવું કરીએ છીએ એમ કહેતા નહિ, પણ આગળનું જૂનું છે તે બતાવીએ છીએ એમ કહેતા. એથી નવા સારા ધારા કરવામાં અડચણ પડતી ને હજીએ પડે છે. શૂ. ભા. ૬.

ગામનું અને કેટલાકને દેશ ગામનું. હરેક ગામનો મુખી તે ગામનું કામ કાજ ચલાવતો. મુખીપણાની મહેનતના બદલામાં ખેડુતો પાસેથી ખેતરમાં જે ઉગે તેમાંથી કાંઈક તેને મળતું, અને ખીજા અધિકારીઓને તેમની આકરીને પેટે જમીન આપવામાં આવતી.

હવણાંના સમય પ્રમાણે કેટલાક વેપાર ધંધા ઉપર અને કૃષિના પદાર્થ

ઉપર કર લેવામાં આવતો. ધાન્ય ઉપર ધણામાં ધણો ચોથ

રાજ્ય કર.

ભાગ કર લેતા, પણ ધણી ખરી વાર એક આશંસથી માડીને

એક પક્ષાંશ લગી લેવાનો ચાલ હતો.

મનુના સમય પછી રવભાવિક રીતે અનેક તરેહના ફેરફાર થયાછે. પરંતુ

મનુના સમય પ-
છીના વિકાર.

આજ્ઞાણનું પ્રાપ્ત્ય અને જ્ઞાતિભેદ અદ્યાપિ જારી રહ્યાંછે.

હાલ ખીજા અને ત્રીજી^૧ વર્ગના લોક વસ્તિના પ્રમાણમાં આ-
છા છે, અને શુદ્ર કેવળ અધમ ગણાતા નથી. પરંતુ પાછળથી અગણિત જ્ઞા-
તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને જાતબહારીઓની નવી નાતો બંધાઈ છે^૨.

આચ્યજન સમૂહ તો આજ પર્વત જારી છે. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં

આચ્યજન સમૂહ.

ગામડાના વહીવટમાં વિકાર થયાછે. કેટલેક ઢેકાણે વિધોટી

વિષે પ્રત્યેક માણસ જોડે ડરાવ કરવામાં આવેછે, અને કેટલેક
ઢેકાણે મુખી સાથે; પરંતુ પ્રત્યેક ગામ નોખું મંડળ કે જાણે પ્રજા છે. દેશના
રાજકર્તા ધણા દૂર હોવાને લીધે ગામડાના ભોળા લોકના જોવામાં નથી આવતા,
અને તેઓ ધણીવાર બદલાઈ જાયછે, પરંતુ દરેક ગામ નાની સરખી દુનિઆ
હોય તેવુંજ રહેછે. તેઓ ઉપર અમલ કરનારા અધિકારીઓ તેમના પો-
તાનામાંનાજ હોયછે; ને એ અધિકારીઓ કોને જવાબદાર છે તેની તેઓ
થોડીજ દરકાર રાખેછે.

હિંદુસ્તાન દેશ ખડુ વિશાળ છે, તેમાં વિવિધ પ્રકારની ધરતી ને હવા

હિંદુના શુદ્ધરોષ.

જોવામાં આવેછે. એમાં વસનારા લોકને હિંદુ કહેછે. સ્થળ,

રીત ભાત તથા ભાષાના કારણથી હિંદુ લોકની ધણા ભેદ
થયેલાછે. હિંદુજન અને આઈરિશ લોક વચ્ચે જેટલો અંતર છે, તેટલો

૧. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એટલે રજપૂત, વાણીઆ, કણબી, વગેરેને આ-
જ્ઞાણ શુદ્રમાં ગણેછે. ધણાકોએ જનોઈ તજ કંઠીઓ પહેરી છે. શૂ. ભા. ક.

૨. અમાર, ઢેડ, વગેરે નાતો એમાં છે. શૂ. ભા. ક.

અંતર જુદા જુદા ભેદના હિંદુલોક વચે હોયછે. બિન્ન બિન્ન ભાગમાંના લોકનાં લક્ષણ બિન્ન બિન્ન હોયછે. બંગાળી લોક નિર્મળ અને શંડવા છે; રજપૂત શરવીર છે. મદ્રાસના તામિલ લોક જેવા ભોળા છે તેવાજ મરાઠા લોક પ્રપંચી છે. તૈલંગણ પ્રાંતના લોક અને પશ્ચિમ કાંઠાના લોક જુદી જુદી પ્રકૃતિના માણસ છે. માટે અમારે હિંદુ સમૂહનાં લક્ષણ કહેવાં જોઈએ.

હિંદુલોક રીત ભાતમાં સુજન અને વિવેકી છે; પાવા પીવામાં તથા ઓઢવા પહેરવામાં સાદા છે. સગાં રનેહી ઉપર તેમનું હેત વહાલ અચળ રહે છે. ખીકણપણું, અસત્યતા, આળસુપણું અને વિવાદયુદ્ધિ એટલા તેમનામાં અવયુલ છે. જે પુરૂષો ઉપર તેમની પ્રીતિ હોયછે તે પુરૂષો તેમના આગેવાન હોયછે, ત્યારે તેઓ શરવીરપણું બતાવેછે. તેમના ઉપર વિશ્વાસ આણી તેમને માલ મતા સોંપ્યાં હોયછે, તો તેઓ પ્રમાણિકપણું રાખેછે. તેઓને યુલુ ક્યોં હોય તો તેઓ એશીગણ થાયછે. તેમના ઉપર કોઈ માયા મમતા બતાવેછે, તો તેઓ સામી માયા મમતા દર્શાવેછે; પરંતુ તેઓ નીતિના ફલાણા નિયમ પ્રમાણે વર્તેછે એવું જાણતું નથી, તાત્પર્ય, તેઓ અમુક આકીન રાખતા હોય એમ લાગતું નથી.

ઉપલા વર્ગના લોક આચાર વિચારમાં સુધ્ધતા રાખેછે. તેઓ ઉત્સુક તથા સાહસિક નથી, તોપણ તેમના સર્વ કાર્યમાં તેઓ ધીરા ને આગ્રહી છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેઓ પોતાના કામમાં એટલા તનમનથી વળગેછે કે તે જોઈને કોઈ પણ માણસને આશ્ચર્ય લાગે. જે વાતોમાં ઇંગ્રેજ અને હિંદુ વચે ભેદ પડ્યા વગર રહેજ નહિ, તે વાતો એક કોરણે રાખી જે વાતોમાં તેમની વચે ભેદ નથી પડતો તે વાતો જાણવાને કોઈ ઇંગ્રેજ સરળભાવે યતન કરશે, તો હિંદુ લોકમાં એવા ઘણા યુલુ તેના જોવામાં આવશે કે તે યુલુનાં પોતે વખાણ કરી શકે. એમ અંતઃકરણથી ઇચ્છા રાખીએ છીએ કે ઇંગ્રેજ અને હિંદુ વચે દિન પ્રતિદિન અધિક અધિક બનાવ થાઓ.

હિંદુના પુરાતન ઇતિહાસ વિષે આપણને ઘણી થોડી માહિતી છે, કારણકે પ્રાચીન હિંદુ રાજાઓના જે વૃત્તાંત આપણને મળ્યાંછે તે હિંદુની કલ્પિત વાર્તા અને હિંદુ ધર્મની દંતકથાઓ સાથે એટલાં બધાં મિશ્રિત થઈ ગયાં છે કે એમાંથી દેહધારી શરવીર પુરૂષોનું આ-
હિંદુસ્તાનનો
પુરાતન ઇતિહાસ.

ધણા ખરાનો એવો મત છે કે હિંદુ લોક હિંદુસ્તાનનાં વતની નથી. એવું દિસેછે કે તેઓ વાયવ્ય કોણ બણીથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ; હિંદુની ઉત્પત્તિ. પ્રથમ હિંદુસ્તાનના છેક ઉત્તરના ભાગમાં વસ્યા ; અને ત્યારપછી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પેઠા.

હિંદુ ગ્રંથકારોએ જૂનામાં જૂનું અયોધ્યાનું રાજ્ય લખ્યુંછે. આ રાજ્યમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય વંશની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ધરાય- અયોધ્યાનું રાજ્ય. છે, તથાપિ ઇતિહાસમાં લખવા જોગ પ્રથમ પુરૂષ રામ થયા એવું લાગેછે. રામ અયોધ્યાના રાજા હતા. રામ દક્ષિણમાં સ્વારી કરી પોતાના યુદ્ધ ચાતુર્યથી એટલા પ્રખ્યાત થયા કે પ્રાચીન વારાના લોકની રીત પ્રમાણે પાછલા યુગના લોકે તેમને પૂજ્ય તથા દેવાંશી કરી સ્થાપ્યા.

ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી ખીજ વાર્તા પાંડવ કૌરવની લઢાઈછે. એનો પાંડવ તથા કૌર- પાયો ખરો હશે એવું સંભવેછે. પાંડવ તથા કૌરવ એક વનું યુધ્ધ. કુટુંબની બે શાખાઓ હતી. તેઓ દિલ્હી પાસેના હસ્તિના- પુરના સિંહાસન માટે લડતા હતા. પાંડવનો જય થયો, પરંતુ તેમણે પોતાનાં સગાં સ્નેહીની હાનિ થયાથી ખેદ પામી હિમાલયના વેરાન દેરામાં જઈને દેહ છોડ્યા. કૃષ્ણ જે જૂનરાતના રાજા તે પાંડવના મિત્ર હતા.

મહાભારતનું યુદ્ધ સોવસા ખ્રિસ્તી રાકની પૂર્વે યૌદમા સૈકામાં થયું. તેવારે ગંગાની ખોના પ્રદેશમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાન હતા. ગંગાનદી ઉપરના હિંદુ સંસ્થાન. ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦. તથાપિ તે સંસ્થાનના રાજાઓને પરસ્પર મિત્રાચારી હતી, તથા ત્યાંના લોક અન્યોઅન્ય સાથે વેપાર વણજ કરતા.

આ સંસ્થાનમાંનું એક સંસ્થાન મગધ નામે હતું. એ સંસ્થાનમાં મગધનું રાજ્ય. મહાભારતનું યુદ્ધ થયું તે વર્ષથી તે ચાલતા રાકના પાંચમા સૈકા લગી એકજ વંશના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું એવું દિસે- છે. આસપાસના રાજ્યમાં આ રાજાઓનાં માન પ્રતિષ્ઠા ભારે હતાં, અને વળી તેમને સિંધુનદીની પશ્ચિમના લોકો સાથે મૈત્રી હતી. આ રાજાઓ- માં ધણજી નામાંકિત બે રાજા થયા, એકનું નામ ચંદ્રગુપ્ત હતું, એને ગ્રીક લોક સાન્દ્રાકોટસ કહેતા. સિકંદર પાંદ-

શાહનો સેધુકસ નામ એક સરદાર હતો તેણે ચંદ્રગુપ્ત જોડે મિત્રાચારી બાંધી હતી. ખીજનું નામ આસોક હતું. એણે રાજ્યનો ખડું વિસ્તાર કરી રૂડી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું.

એ સમયમાં ખીજાં સંસ્થાન હતાં તેમના સંબંધી વાસ્તવિક ધર્માં ઉજ્જયિની નગરીના રાજા વિક્રમના જન્મ પર્વત મળતાં નથી. હિંદુ લોકમાં વિક્રમને મોટો શ્રેયી નર ગણેલા છે; તેના ન્યાય તથા આતુર્ય વિશેની ઘણી વાર્તાઓ કહેવાય છે. તેણે પોતાના નામથી શક પ્રવર્તનારો તે ઘણો ખરો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ચાલે છે, ને તેનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬ વર્ષે થાય છે. અગ્રીઆરમાં સૈકાની સમાપ્તિમાં રાજા ભોજ યો તે પણ હિંદુ લોકને પ્રિય હતો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ કરતાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વિષે વધારે માહિતી છે. હિંદુ લોક દક્ષિણમાં ક્યારે આવી વસ્યા એ વાત નક્કી નથી, પરંતુ એ બિના પ્રાચીન સમયમાં ખની હશે. જે ભાષાઓનું મૂળ હિંદુની પુરાતન સંસ્કૃત ભાષાથી કેવળ જુદું, પરંતુ જેઓ પરસ્પર સંબંધ રાખનારી એવી ઘણી ભાષાઓ દક્ષિણમાં ચાલે છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે એ ભાગમાં મૂળ રહેવાસી ઘણાં વર્ષ લગી વસ્યા હશે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણાં સંસ્થાન હતાં. તેમાં સૌથી પ્રખ્યાત પાણ્ડ્ય તથા ચૌળ હતાં. પાણ્ડ્યના રાજા પોતાના પાડોશી ચૌળ દેશના રાજા સાથે વારંવાર વિરોધ કરતા હતા. તેમની રાજધાની મદુરામાં હતી. સાંપ્રત કાળમાં મદુરા તથા તિનાવલિ પ્રાંત છે એ મૂલક તે રાજાઓનો હતો.

ચૌળ સંસ્થાનની રાજગાદી કુંજેવરમમાં હતી. આ સંસ્થાન એક પ્રસંગે ખડું વિસ્તાર પામ્યું હતું, અને એને તામે મોદાવરી નદી પર્વત દેશ હતો.

આ બે સંસ્થાન અને સમુદ્રની વચ્ચે તૈલંગણ તથા કાનડી દેશોમાં, અને વિંધ્યા પર્વત લગી ઉત્તર ભણીના પ્રાંતોમાં નાનાં નાનાં સંસ્થાન હતાં; પરંતુ તે સંસ્થાનનાં આખ્યાન ગૂંચ-પુચ્છિયાં છે ને રસિક નથી.

વિક્રમર્ક તથા જોળ.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો પુરાતન ઇતિહાસ. ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦.

પાણ્ડ્ય દેશ. ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦.

કાળ સંસ્થાન.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનાં નાનાં રાજ્ય.

શાલિવાહન જેના નામથી ઇ. સ. ૭૭ વર્ષ હિંદુ શક આલ્યો તેણે મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કર્યું. આ બળીઆ રાજ હતો એવું દિ-
શાલિવાહન. સેછે, પરંતુ તેના જન્મ ચરિત્રની લોકમાં ચાલતી ગાથાઓ બોડી કહેલી છે. તેના વિષે એવું કહેવાયછે કે તેણે માળવાના વિખ્યાત રાજા વિક્રમને જીત્યો, પરંતુ એ લૌકિક વાત સાચી હોય નહિ. કારણ કે વિક્રમ પછી ઘણે વર્ષે તે થયો.

જે પ્રાચીન સમયનું વર્ણન અમે અહિં લગી લખ્યું. તેમાં બનેલા મુખ્ય મુખ્ય વર્તમાન કહેવાને અને હિંદુ દંતકથાના જે ભાગ કાંઈક સાચા લાગેછે તે દર્શાવવાને અમે બનતો શ્રમ લીધો છે. પરંતુ એવિશ્વસ્યના સાહેબ કહેછે, ને તે ખરું છે, કે સિકંદર પાદશાહે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી ત્યાર પહેલાની કોઈ પ્રસિદ્ધ બિનાની તારીખ મુકરર કરાતી નથી; અને આ હિંદુસ્તાન દેશ મુસલમાન લોકે જીતી લીધા પછી અહિંના લોકની હકિકત આદિથી અંત લગી કહી શકીએ છીએ; ત્યાર પહેલાની તે પ્રમાણે કહેવાતી નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

મથમના મુસલમાન રાજાઓના વારામાં હિંદુસ્તાન દેશની સ્થિતિ.

ઇ. સ. ૧૦ પૂર્વે ૩૨૮ થી સન ૧૫૫૬ સુધી.

ધરાની લોકની સ્વારી—ગ્રીક લોકની સ્વારી—સેલ્યુકસ—બાક્ટ્રિઆનું રાજ્ય—મુસલમાનની ચઢાઈ—મહમદ ગિજની—તેની છેલ્લી સ્વારી—સોમનાથનો ઘેરો—મહમદ ગોરિ—કુતુબુદ્દીન—ગુલામ વંશના રાજા—ખિલજી વંશ—તખલખ વંશ—મહમદ તખલખ—તેનાં ઘેલાઈનાં કાર્ય—શિરોજશાહ—તેનું રહું રાજ્ય—તૈમુર-લિંગ—દિલ્લીમાં મનુષ્ય વધ—હિંદુસ્તાનમાં અંધેર—બાબર—પાનિપતની લઢાઈ—બાબરના ગુણ દોષ—રજપૂતલોક—શિકરિની લઢાઈ, અને બાબરનો જય—હુમાયુન—શીરશાહ તેને પદબદ્ધ કરેછે—શીરશાહનું હૃતકારક રાજ્ય—હુમાયુન રાજ્ય પાછું મેળવેછે—

હુમાયુનું ધરિનમાં નાસી જવું, પાછું આવવું, અંતે પ્રરી ગાદીએ ખે-
સવું ને મરણ પામવું.

હિંદુસ્તાનની લક્ષ્મી ને મોઝાઈ ઉપર લોભાઈને પરદેશી વિજયી પુરુષો
એ દેશઉપર ચઢાઈઓ કરતા આવ્યા છે. જે લોકે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી-
ઓ કરી તેમની સામે હિંદુલોક લઢ્યા, પરંતુ તેઓ તે લોકને
સઘ રોકી રાખ્યા નહિ. ઘણા સૈફા ઉપર ધરિની લોકના દા-
રા રાજાએ સિંધુ નદીના કાંઠાના દેશો ઉપર સ્વારી કરીને તે
જીતી લીધા, પરંતુ જે મોઝા રણને હિરોઝિટસ નામે ગ્રીક ઇતિહાસ કર્તાએ
પૃથ્વીની પૂર્વ સીમા કરી વર્ણવેલું છે તેની આણીમર એ રાજા આવ્યો હો-
ય એવું જણાવું નથી. હિંદુસ્તાનનો જે થોડો ભાગ ધરિની લોકે જીતી
લીધો હતો તે ભાગમાંના લોકની પાસેથી તેમણે ખંડણી માગી હતી, પરંતુ
ત્યાં તેમની અલ્પ સત્તા ટકી રહી નહિ.

ધરિની લોકની
સ્વારી.

મહાન સિકંદરે ધરિનની પાદશાહી જીતી ; તેના તાબાનો
દેશ હિંદુસ્તાન છે એમ કહી ઘણા મોઝા સૈન્ય સહિત ખંભળ
ઉપર ચઢાઈ કરી.

ઇ. સ. પૂ. ૩૨૮.

યોરસ^૧ નામે હિંદુરાજા શૌર્યથી તેના સામો લઢ્યો, પણ સિકંદર તેનો પ-
રાબલવ કરીને હૈફાસિસ નદી જેને હવણાં સતલજ કહેછે ત્યાં લગી આવ્યો.
અહિં તેના સૈન્યના લોકે ખંડ કર્યું ને તેની સંગાતે આગળ જવાની ના કહી.
સિકંદર જીતેલા ભાગમાં યોડાક કિલ્લેદાર મુકીને તથા દેશી રાજાઓને
મિત્રાચારી બાંધીને સિંધ તથા અલુચિસ્તાનની વાટે પાછો આસિરિ-
આ ગયો.

દિગ્વિજયી સિકંદરના મરણ પછી તેના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ તેના સે-
લ્યુકસ નામે સરદારને મળ્યો. તેણે મગધ દેશના રા-
જા ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ કરી. તેની રાસતો ચંદ્રગુપ્તના લા-
ભમાં હતી.

સેલ્યુકસ.

૧. એ નામ ગ્રીક ગ્રંથોમાં છે. પરબાપાના ઉચ્ચાર ગ્રીક લોક ખોટા
કરતા તે ઉપરથી રાક જાયછે કે એ રાજાનું ખરું નામ એથી ભિન્ન હશે.
ગ્રૂ. ભા. કર્ત્તા.

કાબુલની ઉત્તરે આફ્રિઝિઆ જેને સાંપ્રત કાળમાં અંદુલ કહેછે, તે પ્રાંત સેલ્યુકસના રાજ્યનો વિભાગ હતો તે કેટલેક વર્ષે સ્વતંત્ર થયો, ને તે ઉપર ભગૂત, બળવાન, તથા મુધરેલા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. હારા અને સિકંદર હિંદુસ્તાનમાં જઈલે મુધી ગયા હતા તે કરતાં વધારે ભાગ આફ્રિઝિઆન લોકે જીતી લીધો. હિંદુસ્તાનમાં આફ્રિઝિઆન લોકની સત્તા સૌથી વધારે વર્ષ ટકી,

પરંતુ તેઓ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર કાંઈ અમ્યળ એધાણી છાપી ગયા નહિ. આ લોકની પછી જે રાજાઓએ હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી તે ઘણી જીદી પ્રકૃતિના માણસ હતા. તે મુસલમાની ધર્મના હતા; તેમણે હિંદુસ્તાનનો ઘણો અંશે ભાગ જીતીને ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું તે સેંકડો વર્ષ લગી કંડે ધડે ચાલ્યું.

પ્રથમ મુસલમાનના જે સરદારે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી તેનું નામ મહમદ ગિજની. તે ગિજનીથી આવ્યો. એ રોહર ચંબળબની પેલીમરના પહાડી દેશમાં હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ છે.

ગિજનીની ગાદી માટે તેને ઘણી વઢવાડ કરવી પડી. સ્વદેશમાં સ્વસ્થતા થયા પછી તે નિરાતે નહિ એસતાં કાંઈ વિશેષ ઉદ્યોગ શોધવા લાગ્યો, કારણ કે તે સ્વભાવે અતિ અમ્યળ હતો, તથા તેની પાસેના પુષ્કળ લઢવૈયા લોક નવરા પડ્યા હતા. તેણે વિચાર્યું કે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરીએ તો હૂંટનું મોટું ભક્ષ મળે; આ વિચારથી તેણે જે માણસોના મનમાં સાહસ તથા યુદ્ધની ઉલટ હતી તેમને પોતાના ઝુંડા તળે આવી મળવાને તેડ્યા. પછી તેણે મસ સૈન્ય લેઈ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પાસે પાસેના પ્રાંત ઉપર તેણે બાર સ્વારીઓ કરી. પ્રત્યેક સ્વારીની અંતે પુષ્કળ હૂંટ ને લક્ષ્મી લેઈ તે પાછો ગિજની જતો.

છેલ્લી સ્વારીમાં મહમદ તથા તેના સૈન્યનો નારા થવાની તૈયારી હતી. આ સ્વારીમાં તે સોમનાથ લગી આવ્યો હતો. એ અંધકુંડર ને પુરાતન મંદિર હતું. તેમાં પુષ્કળ સંપત્તિ હતી. દેવાલય ફરતો કોટ કિલ્લો બાંધેલો હતો, ને તેના રક્ષણ કરનારા પુષ્કળ અને થરા માણસ હતા. તેમણે બહુ દિવસ લગી મુસલમાન લોકને

માહિતી આપું રાજ્ય.

ઈ. સ. ૧૦૦૧
હિંદુસ્તાન જીતી
તેનારા મુસલમાન
રાજાઓ.

તેની હિંદુસ્તાન
ઉપર સ્વારી.

સોમનાથનો મંદિર.
ઈ. સ. ૧૦૨૪.

પાછા હઠાવ્યા. પોતાના પવિત્ર દેવાલય ઉપર હુમલો થયાના સમાચાર સાંભળીને આસપાસના હિંદુરાજા રાણાઓને શરૂ ચઢ્યું, ને તેમણે મહમદના સૈન્યને આવીને ઘેરી લીધું. આ નવા રાત્રી સામે લડવા સાથે મહમદને ઘેરો ઉઠાવવો પડ્યો. ધણીવાર દારૂણ યુદ્ધ ચાલ્યું. આવેશમાં આવેલા હિંદુઓ બહાદુરીથી લડ્યા, અને રાત્રીઓને હઠાવતા જતા. એ જોઈ મહમદે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને પોતાના સૈન્ય સમક્ષ ધુંટણીએ બેસીને પોતાનો જય થવા મોટે સ્વરે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી. પછી તેણે પોતાને ઘોડે ચઢી હિંદુ ઉપર ફરીને ધસારો કરી ફતેહ મેળવી. હિંદુ લોક નાહા, ને સોમનાથના કિલ્લાના રખવાળ નિરાશ થઈને રાત્રી સામે લડતા લડતા સમુદ્ર તીરે ગયા, ને ત્યાંથી હોડીઓમાં બેસી સમુદ્ર પાર ગયા. પછી મહમદ દેવળમાં પેહો, ત્યારે તેણે મોઝામાં મોટી શ્રાવિ પોતાને હાથે પ્રહાર કરીને તોડી, તથા મંદિરમાંની સર્વ સંપત્તિ હરી લીધી.

મહમદે પાછાં ગિજની જતાં ગૂજરાતમાં કેટલાક દિવસ રહીને તે પ્રાંતના લોક ઉપર એક રાજા નીચ્યો, પછી તે ત્યાંથી ઉપડી માર્ગે આવ્યો. મહમદનું ગૂજ. પહેતુ એવું બન્યું કે જે વાટેથી તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો રાતમાં ચોલવું ને તે વાટ રોકી અજમેરના રાજાએ પુષ્કળ સૈન્ય સાથે પગલ ગિજની પાકાનું. કર્યો હતો. આ વાતની મહમદને જાણ થયાથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે એ વાટ છોડી દેઈ સિંધદેશની પૂર્વે જે રેતીનું મેદાન છે તેમાં થઈ નવો માર્ગ કાઢવો. મહમદને તે વાટે જતાં મહા મહા કષ્ટ પડ્યાં. તૃષા, તાપ, તથા થાકથી હજારોના પ્રાણ ગયા, ને તેનું ધણું ખર્ચ સૈન્ય નાશ પામ્યું.

મહમદની પાછળ જે ગાદીએ બેઠા તેમનું વર્ણન અહિં કરવાની અગત્ય નથી, કારણ કે તેમના વર્ણનને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. મહમદના વંશના છેલા રાજાને મહમદ ગોરિએ પદબ્ધ કર્યો. મહમદ ગોરિ, ગોર વંશમાં અત્યંત વિખ્યાત નર નિપલ્યો હતો, ને હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાન વંશનો સ્થાપનાર હતો. તેનું ગોરિ નામ નુર્કેસ્તાન પાસે હિંદુકુશ પર્વતના એક પરગણા ઉપરથી પડ્યું હતું. મહમદગોરિએ દિલ્લી તથા અજમેર લગી દેશ જીતી લીધો. અંતે આ બે શહેર કુતુબુદ્દીન કરીને મહમદગોરિના એક અમલદારે હસ્તગત કર્યાં.

ગોર વંશનો મ.
હમદ. ઇ. સ. ૧૧૭૬.

એ કુતુબુદ્દીન પ્રથમ મહમદનો ગુલામ હતો. મહમદને કાંઈ સંતાન નહોતું, તેથી તેણે કુતુબુદ્દીનને ખડુ જતનથી ઉછેર્યો, ને તેને રાજ્યમાં સૌથી મોટી પદવીએ સ્થાપ્યો. મહમદના મરણ પછી કુતુબુદ્દીન અને ખીજા એ ગુલામ સ્વતંત્ર થયા ને રાજ્યના જીદા જીદા ભાગમાં અમલ ચલાવવા લાગ્યા. કુતુબુદ્દીન દિલ્લીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઇ. સ. ૧૨૦૬
કુતુબુદ્દીન.

કુતુબુદ્દીનની પાછળ ગાદીએ બેસનારા તેના વંશજો ગુલામ રાજ, એ સંસ્થાથી ઓળખાયછે. એમના પછી ખિલજી વંશના રાજ થયા. આ રાજાઓના સમયમાં મુસલમાનનો અમલ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ભણી ફેલાયો.

ગુલામ વંશના
રાજા અને ખિલ.
૭ વંશ.

ત્યાર પછી દિલ્લીની ગાદીના ધણી તથાલખ વંશના રાજ થયા. તથાલખ વંશનો ખીજો રાજા જોને મહમદ તથાલખ કહેછે તે ગાંડો હતો. દિલ્લી છોડી દક્ષિણ દેશના એક શહેરમાં પોતાની રાજધાની કરવાની તેની ઇચ્છા થઈ, માટે તેણે દિલ્લીના સર્વ રહેવાસીઓને એવી આજ્ઞા કરી કે તમે તમારા ઘરખાર છોડી મારી સાથે દક્ષિણમાં ચાલો. તેણે ચીન દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવાનું ધાર્યું, ને હિમાલયની પેલીગમ એક લાખ માણસનું સૈન્ય મોકલ્યું. પરંતુ તે સૈન્યના લોકનો પરાભવ સત્તર થયો, ને ત્યાંથી પાછા આવતાં વાટમાં તેમને એટલાં કષ્ટ ભોગવવાં પડ્યાં કે તેમનામાંથી બાગ્યે એકે માણસ હયાત પાછું આવવા પામ્યું. તે રાજા પોતાના મન રંજન અર્થે પ્રજાના માણસનો શિકાર કરતો. કોઈ એડુતોએ તેના જૂલમથી ત્રાસીને બંડ કરેલું, માટે તે પ્રાંતના સઘળા વિસ્તારને પોતાના સૈન્ય વડે ઘેરી લઇને તે ઘેરામાંના સઘળા એડુતોને મારી નાખવાની તેણે આજ્ઞા કરી. વાત કરતાં માણસ મારી નાખે એવા ધિક્કારવા જોગ બાદશાહનો એક દિવસે દાંત પડ્યો, ત્યારે તે દાંતને મોટા વેભવથી દઢાવી તેના ઉપર સુંદર કબર ચણાવી.

તેની ગાંડાઈ અને
મનસ્વીપણું.

મહમદ તથાલખ પછી શિરોજશાહ ગાદીએ બેઠો. મહમદ તથાલખ કરતાં શિરોજશાહ ખડુ સારો રાજા હતો. મહમદ તથાલખ જેવું દુષ્ટ રાજા

પછી તરત તે ગાદીએ બેઠો તે કારણથી હતો તે કરતાં પણ કદાપિ વધારે સારો લાગ્યો. આરંભમાં જે મુસલમાન રાજા થઈ ગયા તે સર્વ કરતાં શિરોજ્જ્વલાહની અધિક કીર્તિ થઈ. તેણે લોકના કલ્યાણને અર્થે બહુ કાળજી રાખી. દવાખાનાં, પૂલ, અને જલાશાય બંધાવ્યાં. હિંદુસ્તાનમાં એ પાદશાહેજ પેહેલ વહેલી નેહર બાંધી તે નેહર તેના રાજ્ય પછી ઘણાં વરસ નિરપયોગી પડી રહી. તે અકબર પાદશાહે સમરાવી હતી, અને સાંપ્રત કાળમાં ઇંગ્રેજોએ ચાલતી કરી. શિરોજ્જ્વલાહ નેત્રુ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

ઈ. સ. ૧૩૫૧-
૧૩૮૮ સુધી શિરોજ્જ્વલાહનું રાજ્ય.

એના મરણ પછી દરાવર્ષે તેના એક પૌત્રના રાજ્યમાં તૈમૂરલિંગ નામે કૂર જંગલી સ્વભાવના મ્લેચ્છ રાજાએ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી. તેને આ દેશ જીતતાં બહુ અમ પડ્યો નહિ. દિલ્લી તરફ આવતાં તેણે વાટમાં અતિરાય ત્રાસદાયક કુકર્મ કર્યાં. જ્યાં જ્યાં થઈતે આવ્યો ત્યાં ત્યાં બળતાં ગામડાં ને સળગેલાં ઘર તેનો માર્ગ દર્શાવતાં. તેણે પુષ્કળ લોકને બંધિવાન કરી સાથે રાખ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે એક પ્રસંગે તેને આગળ ચાલવામાં બંધિવાન લોકથી અડચણ થઈ, ત્યારે તેણે નિર્દયતાથી એવી આજ્ઞા કરી કે પંદર વરસની વય ઉપરાંતના બધા બંધિવાનને મારી નાખવા. રક્ષણ કરવાનું વચન તેની કને સ્વર્ગ દિલ્લી શહેર તેને સરણે ગયું હતું. પરંતુ તેણે શહેરમાં ઘાત વગેરે અનર્થ કરવામાં આંકો રાખ્યો નહિ. તૈમૂરના માણસોએ તેમની હમેશની રીત પ્રમાણે લૂંટ ફાટ ચલાવી, ને નગરના લોક સામા થયા ત્યારે તેમની કતલ કરવા માડી. મડદાંથી શેરીઓ ભરાઈ ગઈ, લોહીની નીકો વહી, ને આખા શહેરમાં શોક, સંતાપ, ને રડાપીટનો વાસ થઈ રહ્યો.

તૈમૂરલિંગની ચઢાઈ. ઈ. સ. ૧૩૯૮.

દિલ્લીની લૂંટ.

તૈમૂરલિંગે પોતાને દિલ્લીનો રાજધિરાજ કહેવડાવીને સ્વદેશ ગયો, ત્યારે પોતાની સાથે પુષ્કળ દ્રવ્ય તથા સેંકડો માણસોને ગુલામ કરી લેતો ગયો. જે પ્રાંતોમાં થઈતે આવ્યો ગયો તે સઘળા જગડ અને વૈરાન થઈ ગયા. આ ચઢાઈ થયા પછી ઘણાં વરસ લગી હિંદુસ્તાનમાં અંધિર ચાલ્યું. દિલ્લીનું રાજ્ય કેવળ અવ્યવસ્થામાં પડ્યું. ઠામ ઠામ સ્વતંત્ર રાજા ઉત્પન્ન

તૈમૂરલિંગની નિદાપ થયા પછી દેશની સ્થિતિ. ઈ. સ. ૧૩૯૮.

થવા લાગ્યા, અને પક્ષો બંધાયા તેઓ માંહોમાંહે બંઠવા લાગ્યા. એ વેળા દિલ્લીમાં એક નામનો પાદશાહ હતો તેના હાથમાં સત્તા ન હતી. આગલી ખુસલમાન પાદશાહીના તાબામાં જેટલો દેશ હતો તેનો ધણો થોડો ભાગ તેના કબજામાં રહ્યો હતો. તૈમૂરલિંગના વંશમાંના છઠ્ઠા પુરુષ આખરે પોતાના પૂર્વજની પેઠે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી ને દિલ્લી ચેહેર હસ્તગત કર્યું, ત્યાં લગી પ્રજાને પાછી પૂરી નિવૃત્તિ ને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. આખરનો હેતુ માત્ર લંટ મેળવવાનો ન હતો, પણ તેનો વિચાર તો હિંદુસ્તાનમાં નવું રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો.

જેવારે આખરે હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી તેવારે ઇમ્રાહિમ લોદિ કરીને પાદશાહ દિલ્લીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે માત્ર ક-
આખરની સ્વારી.
 મને ૧૫૨૪. હેવાનો પાદશાહ હતો. તેના વાશમાં ધણું બંડ થયાં હતાં. પંજાબના બંડખોર સુબાએ આખરની મદદ માગી તેને સહાય કરવાને તે મોટા ઉદ્દેશથી આવ્યો.

હિંદુસ્તાનની વાયવ્ય કોણના પ્રાંતોમાં ધણી લઢાઈઓ લડીને આખર દિ-
 લ્લી ઉપર આવ્યો. ઇમ્રાહિમ પુષ્કળ સૈન્ય લઈ તેના સામો થયો. પાનિ-
 પતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. આખરનું સૈન્ય ધણું જ થોડું હતું.
પાનિપતની લડાઈ.
 ૨૧ મી એપ્રિલ.
 ૧૫૨૬. એકે પક્ષને જીત કરવાનું જોખમ માથે લેવું ગરબું નહિ, અને બંને પોતાની છાવણી મજબૂત કરી બેસી રહ્યા. અંતે ઇમ્રા-
 હિમ હુમલો કરવા મેદાન પડયો, પરંતુ તે માર્યો ગયો, ને તે-
 ના સૈન્યનો કેવળ પરાભવ થયો. આ જયથી દિલ્લીની ગાદી તૈમૂરલિંગના વંશજોના હાથમાં ગઈ. પ્રતાપી મુગલ પાદશાહ જેઓ કહેવાયા તે એ હતા.

આખરે સ્વભાવે આનંદી ને મળતાવડો હતો. તેણે પોતાનું મનોરંજક જન્મ ચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં શુદ્ધ ને સરળ ભાવે પોતાના યુદ્ધ દોષ-
આખરનાં લક્ષણ. દર્શાવ્યા છે. ખીજું તેના ગ્રંથ ઉપરથી એવું દિસી આવે છે કે તેને સુકૃત, સત્ય અને સુંદર જે હોય તેના વિષે બહુ પ્રીતિ હતી. આ વાત ઉપરથી સર્વ દેશના તથા સર્વ યુગના લોક તેના નામને ચહારો.

આખરે દિલ્લીમાં માત્ર પાંચ વરસ રાજ્ય કર્યું. જે લોક
આખર દિલ્લીનો
 પાદશાહ થાયલે. અદ્યાપિ તેની સત્તા સ્વીકારતા નહિ તેમને વશ કરવામાં એનો સર્વ કાળ શેકાયો હતો. જે ખુસલમાન રાજા હતા

તેમને ઝટ જીતી લીધા, પરંતુ હિંદુરાજને જીતવાનાં તેને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો.

ગિજનીના મુઝમદની તથા ખીજા મુસલમાન રાજાઓની સામે હિંદુ-સ્તાનમાંના લોક વારે વારે કેવા આગ્રહથી લઢયા એ વાત ^{રજપૂત લોક.} અમે આગળ કહી ગયા છીએ. હવે મુગલ વંશના પાદશાહનું વર્ણન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે, તેથી એ લઢનારા કયા લોક એ કહેવું યોગ્ય છે. હિંદુલોકના ચાર વર્ગમાંનો ખીજો જે ક્ષત્રિય વર્ગ તે વર્ગનાં રજપૂત લોક ઉત્તર હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય દિશા ભણીના પ્રાંતોમાં રહેતા હતા. એ લોક શૂરવીર^૧ તથા સ્વતંત્ર^૨ હતા. મુસલમાન લોકના રાજ્યમાં એ લોક ઉપર કદી પૂર્ણ સત્તા બેઠી ન હતી. પછી તેઓ મુગલ પાદશાહને તાબે થયા તેનું કારણ એવું કે એ વંશમાં કેટલાક રૂઝ પાદશાહ નિપજ્યા તેમણે તે લોકનાં યથાસ્થિત માન પ્રતિષ્ઠા રાખ્યાં. નહિતો તે લોક કદી વશ થાત નહિ.

આવા પ્રકારના લોક સાથે હવે ખાખરને બાથ બીડવાની હતી. રજપૂત લોકની એક સેના, સંગ નામે મેવાડનો રાજા હોતા તેને સેના- ^{ખાખરની સંગસાથે} પતિકરીને ખાખર ઉપર હુમલો કરવાને આગ્રા તરફ આવી. ત્યાં ^{લદાઈ, ઇ. સ. ૧૫૨૬. સિકરિની લદાઈ. ૧૬મી માર્ચ, ૧૬૨૭.} ખાખર તથા રજપૂત લોક વચ્ચે ઉગ્ર યુદ્ધ થયું તેમાં પ્રથમ ખાખરના કેટલાક સૈન્યનો પરાભવ થયો, પરંતુ રજપૂત લોકે આ ફળનો લાભ નહિ લીધાથી ખાખરને પોતાની છાવણીની આસપાસ ઘોટ વગેરે કરવાને અને પોતાની ઉપર ખીજે હુમલો થતો અટકાવવાને નવરાશ મળી. ખાખરના સૈન્યના લોક પ્રથમ તેમનો પરાભવ થયાને લીધે હામ હારી ગયા હતા, તેથી એવો સંભવ દિસવા લાગ્યો કે હવે રજપૂત લોકને જ્ય મળશે. પરંતુ ખાખર નિરાશ થઈ ગયો નહિ. તેણે પોતાના મુખ્ય અધિકારીઓને પોતાની પાસે બેગા કર્યા, ને તેમને વિનંતિ કરી કે તમે નિરાશ થઈ મરો પક્ષ છોડરો નહિ. ધૈર્ય ધારીને તમે આ

૧. ખાખીના ત્રણ વર્ગોના લોકમાંથી એ સદ્યુણે ગયા હતા. જો તેઓ પણ રજપૂતો જેવા હોત તો મુસલમાનોને આ દેશ જીતવો વધારે મુશ્કેલી પડત, કદાપિ તેઓ ન જીતી શકત અને હિંદુઓ આજપર્યંત સ્વતંત્ર હોઈ. માટે એવા વર્ગ પાડ્યાની બૂલ ઉપર વાંચનારે વિચાર કરવો. ગૂ. ભા. ક. ૩ ૧/૨

પ્રસંગે યુદ્ધ કરશો તો તમને કીર્તિ ને પ્રતિષ્ઠા મળશે. જે અધિકારીઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા તેમણે પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહ્યું કે અમે તમને તજનાર નથી ને અમે રાત્રને જીતીશું, કિંવા પ્રાણ આપીશું, પછી બાબર પોતાનું સૈન્ય લઈ લઠાઈ કરવા ચાલી આવ્યા. ઉશ્કેરાયલા મુસલમાન લોક આ વેળા માઠા શૌર્યથી લઢ્યા ને રત્નપૂતોને રણભૂમિમાંથી સત્વર હાંકી કાઢ્યા.

ત્યારપછી બાબરને જીવતા લગી રત્નપૂત લોકે જાંપી બેસવા દીધો નહિ.

માળવામાં ચંદેર કરીને કિલો હતો તેને બાબર એક દિવસ ઘેરો ધાલતો હતો તેવારે એક દાણુ ઝઘડો થયો. રત્નપૂત જોડાઓએ પોતાનાં પૈરાં છોકરાં મારી નાખીને કેસરીયાં કર્યાં, એટલે પોતાના પ્રાણ જતા લગી દરેક આદમીએ યુદ્ધ કર્યું.

અયોધ્યા તથા બાહાર પ્રાંતમાંના મુસલમાન લોક પણ બાબરની સામા થયા; પરંતુ તેના મરણાવસરે પૂર્વે દિલ્લીનું રાજ્ય હતું બાબરનું જત્યુ. તેણે ઘણુંકરી બધું તેના સ્વાધીન હતું. હુમાયુન નામે તેનો એક લાડકવાયો પુત્ર મોદો પડ્યો, ત્યારે તેનો પ્રાણ ઉગરે એટલા સાડ તેણે કાંઈ વહેમી ક્રિયા કરી ઈશ્વર પાસે પુત્રના મરણ સાટે પોતાનું મૃત્યુ માર્યું, તેથી તેનું મરણ થયું એવું ધારવામાં આવ્યું છે. આ કારણ માટે તેણે ક્રિયા કરી એ વાત તો સાચી છે, અને આ ક્રિયા કરવાથી તેના મનમાં કાંઈ વિકાર ઉત્પન્ન થયાથી સોવસા તેનું મૃત્યુ થયું.

બાબરના મરણ વેળા તેના કુટુંબની અવસ્થા ઠીક નહતી. તેનું રાજ્ય તેના બે વડીલ પુત્રોએ વહેંચી લીધું હતું. કામરાનને કા-
હુમાયુને ગાદી મળી. ઈ. સ. ૧૫૩૦. બુલ, કંદહાર, અને ચંબબનો કાંઈક ભાગ મળ્યો, અને પાટલી પુત્ર જે હુમાયુન તે પાદશાહ થયો. પરંતુ આ બવસ્થાથી એવું બન્યું કે આગળ જેમ બાબર પોતાના સૈન્યમાં ભરતી કરવાને સિંધુ નદીની પેલી ગમના પ્રાંતોમાંથી માણસ લાવતો તેમ કરવામાં હુમાયુને અડચણ થઈ.

હુમાયુના અમલતા આરંભમાં ઘણાં બંડ થયાં તે તોડી નાખવા જેણું તેનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેનો પ્રબળ પ્રતિસ્પર્ધિ શિરશાહ કરીને હતો. શિરશાહ જાતનો પઢાણ હતો તે પોતાના શરવીરપણાથી અને વિશેષ ચાતુર્યથી બાહાર

શરશાહ હુમાયુને પદચ્યુત કર્યો ઈ. સ. ૧૫૪૦.

પ્રાંતમાં મોટી પદવીએ ચઢ્યો હતો. તેણે ઉત્તરોત્તર એટલી સત્તા મેળવી હતી કે પોતાના અધિપતિની સામે થઈને તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાને રાજિતવાન થયો.

શિરશાહ હુમાયુની ગાદી ઉપર રહ્યો તેટલી વેળામાં તેણે દેશના સુધારાને અર્થે તથા પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે બહુ ઉપાયો કર્યાં. તેણે શિરશાહનું ઉપમાત્ર પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ એટલા ટૂંકા સમયમાં જોગી રાજ્ય. તેણે લોકહિતાર્થે જોટલાં રૂંડાં કાર્ય કર્યાં તેટલાં તેના પેહેલાંના કોઈ રાજાએ કર્યાં નહોતાં. વસૂલ લેવાની રીત તેણે સુધારી, તથા ન્યાય પ્રકરણમાં સુધારો કરીને સર્વ લોકને સહેલથી ને સુઝબ રીતે ન્યાય મળે એવી ગોઠવણ કરી. પછી તેણે લોક ઉપયોગી પુસ્તક મકાન, રસ્તા વગેરે બાંધ્યા. તેના ટૂંકા પણ ઉપયોગી રાજ્યનો અંત આવ્યો, ત્યારે તેની પ્રજા અંતઃકરણથી શોક ધરવા લાગી.

સને ૧૫૪૫ માં રજપૂત લોકના એક શહેરને ઘેરો ઘાલતાં શિરશાહ મરાયો. તેની પછવાડે તેનો મોટો પુત્ર રાજ્ય કરવા શિરશાહનું જલ્દી લાગ્યો. એ કુટુંબના જે પુરૂષો રાજ્ય કરવા લાગ્યા તેમણે ૨૨ મી મે, ઈ. સ. ૧૫૪૫. નકારી રીતે રાજ્ય કર્યું, તેથી હુમાયુન પોતાનું રાજ્યપુત્ર મેળવવા ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો, તેવારે દેશમાં એટલો કુસંપ, હુમાયુન રાજ્ય સૈન્યમાં એટલી અવ્યવસ્થા, અને કારભારી લોકમાં એટલો ખાતું મેળવ્યું. બગાડ દીકામાં આવ્યો કે તેનો મનોરથ સિદ્ધ કરવામાં તેને ઈ. સ. ૧૫૫૫. બહુ અમ પડ્યો નહિ.

શિરશાહે હુમાયુનો પરાજય કર્યા પછી હુમાયુન ઈરાનમાં નાસી ગયો. ઈરાન જતાં માર્ગમાં હુમાયુને અને તેના સાથીઓને મહા હુમાયુન હિંદુ મહા કષ્ટ પડ્યું હતું. હુમાયુન આવી દીન દશામાં ભ્રમનો સ્થાનમાંથી નાસી ગયો. તેની રહેવા ની જગ્યા. હતો તેવારે તેના પુત્ર અકબરનો જન્મ થયો.

હુમાયુન ઈરાનના શાહના દરબારમાં ગયો ત્યાં તેણે પોતાના ધર્મ સંબંધી વિચાર ફેરવી શાહને બહુ પ્રસન્ન કરી દીધો. તેથી હુમાયુને ઈરાનના શાહે મદદ કરી. કરીને શાહે કેટલુંક સૈન્ય તેને સ્વાધીન કર્યું. આ સૈન્યની સહાયથી હુમાયુને પોતાના બાહ્ય કામરાન પાસેથી કાચુલ તથા કંદહાર પ્રાંતો લીધા, ને શિરશાહના કુટુંબની પાસેથી પોતાનું પેહેલાં-

નું રાજ્ય પાછું લીધું. પરંતુ તે ઓચિંતો નિસરણીએથી પડી મરી ગયો. તેની પછી તેનો પ્રતાપી પુત્ર ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૩ જી.

મુગલ વંશના મહાન પાદશાહ. ઈ. સ. ૧૫૫૬ થી. ઈ. સ. ૧૭૪૪ લગી.

અકબર—તેનો બેહેરામ પ્રધાન—અકબરનું લાંબુ ને પ્રતાપી રાજ્ય—
તેનાં ઉપયોગી કાર્ય—જહાંગીર—નૂરજહાન—તેના રાજ્યના પાછલા
દિવસમાં અંડ—શાહજહાન—પોતાના પુત્ર લણી તેની વર્તણૂક—
તેમના શુણ્ઘોષ—પાદશાહનો મંદવાડ—રાજ્યાધિકાર કાઢે તેના પુત્ર
વચે વઢવાઢ—ઔરંગઝેબ ને મુરાદ દારા સામે લઢેછે—દારાનો પરાલવ—
ઔરંગઝેબ શુળને હરાવેછે—ઔરંગઝેબનો જય—શાહજહાનું મૃત્યુ
—મરાઠા—તેમનો ઉદય—તેમની લઢાઈ કરવાની રીત—શિવાજી—
તેના ધૂર્તપણાનું તથા છળ લેદનું એક ઉદાહરણ—મરાઠા સાથે ત્રિશહ—
પાદશાહ દક્ષિણમાં પ્રવેશ કરેછે—રજપૂત લોક લણી પાદશાહની અયો-
ગ્યવર્તણૂક—અંડ—ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ—તેના રાજ્યનો ક્ષય—નાદિર-
શાહની ચઢાઈ—દિલ્લીમાં કતલ—દિલ્લીની પાદશાહીનો નાશ—સ્વતંત્ર
સત્તાધારીઓનો ઉદ્ભવ—નવા લોક દેશ છતવાને તથા રાજ્ય કરવાને
આવેછે—મુસલમાની રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનની અવસ્થા.

શાહ અકબર ગાદીએ બેઠો ત્યારે તેના વારામાં રાજ્યની ચઢતી થશે
એવાં શુભ ચિન્હ દિસતાં હતાં. તેનો પિતા મરી ગયો ત્યારે તે બહુ નાની
વયનો હતો. તે કારણથી સઘળો રાજ્ય કારભાર તેના પ્રધાન બેહેરામને સોં-
પવામાં આવ્યો હતો. બેહેરામ બહુ કાળજી રાખીને કુરાજતાથી રાજ્ય
ચલાવ્યું. બેહેરામના વિચક્ષણ પરંતુ સ્વેચ્છિક કારભારમાં
ધણું કરી બધો દેશ મંપૂર્ણ વશ થયો હતો. અકબરે મોટી
ઉમરનો થતાં રાજ્ય કારભાર પોતાને હાથ લીધો તે વેળા
તેના રાજ્યમાં ઠીક સમાધાની ને શાંતિ હતી. અકબરનું
રાજ્ય બહુ દિવસ ચાલ્યું, ને તેમાં અનેક ઉપયોગી કાર્ય થયાં.

ઇ. સ. ૧૫૫૬.

અકબરનું લાંબુ ને
પ્રતાપી રાજ્ય.

હિંદુસ્તાનના મુસલમાન રાજાઓમાં તે સર્વોત્તમ થઈ ગયો. કારણ કે પોતાની પ્રજાને શી રીતે સુખ થાય એ વિષે તે બહુ જ ચિન્તન કરતો. તેની સ્તુતિમાં એવું કહી શકાય કે તેના વારામાં દેશમાં જેવી સ્વસ્થતા હતી, તથા રાજ્ય કારભાર જેવી રીતે ચાલ્યો, તથા સધળા વર્ગના લોક જેવા સુખી હતા તેવા બીજા કોઈ મુસલમાન રાજાના સમયમાં ન હોતા. તેનો એક મુખ્ય હેતુ એ હતો કે તેની આજ્ઞામાં જુદી જુદી વર્ણના લોક હતા તેઓને એકત્ર કરવા; બધાએ સાથે રહીને કોઈ કામ કેમ કરવું તે શીખવવું; અને તેમ કરેથી હિંદુસ્તાનના સૈન્યમાં ભરતી કરવાને આજુ બાજુના દેશોમાંથી માણસ અથવાપિ લાવવાં પડતાં તે લાવવાં ન પડે તે રાજ્યનું બળ વધે. તેણે હિંદુલોકને મોટાં મોટાં સરકારી કામ ઉપર નોમ્યા, તેમની કનેથી અયોગ્ય કર લેવામાં આવતા હતા તે કાઢી નાખ્યા; શિરશાહની વસૂલ લેવાની રીતમાં સુધારો કર્યો, ને ન્યાય પ્રકરણમાં સારા સારા ધારા બાંધી જૂની રીતને પુષ્ટિ કરી. કૂર ને નિર્દેશ દંડદેવાનો સંપ્રદાય હતો તે બંધ પાડ્યો. સતિ થવાનો આલ અટકાવવાને તેણે ઉદ્યોગ કર્યો. સારાંસાર, પોતાની પ્રજાને સુખી ને સંપત્તિવાન કરવાને તેણે યથારાજિત ઉપાય કર્યા. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાન ધર્મના ઘણા રાજા થયા, તેઓમાંથી જેની કારકીર્દિને આનંદથી સંભારીએ તે અકબરની છે.

તેના ઉપયોગી ઉપાય.

અકબર પછી તેના પુત્ર સેલિમને ગાદી મળી. સેલિમ જહાંગીર (જગતજીતનાર) નામ ધારણ કર્યું. જહાંગીર સુસ્ત ને ગાફલ રાજા હતો, પરંતુ અકબરના વારામાં રાજ્યની એવી રીતે વ્યવસ્થા થયેલી હતી કે જહાંગીરે પુષ્કળ વર્ષ પર્યંત રાંતિ ને નિવૃત્તિ ભોગવી.

જહાંગીર ગાદી ઉપર બેઠો ઇ. સ. ૧૬૦૫.

નૂરજહાન નામે એક રૂપવાન ને ગુણવાન સ્ત્રી સાથે પાદશાહનો પ્રેમ બંધાયો હતો એ જહાંગીરના રાજ્યમાં અતિ રસિક બિના બની હતી. જહાંગીરની પોતાના પિતાના જીવતા છતાં નૂરજહાન ઉપર પ્રીતિ થઈ ને તેણે તેને વેરે લગન કરવાનું ધાર્યું હતું. પરંતુ તે સ્ત્રી વેરે સેલિમ પરણે એ વાત અકબરને અણગમતી હોવાથી તેને કોઈ જામી પદવીના ઉમરાવ વેરે પરણાવી. સેલિમ પાદશાહ થયા

નૂરજહાન વેરે જહાંગીરનું લગન. ઇ. સ. ૧૬૧૧.

પછી પોતાના મનનું માન્યું કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે નારીના ભર્તારને મારી નંખાવ્યો ને તેને પોતાના જનાનામાં લાવી રાખી. થોડે દહોડે પાદશાહનો તેના ઉપરથી પ્રેમ ઘટવા માડ્યો, ને તેને એકાંત વસવા દીધી, તથા તેના ઉપર હેત વહાલ બતાવવું બંધ કર્યું. પરંતુ નૂરજહાંને પાદશાહની પ્રીતિ પુનઃ સંપાદન કરી. ત્યાર પછી જહાંગીર નૂરજહાંને પરણ્યો, તેને પટરાણી બનાવી, તથા જીવ્યો ત્યાં લગી તેના કહ્યા પ્રમાણે ધાણું કરીને વત્યો.

જહાંગીરના કુંવરોમાંથી એકના એકેદપણાથી, ને નૂરજહાંના મનમાં રાજસત્તા પોતાના હાથમાં રાખવી એવું હતું તેથી, રાજ્યમાં છેવટે બંડ ઉત્પન્ન થઈને અવ્યવસ્થા થઈ. મહોબતખાન નામે એક સરદાર હતો તેને નૂરજહાંએ બહુ કનડ્યો હતો, તેથી તેણે એક બંડ ઉઠાવી પાદશાહને કેદ કરી લીધો. જહાંગીર કેદમાંથી છૂટ્યા પછી થોડે દહોડે મરણ પામ્યો. તેની પાછળ તેનો પુત્ર શાહજહાં ગાદીએ બેઠો. એ શાહજહાંએ પાદશાહ સાથે વિરોધ કર્યો હતો, તેથી તેને ગાદી નહિ આપવી એવો પાદશાહનો વિચાર હતો (પણ તે વિચાર મનમાં ને મનમાં રહ્યો).

શાહજહાંના રાજ્યના આરંભમાં દક્ષિણમાં તથા કાશ્મીરમાં લઢાઈઓ ચાલી હતી. લઢાઈ ઝઘડાથી તેનું રાજ્ય જોડાણું પંકાયું તે કરતાં વિરોધ પુત્રબણી તેની વર્તણૂકથી પંકાયું. પૂર્વે દિલ્હીના પાદશાહનો એવી ચાલ હતી કે પોતાના કુટુંબમાંના કોઈ માણસને રાજ્યમાં મોટા અધિકાર આપવા નહિ. શાહજહાંએ એ ચાલ ફેરવી તેથી પરિણામે તેને હાનિ થઈ. તેણે પોતાના કુંવરો ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખ્યો; તેમને મોટા મોટા અધિકાર આપ્યા ને સેનાપતિ બનાવ્યા. દારા, શુખ, મુરાદ, અને ઔરંગઝેબ નામે તેને ચાર પુત્ર હતા. તે સૌ જુદી જુદી પ્રકૃતિના માણસ હતા. દારા તીખો ને તામસી હતો; શુખ વિષયાસક્ત હતો. સૌથી નાનો મુરાદ મૂર્ખ ને આપમતિઓ હતો, ને ઔરંગઝેબ કપટી, સાવધ, યુક્તિવાન ને મહત્વાકાંક્ષી હતો.

સન ૧૬૫૭ માં શાહજહાંને બારે મંદવાડ આવ્યો, તેથી તેણે રાજ્ય-

કારભાર પોતાના મોઝા પુત્ર દારાને સોંપ્યો. એ વેળા તેના ખીજા પુત્રોએ ગાદી માટે કલહ આરંભીને પોતાના મોઝા ભાઈ સામે લડાઈ જોડી. શુજા જે ખંગાળામાં હતો તે-
 શાહજહાંનો મંદવાડ અને તેના પુત્ર બેરે વડવાડ.
 એ દારા સામે પ્રથમ કુચ કરી. પરંતુ લડાઈની તૈયારી ચા-
 ઈ. સ. ૧૬૫૭
 લતી હતી તેવામાં શાહજહાં સામે થયાથી દારાએ રાજ્ય-
 ની સર્વ સત્તા તથા અધિકાર તેને પાછો સોંપ્યો. શુજાને આ વાતની જાણ થઈ, ત્યારે તેણે તે વાત પોતાને ખરી લાગતી ન હોય એવા ઢોંગ કર્યો. તેણે પોતાના સैन्य સાથે દિલ્લી ઉપર સ્વારી કરી, પરંતુ તેને સુલે-
 માન નામે દારાના કુંવરે હરાવ્યો.

અહિં આ રીતનાં વર્તમાન ચાલતાં હતાં તેવામાં મુરાદ અને ઔરંગ-
 ગઝેબ નવરા ખેસી રહ્યા ન હોતા. ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં હતો
 ને મુરાદ ગૂજરાતમાં હતો. ઔરંગઝેબે એવાં પાખંડ ઢોંગ.
 કર્યો કે મારે પાદશાહ થવાની ઈચ્છા નથી. માંહે બા-
 કીનું આયુષ્ય ધર્માચરણમાં ગાળવાની મારી અભિલાષા છે. મારા ખીજા ભાઈઓ યોગ્યરિતે રાજકારભાર ચલાવવાને અરાકત છે, માટે તેમની સામે લડવામાં પરાહિત બુદ્ધિથી મુરાદને સહાય કરવાને હું ઈચ્છું છું.

ઔરંગઝેબના બોલવાપર વિશ્વાસ આણીને મુરાદ તેને મળવા ચાલ્યો. દારાએ જસવંતસિંગ નામે સરદારને ઔરંગઝેબ સામે
 લડવા મોકલ્યો હતો. જસવંતસિંગ મુરાદને આવવાની રહા
 જોતો હતો, એવા વિચારથી કે બંને ભાઈઓનો સંગાથે
 પરાભવ ફરે. પરંતુ તેનું ધાર્ધું ધૂળ મળ્યું ને તેની હાર થઈ.
 પછી બંને ભાઈ દારા સામે ચાલ્યા. દારાને પોતાનો જય
 જસવંતસિંગનો પરાભવ. એપ્રિલ.
 ઈ. સ. ૧૫૫૬.
 દારાની હાર.
 જુન.

થવાની એટલી પક્ષી આશા હતી કે પોતાનો પુત્ર સુલેમાન મદદે આવ-
 વાનો હોતે તેની વાટ જોવા તે ઉભો રહ્યો નહિ. તે પ્રસંગે ત્યાં એક
 મોટું ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. શાહજહાંઓ આગળ પડી જીરુસાથી લડતા
 હતા. જે હાથીની અંબાડી પર મુરાદ ખેડો હતો તે અંબાડી બાણ વૃષ્ટિથી છ-
 વાઈ ગઈ હતી. તે વેળા દૈવ યોગે એક બનાવ બન્યો, તેથી અંડખાર ભા-
 ઈઓને જય મળ્યો. દારા જે હોદા પર ખેડો હતો તે હોદાપરથી ઉતર્યો,
 શા કારણથી ઉતર્યો તે જાણવામાં નથી, પરંતુ તેનો હોદો તેના સैन्यના

માણસોએ ઠાણા દીઠા, તેથી તેમણે એવું ધાર્યું કે આપણો ધણી મરણો. એમ ધારીને ભયભીત થઈ તેઓ નાસી ગયા. ઔરંગઝેબ રણક્ષેત્રમાં લોહી ને ધૂળથી ઢંકાયેલા મુરાદ કને ગયો, અને બોલ્યો કે તારો જય થયો ને તને ગાદી મળી, માટે મુબારકબાદી આપું છું.

તેમણે આશ્રમાં આવીને પોતાના બાપ શાહજહાને કેદ કર્યો. છળ-
 ઔરંગઝેબ પા. મેદ જિંથો મુકવાનો અવસર હવે ઔરંગઝેબને મળ્યો. તેણે
 પોતાના નામની દુવાઈ ફેરવી, મુરાદને કેદમાં નાખ્યો, ને
 રાજ્યાધિકાર ચલાવવા માડ્યો.

ઔરંગઝેબને હજી પોતાના ખીજા ભાઈ શુજા સાથે લઢવાનું હતું.
 શુજા મોટું સૈન્ય લઈ ઔરંગઝેબ સામે લઢવા આવ્યો.
 ઔરંગઝેબ ને શુજા વચે લઢાઈ. બંને ભાઈઓ વચે દારણુ યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં જસવંતસિંગ
 નામે રજપૂત સરદાર જેને ઔરંગઝેબે મહેરબાની કરી પો-
 તાની સેવામાં રાખ્યો હતો તેણે હવણાં કપટથી ફરી જઈ ઔર-
 ગઝેબના સૈન્યના પૃષ્ઠ ભાગે રક્ષણાર્થે જે લોક રાખ્યા હતા તેમના
 ઉપર હુમલો કર્યો, પરંતુ છેવટે ઔરંગઝેબનો જય થયો. તેમનાં સૈન્ય
 તેમની આજીવ્યાજીવ લઢતાં હતાં, તેવારે ઔરંગઝેબ અને શુજા હાથીપર બેસી
 પરસ્પર લઢતા હતા. શુજાના એક અધિકારીએ પોતાના હાથીને પોતાના
 સરદારની આગળ કાઢીને ઔરંગઝેબના હાથીપર દોડાવી તેને બેસાડી
 દીધો. એ માટે ઔરંગઝેબ હાથી ઉપરથી ઉતરવાનું કરતો હતો, એવામાં
 તેના એક ચાકરે તેને વાર્યો ને કહ્યું કે હાથી ઉપરથી ઉતર્યો તો ગાદીએથી
 ઉતર્યો જાણજે; પાદશાહે વાર્યું કર્યું તેથી વંચી ગયો. પરંતુ શુજા તેમ ન
 કરતાં હાથી ઉપરથી ઉતર્યો, તેથી તેનો પરાભવ થયો. ત્યાર પછી શુજા કેટલાક
 દિવસ સુધી નવા પાદશાહેને ઉપદ્રવ કરતો હતો, પરંતુ છેવટે તે જીતાયો.
 જે રાજાને આશ્રમે જઈ તે રહ્યો હતો તેણે તેને મારી નાખ્યો. ઔર-
 ગઝેબને મહમદ નામે દીકરો હતો તેને શુજાની પુત્રી સાથે પ્રીતિ બં-
 ધાઈ હતી. માટે તે પોતાના પિતાનો પક્ષ તજી દેઈ તેની સામે લઢતો
 હતો. ઔરંગઝેબે તેને હરાવ્યો, ને પકડી જન્મ પર્યંત કારાગૃહમાં
 રાખ્યો.

દારા પાણુ ઔરંગઝેબના હાથમાં પકડાયો. તે છૂટી ગયો હતો, પરંતુ

એક દગલખાજ અને અપકારી સરદારે તેને પકડી ઔરંગઝેબને સ્વાધીન કર્યો. ઘરાને થોડીવાર કેદમાં રાખ્યા પછી મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી થોડે વર્ષે પદ્મજી થયેલો શાહજહાં મરાણ પામ્યો, ને દિલ્હીની મોટી પાદશાહીનો ધણી રણી ઔરંગઝેબ થયો, ને તેની સામે લઢનાર ઝઘડનાર કોઈ રહ્યું નહિ.

ઘરાની ઘરા.

શાહજહાંનું મોત.
ડીસેમ્બર, ૧૬૬૬.

પરંતુ દક્ષિણ દેશમાં એક નવા લોક ઉત્પન્ન થયા હતા. મરાઠા લોક મૂળે અસુધરેલ પહાડી લોક હતા. તેઓ મુખ્યત્વેકરીને મુંબાઈની આસપાસના પ્રાંતમાં રહેતા હતા. તેમનામાં એક પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો, તેણે તેમને એકત્ર સંપીલા કરી બળવાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. વર્ષે વર્ષે મરાઠા લોકની સત્તા વૃદ્ધિ પામવા લાગી. નિરંતર વઢવાણે કરી તેમણે ઔરંગઝેબને જીવતા લગી જંપીને બેસવા દીધો નહિ. તેઓ અધિક અધિક પ્રબળ થતા આલ્યા, તેથી એવો સંભવ દિસવા લાગ્યો કે તેઓ મુસલમાન લોકના હાથમાંથી રાજ્યાધિકાર ખૂંચી લેઈ આ દેશમાં પુનઃ હિંદુ રાજ રજવાડાની સત્તા સ્થાપન કરશે.

મરાઠાનો ઉદય.
ઇ. સ. ૧૬૬૬.

તેમની યુદ્ધ કરવાની રીત મુગલ લોકની રીતથી જુદી હતી. તેમના સૈન્યમાં વિરોધે કરી ધોડેસ્વાર હતા, એ સ્વારેમાં ધણી અપળતા હોઈને તેમનો પહેરવેશાદિ ધોડાનો સામાન ભારે ડમખળ ન હોતો. તેઓ યુદ્ધ કરવાની ક્વચિતજ વાટ જોતા. આ સ્થળથી પેલે સ્થળ લૂંટ કરતા ફરતા; તેમના ઉપર રાત્રીનો હૂમલો થતો, ત્યારે તેઓ વિખરાઈ નઈ નાસી જતા અને ખીજી જગ્યાએ એકઠા થતા, તથા તેમની પાછળ પડવામાં રાત્રીનું સૈન્ય આડું અવળું વેરાઈ જતું, તેવારે તેઓનાં નાનાં નાનાં ટોળાં ઉપર તથા સામાન સાચવવાને રાખેલાં માણસો ઉપર તૂટી પડતા. તાત્પર્યે, મરાઠા લોકના લશ્કરને શ્રેષ્ઠ અને બળવાન પ્રજાના ખરેખરા સૈન્યની સંગ્રા છાજતી નથી. જોવા લંઘરા લોકની યોગીઓ પોતાને માથે એક ધણી ફરાવીને એકજ હેતુથી લૂંટ ફાટ કરતા ફરે તેવા તે લોક હતા.

મરાઠાની મુખ્ય કરવાની રીત.

એમના ઉપર કહેલા સરદારનું નામ શિવાજી હતું. તે પ્રથમ નાનીઘાડ ચોરીઓ કરતાં મોટી લૂંટો કરવા લાગ્યો ને પ્રબળ

શિવાજી.

થતો આવ્યો. ૧ તેણે ધીમે ધીમે પોતાની પાસે ફેટલાક હાડી માણસ એકઠાં કર્યાં. દિવસે દિવસે તેની સત્તા વૃદ્ધિ પામતી ચાલી. સ્વદેશમાં એકપછી એક ફેટલાક કિલ્લા લેધને છેવટે તે મોટા મૂલકનો માલિક થઈ પડ્યો, અને ઔરંગઝેબને તેનો ડર લાગવા માડ્યો. શિવાજીના રાજ્યની સમીપ વિજયપુરનું રાજ્ય હતું, ત્યાંની સરકારે તેને વશ કરવાને તથા તેની સત્તા વધતી જતી તે અટકાવવાને ઉપાય કર્યા. તેને જીતવા સાથે મોકલેલા સૈન્યનો પરાભવ તેણે આ રીતે કર્યો. શિવાજીએ પાખંડ કરીને તે સૈન્યના અધિપતિને

એવું કહાવી મોકલ્યું કે મને તમારો બહુ બચ લાગેછે, અને

ઇ. સ. ૧૬૬૨.

તમને નમી ચાલવાની મારી ઇચ્છા છે. માટે મારી એવી

વિનંતિ છે કે આપણુ બેઉ એક ડોકાણે એકાંત વાતચીત કરીને સલાહ કરીએ. ઇરાવેલે ડોકાણે આપણુ બેઉએ વગર હથિઆરે માત્ર એક આકર સાથે આવવું.

આ કહેણું મંજૂર રાખી વિશ્વાસ કરી તે અધિપતિ હથિઆર

શિવાજીના ધુ-
નપથાનું તથા ધ-
બલેદનું ઉદાહરણ.

સંજ્યા વિના શિવાજીને ભેટવાને આવ્યો. પરંતુ શિવાજીએ પોતાને માથે પાઘડી પહેરી તળે શિરસ્તાણુ ધાલ્યું હતું ને

અંગે કવચ ધાલીને ઉપર લાંબો ડગલો પહેર્યો હતો; હા-

થમાં વાઘ નહોર રાખ્યા હતા ને બાંહીમાં કઠારી સંતાડેલી હતી. મુસ-લમાન સરદાર પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ શિવાજીએ પોતે ડરતો હોય એવો ઝેળ કર્યો. તે સરદાર ભેટવાને શિવાજીના છેક થડમાં આવ્યો, એટલે શિવાજીએ વાઘનખ તેના પેટમાં ખોસી તેને કઠારી વડે પૂરો કર્યો. રાત્ર આપણા ઉપર હુમલો કરશે એ વાત મુસલમાન સૈન્યને માલુમ નહિ હોવાથી તે નિરાંત કરી બેઠું હતું, તેવામાં શિવાજીના સૈન્યે તેમના ઉપર તૂટી પડી સહેલાઈથી તેમનો પરાભવ કર્યો.

આવા પ્રકારના છળ ભેદ તથા ઇફ્તા પંઝા રમીને શિવાજીએ પોતાના

શિવાજીની ચ-
બની ઇશા.

રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તેના સૈન્યમાં સત્તર ભરતી થવા લાગી. તે પોતાનું સૈન્ય સાથે લેધને લંડકાટ તથા લંદાઈ કરવા-

ઇ. સ. ૧૬૬૫.

ના હેતુથી આપ્પા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૬૫.

૧. ધણુંકરીને પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય સ્થાપનારા મૂળ પુરૂષો સઘળા દેશોમાં એવીજ રીતે વર્ત્યાં છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાળમાં એવાં ઉદાહરણુ જોઈએ તેટલાં આપી શકાય. શૂ. ભા. કર્તા.

માં તેણે મોટા સમારંભથી પોતાને મરાઠાઓના રાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કરાવી રાજ્ય ચિન્હ ધારણ કર્યાં.

શિવાજીના મૃત્યુ પછી મરાઠાની સત્તા તેના પુત્ર તથા તેની પાછળ થનાર ખીજા રાજાઓએ નભાવી રાખી, ને ઔરંગઝેબનું સૈન્ય એ નવા દુશ્મનની જોડે વિરોધ કરવામાં તેના અમલના બાકીના ભાગમાં રોકાયુ હતું. વળી તે વિજાપુર તથા ગોવલકોંડના રાજાઓને જીતવાના કામમાં મંડ્યું હતું. ગોવલકોંડ નગરને સાત માસ ઘેરો રહ્યો તેટલા કાળમાં ત્યાંના પાદશાહે પોતાની રાજધાનીનું શરવીરપણે રક્ષણ કર્યું. દક્ષિણ દેશમાં રહી મરાઠા સામે ઘણા વર્ષ પર્વત તેણે લઢ્યા કર્યું. પરંતુ એવું બનતું કે એક દિશામાં તેમનો પરાભવ થતો કે ખીજી દિશામાં તેઓ ઉભા થતા. તેનું મોટું દળ ઠામ ઠામ તેમની પાછળ જોઈએ તેટલી ઝડપથી ભમી શકતું નહિ.

ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં ખીજે ડોકણે પણ બંડ ઉત્પન્ન થયાં. તેને સ્વ-ધર્મમાં પક્ષી આસ્થા હતી, ને તે ધર્મનો વિસ્તાર કરવાને તેની અત્યંત ઇચ્છા હતી. પરંતુ મુસલમાન રાજામાં ધર્મ રજપૂત લોક તરફ ઔરંગઝેબની અ-પ્રસારવાની જે રીત કહેલી છે તે એવા પ્રકારની છે કે ખીજા લોકની તે ઉપર રૂચિ બેસે નહિ. અકબરથી આરંભીને દિ-લ્લીની ગાદીપર જે પાદશાહ થયા તેમણે રજપૂત લોકનું કૃપા દૃષ્ટિએ માન રાખ્યું હતું. પરંતુ ઔરંગઝેબને પોતાના ધર્મનો બહુ મમત હતો, તેથી તેણે એવું વિચાર્યું કે એ લોકને પગલીને મુસલમાન કરવા, અથવા તેમની પાસેથી અકબરે સમજીને જે કર લેવો મુકી દીધો હતો તે લેવો. આવી મૂર્ખાઈ ભરેલી ને અન્યાયી વર્તણૂક ઉપર દાઝ ચઢ્યાથી રજપૂતોએ તે જૂલમગારની સામે બંડ કર્યાં. પાદશાહના જીવતાં લગી એ બંડ બંધ પડ્યાં નહિ, અને તેના મરણ પછી તેની પાછળ જે પાદશાહ થયા તેમને રજપૂત લોકે વિગ્રહ તથા સંકટના સમયમાં સહાય કરી નહિ. એથી પાદશાહીનો ક્ષય ઉતાવળે થયો.

લઢાઈ ટેકા ને ફેલ શીતુરની ગરદી આવી રહી હતી તેવામાં ઔરંગઝે-બ મરણ પામ્યો. તેના જીવતાં પાદશાહીની પડતીનો આરંભ થયો હતો. પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી પૂર્ણ ભાંગતી થઈ, કારણ કે તેની પાછળ જે અ-

ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ
અને રાજ્યની પ-
ડતી દશા. ૨૧ મી
ફેબ્રુઆરી ૧૭૦૭.

ધિપતિ થયા તેઓ દુર્બળ અને અણકસખી હતા. તે-
મનું મોટું રાજ્ય સંભાળવા જેટલી તેમનામાં સમજણ ત-
થા સામર્થ્ય બેઠ ન હોતાં. એવામાં નાદિરશાહ કરીને ઇ-
રાનનો રાજા હતો તેણે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરી, તેથી
રાજ્યનો ક્ષય વહેલો થયો. તૈમુરલિંગે જેવાં દુષ્ટ ને ધોર કર્મ કર્યાં હતાં તેવાં
નાદિરશાહે આ સ્વારીમાં કર્યાં.

કેટલાક અફઘાન લોક નાસીને ગિજનીના થડમાં જઈ રહ્યા હતા તેમને
દિલ્હીના પાદશાહે નાદિરશાહના સ્વાધીનપણામાં આપ્યા
નહિ, તેથી ખીજવાઈને નાદિરે હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી.
પોતાની સામે લઢવા આવેલા સૈન્યનો પરાભવ કરીને તેણે
દિલ્હી હસ્તગત કર્યું.

નાદિરશાહનો હિંદુ-
સ્તાન ઉપર હલ્લો.
નવેમ્બર, ઇ. સ.
૧૭૩૮.

રાહેર લીધા પછી બે દિવસ લગી શાંતિ રહી. પરંતુ ત્રીજી રાત્રે એવી વાત
ચાલી કે નાદિરશાહ મરણ પામ્યો. તેથી કરીને રાહેરના લોકે હુલડ કર્યું, ને
મારામારી ને કાપાકાપી ચાલી. સવારમાં નાદિરશાહ ધોડાપર
બેસી ફરવા નીકળ્યો, ને તેણે જે જે રોરીમાં ઇરાનીનું મહડું
પડેલું જોયું તે તે રોરીના લોકને ઠાર મારવાની આજ્ઞા કરી.
આ રીતે આસરે ત્રીસ હજાર મનુષ્યના પ્રાણ લીધા, અને આવો ભયંકર
સંહાર કર્યા પછી નાદિરશાહ પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ તથા લોહીના વહેણથી તૃપ્ત થઈ
પાછો સ્વદેશ ગયો.

દિલ્હીમાં કતલ.
માર્ચ, ઇ. સ.
૧૭૩૯.

આ સ્વારી પછી દિલ્હીના રાજ્યની પૂર્ણ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. દ-
ક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નિઃશ્રામ કરીને એક સુખી હતો તે સ્વતંત્ર થઈ પ-
ડ્યો; અંગાળાનો ધણી કોઈ ખીજે થઈ બેઠો; વળી ત્રીજે
કોઈ અયોધ્યા બથાવી પડ્યો; શીખ કરીને સોળમાં સૈકાને
આરંભે એક નવા લોક ઉત્પન્ન થયા હતા તે પંજાબમાં અમલ ફરવા લાગ્યા ;
અને મરાઠા લોક પ્રવળ થતા ચાલ્યા હતા. મરાઠા લોકનો રાજા અશકત
હતો અને તેના હાથમાં કોઈ સત્તા નહોતી, ને તેને તેના દરબારમાં નજર-
કેદ રાખ્યો હતો, તથાપિ તેના રાજ્યમાંના મુખ્ય અધિકારી, યુનાવાળો મુખ્ય
પ્રધાન પેશવા અને નાગપુરવાળો સેનાધિપતિ, એઓએ એ લઢવેલા
લોકનું પ્રાબલ્ય ટકાવી રાખ્યું હતું.

પરંતુ એક વેળા એક નવા લોક પ્રગટ થયા. તે લોક અંતે મુસલમાન, મરાઠા, અથવા શીખ, સર્વને જીતીને તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સત્તરમાં સૈકામાં પશ્ચિમ દિશા બહોલીના દૂરના એક ખેટમાંથી થોડાક વેપારીએ હિંદુસ્તાનમાં આવીને વેરાતા વેરાતા અહિં તહિં હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્ત્રેજ સનાનો ઉદય. મુકામ કર્યો. જે અર્થે તેઓ આવ્યા હતા તે અર્થે એકલે વેપાર ઉપર પ્રથમ તેઓ લક્ષ દેવા લાગ્યા, પરંતુ ખરેખરી અંતરામણ આવ્યાથી તેમને હથિઆર પકડવાં પડ્યાં. પછી ઉપરોક્ત તેમને રાજ્ય મળતું ગયું. એક પછી બીજા એમ પ્રતિ તેમના હાથમાં આવ્યા, જે છેવટે આખું હિંદુસ્તાન તેમનુંજ થયું.

હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યમાં જે મુખ્ય બિનાઓ બની તેમનું અત્યાર લગીમાં વર્ણન કર્યું. ફેટલાહ અમલમાં એવા બનાવ બન્યા કે તેમને સંભારતાં આપણને કમકમાટી મળે છે. ફેટલીક વખતે રાજ સંપત્તિવાન અને લોક આબાદીમાં હતા. પરંતુ શિરોજશાહ, અકબર, અને શિરશાહ એ ત્રણ સિવાય બીજા કોઈના રાજ્યમાં પ્રજાહિત ઉપર ખરેખરે લક્ષ રાખવામાં આવ્યું નહતું. આ ત્રણની કારકીર્દિ ખાતલ કરતાં મહમદના વખતથી માડીને ઔરંગઝેબના અમલ સુધી, પ્રજાને વચમાં વચમાં ચાર દિવસ મુખ મળતું તેવિના, હિંદુસ્તાનમાં જૂલમગારીનાં અતિ ઘાતકી કર્મ, માણેમાંહે સદા લઢાઈઓ, પ્રજાપીડા, અંધેર, અને ત્રાસદાયક અન્યાયને અનર્થ આવ્યાં હતાં.

મુસલમાની રાજ્યમાં હિંદુસ્તાનની અવસ્થા.

પ્રકરણ ૪ થું,

હિંદુસ્તાનમાં યુરોપીઅન લોકનાં થાણાં. ઈ. સ. ૧૭૪૪ પર્વત.

હિંદુસ્તાન તથા યુરોપ વચ્ચે વ્યવહાર—જળમાર્ગે પરાક્રમ કરવાનો સમય—આર્થાલોમો ડિઆઝ કેપ ઓફ ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરેછે—અમેરિકાનો શોધ કરેછે—વાસ્કો ડી ગામાએ કેપ ઓફ ગુડ હોપની પહેલ વહેલી પ્રદક્ષિણા કરી—કાપ્તાલની સફર અને ઝામોરિન જોડે વિરોધ—વાસ્કો ડી ગામાની બીજી સફર—પોર્તુગીઝ લોકનાં પહેલાંનાં થાણાં—આલ્ફોન્સો આલ્બુર્કર્કે ગોવા તથા બીજાં ગામ હસ્તગત કરેછે—પૂર્વમાં પોર્તુગીઝ લોકનું રાજ્ય—ડચ અથવા વલંદા લોક હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરેછે—ઈંગ્રેજ લોક એ દેશ સાથે વેપાર કરવા લાગેછે—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—ત્રણ પ્રતિસ્પર્ધિ લોક વચ્ચે વઢવાઢ—આંબોયનામાં ક્તલ—બીજી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—એ કંપનિનો સંયોગ—મદ્રાસ—મુંબાઈ—ફોર્ત સેન્ટ દેવિદ—અને કલકત્તામાં થાણાં—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ લોકનાં થાણાં.

પૂર્વ દેશમાં ઇંગ્રેજ લોકની સત્તા ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી તે વિષે વર્ણન કરતાં પહેલાં યુરોપ તથા હિંદુસ્તાન વચ્ચે જે પહેલાના વારામાં વ્યવહાર ચાલતો હતો તે વિષેનું વર્ણન મનોરંજક થઈ પડશે.

અમે આગળ કહી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાન દેશ વેપાર તથા લક્ષ્મી માટે પહેલાંથી પ્રખ્યાત હતો. હિંદુસ્તાનનો માલ બહુ ઉત્પન્ન ગણ્યોતો હતો અહિંના વેપારીઓને યુરોપના વેપારીઓ સાથે કાંઈ સીધો વ્યવહાર આલ્યો હોય એવું આપણા જાણવામાં નથી. પહેલા અને બીજા સૈકામાં ગ્રીક લોકે માત્ર થોડીક સફરો હિંદુસ્તાન સુધી કરી હતી. હિંદુસ્તાનનો માલ મધ્ય એશિયામાં થઈ જમીન માર્ગે જામધ્ય સમુદ્રના કાંઠાના દેશોમાં લઈ જવામાં આવતો, અથવા અરબસ્તાનના વેપારીઓ ઇશીની ખૂખાત અને લાલ સમુદ્રની વાટે લઈ જતા, ત્યાંથી કાફલાવાળા મિસર

દેશ તથા સિરિઆ દેશના ખંદેરોમાં લેઈ જતા. ત્યાંનો વફરો યૂરોપના વેપારી-
ઓ કરતા. એ વેપારીઓ વિરોધે કરીને તે સમયનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય
જોઓઆ તથા વેનિસના રહેવાસી હતા. આ બે સંસ્થાન હિંદુસ્તાન જોડે
વેપાર ખેડી લાભ મેળવી બળ તથા સંપત્તિમાં વૃદ્ધિ પામ્યાં હતાં, તથા-
પિ ખંદરમાં સૈકાને આરંભે પરાક્રમ અને સાહસ કામ કરવા-
ની આખા યૂરોપમાં મોટી ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઉત્કંઠાનો જળમર્ગે પરાક્રમ
કર્તાનો વખત.
પ્રથમ લાભ લેનાર પોર્તુગાલ તથા સ્પેન દેશના લોક હતા.
ત્યાંના નાવિકોએ જે દૂર દેશોમાં યૂરોપીઅન લોક પહેલાં કદી ગયેલા નહિ
તેવા દેશો શોધી કાઢ્યા.

પોર્તુગીઝ લોક પ્રથમ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાને લગતા દેશોમાં
સફરો કરી શોધ કરતા ગયા. તેમને પ્રત્યેક સફરમાં તે વિસ્તી-
ર્ણ ખંડની વધારે ખરી માહિતી મળતી ગઈ. એતે આર્યો-
લોમો ડિઆઝ નામે તેમનો એક નાવિક થોડાં વહાણો
લઈ આફ્રિકા ખંડને છેક દક્ષિણ છેડે જઈ પહોંચ્યો. એ
પ્રખ્યાત બૂશિરની ખીણ બાજુએ ફરી આવી તેનું નામ તોફાનની
બૂશિર પાડ્યું, કારણ કે ત્યાં તેને તોફાન નડ્યું હતું. પરંતુ એ શોધ વડે
હિંદુસ્તાન જોડે લાભકારી જ્વહાર કરવાનું બની રાકે એવી આશાથી
આનંદ પામેલા પોર્તુગાલના રાજાએ તેનું વધારે પુરાકારી નામ પાડ્યું.
તેણે તેનું નામ સારી આશાની બૂશિર ઠરાવ્યું. ૧ એ નામ હાલ સુધી
ચાલે છે.

પોર્તુગીઝોએ પોતાના દેશીએ કરેલા શોધનો તત્કાળ લાભ લીધો ન-
હિ. નવે માર્ગે થઈ હિંદુસ્તાન જવાને વહાણો તૈયાર કરવામાં
દશ વરસ વીતી જવા દીધાં.

એ દરમિયાન તેમના પડોસી અને પ્રતિસ્પર્ધિ સ્પાનિઅર્ડ લોકે અધિક
મોટું પરાક્રમ કર્યું. ક્રિસ્ટોફર કોલંબસના હાથ નીચે કેટલાક
સ્પાનિઅર્ડ લોકે નવા મહાદ્વીપના કેટલાક ખેટ શોધી કાઢ્યા.
પ્રથમ તેમણે એવું માન્યું કે આ દ્વીપો હિંદુસ્તાન દેશને લ-
ગતા છે, ને તે ઉપરથી એવી કલ્પના કરી કે અહિંથી ત્યાં જવાનો ટૂંકો

ને સહેલો માર્ગ હશે. યુરોપ ખંડના ઘણા ખરા લોકને જળ માર્ગે પરાક્રમ કરવાની જે ઇચ્છા થોડાં વર્ષથી ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આ અગત્યનો શોધ થયાથી વૃદ્ધિ પામી. જેમ જેમ સ્થાનિઅર્ધ લોક અમેરિકામાં શોધ કરતા આવ્યા, તેમ તેમ પોર્ટુગીઝ લોક તેમના સુમ રાજ્ય હિમાન્યુઅલની સૂચનાથી પૂર્વ તરફ નવા શોધ કરવાને તત્પર થયા.

સન ૧૪૯૭ ના જુલાઈ માસના આરંભમાં વાસ્કો ડી ગામા નામે એક અનુભવી નાવિક ત્રણ વહાણ લેઈને લિસ્બનથી નીકળ્યો. તેને એવી આજ્ઞા કરેલી હતી કે તેણે આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂરિર ઉપર થઈને હિંદુસ્તાન જવું. આ સફરમાં વાસ્કો ડી ગામા તથા તેના સાથીઓ આફ્રિકા ખંડની ઘણી જગ્યાઓ જોતા આસરે અગીઆર માસે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મલબાર કાંઠે કાલિકટ ખંદરે ઉતર્યા. મલબારનો રાજ્ય જેને ઝામોરિન કહેતા તેની સાથે વાસ્કોડીએ કાંઈ વ્યવહાર ચલાવ્યો. પ્રથમ ઝામોરિનના મનમાં એના ઉપર કૃપા દ્રષ્ટિ રાખવાનો વિચાર હતો, પરંતુ પાછળથી મુસલમાન વેપારીઓની શીખવણીથી તેનો વિચાર કેવળ પલટાયો. ખુદ વાસ્કો ડી ગામાને રાજ્યના એક અધિકારીએ કેદ કર્યો, પણ પછી થોડી વારે છોડી દીધો. તે સ્થળના રહેવાસીઓમાંના ઘણાખરા વાસ્કો ડી ગામાને અનુકૂળ હતા તેમને પોતાનો માલ વેચી દેઈને તે પોર્ટુગાલ આવવા ઉપડ્યો. ત્યાં તે બે વર્ષ ને બે માસે આવી પહોંચ્યો. આ મોટી સફર, મુગલાઈ રાજ્યનો સ્થાપનાર આખર સ્વદેશમાં ગાદીએ બેઠો તે વામાં, અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનની સત્તા પ્રસરી ત્યાર પહેલાં, કરવામાં આવી હતી.

પોર્ટુગાલના રાજ્યએ વાસ્કો ડી ગામા પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને રૂડાં માન પ્રતિષ્ઠા આપ્યાં. જે વેપાર પ્રારંભમાંજ લાભકારી થયો તે જરી રાખવા સાર પ્રથમ કરતાં વિરોધ વહાણો તથા માણસો પછી ઝટ તૈયાર કર્યાં. આ વહાણનો ઉપરિ કોમ્પ્રાલ નામે હતો. એ વહાણો તોફાનને લીધે પશ્ચિમ ભણી તણાયાં ગયાથી તેમને આઝિલ દેશનો શોધ લાગ્યો.

કોમ્પ્રાલની સફર,
અને ઝામોરિન
સાથે ૩૭૭ઓ.
ઈ. સ. ૧૫૦૦.

એ દેશનો કબજો પાછળથી પોર્તુગીઝ લોકને મોટો કામતી થઈ પડ્યો. પ્રથમ કામ્રાલ સાથે વાસ્કો ડી ગામાની પેઠે કાલિકટના રાજાએ મૈત્રી બા. વ દર્શાવ્યો, ને તેને ગામના થડમાં કોડી ધાલવાને ઝામોરિને પરવાનગી આપી, પરંતુ પોર્તુગીઝ વેપારીઓની કુચાલને લીધે તથા મુસલમાન વેપારીઓની દુશ્મનીને લીધે આગળ કરતાં વિશેષ તે પ્રતિકૂળ થયો, તથા તેણે નવી કોડી તોડી પાડી. વેર વાળવાને ઝામોરિનનાં વહાણ તથા નગરનો કાંઈક નાશ કરી કામ્રાલ કોચિન અંદરે ગયો. કોચિનનો રાજા ઝામોરિનનો ખંડિયો હતો, તથાપિ ઝામોરિન ઉપર તેના મનમાંથી વેર હતું. કોચિન અંદરમાં પોતાનાં વહાણો માલથી ભરીને કામ્રાલ પોર્તુગાલ પાછો આવ્યો, ને વિરોધ થઈ વેર અંધારું હતું તે વિષેની વાત રાજાને નિવેદન કરી.

ઈમાન્યુઅલ રાજાના મનમાં પૂર્વના દેશોમાં રાજ્ય સ્થાપના કરવાની ઈચ્છા થયાથી હિંદુસ્તાન તરફ અગાઉ કરતાં વધારે મોટી તથા વધારે બળવાન સ્વારી મોકલવા તેણે ઉતાવળે તૈયારી કરી. અનુભવી નાવિક વાસ્કો ડી ગામાને એ સ્વારીનો ઉપરિ નીમ્યો.

વાસ્કો ડી ગામાની ખીજ સફર.

હવે પછી પોર્તુગાલ દેશથી વેપાર તથા વિગ્રહ કરવાના સંયુક્ત હેતુથી ધણીવાર હિંદુસ્તાનમાં આવજાવ થવા લાગી. વેપારને અર્થે કોચિન તથા કાનાનોરે અંદરો ધાણુંકરી પસંદ કર્યાં; અને ઝામોરિને કોચિનના રાજાના મૂલક ઉપર બેવાર ચઢાઈ કરી હતી તેની સામે લડવામાં કોચિનના રાજાને પોર્તુગીઝ લોકે પ્રબળ સહાય કરી, ને અંતે થોડા પોર્તુગીઝ સિપાઈઓના શૌર્યથી ઝામોરિનનો પરાભવ થયો.

પોર્તુગાલ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વ્યવહાર.

આલ્ફોન્સો આલ્ફુકર્કે જેને થોડી મુદત થયાં હિંદુસ્તાનનો મુખો ઠરાવ્યો હતો તેને સન ૧૫૧૦ માં પોર્તુગીઝ લોકના થાણાનું આધિપત્ય સોંપ્યું. તે ઉત્સુક, સાહસિક, અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. જીત મેળવી રાજ્ય સંપાદન કરવું એવી તેની ધણા દિવસથી ધારણા હતી તે પાર પાડવાને તે તત્પર થયો. તેનો મુખ્ય હેતુ એવો હતો કે એક નિર્ભય અને કિશ્કાઅંધી અંદર જે પોર્તુગી-

આલ્ફોન્સો આલ્ફુકર્કે, ઇ. સ. ૧૫૧૦.

ઝ વહાણોને જવાનું મધ્યસ્થળ અને આ તરફના પોર્તુગીઝ રાજ્યની રાજધાની કરી રાકાય તેણું હસ્તગત કરવું. તેણે આ કારણ માટે કાલિકટ લેવા પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ત્યાં તેનું નહિ ફાવતાં બારે હાનિ થઈ. ત્યાર પછે તેણે ગોવાના રાજાની ગેરહાજરીમાં તે બંદર હસ્તગત કર્યું. એ રાજાએ પોર્તુગીઝ લોકને કાંઈ ઉપદ્રવ કર્યો નહોતો. ગોવા બંદર પશ્ચિમ કાંઠાપર મધ્ય ભાગે હોવાથી ઘણું સરસ વગ પડતું હતું; ઘણાં વર્ષ પર્થ પૂર્વના દેશોમાં પોર્તુગીઝ લોકના મૂલકની રાજધાનીનું શહેર તે હતું, ને અદ્યાપિ પર્થ તે તેમના લોકના સ્વાધીનમાં છે.

ત્યાર પછી તેણે મલાયા દ્વીપકલ્પમાં મલાક્કા પ્રાંત અને ઈશીની આખાતમાં ઓર્મઝ નામે એટ જીતી લીધો. વેપારના કાર્યને અર્થે આ પોર્તુગીઝ લોકનું રાજ્ય બંને સ્થળ ઉપયોગી હતાં. સન ૧૫૧૫ માં તે મરણ પામ્યો, ત્યારે પોર્તુગીઝ લોકનું રાજ્ય જોડણું વધવાનું હતું તેટલું વધી મૂક્યું હતું. હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર તો માત્ર થોડી કોઠીઓ તથા કિલ્લા તેમના કબજામાં હતા, પરંતુ આખા હિંદી મહાસાગર ઉપર તેમની નૌકાની આણુ વર્તીતી હતી, ને યુરોપ જોડે ખાજ કોઈ લોકને વેપાર કરવા નહિ દેતાં તેઓ પોતે એકલાજ કરતા હતા.

તથાપિ સોળથું સૈકું પૂરે થતાં મસાલાના એટો તથા હિંદુસ્તાન જોડે વલંદા લોકે વેપાર કરવા માંડ્યો. પોર્તુગીઝોની પેઠે તેમણે પણ વેપારને બહુજ આનુકૂળ પડે એવી જગ્યાઓમાં પોતાની કોઠીઓ ધાલી. તેઓ પોર્તુગીઝના ભયાનક સામાવાળીઆ થઈ પડ્યા. તેઓની તથા ખાજ પ્રતિસ્પર્ધિની આગળ પોર્તુગીઝ લોકનું સામર્થ્ય અને સત્તા ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યાં. વલંદા લોકનો ઘણોખરો વેપાર હિંદુસ્તાનને લગતા દ્વીપસમુદાયના લોક સાથે હતો. અને પૂર્વમાં તેમના તાપાના મૂલકની રાજધાની જાવા બેટના ઉત્તર કાંઠાપર તેમણે વસાવેલા બારેવિઆ નામે શહેરમાં હતી. પરંતુ ત્યાર પછી એ લોકને નેગાપટમ, પુલિકટ, ચિન્સુરા, અને હિંદુસ્તાનમાં ખીજ જગ્યાઓ મળી.

જવામાં વલંદા લોક પોર્તુગીઝ લોકના પ્રતિસ્પર્ધિ થયા ને હિંદુસ્તાન

તથા તેની સમીપના બેઝો સાથે વેપાર કરવા લાગ્યા, તેવામાં-
જ ઇંગ્રેજ લોક એજ લાભકારી વેપારમાં હાથ ધાલવાને પ્ર-
થમ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાના વેપાર કાન્ડે એક
નવી પરભારી વાટ કાઢવાને આગળ ચલ કર્યો હતો, પરંતુ તે-
ઓ વેળાસર ચેત્યા કે આપણે પણ પોર્ટુગીઝ તથા વલંદા જે માર્ગે વેપાર
કરેછે તે માર્ગ પકડ્યા વિના લાભ મેળવવાનો અન્ય ઉપાય નથી તે ઉપરથી
લંડન નગરના કેટલાક વેપારીઓએ સોળમા સૈકાના છેલ્લા વર્ષમાં પંતિયા-
ળો વેપાર કરવાના વિચારથી એક પછે મેળવ્યો. પ્રથમ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ
કંપનીની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારની હતી. આ મંડળી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે
ઇંગ્લાંડની ગાદીએ રાણી ઇલિઝાબેથ હતી, અને દિલ્લીના તખ્તે અકબર
સાહે હતો.

ઈ. સ. ૧૬૦૦.
ઇંગ્રેજ લોક હિંદુ-
સ્તાન સાથે વેપાર
કરેછે.

ઇંગ્રેજ, વલંદા તથા પોર્ટુગીઝ એમણે પરસ્પર ખુલુકાળ પર્યંત નિરંતર
વિરોધ રાખ્યો, અને હિંદુસ્તાનનો વેપાર એટલો બધો બ-
હોળો હતો કે તેમાં આ ત્રણે પ્રજાને જોઈએ એટલું કામ મ-
ળત, તેમ છતાં તેમણે ખુલુ નાલાયક રીતે વર્તી એક બીજા
પર અડસ ને દ્વેષભાવ રાખ્યો. સમુદ્ર ઉપર લંટ ને ઓરી સાધારણ થઈ
પડી, અને એક બીજા ભણી નિર્દયતાથી વર્તવાનું વારંવાર બનતું.
આ અદેખાધિનું અતિ ક્રુષ્ણકારક ઉદાહરણ આમ્બોયનાની કતલ છે,
ઇંગ્લાંડ તથા હોલંડની વેપાર મંડળીઓ (કંપનીઓ) વચ્ચે
એવા કોલકરાર થયેલા હતા કે બંને દેશના વેપારી લોકે
એક એક જોડે મૈત્રી ભાવ રાખી બિન ઇંટે વેપાર ચલાવ-
વો. આવા કોલકરાર છતાં આમ્બોયનાના વલંદા કિલ્લા-
રોએ ત્યાં રહેલા અઢાર ઇંગ્રેજોનો તેમના આકર સુધ્ધાં ટાઢા લોહીમાં વધ કર્યો.

વધ પ્રજા વધે
શરમ ભરેલો અડસ.

આમ્બોયનામાં કત-
લ. ઈ. સ. ૧૬૨૧.

ઇંગ્લાંડની, ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીને પરદેશના પ્રતિસ્પર્ધિ સામે તેમજ
વળી સ્વદેશી જન સામે બાપ્પરી બાંધવાનું હતું. ધરગતુ
ગૃહસ્થ જેમનું ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીવાળાએ ગોલિયા એ-
વું હજવું નામ પાડ્યું હતું તેઓ વચમાં નડવા લાગ્યા.
સત્તરમા સૈકાને અંતે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ લોકનાં થાણાં
વિષે તથા ઇંગ્લાંડમાં એ કંપનીના કામ કાજ વિષે અવ્યવસ્થા થયેલી

ઇંગ્રેજ વેપારીઓ
વધે અડસા પડ્યા.

જોઈને લંડનના કેટલાક વેપારીઓને એની સામી એક નવી મંડળી ઊભી કરવાનું મન થયું. બંને કંપનિના અધ્યક્ષો (નિયંતા) એક એકને બાગી પાડવાને અને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાને પોતાને એકલાને પછે મજે એવા વિચારથી તનમનથી ચતન કરવા લાગ્યા. આવા નિંદિત વધરા સન ૧૭૦૮ ના વર્ષ લગી ચાલ્યા. એ વર્ષમાં બંને કંપનિવાળા સમજ્યા કે પરસ્પર વિરોધ કરવામાં એકેનો અર્થ નહિ સરતાં ઊલટી ખેડને હાનિ થઈ. તેથી બંને જોડી દેવામાં આવી, ને ત્યારથી જોડાયેલી કંપનિ “યુનિટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ” એવું નામ રાખ્યું.

જે માણસોએ બાગિયા થઈ આ નવી કંપનિ સ્થાપી હતી તેમણે પોતા-
પોતાના ભાગે પડતું નાણું કાઢ્યું હતું. આવી રીતે એકલા
પી યુનિટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ. ઇ. સ. ૧૭૦૮.
કરેલા નાણાથી વેપાર કરવામાં આવતો. અને કંપનિનું કામ
કાજ ચલાવવાને તથા વેપાર શા ધોરણપર ને કેવા પ્રકારનો
કરવો એ આદિ કંપનિને લગતી સઘળી બાબતોની વ્યવસ્થા
કરવાને એ બાગિયા પોતામાંના ૨૪ ગૃહસ્થોને અધ્યક્ષર નીમતા હતા
આ રીતે આ કંપનિનું કામ કાજ અનેક ફેરફાર સાથે સન ૧૮૫૮ લગી
ચાલ્યું. તે સાલથી કંપનિ તાબાનો મૂલક મહારાણીજીએ પોતાના હાથમાં
લીધો. નવી જોડાયેલી કંપનિનું સંપૂર્ણ ચિત્ત હિંદુસ્તાન દેશના વેપાર
પર દોડ્યું. ઇંગ્લેન્ડ લોક ધણોપ્પરો વેપાર પ્રથમ મસા-
મદાસની હત્યતિ. ઇ. સ. ૧૬૩૯.
લાના ખેત્રો સાથે કરતા હતા. વલંદા લોક ત્યાં તેમને
નડતા હતા. પોતાના ઉત્સુક પ્રતિસ્પર્ધિ વલંદા લોકને તે

વેપાર કરવા દેઈ તેમણે હિંદુસ્તાનમાં ધણે ટકાણે દુકાનો માંડી. સને
૧૬૩૯માં ચંદ્રગઢના રાજાએ તેમને મદ્રાસમાં કિલ્લો બાંધવાની પરવા-
નગી આપી ત્યાં લગી વેપારના કામને અર્થે તેમણે કોફીઓ ધાણેલી
અથવા વખારો બાંધેલી તે વિના ખીજી કાંઈ જગ્યા તેમના કબજા-
માં નહોતી. થોડા દિવસ પહેલાં નેલોરની દક્ષિણે આસરે વીસેક ગાઉ
ઉપર આર્મોગમમાં અથવા દુગરજપટણમાં તેમની કોફી હતી. પરંતુ
ત્યાં વેપાર કરવાની સોઈ નહિ જણાયાથી તે જગ્યા છોડી દેવામાં આવી.

ખોર્નગાલના રાજાની કુંવરી નામે કાયેરૈન વેરે ઇંગ્લાંડના રાજા

બીજા ચાર્લસનું લગ્ન થયું તેવારે પહેરામણીમાં પોર્તુગાલના રાજાએ મુંબાઈ ખેટ આપ્યો. ચાર્લસ રાજાએ તે ખેટ અમુક વાર્ષિક રકમ લેવાનો ઠરાવ કરીને કંપનિને સ્વાધીન કર્યો.

મુંબાઈની પ્રાપ્તિ.
ઈ. સ. ૧૬૬૨.

કંડલોર પાસે ટેંગનાપટણમાં ફોર્ત સેંટ દેવિદ નામે કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો. એ નગર કંપનિએ વેચાણ રાખ્યું હતું ને પાછળથી કોરોમાંડલ કિનારાપર મુખ્ય સ્થાનક થઈ પડ્યું.

ફોર્ત સેંટ દેવિદ બંધાયો.

ઈંગ્રેજ કંપનિએ કલકત્તામાં થોડી બોંય વેચાણ લીધી હતી ત્યાં ફોર્ત સેંટ વિલિઅમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. તે વેળા દિલ્લીના રાજાસને જે પાદશાહ હતો તેને કાંઈ મંદવાડ થયો હતો તે હેમિલટન નામે એક ઇંગ્રેજ વૈદ્ય મથાજ્યો તેના બદલામાં કલકત્તા તથા મદ્રાસની આસપાસ વિશેષ જગીર રાખવાને ઇંગ્રેજને પરવાનગી આપી.

કલકત્તાની ઉત્પત્તિ.
ઈ. સ. ૧૭૦૦.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિના આ વેળા બીજા પ્રિન્સપર્ફિ ઊભા થયા. વલંદા તથા પોર્તુગીઝ લોકની સાથે કંપનિને ઝઘડો કરવો પડ્યો હતો તે કરતાં વિશેષ કઠો ઝઘડો એ લોક સાથે થયો. ઇંગ્રેજનું આદું લંદને ફ્રેંચ (ફ્રાંસિસ) લોકે પોતાની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ ઉભી કરી હતી તેમણે સત્તરમું સૈંદ્ર અધવાર્ષીની લગભગે સૂરતમાં એક કોઠી ધાલવાનો ઉદ્યમ કર્યો. તે અફળ ગયો ; પરંતુ પાછળથી તેમણે પોંદિશરિ તથા તેની આસપાસનો કેટલોક પ્રદેશ મેળવી ત્યાં થાણું ધાલ્યું. પોંદિશરિ સત્તર આબાદ થયું. પશ્ચિમ કાંઠા પર માહી અને કલકત્તા સમીપ ચંદ્રનગર એ બે નાનાં સંસ્થાન પોંદિશરિ તાબાનાં હતાં. ફ્રેંચ લોકની સાથે વિચ્છેદ આવ્યો તેમાં પરિણામે ઇંગ્રેજનો જય થઈ તેમણે પૂર્વમાં એક મોટું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. એ રાજ્ય વિષેનું વર્ણન હવે પ્રકરણ આવશે તેમાં વિશેષે કરીને કરેલું છે.

હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ લોકનાં થાણાં. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

પ્રકરણ ૫ મું.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ લોકનો ઉદય. ઈ. સ. ૧૭૪૪ થી ૧૭૫૩ સુધી.

ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાંસ વચ્ચે લઠાઈ—હિંદુસ્તાનમાંના ફ્રેંચ લોક—દુખી—હિંદુસ્તાનમાંના ઇંગ્રેજ—દેશી પલટણો—લાખોદોને મદ્રાસ લેછે—ફોર્ટ સેંત દેવિદને ઘેરો—તાન્જોરમાં નાનો લઠાઈ—યુરોપમાં સમાધાન, પણ હિંદુસ્તાનમાં લઠાઈ ચાલુ રહી—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રાજકાર-ભારતી સ્થિતિ—નાસિરજંગ તથા મુજશરજંગ—અનવરૂદ્દીન અને ચંદા સાહેબ—હૈદરાબાદ તથા આર્કાટનાં રાજ્ય સાફ વિરોધ—એમાં એક પક્ષે ફ્રેંચ રહેછે ને ખીજા તરફ ઇંગ્રેજ થાયછે—એમ. ખુસી—ફ્રેંચ વિજયી થાયછે—સલાબતજંગને નિઝામ ઠરાવ્યો—દુખીનો જય અને ઉલાસ—મહમદ અલીને ત્રિચિનાપોલિમાં ઘેરી લીધો—રોબર્ટ ક્લાઈવ આ-ર્કાટ લેછે—તે શહેરનું રક્ષણ ખલાદુરીથી કરેછે—આર્નામાં જય—મદ્રાસ સમીપ રાજા સાહેબનો પરાલવ—લારેન્સ ત્રિચિનાપોલિને ઘેરા-માંથી મુક્ત કરેછે—સેરિંગહામમાં ફ્રેંચ કિલેદાર શરણુ થાયછે—ચંદા સાહેબનું ખૂન થયું—લારેન્સ ખાલુરમાં ફ્રેંચ લોકનો પરાલવ કરેછે—ક્લાઈવ કોયેલંગ અને ચિંગલપટ લેછે—તે ઇંગ્લાંડ પાછો જાયછે.

ઇંગ્રેજનું હિંદુસ્તાન જીતી લેવું, અને તેમનો અહિં રાજકારભાર એ એનો વૃત્તાંત હવે આપણે લખવાનો છે. આ વૃત્તાંત સાચો ઈ. સ. ૧૭૪૪. હોઈને રસિક છે ને તે કરતાં વિશેષ રસિક વાર્તા અમારા જાણ-વામાં નથી. થોડા માણસોએ પોતાની પ્રિય સ્વભૂમિથી અતિ દૂર દેરો આવી સંપત્તિમાં, વિસ્તારમાં, ને સામર્થ્યમાં ખૂબ ચઢીઆતું રાજ્ય કેવી રીતે સંપાદન કર્યું; ને પછી તેમણે એટલી બધી બુદ્ધિ તથા અલ્પાકાંક્ષાથી રાજકાર-ભાર ચલાવ્યો કે પોતાના દેરાની કીર્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા વધારીને હિંદુસ્તાનના લોકને સમૃદ્ધિનું તથા સારી સરકારનું સુખ લીધું.

સન ૧૭૪૪ માં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ઊભી થઈ, અને ઉતાવળે હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચી. તે વેળા એ ખેડ લોકનાં ઘણાંક આબાદ થાણાં આ મુલકમાં હતાં. તે સમયે ફ્રેંચ સૈન્ય ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ. તેમનું મુખ્ય નગર પૉર્ટિસારિનામે હતું ને તેમનો ગવર્નર નામે કુખી વિચિક્ષણ ને મહત્વાકાંક્ષી પુરૂષ હતો. રાજા રજવાડા સાથે કોલકરાર કરવામાં ને તેમના દાવપેચ સમજવામાં તેણે ખડુજ અતુરાઈ દર્શાવી હતી. પ્રથમ તેનાજ મતમાં એ વાત આવી કે દેશી સિપાઈઓ યુરોપીઅન અધિકારીઓના હુકમમાં રાખેથી શૌર્યમાં તેઓ યુરોપના સૈન્યની ખડુકરી તોલે આવેછે. વળી એ વાત પણ પ્રથમ તેનેજ સૂઝી આવી કે દેશી રાજાઓને માંહોમાંહે વારંવાર વઢવાઢો થાયછે, તેમની વઢવાઢમાંથી મારા સ્વદેશનું હિત કરી લેઉં. તેના અંતઃકરણની મુખ્ય ઇચ્છા હિંદુસ્તાન જીતવાની હતી; તેની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા કાળે તેણે પોતાની સકળ શુદ્ધિ અને પરાક્રમ વાપર્યું.

ઇંગ્લેન્ડને કુખી જેવા સરદારની ખોટ હતી. તેઓ સંખ્યામાં ફ્રેંચ કરતાં ઓછા હતા ને વિગ્રહ કરતાં વેપાર પ્રકરણમાં વિરોધ સમજતા. તેમણે કુખીની યુક્તિ ગ્રહણ કરી. દેશી સિપાઈઓને આકરીમાં રાખી ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરનો અમલદારો વડે યુદ્ધ કળામાં પાવરધા કર્યા. પ્રથમ દેશી લોકનું સૈન્ય ખડુ થોડું હતું. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું ગયું તેમ તેમ તે સૈન્યમાં ઉમેરો થયો, અને દેશી સૈન્યે થોડાં વર્ષ ઉપર દાનત બગાડી ત્યારલગી ઇંગ્લેન્ડ સરકારની આકરી શૌર્યથી ને એક નિજાથી બળવી.

યુરોપ ખંડમાં ફ્રેંચ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે લડાઈનો આરંભ થયા પછી થોડે દહાડે ફ્રેંચ સરકારે જુર્બોન તથા આઈલિ આવ ફ્રાંસના* મુખ્યા નામે લાખોર્દોનેને પરવાનગી આપી કે તેણે વહાણ એકઠાં કરીને ક્વેન્ટિકમાં ઇંગ્લેન્ડનું મુખ્ય થાણું ક્વેર્ત સેન ન્યોર્થ કરીને હતું તે ઉપર હુમલો કરવો.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડ લોક.

ઈ. સ. ૧૭૪૬.
લાખોર્દોને મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો.

✠ એ ટાપુઓ હાલ રિયુનિયન તથા મોરિશિયસ (મોરીસ) કહેવાયછે.

થોડા દિવસમાં લામોદોને તે ગઢ આગળ આવી પહોંચ્યા. ઇંગ્રિજો માત્ર પાંચ દિવસ લગી બચાવ કરી મદ્રાસ શહેર તથા કિલ્લો ફ્રેંચને સ્વાધીન કર્યો. લામોદોને એ બંનેની છોડામણીનો મધ્યમ દંડ લેઈ પાછાં આપવાને વચન દીધું. આ કબુલાત કુખીને ગમી નહિ, ને જરા પામેલા સરદાર ઉપર તે ઈર્ષી કરવા લાગ્યો. તેણે પકડાયલા ઇંગ્રિજોને બંધીવાન ગણી ષોંદિશારી મોકલી દીધા, ને ત્યાં અનુદાર રીતે તેમને દુઃખ દેઈ પોતાના નામને બદો લગાડ્યો. એ પછી ફોર્ત સેંત દેવિદ ગઢ લેવાનો ઉદ્યોગ કુખીએ કર્યો. એમાં જય પામ્યો હોત તો તે આખા કલ્હાટકનો ધણી થઈ પડત. તેણે કલ્હાટકના નવાબની સહાય માગી તથા તેને સમજાવી પોતાના પક્ષમાં લીધા. પરંતુ અટલામાં ઇંગ્લાંડથી ઇંગ્રિજનું એક બલિષ્ઠ નૌકા સૈન્ય આવી પહોંચ્યું, તેથી ફોર્ત સેંત દેવિદનો ઘેરો ઊઠાવી ફ્રેંચ ષોંદિશારી પાછા ગયા. હવે તે શહેરને ઇંગ્રિજ ફોર્ત ઘેરો ધાલ્યો.

ઇંગ્રિજ આ સમયે બળવત્તર હતા, તોપણ તેમનામાં તે શહેર હસ્તગત કરવા જેટલું સામર્થ્ય નહોતું તે કારણથી તેઓ ફ્રેંચ લોક સામે લઢવું છોડી દેઢને તેવામાં તંજાવર પ્રાંતમાં થોડા દહાડાથી એક નાની લઢાઈ ચાલતી હતી તેમાં સામિલ થયા. ત્યાંના રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી તેની ગાદી તેજો ભાઈ બચાવી પડ્યો હતો. રાજાએ એવું સાટું કર્યું કે જો તમે મને સહાય કરશો તો તેના બદલામાં દેવિકોટાનો કિલ્લો તમને આપીશ. આ લાલચે ઇંગ્રિજનું થોડુંક સૈન્ય તે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા ગયું. પરંતુ થોડા દિવસ પછી સમાધાની થઈ. રાજાનો ભાઈ જે ગાદી ઉપર હતો તેણે ઇંગ્રિજને પોતાના ભાઈનો પક્ષ છોડવાની સરતે દેવિકોટા કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો થોડોક પ્રદેશ આપ્યો. ઇંગ્રિજોએ નિર્લંબપણે તે સરત કબુલ કરી.

આણીગમ યુરોપમાં ફ્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડ વચે સલાહ થઈ હતી, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં લઢાઈ બંધ પડી નહિ. યુરોપમાં સમાધાન થયાથી ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રિજ આગેવાન થઈ પરસ્પર લઢતા બંધ થયા ખરા; એક બીજાનાં સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવાનું એને

તે મદ્રાસ સર
કર્યો ૧૦ સપ્ટેમ્બર,
૧૭૪૬.

ફોર્ત સેંત દેવિદ
ઉપર જે હુલ્લા,
ડીસેમ્બર ૧૭૪૬,
અને માર્ચ, ૧૭૪૭.

તંજાવરમાં લઢાઈ.
ઈ. સ. ૧૭૪૯

દેવિકોટાની જગા
અને તે પાછો
આપ્યો.

યુરોપમાં સમાધા-
ની, પણ હિંદુસ્તા-
નમાં લઢાઈ જારી
રહી.

એક ખીજના શહેરોને ઘેરે ધાલવાનું બંધ થયું; પરંતુ તેમણે કેટલાક દેશી રાજાઓ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી તેમને મદદ કરવા માંડી, ને ઇંગ્રેજ એક રાજાનો પક્ષ પકડતા, તો તેની સામેના રાજાની તરફ ફેરવ થતા ને પહેલાં પ્રમાણે એક એકની સામે વઢતા.

ઇ. સ. ૧૭૪૯.

હવે જે વર્તમાન આવેછે તેમાં સારીપેઠે સમજ પડે એટલા માટે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના રાજાઓની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું હવણું અવશ્ય છે. જે સમય વિષે અમે અત્રે બોલીએ છીએ તે સમયમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં બે મોટાં રાજ્ય હતાં. એમાંના પહેલાં તથા વધારે મોટાં રાજ્યનો અધિકારી નિઝામ કહેવાતો અને તેની રાજધાની હૈદરાબાદમાં હતી. પહેલાં તો નિઝામ દિલ્લીના પાદશાહનો ખરેખરે સેવક કે આશ્રિત હતો, પરંતુ હવણું તો માત્ર કહેવાનો આશ્રિત હતો. ખીજાં રાજ્યનો ધણી કેણીકનો નવાબ હતો ને તેની રાજધાની આકાંટમાં હતી ને તે નિઝામ સરકારના આશ્રય તળે રાજ્ય કરતો હતો.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કારનારની સ્થિતિ.

આ વેળા આ બે રાજ્યની ગાદીઓ ખાલી પડી. હૈદરાબાદની ગાદી મૃત્યુ પામેલા નિઝામના પુત્ર નાસિરજંગને મળી, અને કેણીકનો નવાબ અનવરુદ્દીન થયો. આ બે હાકેમના બે પ્રતિપક્ષી હતા. નાસિરજંગનો પ્રતિપક્ષી તેનો ભત્રિજો મિરજાફરજ નામે હતો, ને અનવરુદ્દીનનો પ્રતિપક્ષી ચંદ સાહેબ કરીને આગલા એક નવાબનો જમાઈ હતો. મિરજાફરજ તથા ચંદ સાહેબ પોતાનાં સૈન્ય એકત્ર કરીને ફેરવ લોકને વિનંતિ કરી કે અમને સહાય કરો. કુણીને એટલુંજ જોઈતું હતું. તેણે તેમની વિનંતિ મોટા હર્ષથી તથા આતુરતાથી સ્વીકારી, ને તેમની મદદે ૪૦૦૦ ફેરવ તથા ૨૦૦૦૦ દેશી સિપાઈઓનું સૈન્ય લાગલું મોકલ્યું. યુદ્ધ થયું તેમાં મિરજાફરજ તથા ચંદ સાહેબ જોઓ બિન હાકે રાજ્ય મેળવવા ઈચ્છતા હતા તેમનો જય થયો. એ લઢાઈમાં અનવરુદ્દીન મરણ્યો ને તેનો પુત્ર મહમદઅલી ઉગરેલા સૈન્ય સાથે ત્રિચિનોપોલિમાં નાસી ગયો. તેવેળા હિંદુસ્તાનમાં યુરિસ નામે એક પુરુષ ફેરવ લશ્કરનો સંરદાર હતો. તે અતિ ધીરો ને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હતો. તેણે ધણી લઢાઈઓમાં જય મેળવ્યો ને મિરજાફરજને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ આ નવ

ઇ. સ. ૧૭૫૦.
આકાંટ અને હૈદરાબાદના રાજ્યની ગાદીઓ વાસ્તે વ.
દવાદ.

નિઝામથી ઝાઝા દિવસ વિજયનો ઉપભોગ લેવાયો નહિ. તેના મૂલકમાં એક ખંડ ઊઠ્યું હતું તે ખંડની શાંતિ કરતાં લઢાઈમાં તે મરાયો. યુસ્સિએ મિર-જફરજંગની ગાદી નાસિરજંગના નાનાભાઈ સલાબતજંગને આપી. ચંદા સાહેબને પણ ઇચ્છેલો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો.

આ સમયે દુપ્લીનો સંપૂર્ણ ચઢતો દિવસ હતો. નિઝામ અને નવાબ બંને એના બેસાડ્યા ગાદીએ બેઠા હતા. દુપ્લીને 'દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો સુબો,' એ પદવી મળી. તેની સત્તા પુષ્કળ હતી. એને ઉત્કૃષ્ટ પદ ને પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં. એના સર્વ મનો-રથ સિદ્ધ થયા ભારેયા. તેણે અતિ હર્ષના આવેશમાં જે ઉકાણે પોતે મુખ્ય જીત કરેલી તે ઉકાણે કીર્તિસ્તંભ ચણાવી તેમાં પોતાની સ્તુતિના લખ કો-રાવ્યા, અને તેની આસપાસ દુપ્લીઆબાદ (દુપ્લીના જયનું નગર) નામે શહેર વસાવ્યું.

ખીજા પક્ષને ઇંગ્લિશ અનુકૂળ થયા. ફ્રેંચે પોતાના પક્ષ વાળાનું બહુ કામ કર્યું હતું, પરંતુ ઇંગ્લિશથી તેમ બન્યું ન હતું. તેઓએ મહમદ ઇંગ્લેજ લોકનું નિ-અક્ષીને અઘાપિ કુર્ણાટકનો નવાબ માની તેને સહાય આ-ચિંતપણું. પવા એક નાનું સૈન્ય મોકલ્યું હતું, પરંતુ તેમની મદદથી ન-વાબનું કાંઈ કામ સધ્યું નહોતું. તેના વેરીએ તેને ત્રિચિનોપોલિમાં ઘેરી લીધો હતો, અને ફ્રાંસિસ લોક સર્વત્ર જય પામ્યા એવું તેના જાણવામાં આવ્યું, તેવારે પોતાની વહાર કરનાર ઇંગ્લિશ લોકને તજ દેઈ તેમના રાત્રને મળી જઈ તે શહેર તેમને સ્વાધીન કરવાની તેવડમાં હતો, તેવામાં એક બતાવ બન્યો તેથી તેના વિચાર કેવળ ફરી ગયા.

આ વેળા ફોર્ત સેન દેવિદ કિલ્લામાં એક જુવાન કમાન હતો તેણે ઇંગ્લેજ રાજમંડળીને એવું સૂચવ્યું કે આપણે કુર્ણાટકની રાજ-ધાની આર્કાટ ઉપર હલ્લો કરવો, કેમકે આ ઉપાય યોજવાથી ત્રિચિનોપોલિનો ઘેરો ઊઠશે; કારણ કે ચંદા સાહેબ પોતાની રાજધાનીના સંકટની વાત સાંભળશે તેવોજ તે ત્યાં જવા નીકળશે. સ-ભાને આ યોજના પસંદ પડી, ને એ યોજના સૂચવનારનેજ તે પ્રમાણે ફરવાને આજ્ઞા થઈ.

દુપ્લીનો હજીસ અને જય.

ઇ. સ. ૧૭૫૦.

ઇંગ્લેજ લોકનું નિ-

ચિંતપણું.

આર્કાટ ઉપર હલ્લો કરવો પાવો.

ઉપલી યુક્તિ દર્શાવનાર શૂરવીરનું નામ કલાધવ હતું. તે મોટો ધૈર્યવાન, વિચારવાન, ને ચતુર હતો. તેના આવા ઉત્તમ ગુણો-
એ ઇંગ્રેજ લોકને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય મેળવી આપ્યું એમ સોનદ કલાધવ.
કહીએ તો ચાલે. તે છાતીવાળો, ઉત્સાહી, ગર્વીષ્ટ, ને તામસી હતો, પરંતુ તે સાથે તેનામાં બુદ્ધિ, ચતુરાઈ, તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિ હતાં. પ્રથમ તે વેપાર ખાતાની નોકરી લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, પરંતુ ક્ષત્રીય લક્ષણના પુરૂષને આ વાણીઆઈ ચાકરી અનુકૂળ નહિ આવવાથી તે લસ્કરી ખાતામાં નોકર રહ્યો. નવા ધંધામાં તેના સાહેસ તથા સૌરથી સત્વર એવું દિસી આવ્યું કે સિપાઈગિરીનો ધંધો તેના બેગ હતો.

સન ૧૭૫૧ ના માસ આગસ્ટની તારીખ ૨૬ મીએ ૨૦૦ ઇંગ્રેજ તથા ૩૦૦ કાળા લોક સાથે લઈ કલાધવ સાહેબ મદ્રાસથી ની-
કળ્યો ને ઝટપટ આર્કાટ ભણી ચાલ્યો. વાટમાં મેઘ, વીજળી, ઇ. સ. ૧૭૫૧. આ.
ને ગર્જનાનું તોફાન નડ્યું, તોપણ પડાવ નહિ રાખતાં પોતા- ડાંડ ઉપર કલાધ-
નાં થોડાં માણસ સાથે તે પુરાતન કિલ્લા પાસે આવી પહોં- વનો હત્યો. ૨૬ મી
ચ્યો. તે અંદર પેસતાં વાતજ રાત્ર કિલ્લો છોડી ચાલ્યા પછી તુરત કલા- આગસ્ટ.
ધવ એ કિલ્લો સમારવાનો આરંભ કર્યો. દોડની ભીંતો તથા ખુરજ સમ-
રાચ્યાં, એટલા માટે કે રાત્રીએ ઘેરો ધાલે તો કિલ્લો તૂટે નહિ. માંહે જે કાળા
લોક રહ્યા હતા તેમની ખીક રામાવીને ને મિલકત રક્ષ-
ણાર્થે મૂકી હતી તે જળવી. જે રાત્રીઓનાં યોજાં પોતાના, અંદા સાહેબ આ.
આગલા કિલ્લાની આસપાસ ભમતાં હતાં તેમના ઉપર હુ- કાંડ સેન્ય મોકલ્યે
મલા કરી તેમને હરાવ્યા. આટલા બધા ખટરાગમાં તેણે ૨૩ મી સપ્ટે-
કિલ્લો સમારવાનું કામ તડમાર ચલાવ્યું. કારણ કે તેને એવું લાગતું હતું કે અમર.
રાત્રીઓ કિલ્લાને ઝટ ઘેરો ધાલશે. ઘણા દિવસ નહિ વીત્યા એટલામાં એ
પ્રસંગ આવ્યો. ચંદા સાહેબ તે વેળા ત્રિચિનોપોલિમાં હતો તેને પોતાનું
મુખ્ય રોહેર કલાધવ સાહેબે હસ્તગત કર્યાના સમાચાર તુરત મળ્યા, તે ઉપરથી
રાજ સાહેબ નામે નવાખનો પુત્ર હતો તેને ૧૬૦ ફ્રેન્ચ લોક મુદ્દાં ૧૦૦૦૦
માણસના સેન્ય સાથે તત્કાળ આર્કાટની વહારે મોકલ્યો.

આર્કાટના કિલ્લા ઉપર જે લોક હતા તેમાંના ઘણા મરણ પામ્યા. મા-

કિલ્લાના રખવા. ૩ ૧૨૦ ગોરા તથા ૨૦૦ કાળા લોક ઉગર્યા હતા. પરંતુ ગોનું શીય. તેઓ પૂરા છાતી ધડા હતા; રાત્રના હુમલાનો ડર નહિ રાખતાં અંત લગી ધૈર્ય રાખી રહ્યા. વેરીઓએ ૫૦ દિવસ પર્યંત ઘેરો રાખ્યો, ને તેમના પુષ્કળ સૈન્યે કિલ્લા ઉપર ઉપરા ઉપરી હુમલા કરવા માંડ્યા; પ્રતિદિન કિલ્લામાં વધારે વધારે બાખાં થતાં ગયાં. કિલ્લામાં અન્ન ખૂટી પડવાથી તે સિપાઈઓનું અ. માંના યોગ પણ શરવીર જોડાઓને બૂખ વેઠી દુસ્મન સાથું સ્વાથી પહું. લઢવું પડ્યું. કુંધા, બય, ને મૃત્યુએ તેમના સંપમાં વધારો કર્યો. દેશી લોકને ધન્ય છે કે પોતે બૂખે મરતા હતા, તથાપિ પોતાના જીવાન સરદાર પાસે આવીને બધા બાત ગોરા લોકને આપી દેવાની રજા માગીને

બોલ્યા કે અમે ઓસામણથી ચલાવી લઈશું. ઇંગ્રિજ લોક- ઈ. સ. ૧૭૫૧. ની વહારે મદ્રાસમાંથી કુમક મોકલવાની કોરિશ થઈ, પણ નિષ્ફળ ગઈ, તોપણ ખીજ સહાય કરનારા પાસેજ હતા. મોરારીરાવ નામે એક સરદારે મરાઠા લોકનું સૈન્ય લઈ કર્ણાટકની સરહદ ઉપર આકાંટથી થોડે અંતરે પડાવ કર્યો હતો. ઇંગ્રિજને મદદ આપવી કે ક્રાંસિસને આ-

પવી એ વાતનો તેણે નિશ્ચય કર્યો ન હતો, સખખ કે નવરો પ- મોરારીરાવ તર. કથી વચન આપેલી ડયો હતો. ઇંગ્રિજને આકાંટના કિલ્લાનું બહાદુરીથી સંર- મદદ. ક્ષણ કહું એ જોઈને તે ઉચ્છેકાયો; ને કલાકે મદદ માગી ત્યારે તેણે ઉત્તર આખો કે ઇંગ્રિજ આપ બળથી લઢવા સમર્થ છે, તો ત-

મારા પક્ષમાં આવવાની મારી બહુ ઈચ્છા છે.

રાજ સાહેબે આ વાત સાંભળી તેવારે તેને એવું લાગ્યું કે હવે દહાડ બાંગવામાં સાર નથી, ને કિલ્લાના રખવાળોને છેલ છેલ્લું કહાવી મોકલ્યું કે તમે શરણે આવો. તેણે તેમને અપમાન પહોંચાડ્યું, લાંચ લાલચ બતાવી, તથા દમ દીધા, પરંતુ એ સર્વ ઉપાય અફળ ગયાથી તે છેલ્લા હુમલો. ૧૪ નવ. વહેલો હુમલો કરવાને તત્પર થયો. મુસલમાનનો મોટામાં મોટો તહેવાર જે મોઝોરમનો તે દિવસે કિલ્લાપર હુમલો કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. બાંગની કેફમાં ઉન્મત્ત થયેલા, ને કતલની, રાને બનેલી એદકારક બિનાઓ સાંભરવાથી છરાયલા થયેલા એવા મુસ- લમાન સિપાઈઓને કિલ્લામાં બાખાં પડ્યાં હતાં ત્યાં આગળ હક્કાં કરવાને તેણે આજ્ઞા.

પરંતુ કલાધવ સાહેબ કમર ખાંધીને બેસી હતો. તેણે હરેકે હાથે પરા-
જય કરી રાત્રીને પાછા હડાવ્યા. તેમનાં ચારસેં આદમી
રણમાં પડ્યાં. તે લોકે ખીજ દિવસના ત્રીજા પોહોરથી કલાધવનો જય.
મધ્યરાત્રિ લગી રહી રહીને તોખો માચ્યાં કરી. વહાણમાં જોઈએ તો જે
મોટું દળ આટલા બધા દિવસ સુધી આકાશને ઘેરી બેઠું હતું તે
જતું રહ્યું.

આ લઠાઈ થઈ રહ્યા પછી તરત મદ્રાસથી કુમક આવી પહોંચી. કુમક આવી
પહોંચતાં વારનેજ કલાધવ પાછા જતા દુશ્મનોની પાછળ પડ્યો. આ નાની લઠાઈ,
જે કલાધવનું પાછું
વળતું.
તેણે રાજ સાહેબના સૈન્યને આનાં આગળ પકડી પાડીને
સંપૂર્ણ જય મેળવ્યો. આ પ્રસંગે ઇંગ્રેજને પુષ્કળ લાભ થયો.
ફ્રેંચ લોકે કવાયત શીખવેલા ૬૦૦ દેશી સિપાઈઓ નાસી આવી તેમની નોકરી-
માં રહ્યા, અને રાત્રીનો સઘળો ખજાનો પણ હાથ આવ્યો. પછી ફોર્ત સેંત
દેવિદમાં કલાધવ પાછો આવ્યો. વાટમાં ફોર્તવેરમમાં મોટું દેવ
મંદિર ફ્રેંચના કબજામાં હતું તે તેણે હસ્તગત કર્યું. કલાધવે રાજા સા-
હેબનો ફરી પરાજય
કર્યો. ફેબ્રુઆરિ,
૧૭૫૨.
હવે કલાધવનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થયો. ત્રિચિનોપોલિને ઘેરો
ઘાલવામાં જે લોક મેડેલા હતા તેમની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઘટવા
લાગી, તેમની સામગ્રી પણ આવી રહી, જે મદમદ અક્ષીને ફર્ણાટકનો નવાખ
ઘણું કરીને સર્વે માન્યો, ત્યાર પછી આસરે ત્રણ મહિને રાજ સાહેબ મોટું
સૈન્ય લઈ ફોર્ત સેંત જ્યોર્જ ઉપર આવ્યો. આ સૈન્યમાં ૪૦૦ ફ્રેંચ લોક હતા.
કલાધવ મદ્રાસમાં પાછો આવ્યો હતો. રાજ સાહેબ સામો લઠવા તે બહાર
નીકળ્યો, પરંતુ રાજ સાહેબ લઠવા બીભો નહિ રહેતાં ચડીચોટ પાછો કૃષ્ણથી
એવું ભાસે કે કલાધવનું નામ સાંભળીનેજ તે બચ પામી નાહો. કલાધવે રા-
ત્રના સૈન્ય પાછળ પડી કોવરેપાક આગળ સપડાવી તેનો પરાજય કરી પુષ્કળ
નાશ કર્યો. આ પુરૂ થયા પછી રાજ સાહેબનું સૈન્ય વેરાઈ ગયું, જે ફ્રેંચ
પાછા પોંદિરાઈ ગયા. કલાધવ સાહેબે આ રીતે વિજય કરીને ફોર્ત
સેંત દેવિદ પાછા જતાં વાટમાં દુશ્મીનું ગામ તથા સંભ જોયા તે વેળા
તે બંને તોડી પાડવાની તેણે આજ્ઞા કરી, તે એવા ડહાપણના વિ-
ચારથી કે જે લોક દંભ ને ઠાઠમાઠ વડે પૂરા પ્રેરાયછે તેઓના મ-

નમાં આપણાં સામર્થ્યની આ એધાણી જોઈ ભીતિ ઉત્પન્ન થશે.*

આણી ગમ ત્રિચિનોપોલિને ઘેરો ધાણેલા હતા તે અદ્યાપિ તેમનો તેમ હતો. ઇંગ્રિજ સરકારે આ પ્રસંગે એવું ધાર્યું કે ઘેરામાંથી એ શહેર છોડાવવાના પાકા ઉપાય હવે કરવા જોઈએ. ત્યાં કલાઈવિને માકલવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો, પરંતુ એટલામાં તેનો જૂનો ઉપરી મેજર લારેન્સ ઇંગ્લાંડથી પાછો આવ્યો તેને તેની જગ્યા આપવી પડી, ને કલાઈવિને તેના હાથ તળે ઠરાવી માકલ્યો.

ઇંગ્રેજ ત્રિચિનોપોલિમાં આવ્યા ત્યાં તેમને જાણ થઈ કે મહમદ અલીની ઇંગ્રેજોને તેમના મદદે થોડા દિવસ થયાં માઈસોરથી ૧૪૦૦૦ માણસ, ૬૦૦૦ નવા મળતી આ મર્યાદા, મરાઠા, ને તંજાવરથી કાંઈ સૈન્ય આવ્યું છે.

આ ભયાનક દળનો હક્કો ઝીલવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી ફ્રાંસિસ ફોજ ત્રિચિનોપોલિની સમીપ સિરંગહામ કરી એક ડોટ કિલ્લામાંથી દેવાજય તેજ નામના એટ ઉપર હતું ત્યાં ગઈ. અહિં તેને ઇંગ્રેજ તથા તેમના પક્ષના સૈન્યે ઘેરી લીધી. પૉર્ટુગીસમાં જે ફ્રેંચ હતા તેમણે પોતાના સ્વદેશીઓને સંકટમાંથી છોડાવવાને અનેક ઉપાય કર્યા, પરંતુ તે સર્વ કલાઈવિના પરિશ્રમી જાગૃતપણા આગળ અફળ ગયા, તેથી ઘેરાયેલા ફ્રેંચ લોક થોડા દિવસ રૌંચથી લદ્યા પછી રાજી થયા.

એ દરમિયાન ચંદા સાહેબનું સૈન્ય તેને તજી જતું રહ્યું; તેના બેલી ફ્રેંચની ફોજનાં હથિયાર હેઠાં પડ્યાં પછી તે તંજાવરથી આવેલા સૈન્યના અધિપતિને રાજી થયો. તે અધિપતિએ તેને અભય વચન આપ્યું હતું, પરંતુ પાછળથી તેણે પોતાનાં વચન ઉપર જાણી જોઈને પાણી ફેરવી આપડા અનાથ કેદીનો શિર છેદ કર્યો; અને એમને કહેવાને દિલગીર છીએ કે એવું નહિ કરવાને તેને ઇંગ્રિજ સેનાપતિએ જરાએ શીખામણ દીધી નહિ.

* આ વિચાર હમેશા ખરો છે એવું ન સમજવું. હિમારતો અને રોડેરો તોડવાં એ જંગલીપાણું છે. શૂન ભાષાંતર કર્તી.

ત્રિચિનોપોલિ શહેરમાં ગયાં એ વર્ષથી નિરંતર લઢાઈ ચાલતી હતી તે હવે ઇંગ્રેજને સ્વાધીન થયું, ને તેમણે પોતાના મિત્રને તામિ તેનો કબ્જે રાખ્યો. એ નગરના રક્ષણાર્થે જોઈએ તેટલું ગારિસન યુકીને જનરલ લારેન્સ કિલ્લે સેન દેવિદ પાછો ગયો. પાછા ફર્યાની પૂર્વે ગિલ્ડિનો જોરાવર કિલ્લો હસ્તગત કરી તે ભાગમાં મહમદ અ-લ્લીની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે અમ સફળ થયો નહિ. પછી તરત કિલ્લે સેન દેવિદ તથા પૌંદિશારિ વચ્ચે બાહર ગામ પાસે તેને ફ્રેંચ સૈન્ય સામું મળવાથી લઢાઈ થઈ તેમાં લારેન્સને વિજય મળ્યો.

ત્રિચિનોપોલિ ઇંગ્રેજ લોકના કબ્જામાં આવ્યું.

બાહર આગળ લઢાઈ આગરત.

વચમાં કલાઈવને મદ્રાસ પાસે કોવેલાંગ તથા ચિંગલપટ નામે કિલ્લા હસ્તગત કરવાને મોકલ્યો હતો. એની સાથે મોકલેલા સૈન્યમાં ધણાખરા સિપાઈ ઇંગ્લાંડથી નવા આવેલા સ્ત્રીખાઉ હતા; તેની સાથે આવાં કાચાં માણસ છતાં તેને જે કામ કરવા મોકલ્યો હતો તે તેણે સિદ્ધ કર્યું, તેથી તેને પોતાની શૂરવીરતા તથા ચતુરાઈ દર્શાવી આપવાનો આ અવસર મળ્યો. તેની પ્રકૃતિ કેટલાક દિવસ થયાં બગડતી ચાલી હતી તે સુધારવા માટે થોડા દિવસ પછી તે સ્વદેશ ગયો.

કલાઈવ સાર્વજનિક કોવેલાંગ તથા ચિંગલપટ હસ્તગત કર્યો.

સાપ્તેનર ને અક્ટોનર.

કલાઈવ ઇંગ્લાંડ આવ્યો.

કલાઈવ આઠ વર્ષ ઉપરે કારોમાંડલ કાંઠે આવ્યો હતો તે વેળા જે રિયતિમાં તેણે તે દેશ જોયો હતો તે રિયતિ હવણું પલટાઈ ગઈ હતી; તે સમયે ફ્રેંચ લોકની સત્તા નિરંતર વધતી જતી; હવણું સત્તર ઘટતી ચાલી હતી; તે વેળા દુષ્ટીના મનોરથ ઉત્તરોત્તર સિદ્ધ થતા; હાલ તે સર્વ કેવળ ભંગ થયા હતા. તેવારે ઇંગ્રેજ લોક માત્ર વેપારનાં ભરતિયાં અને રોકડ મેળ અને ખાતાવહી લખવામાં ગૂંથાયલા હતા; હવણું તેઓ કુણીટકતા થણી થઈ પડ્યા હતા. તેઓ રણસંગ્રામમાં હિંમત અને આપત્તિ કાળમાં ધૈર્ય રાખી એવું દર્શાવી આપતા જતા કે જે મોટી રાજસત્તા તેમને થોડા કાળ પછી પ્રાપ્ત થવાની છે તેનો ઉપભોગ લેવાને તેઓ યોગ્ય છે.

કાર્યોડમાં ઇંગ્રેજોની સ્થિતિ.

મકરણુ ૬ હું.

અંધારી કોટડી અને શીઘ્રમતિદાન.

ઈસ્વી સન ૧૭૫૩ થી ૧૭૫૭ સુધી.

લઢાઈનું જારી રહેતું-ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રિજ વચે થોડા દિવસની સંધિ-
કલાઈવનું પાછું આવતું-ધેરિઆ કિલ્લાનો નાશ કર્યો-સુરાજ ઉદવલા-
કલકત્તા લીધું-અંધારી કોટડી-વેર લેનારનું આવતું-કલકત્તા પાછું
લીધું-નવાખના સૈન્યનો પરાભવ થયો-નવાખ સાથે સલાહ-અંદ્રનગર
લીધું-સુરાજ ઉદવલાની કઠંગી વર્ષણુક-તેનાં વિરુદ્ધ તરકટ-મીરજાશર-
ઇંગ્રિજ લોક એ પ્રપંચમાં ભળેછે-અમીચંદ બધો ખેત્ર ધૂળ મેળવવા
ખેડો-અમીચંદનો લોભ અને ખંદાઈ-તેને શરમભરેલી રીતે છેત-
રતું-ઇંગ્રિજ લોક મુશીદાઆદ તરફ કુચ કરેછે-પ્લાસીની લઢાઈ-
ઇંગ્રિજ લોકનો જય-તેઓ રાજધાનીમાં પહોંચેછે-મીરજાશરને નવાખ
ઠરાવેછે-અમીચંદની આશાભંગને મૃત્યુ-સુરાજ ઉદવલાનું ખૂન.

કનાઈવના ઇંગ્લાંડ જતા પછી લઢાઈ જારી હતી, પરંતુ ઇંગ્રિજ કે ફ્રેંચ
ખેમાંથી કોઈએ લઢાઈનું કામ તડામાર ચલાવ્યું નહિ. ત્રિચિનોપોલિ ઇંગ્રિ-
જને સ્વાધીન હતું, પરંતુ તેના કબજા વિષે તેમની અને તેમના ભાઈબંધો
વચે નિરંતર કલહ ઉભા થતો, ને તેનો પરિણામ એ થયો કે ઘણા દેશી રાજા-
ઓ ઇંગ્રિજની પક્ષ છોડી ફ્રેંચને મળી ગયા.

પછી થોડે દિવસે ઇંગ્રિજ તથા ફ્રેંચ વચે સમાધાન થયું, કુપ્લીએ સર્વ
કંઈ હતું તે ફ્રેંચ સરકારને પસંદ નહિ પડવાથી તેને તેના જય
કીર્તિ તથા પરાભવના સ્થળેથી પાછો ખોલાવી લીધો. તે સ્વદેશ
ગયો ત્યાં સરકારે તેને પીડા કરી, તેથી ભારે અપ્રતિષ્ઠા સહિત તરણુ પામ્યો.
ઇંગ્રિજ સાથે સંધિ કરવાને યોદ્ધુ નામે અમલદારને મોકલ્યો
તે અગાઉ હિંદુસ્તાનમાં આવેલો નહિ, ને ઇંગ્રિજ તરફના
અમલદારો આ દેશમાં રહેલા, તેથી ફ્લાણી ફ્લાણી ખાખત
આપણા અર્થની છે એવું તેઓ સમજતા એ કારણથી કોલકારા ઇંગ્રિજને
અનુકૂળ થયા.

ઇ. સ. ૧૭૫૪.

ફ્રેંચ સાથે કોલ-
કાર.

ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપ તથા હિંદુસ્તાનમાં સલાહ હતી, તથાપિ ઇંગ્લિંડની સરકાર આગળથી ચેતી હતી કે થોડા દિવસમાં લડાઈ સંગઘાનિતા રહેવાની નથી. એ માટે તેમને એવું લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં આ-
 પછી તાબામાં જે સ્થળો છે તેઓના સંરક્ષણ વિષે વિશેષ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં કાંઈ ઘટતી ગેઠવણ કરવી જોઈએ. તેમણે એવું વિચાર્યું કે સંકટના સમયને યોગ્યમાં યોગ્ય પુરુષ કલાઈવ છે, માટે તેને હિંદુસ્તાનમાં મોકલવો. આ નિશ્ચય થયા પછી તેને ફોર્ત સેન દેવિદનો ગવર્નર ઠરાવ્યો; ને રાજ્યમાં પોતાની ફોજમાં તેને લેફ્ટેનન્ટ કર્નલની સતદ આપી.

કલાઈવ હિંદુસ્તાન પાછો આવેલે. અક્ટોબર, ૧૭૫૫.

હિંદુસ્તાનમાં તે પાછો આવ્યો ત્યાર કહે તેણે પહેલ વહેલું કામ એ કર્યું કે પશ્ચિમના સમુદ્ર ઉપર મરાઠા લોક ચોરિયાં વહાણ ફેરવી પુષ્કળ વર્ષથી ઉપદ્રવ કરતા હતા તેમનો તેણે નાશ કર્યો; તેમનો મુખ્ય કિલ્લો ઘેરિઆ કરીને હતો તે ઉપર જળ તથા સ્થળ વાટે હમલો કરી તે તોડવામાં આવ્યો. આ કારણથી તેમનું બળ છેકાંચેક લાગ્યું.

ઘેરિઆનો નાશ. ૧૩ મી ફેબ્રુઆરિ, ૧૭૫૬.

પરંતુ આ કરતાં વિશેષ મોટાં કામ તેને કરવાનાં હતાં. તે ફોર્ત સેન દેવિદમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાર પછી થોડે દહાડે જીવને વીશ્વાચૂંટા થાય એવા સમાચાર અંગાળેથી મળ્યા. તે એવા કે ત્યાંના નવાબે કુલકત્તા લીધું, ને કેદ કરેલા ઇંગ્રેજોને બહુજ માઠી રીતે માર્યા; અને એથી ઇંગ્રેજના નામને હીણપત આવ્યું. આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણમાં જે ઇંગ્રેજો હતા તેમના મનમાં વેર લેવાનીજ વાત વસી રહી.

કલકત્તાથી એ. ફોર્સક અંગરો.

હિંદુસ્તાનની ઇશાન દિશાએ અંગાળા, બહાર, તથા ઓરિસા પ્રાંત છે ત્યાં અલિવાદે ખાન કરીને બળીઓ હાકેમ રાજ્ય કરતો હતો. તે પ્રથમ બીજા નવાબ તથા રાજ્યોની પેઠે દિલીના પાદશાહનો તાબેદાર હતો. પરંતુ હવણાં કેવળ સ્વતંત્ર થયો હતો, સ્વતંત્ર એટલું નામ માત્ર ધારણ કર્યું નહોતું. તે ઇસ્તીસન ૧૭૫૬માં મરણ પામ્યો.

અંગાળાનો ન. બાબ અલિવાદે-ખાન. ઇ. સ. ૧૭૫૬.

અલિવાદેખાન પછી તેનો પૌત્ર મુરાજ ઉઘલા ગાદીએ બેઠો. તે અ=

તિ ધાતકી ને આપસ્વાર્થી હતો. તદ્દશાવસ્થામાં હતો ત્યારથી તે ઇંગ્રિજ ઉપર પૂરો દ્રેષ રાખતો હતો, ને ગાદીએ બેઠા પછી ઉધાડે છોગે અંટસ પતાવવા લાગ્યો. ફ્રેન્ચ સાથે લડાઈ બહુતાનો ડર હોવાને લીધે કલકત્તામાં ઇંગ્રિજ વેપારીઓ હતા તેમણે ફોર્ત વિલ્યમ નામે કિલ્લાના કોઠને સમરાવવા માંડ્યો. તે જાંબને નવાબ રોષે ભરાયો, ને તેણે ચણવાનું કામ બંધ રાખવાની આજ્ઞા કરી, પણ ઇંગ્રિજોએ જરાએ ગણુકારી નહિ. આ અપમાનથી તથા કલકત્તામાં તેની રૈયતમાંનો કોઈ આદમી નારી જઈ ભરાઈ રહ્યા હોતો તેને માકલવાની ના કહ્યા ઉપરથી ખીજવાઈને તેણે સૈન્ય ભેગું કર્યું ને કલકત્તા ઉપર કુચ કરી.

ધેરે ખમવાને કલકત્તાનો કિલ્લો યથાસ્થિત તૈયાર થયો નહોતો. કિલ્લાની ભીતો જૂની હતી, ને તેના સંરક્ષણ અર્થે થોડાં માણસ હોઈને તેમનાં હથિયાર સારાં નહોતાં. આટલું છતાં તેમણે કિલ્લાનું રક્ષણ ત્રણ દિવસ લગી કર્યું. પરંતુ તેમને લાગ્યું કે શત્રુને આપણે બર આવી શકાય એવું નથી, અને જોવારે કિલ્લા ઉપર હુલ્લો ચવાનો સમય સમીપ આવ્યો, તેવારે તેઓ હામ હારી ગયા. ગવર્નર, સેનાપતિ, અને ખાન ધણા માણસ નારીગયા ને નદીએ જઈ નાવમાં બેસી તેમણે પોતાના પ્રાણ ઉગાર્યા. તોએ કિલ્લામાં ૧૯૦ માણસ હતાં તેમણે હોલવેલ નામે એક પુરુષ જે લશ્કરી કામથી બિનવાકેફગાર હતો તેને મુખ્ય ઠગ્યો. ત્રીજો દિવસે તે કિલ્લો નવાબે લીધો, ને તરતજ નવાબના જંગલા સિપાઈ અંદર ફરી વળ્યા. તે બધા ઘટવાને બહુ આતુર હતા. નવાબ પણ તરત તે સ્થળ આવ્યો. તેણે કિલ્લામાં પકડાયેલા ઇંગ્રિજોને પોતાની સંમક્ષ બોલાવ્યા.

બ. સ. ૧૭૫૬.

કિલ્લામાં પુરુષ જાત્રી છે એવું નવાબના મનમાં હતું, તેથી બંદીવાનોને ફરી ફરી તે પૂછવા લાગ્યો કે ખબરો ક્યાં છે. તથાપિ તેણે તેમની બાકાત રાખીને તેમને વચન આપ્યું કે તમારા જીવની હાનિ થવાની નથી, એ વિષે કાંઈ ઉચ્ચાટ કરશો નહિ. પછી તેણે તેમને પહોરેદારના કબજામાં સોંપ્યા. યુનેગારેને પૂરવાની એક અંધારી કોઠડી કિલ્લામાં હતી તેમાં પહોરેદારો તેમને લેઈ ગયા. બધા થઈને ૧૪૬ બંદીવાન હતા. તે કોઠડી બંધાઈ પોહોળાઈમાં ૧૦ ચોરસ ગજ હતી. તમારા જીવની હાનિ થનાર નથી એવું નવાબે વચન આપેલું તે ઉપરથી બિચારાઓને

એતું નલાગ્યું કે આપણને અહિં રૂંધી મારશે, પરંતુ તેમની ભ્રાંતિ ઝટ દૂર થઈ. તે બધાને પેલી નાની કોઠડીમાં ધકેલી ધાલ્યા ને કોઠડીનું દ્વાર બંધ કરી તાળું વાસ્યું. સૌ બંદીવાનોને આખી રાત્રી એમાં ^{અંધારી કોઠડી.} ^{૨૦ મી જુન.} કાઢવાની હતી. તેમણે નિરાશ થઈને કષ્ટમાંથી છૂટવાને સઘળા ઉપાય કર્યા. તેઓએ તરફડીયાં માર્યાં, કાલાવાલા કર્યા, ખૂમો પાડી, ને લાંચ આપવાનું કહ્યું. પરંતુ તેમના પોકાર ઉપર પહેરેદારોએ લક્ષ ન દેતાં હાથમાં કાકડા લેઈને જાળીની અંદર તેઓ જોવા લાગ્યા અને આવી વેદનામાં છતાં તેમની હાંસી કરી. ઇંગ્રેજોએ તેમને વિનવિત કરી કે અમારી આ અવસ્થા થઈ છે એવાત નવાબને જણાવો. પહેરેદારોએ ઉત્તર દીવો કે નવાબ સાહેબ પોઢેલાછે, એમને હવણું જગાડય નહિ. ભર ઊનાળાના દિવસ ચાલતા હતા ને માર મારનો તાપ પડતો, તેથી તેમને અતિરાય તૃષ્ણ લાગી. તેમણે કાલાવાલા કરી પાણી માગ્યું. પહેરેદારોએ પાણી આપ્યું, પણ તે પીવાને એટલી હડસેલા હડસેતી થઈ કે તે ઢોળાઈ ગયું, ને સિપાઈઓ ખીજું લાવ્યા નહિ.

જેમ જેમ રાત્રી જતી ગઈ તેમ તેમ તેમના કષ્ટમાં વધારો થતો ગયો. કાલાવાલા, સમ સગરા, ને પ્રાર્થનાના શબ્દ કોઠડીમાં ગાજી રહ્યા. તેઓ એક ખીજને નિરાશામાં ચગદવા અને પ-^{બંદીવાનનાં} ^{કષ્ટ,} રસપર લઢા લઢી કરવા લાગ્યા. પરંતુ ધીમે ધીમે આ બધા ધમ પછાડ શમી ગયા. તાપ ને તરરાને લીધે આપડા દુઃખીઆ એક પછી એક મરી ગયા. પ્રભાતે આરાણું ઊઘાડ્યું ત્યારે માત્ર ત્રેવીસના ખોળીઆમાં જીવ ^{નવાબ જીત ને.} હતો, પરંતુ તેમનામાં હાલવા ચાલવા જેટલું સામર્થ્ય રહ્યું <sup>બંદીને તેની શસ્ત્ર-
પાનીએ પાછો
ગાયે.</sup> ન હતું. આ ઘોર કૃત્યની ખબર નવાબને ન હતી, પરંતુ જ્યારે જાણ થઈ ત્યારે તેણે મારનારા ઉપર કાંઈ શેષ, કે મરનારાને માટે કાંઈ દયાનાં અચિન્હ દર્શાવ્યાં નહિ. પછી તરત તે પોતાના મહત્ કાર્યની કુત્ર મારતો ને વિજયની વગ્રધ માનતો પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો.

પરંતુ વેર લેવાને ઇંગ્રેજો તરત તત્પર થયા. આ શોકકારક સમાચાર મક્કસ પહોંચાડવામાં આવ્યા હતા ત્યાં તત્કાળ એક સૈન્ય ^{વેર લેનારું} ^{આવડું.} ઊઠું કરવામાં આવ્યું, ને તેને નૌકાપતિ વારસનનાં વહા-

છો બંદરમાં હતાં તેઓમાં અકરોબર માસની તા. ૧૬ મીએ ચઢાવ્યું. કંજા-
 ઇવને સ્થળ ઉપરના સૈન્યનું આધિપત્ય આપ્યું. જવાની
 તૈયારી ખુબ ઉતાવળે કરવામાં આવી હતી, પરંતુ સામા
 પવનને લીધે ડીસંબર માસ લગી બંગાળે પહોંચ્યું નહિ. કંજા-
 ઇવ સાહેબ બંગાળે આવી પહોંચતાંજ આગળ ચાલવા લાગ્યો. તેણે
 માર્ગમાં જતાં જતાં ઘણા કિલ્લા લીધા ; નવાબના સૈન્યને હરાવ્યું ; કલકત્તા
 ફરી હસ્તગત કર્યું, અને હુગલી શહેર તથા કિલ્લો લીધાં. આ વાત સાંભળીને
 સુગાજ ઉદવલા પહેલાંતા કરતાં મોટું દળ લેઈને તેની સામે લડવા આવ્યો.
 પરંતુ કંજાઈવે તેનો પણ પરાભવ કર્યો, અને ભારે હાનિ કરી તેને પાછું મારી
 કાઢ્યું.

આવા સપાટાથી નવાબને અત્યંત ડર લાગ્યો ને તેણે સંધિ કરવાની
 મોટી ઉલટથી વિનતિ કરી. કંજાઈવે નવાબનું માગ્યું
 માન્ય રાખવાની વાત સમૂજગી ગમતી નહિ છતાં તે સ્વીકારવી
 પડી, કારણ કે ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ઉત્પન્ન થઈ હતી.
 એ સમયે તે નવાબની સામે લડાઈમાં શેકાયો હોત તો ઇંગ્લિજ ઉપર હલ્લો
 કરવાનું ફ્રેંચને સુજબ પડત, માટે ધાર્યું કે એકલા ફ્રેંચ ઉપર લક્ષ આપવાનું
 બને તો ઠીક થાય. નવાબ તથા ઇંગ્લિજ વચ્ચે સંધિ થઈ, તેમાં એવું કંઈ કે
 બંગાળામાં ઇંગ્લિજનાં જે થાણાં હતાં તે સર્વ તેમને સ્વાધીન કરવાં, નવાબના
 રાજ્યમાં તેમના માલ ઉપર જે દાણુ લેવાનું તે લેવું બંધ કરવું,
 અને કલકત્તામાંનો કિલ્લો ખનાવવાની છૂટી આપવી.

પછી કંજાઈવે ફ્રેંચ લોક બહુ ચિત્ત દોડાવ્યું. કલકત્તાથી થોડે દુરે
 ઉત્તરમાં ચંદ્રનગર કરીને ફ્રેંચ લોકનું મોટું થાણું હતું. એ
 થાણા ઉપર હમલો કરવાનો નિશ્ચય કરી તે વિષે કંજાઈવે
 નવાબની પરવાનગી માગી. નવાબે બહુ સંકલ્પ વિકલ્પ કરીને
 અંતે પરવાનગી આપી. પછી જળના તથા સ્થળના સૈન્યે નદીને ઉપલે પાસે
 જઈ ચંદ્રનગર હસ્તગત કર્યું. આ પ્રસંગે ફ્રેંચ લોક થોડીવાર પણ બહુ હઠથી
 લડ્યા.

ઇંગ્લિજ બંગાળામાં અત્યાર સુધી જેટલા પ્રબળ હતા તે કરતાં અધિક

પ્રમળ આ જ્ય મળવાથી થયા એ જોધને નવાબ નારાજ થયો. તેને એવું લાગ્યું કે જે આપણા નવા રનેહી થયા છે તેમનાથી આપણને ઝાટી વિપત્તિ ઉત્પન્ન થશે; અને જ્યાંલગી એ લોક આપણા દેશમાં છે ત્યાંલગી આપણે નિર્ભય છીએ એમ ધરાય નહિ. તેને ઇંગ્રેજનો ઝોટો ડર હતો. તેણે એવા નિશ્ચય કર્યો કે સારી તક જોધને આપણે હથે કરીને જે સંધિ કરી છે તે તોડી ને તે લોકને અહિંથી વેગળા કાઢવા. આવા વિચારથી તેની વર્તણૂક કઠંગી થવા લાગી. તે એક દિવસ ઇંગ્રેજ સાથે પરમ મૈત્રી ભાવ બતાવે, ખીજે દિવસ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચનો સરદાર હતો તેના ઉપર પત્ર લખી ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં તેમની સહાય માગે; આજે કલાધવિ સાહેબના પત્રોનો તિરસ્કાર કરે, ને કાલે અતિશય આર્જવ ભરેલા ઉત્તર લખે; ત્યાં વાટસન નામે રેસિડેન્ટ હતો તેને એક દહાડો ગાળો દે ને ખીક બતાવે કે જૂંડે હતાલે મારી નાંખીશ, ને ખીજે દહાડે દરબારમાં આમંત્રણ કરી પૂર્ણ આદર-સત્કાર સહિત શિરપાવ આપે. તેની આવી વર્તણૂકને લીધે, અને તે પ્રજાને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતો તેને લીધે સઘળી વર્ણના લોક કાયર કાયર યઈ ગયા હતા. તેના મુખ્ય કારભારીઓએ તેને પદભ્રષ્ટ કરી ખીરભ્રૂર જે સેનાધિપતિ હતો તેને નવાબ ડરાવવાનો પ્રપંચ રચ્યો. આ મન-મુખો કલાધવિને તથા કલકત્તાની મંત્રી સભાને નિવેદન કરવામાં આવ્યો. આ ભાંજગડમાં ભળવાને મંત્રીસભાનું જરાએ મન ઇંગ્રેજો તે તરફ-રમાં સામિલ થયા. નહોતું. પરંતુ કલાધવે તેમની ખીક સમાવીને ખીરભ્રૂરને સહાય આપવાની તથા તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કરવાની વાત મંત્રી સભાને ગળે બતાવી.

જે સંતલસમાં હવણું ઇંગ્રેજ સામિલ થયા હતા તે નિર્વિગ્ન ચાલી હતી. પરંતુ ધારણું કામ સિદ્ધ થવાનો અવસર સમીપ આવ્યો તે- વામાં અમીચંદ કરીને કાબુવાળો હિંદુ શાહુકાર બધા ખેલ ધૂળ ખેંચે કામ. અમીચંદનું રંગા ખેંચે કામ. અજળવા બેઠો. ધર મૂળથી અમીચંદ આ પ્રપંચમાં હતો તેના ઉપર નવાબનો પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, તેથી તેણે એવું વિચાર્યું કે આ અવસરે મારે માફ કામ સાધી લેવું જોઈએ. તે સ્વભાવે લાભી હતો, તેથી તેણે કલાધવિને જણાવ્યું

કે હું આ વાત છાની રાખું તેના બદલામાં મને ત્રીસ લાખ રૂપિયાનું ખત કરી આપો, નહિતો હું બધી બિના નવાબને જાહેર કરીશ.

કલકત્તાની મંત્રી સભા હરબડી ગઈ, પરંતુ ખંધા કૃપણ માણસ સાથે કઠાઈવે
 અમીચંદને પોતાના દાવ પેચ લઢાચી મંત્રી સભાને બે ખત તૈયાર કરવાને
 કલાઈવે શરમ ભરે- સમજાવી. ખરું ખત ધોળા કાગળ ઉપર કરાવ્યું તેમાં અમી-
 બી રીતે લેતબો. ચંદનું નામ લખ્યું નહિ, ને ખીચું ખાકું ખત લાલ કાગળ ઉપર
 હતું તેમાં અમીચંદે જોડ્યું માગેલું તેટલું બધું આપવાનું લખ્યું. ખત ઉપર સર્વે સ-
 હીઓ કરી, પણ નૌકાધિપતિ વાઠ્ઠસને એ કપટના લેખમાં સહી કરવાની ઓખી
 ના કહી. તથાપિ કઠાઈવે નિશ્ચય કર્યો કે આરંભેલું કાવતરું કોઈ પ્રકારે પાર
 પાડું જોઈએ. એ છેતરવાના ખત ઉપર વાઠ્ઠસના ઓટી સહી પોતાને હાથે
 કરી માટા યુનાનું કામ કઠાઈવે કર્યું. લાલ કાગળવાળું જૂઠું ખત અમીચંદને
 ખતાવી તેનો લાભ તૂમ કરી તેને ટાંચો પાડ્યો. ધોળા કાગળ ઉપર થયેલા કરાર
 માત્ર ખરો એવું અમીચંદ વિના બાકીના બધા ખટપટ કરનારા જાણતા હતા.

આણીગમ નવાબને જૂલ થાપ દેવાને કઠાઈવે રનેહ પૂર્વક પત્ર લખી જણા-
 કલાઈવેનું સુ- બું કે તમારા મનમાં અમારા વિષે વહેમ ઉત્પન્ન થયો હોય એ-
 શીંદાબાદ તરફ મ દીસેછે, પરંતુ તમારે કાંઈ શંકા આણી નહિ. પણ તેજ
 નવું. વેળા રેમિડેટ વાઠ્ઠસને લખી માફલું કે ઝટપટ ખંડની તૈયારી
 કરાવો. મીરજીર ટચુપચુ કરવા લાગ્યાથી કઠાઈવેને ચિંતા બહુ થવા લાગી,
 તેથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે હવે તાઘા કામ કરવું, વિલંબ કરવામાં
 સાર નથી.

કઠાઈવે સુરાજ ઉદવલાને લખ્યું કે તમે ફ્રેન્ચની સહાય માગતા હતા એ
 લઢાઈનું કહેવું એઈમાનીનું કામ કર્યું, માટે અમે તમારી રાજધાનીમાં આ-
 માફલું. વવા સાર નીકળી ચૂક્યા છીએ. ત્યાં આંવીને તમારા
 દરબારમાંના મુખ્ય માણસોને એ વાત નિવેદન કરીને તેમનો મત પૂછીશું.
 આ લખાણ, વાસ્તવિક જોઈએ તો, વિગ્રહનું કહેણ હતું. નવાબે તેને તેજુજ
 માની લઢવાને સૈન્ય સાથે ક્રમક કરી.

કઠાઈવે ચંદ્રનગરથી નીકળી ભૂકચો હતો. ત્યાં સાથે ૬૦૦ હિંદુઓ અને

૨૧૦૦ ફેરી ત્રાફિક હતા તથા આઠ તોપો હતી. આઠના થોડા સૈન્ય સહિત તે
 વૈરી સામે આઘ્યો. જ્યેમ જ્યેમ તે રાત્રીની સમીપ આવતો ગયો
 તેમ તેમ તેના મનને ઠચુપચુ થતા લાગ્યું. તેને ખીરખર ^{ઈંગ્લેન્ડ ૧૨૩૨ની}
 ભણીતી હવણાંના કાંઈ વર્તમાન મળ્યાં નહોતાં; અને તેની ^{સંખ્યા ને સ્થિતિ.}
 સ્થિતિ માઠાં સંકટ ભરેલી હતી. તેની પાસે બહુ થોડી સેના હતી, ને આસ-
 પાસનો પ્રદેશ શત્રુનો હતો. રાત્રીનું દળ ઘણું મોટું હતું. તેને એવું લાગ્યું
 કે આ પ્રસંગે રાત્રીને જીતાડી નહિ, તો ઇંગ્લાંડની સત્તા ઉપર એકલા બંગા-
 લામાં નહિ, પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં છેકાછેક પાણી ફરી વળશે. તેણે
 એક નડીના થડમાં પડાવ કર્યો હતો. એ નદી ઊતરી પેલે પાર ગયો તો વળતી
 પાછા હડાવ તેવું નહતું. એથી તેણે પોતાના મુખ્ય અમલદારોની સભા બ-
 રીને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો કે આપણે નદી ઊતરી યુદ્ધ કરવું કે અહિંજ
 ખેરી રહેવું ઠીક છે ?

કઝાધવ મુઠ્ઠાં ઘણાના અભિપ્રાયમાં એમ આવ્યું કે એકાએક યુદ્ધ કરવું
 નહિ. સભા ઊઠ્યા કેડે કઝાધવે એક આંખાવાડીમાં એ- ^{કઝાધવ પોતાની}
 કાંત ખેરી સ્થિર ચિત્તે બે ઘડી વિચાર કર્યો. એવામાં તેનો ^{દિલ્લે પાછો ગય.}
 એવો નિશ્ચય થયો કે જો બને તે ખરી પશુ યુદ્ધ કરવું. તેનું ^{વજે.}
 પુરુષાર્થ હવે પાછું આવ્યું. ડાવણીમાં પાછો આવી સૈન્યને સંભળાવી દીધું કે
 કલે સત્તારે દુશ્મન ઉપર ક્રુર કરવા નિર્ધાર્યું છે, માટે સર્વેએ તૈયાર
 થઈ રહેવું.

રાત્રીના સૈન્યે પ્લાસી કરીને એક ગામ પાસે પડાવ કર્યો હતો ત્યાં કઝાધવ
 સાહેબ એક દિવસમાં આવી પહોંચ્યો. તે સૈન્ય બહુ મોટું ^{ઈ. સ. ૧૭૫૭}
 હોઈને તેમાં આઠમાં આઠ્ઠું ૩૫૦૦૦ માણસ હતા, એ- ^{પ્લાસી આગળ પ.}
 માંથી પંદર હજાર સ્વાર હતા. તેમની પાસે ૪૦ તોપો હતી ^{ગવ.}
 તેનો અધિકારી ફ્રેન્ચ હતો. કઝાધવે પોતાના નાના સૈન્ય સાથે રાત્રી આ-
 સરે ગાઉ સત્તા ગાઉ ઉપર પડાવ નાંખ્યો. આખી રાત રાત્રીના દળમાં તલુકાં,
 રણશીંગાં, ઝાંઝિ આદિ વાજિત્રનો નાદ અને તેના પુષ્કળ લોકનો કળાહોર
 થતો હતો તે ઇંગ્લેન્ડની ડાવણીમાં સંભળતો.

પ્રાતઃકાળે યુદ્ધનો આરંભ થયો. પ્રથમ નવાખના સૈન્યમાંથી તોપો છૂટ્યા માંડી. તેના મારથી ઇંગ્રેજ સૈન્યમાં કાંઈ ઝાઝી હાનિ પહોંચી નહીં. ^{પાસની લડાઈ.} ૬.૨૩ મી જુન, ૧૭૫૭. થઈ નહિ, કારણ કે તે લોકો જે આંખવાડીઓમાં બંધાયેલા હતા તેની આસપાસ માટીના ઊંચા ટીંચાં હતાં. ઇંગ્રેજ પાસે તે પો થોડી હતી. પરંતુ તેઓ તાકાને ગોળી મારતા હતા તેની શત્રુના દળમાં વધારે માયુસનો નાશ થયો.

બપોર થતાં લગી તોપો છૂટ્યાં કરી. મધ્યાહ્ન પછી વરસાદનું એક જ-
અર્થે આપડું પડવાથી નવાખના સૈન્યમાં દારૂ ગોળાનો ખગાડ થયો. વરસાદ રહી ગયા કેડે ખે વાગતા મુઘી તોપોના બ-
હાર જારી રહ્યા, એવામાં ઇંગ્રેજને ખુશીના સમાચાર મળ્યા કે શત્રુ પાછા ફર્યા. નવાખના મુખ્ય સરદારોમાંના એકને તોપનો ગોળો વાગવાથી મરણ પામ્યો, તેથી કરીને નવાખને અતિશય ડર લાગ્યો ને તેના કારભારીઓએ છળ બિદલી તેને અવળી સલાહ આપી તે તેણે સ્વીકારી, અને સૈન્યને પાશ્વરૂં ફરવાની આજ્ઞા કરી. નવાખનું સૈન્ય થોડી વાર લગી વ્યવસ્થા પૂર્વક પાશ્વરૂં ચાલ્યું.

પછી કલાઈવે આંખવાડીઓમાંથી નીકળીને જે એક નાના તળાવ ઉપર ફ્રેંચ લોકો આજો દહાડે રહ્યા હતા તે સ્થળ લીધું. એ ઇંગ્રેજોની જી. ઉપરથી તોપો મારવાનો તેને ઠીક લાગ મળ્યો. પછી તેણે ઝપાટા ખેંચ આગળ વધી ખંદક મોરઆખંધ છાવણીમાં દુશ્મન જતા હતા તે ઉપર હુમલો કર્યો, ને તેમાં તેને પરિપૂર્ણ જય મળ્યો. નવાખના અજાણુ ને અનાડી સૈન્યમાં ભંગાણુ પડ્યું, ને તે ચારે ગમ વેરાઈ ગયું.

આ પ્રકારે કલાઈવે જીતમાં યશ મળ્યો. ત્રણ ચાર ગાઉ લગી વેરી-
ઓગી પાછળ તે પડ્યો, અને ત્યાં પડાવ કરી રાત વાસો રહ્યો. પછી તરત ખીરબંદર આ ફતેહને માટે મુખ્યારકબાદી આપવા આવ્યો; કલાઈવે મોરો આદર સત્કાર કર્યો કે કેમ એ વિષે તેના મનમાં શંકા હતી, કારણ કે આ લડાઈમાં તેણે ઇંગ્રેજને કાંઈ સહાય આપી નહોતી. તેણે સહાય આપી કહીએ તો માત્ર એટલીજ કે તેણે ઉભય પક્ષથી ત્યારો રહી યુદ્ધમાં ભાગ લીધો નહિ. તેની આવી વર્તણૂક છતાં કલાઈવે તેના પર સ્નેહ ભાવ ખતાવી તેનો અતિ આદર સત્કાર કર્યો, ને બહાર,

ઓરિસા, તથા બંગાળના નવાબ તરીકે તેનું અભિનંદન કર્યું. અહિંથી તેઓ બંને નવાબનો ખજાનો હાથ કરવા તથા પ્રજાને તાબામાં રાખવાને મુશ્કેલીઓ ને રાજધાની હતી ત્યાં ગયા. મુશ્કેલીઓમાં નવા રાજાનો સંબંધાભિપેક્ષ. નવા હકિમને ઘણા દબદબા સાથે ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો. એ ક્રિયા જોવા મળેલા હજારો લોક દેખતાં તે ધરા ઇંચિને પેતે નવાબનો હાથ ઝાલી પાટે બેસાડ્યો.

થોડા વખત પછી આ ઊથલપાથલ કરવામાં મંડેલા મુખ્ય માણસો એક દ્રવ્યવાન તથા કામુવાળા હિંદુગૃહસ્થને ત્યાં એકઠા થયા, ને કરારપત્ર વાંચીને ઇંચિનેને શી રીત આપવી એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા.

સુરાજ ઉદવલાના ભંડારમાં ધાર્યા કરતાં ઓછું દ્રવ્ય જોવામાં આવ્યું, તેથી મીરજાદરે વચન આપ્યું કે જેટલું નાણું આપવા હું બંધાયલો છું તેનું અર્ધું એ કીવારે આપું તથા બાકીનું બીજા ત્રણ વર્ષમાં પૂરું કરું; એ ઉપરાંત તેણે ઇંચિન અધિકારીઓને માટાં માટાં નજરાણાં આપ્યાં. અને વળી એવો ડરાવ થયો કે ઇંચિન લોકના જે હક આગળ હતા, તે કાયમ રાખવા અને કંઠકતાની દક્ષિણે કાળીપર્થત બધા પ્રદેશની જમીનદારી તેમના કબજામાં રહેવા દેવી, અને નવાબના મૂલકમાં ઇંચિનના માલ ઉપર ઘણું કરીને બિલકુલ દાણ લેવું નહિ.

ઇંચિનેને શી બક્ષિશ આપવી તેનો વિચાર કરવાને જે સભા મળી હતી તેમાં અમીચંદ પણ હતો. તેને પૂર્ણ આશા હતી કે જે પુષ્કળ અમીચંદની પૈસો મને આપવાનો ડરાવ કરેલો છે તે હવે મને મળશે. પણ. પરંતુ તેની પાસે ખત હતું તેનાથી જુદી મતલબનું ખત તેની સમક્ષ વાંચવામાં આવ્યું, ત્યારે તે વિસ્મય પામ્યો. ખત વંચાઈ રહ્યા પછી તેને જણાવવામાં આવ્યું કે જાલખત જૂડું હતું, ને તેને પાછાં મળવાની નથી. આ બોલ સાંભળતાં વાંતજ તેને મૂર્છા આવી. શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે હબકથી તેની ડાગળી ખસેલી જણાઈ. પછી થોડે દહાડે તે મરી ગયો. મરણ પર્થત તેને ઘેલછા રહી; તેના મરણથી પ્રજાએ શોક ધર્યો નહિ ને તેના નામને માન આપ્યું નહિ.

જે બિનાઓનું વર્ણન કર્યું તેમાં એક મુખ્ય પુરુષ હતો તેના મરણ વિષે

અમારે ખોલવાનું છે. સુરાજ ઉદવલા રજાસીના રણમાંથી પોતાના સैन्यને
 પાછાં ફરવાની આજ્ઞા કરીને નાઠો હતો. યુર્થદાઆદમાં તેનો
 મહેલ હતો ત્યાં તે સત્વર ગયો, પરંતુ મીરજફર તથા કંઝાઈવ
 તેનું પકડવણું ને શહેરમાં પેઢાની વાત સાંભળીને તે વેષ બદલીને ત્યાંથી નીકળ્યો
 તેનું ખૂન. ને બે આકર સાથે રતોવઈ આલ્યો. તેણે ગયા વર્ષમાં નિર્દયપણે
 એક માણસના કાન કપાવ્યા હતા તે માણસે તેને ઓળખ્યો. તેને પકડવાને
 આવેલા આદમીઓને તે વાત જણાવતાં તેમણે તેને બંદીવાન કરી મીરજફર
 પાસે બેઠુરમત કરી આણ્યો. મીરજફરની ઘનિ એને જીવતો મેલવાની હતી,
 પરંતુ સુરાજ ઉદવલા જ્યો મીરાન કરીને તેનો પુત્ર ધાતકી હતો તેણે અવ-
 દશામાં પડેલા નવાબને પોતાના સ્વાધીનમાં આપવાને બાપને
 સમજાવ્યો. તેનો પરિણામ એ થયો કે એ દુઃખીઆરા મા-
 ણસને મહેલના એકાંત ભાગમાં લેઈ જઈને મીરાને તેના કૂરપણે ત્રાણ લીધા.

મીરજફર તથા ઇંગ્રેજ વચે બધું પતવ્યા પછી કંઝાઈવે પોતાના નાના લશ્કર
 સાથે કંઝકત્તે પાછો ગયો. તે સો વહાણ ભરીને દ્રવ્ય લેઈ
 માટી ધામધુમથી ગયો. હાડીઆમાં ધજાઓ ફરકતી હતી
 ને વાજિલ વાજતાં હતાં. એક વર્ષ ઉપર નવાબે વિજય
 કરી પોતાની રાજધાનીમાં વાજતે ગાજતે પ્રવેશ કર્યો હતો,
 ત્યારે એની એજ નદીએ જીદા પ્રકારની રચના દષ્ટિએ પડી હતી.

ઇંગ્રેજ લોકનું
 વિજય કરીને કલ-
 કતે પાછું આવવું.

મકરણ ૭ મું.

ઇંગ્રેજે કર્ણાટક દેશ લીધો, તથા બંગાળામાં મીરજીરનું
ફરીજનું.

સન ૧૭૫૬ થી સન ૧૭૬૦ સુધી.

કર્ણાટકમાં થોડી વેળા શાંતતા—વઢવાઢનું જારીથવું—તિનવલ્લિ તથા નેલોરમાં સૈન્ય મોકલવું—ત્રિચિનોપોલિ ઉપર ફ્રેન્ચલોકે હુમલો કરેછે—કાપ્પન કાલિયડ તેવું સંરક્ષણ કરેછે—ફ્રેન્ચ ફોજ આવી પહોંચેછે—કોન્ટ્રી લાલિ—તેની પ્રતિ—ફોર્ત સેન દેવદ હસ્તગત કર્યો—યુસિને પાછો બોલાવી લીધો—લાલિ તંજાવર ઉપર ચઢાઈ કરેછે—ફોર્ત સેન જ્યોર્જને ઘેરો—કર્નલ કૂટ ઇંગ્લાંડથી આવ્યો—તે વાંદેવાશ તથા કારંગોલિ લેછે—વાંદેવાશ આગળની લઢાઈ—ફ્રેન્ચલોકનો પરાભવ થયો—તેમને પાંદિશરિમાં ઘેરી લીધા—ઉત્તર સરકારમાં કર્નલ ફોર્ડ તેમને છોડેછે—પાંદિશરિ લીધું—લાલિનું મૃત્યુ—શાહ આલમ બહાર પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરેછે—તે કલાઈવિ આગળ નાશી જાયછે—મીરજીરની કૃતપ્રતા—વલંદા લોકે તેને મદદ કરેછે—વલંદા લોકની હાર—કલાઈવિ બંગાળા છોડેછે.

જે વેળા કલાઈવિ તથા તેનું સૈન્ય બંગાળામાં યુદ્ધ કરતું હતું તે વેળા કો-રોમાંડલના કાંઠાઉપર ઇંગ્રિજ હતા તેઓ આગસ્ટ થઈ બેસી રહ્યા નહોતા. આગળ જે સંધિ કહી તે થયા પછી કોટલાક ઇ. સ. ૧૭૫૭, વખત સુધી સ્વસ્થતા તથા શાંતતા રહી. પણ જ્યારે ફ્રેન્ચ તથા ઇંગ્રિજ વચ્ચે ફરી દુશ્મનાવટ ઊભી થઈ, તેવારે આગળ કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ લઢાઈ પ્રગટી. કર્ણાટકમાં જહમદ અલી કોઈના ઉપદ્રવ રહિત રાખ્યાસન પામ્યો, પરંતુ તેનાથી તેનો ઉપભોગ શાંતિ તથા નિષ્પત્તિ-થી લાંબી સુદત સુધી લેવાયો નહિ. તેના રાખ્યામાં બંડ ઊઠ્યાં તે તેનાથી રામાવાયાં નહિં. તેનો ભાઈ પણ તેનો વૈરી થયો. ઇંગ્રિજ લોકે તેને નવાબ કર્યો હતો તથા તેના સંગી થયા હતા, તેથી તેમને એવું લાગ્યું કે તેના રાત્રનો પરાભવ કરવામાં આપણે તેને

તિનવલ્લિ તથા નેલોરમાં મહમદઅલીની કુ-મોઝે મોઝેવારનું લ-કર મોકલ્યું.

સહાય આપવી જોઈએ. ત્રિચિનોપોલિને ફ્રેંચ લોકે ઘેરો ઘાલેલો તેવેળા માઈ-સોરના રાજાએ સહાય કરી હતી તેના બદલામાં તે ત્રિચિનોપોલિ માગતો હતો. એવા બેકાયદે દાવા કરનારાથી તે શહેરનો બચાવ ઇંગ્રિજે કર્યો. વળી તેમણે મદુરા તથા તિનવલ્લિમાં નવાબની સત્તા મનાવવા સારૂ સૈન્ય મોકલ્યું ; આ બે પ્રાંતમાં પોલિગાર કરીને લોક હતા તેમણે તથા ખીજા અર્ધજંગલી લોક વસ્તા હતા તેમણે ઇંગ્રિજોના માણસોનું કાંઈ આલવા દીધું નહિ. વળી એજ હેતુથી કેટલુંક સૈન્ય ફિલ્લિનેલોર ઉપર મોકલ્યું હતું. પરંતુ ત્યાં પણ ઇંગ્રિજને જય નહિ મળતાં પાછું હટ્યું પડ્યું.

ઇંગ્રિજે આ રીતે લઢાઇમાં ગૂંથાયલાછે તથા તેમનાં લશ્કર એક એકથી દૂર ગયાંછે એવું જોઇને ફ્રેંચ લોકે ત્રિચિનોપોલિ ઉપર હુમલો કરવાને આ તક સાંધી. મદુરામાં સૈન્ય હતું તેનો અધિપતિ કાપ્તન કાલિયડ કરીને હતો તે એ વાત સાંભળીને ઝટપટ ૨૬ મી મે ૧૭૫૭. ત્રિચિનોપોલિ આગળ આવ્યો, ને જમણે ઘેરો ઘાલ્યો હતો તેમને જાણ નપડવા દેતાં શહેરમાં પેહો. તેની ચપળતા તથા શૂરવીરતાથી ફ્રેંચની સર્વ યુક્તિઓ અફળ ગઈ, ને તેઓ થાકી પાછા પોંદિશરિ ગયા.

ફ્રેંચનો આ ઉદ્દમ અફળ ગયા પછી કાંઈક દહાડા લગી બંને પક્ષવાળા થંડ થઈ બેસી રહ્યા હતા, એવામાં ફ્રાન્સથી એક નૌકા સૈન્ય સારા બંદોબસ્તવાળું જમીનનું લશ્કર લેઇને પોંદિશરિ આવ્યું. એ લશ્કરનો અધિપતિ કૌન્ટ ડી લાલિ નામે હતો. તે જાતનો આધારિશ હતો, પરંતુ ફ્રેંચ સરકારની આકરીમાં રહ્યો હતો. તે સ્વભાવે હોંસીલો તથા તામસી હતો. તેના હાથનીચે જે અધિકારી હતા તેમના ઉપર તે મત્સર રાખતો, ને વળી દેશી લોકની પ્રકૃતિથી કેવળ અજાણ હતો. આ બંને કારણથી તેના હાથનીચેના અધિકારી તથા દેશી લોક બેમાંથી કોઈની સાથે તે યોગ્ય રીતે વર્તી શક્યો નહિ.

તેણે લઢાઇનો આરંભ ૩૬ રીતે કર્યો, તેથી એવું દીસવા લાગ્યું કે તેનો જીતે સેંટ રેવિડ જય થશે. જે સાંજે તે વહાણમાંથી ઊતર્યો તેજ સાંજે તે ફોર્ત સેંટ દેવિદના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા આશ્યો.

કાપ્તન કાલિયડ
ત્રિચિનોપોલિનું
સરસથ કરું.
૨૬ મી મે ૧૭૫૭.

ઇ. સ. ૧૭૫૮.
ફ્રાન્સથી લશ્કર
આવી પહોંચે.
૨૦ મી એપ્રિલ.

જોતે સેંટ રેવિડ
જીતી લીધો, ૧ જા
જુન.

કિલ્લાનું * રક્ષણ બરોબર થયું નહિ. થોડીવાર ટકર ઝીલી કિલ્લારો શરણે આપ્યા. આ જયથી લાલિ પ્રદુક્ષિત થઇને પૌંદિરારિ પાછો લાલિનાં અમલિત આવી તેણે ૬૪ નિશ્ચય કર્યો કે હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્રેજને મારી કાઢે ત્યાં લગી મારે પગવાળી બેસવું નહિ. કામ.

આતુરતાએ તેને બુલાવી અવિચારી કર્મ કરાવ્યાં. ખુસિ નામે અધિકારી નિત્રામના રાજ્યમાં જરા પામ્યો હતો. લાલિએ તેને ત્યાંથી બોલાવી લેઈ નિષ્કારણ તેની અપ્રતિષ્ઠા કરી તેની બેઠે વર બાંધ્યું. તેણે ખીજાં સર્વ કામ પણ એનાં કર્યો કે જ્યેથી તે પોતાના હાથ નીચેના સર્વ માણસોને અજબામણો લાગ્યો.

લઠાઈ ચલાવવાને લાલિની ગાંઠે ગરથ નહોતું, તેથી તંજાવરના રાજા પાસે નાણું મળવાની આશાએ તેના મૂલક ઉપર સ્વારી કરી. તંજાવર ઉપર એમાં તે ક્તેહ પામ્યો નહિ. તેણે પોતાના સૈન્યના સિપાઈ લાલિની પઠાઈ. ઓને ખેડૂત ઉપર અનર્થ કરવા હીધો, તેથી ખેડૂતો સામા ૧૮ મી જુનથી ગિઠ્યા, અને લાલિને પોતાના સૈન્ય સાથે પાછું આવવું પડ્યું. તે ૧૮ મી આગસ્ટ સુધી, ૧૭૫૯. પાછા આવતાં તેના સૈન્યમાં અચ્ચવસ્થા થઈ, ને તેને દ્રવ્યની બહુ અગત્ય છતાં તે મળ્યું નહિ.

પૌંદિરારિમાંના શાહુકારો પાસેથી તેને થોડું નાણું પ્રાપ્ત થયાથી તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલ્યો. ડીસમ્બર માસની બારમી તારીખે ૨૭૦૦ ફ્રેંચ તથા ૪૦૦૦૦ દેશી સિપાઈ લેઈને તે મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો. સૈન્યનો ગિતારો તેણે ખલાક ટાઉનમાં રાખ્યો. ફોર્ત સેન જ્યોર્જને બે માસ લગી ઘેરો રહ્યો તેટલા દહાડા એજર લારેન્સ તથા ગવર્નર પિગટ એમણે બહાદુરીથી તે સ્થળનું રક્ષણ કર્યું. ડીસમ્બરની તારીખ ચૌદમીએ કિલ્લામાંના લોકે રૌપે સહિત ખલાક ટાઉનમાં ફ્રેંચ સૈન્ય ગિતરું હતું તેના ઉપર હુલો કર્યો, પરંતુ તે વેળા ફ્રેંચ લોક ગફલતમાં નહિ હોવાથી ઇંગ્રેજ લોક પાછા વળી કિલ્લામાં ગયા. ખુસિએ તે વેળા તેમને પાછા જતાં આંતરવાનું મનપર લીધું હોત, તો તેઓ કિલ્લામાં પાછા જવા પામત નહિ. ફ્રેંચ સૈન્યમાં કુસંપ તથા બખેડો થયાને લીધે ઘેરો

ફોર્ત સેન જ્યોર્જને ઘેરો.

ઈ. સ. ૧૭૫૯ ના ડીસમ્બરની ૧૨ મી થી તે ઈ. સ. ૧૭૫૯ ના ફેબ્રુઆરિની ૧૭ મી સુધી.

* એ ગઢ ફ્રેંચે આ વેળા તોડી પાડ્યો તે ફરીને બંધાયો નથી.

મથાસ્થિત ચાલી શક્યો નહિ. ઘેરો ધાલ્યાને ખીજો માસ પૂરો થવા આવ્યો, તેવામાં ઇંગ્રેજનાં કેટલાંક લઢાઈનાં વહાણુ આવી પહોંચવાથી ફ્રેન્ચ ફોર્સ ખાછી પોંદિશરિ ગઈ.

આ ઘેરો ઊઠ્યા કેડે તરતજ મેજર લારેન્સ લઢાઈને સારે બહાર નીકળ્યો. મેજર ઊઠ્યા પછી- ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ વચે નાના ઝઘડા ઘણા થયા, અને ઇંગ્રેજના બનાવો. જના કેટલાક કિલ્લા ફ્રેન્ચને હસ્તગત થયા, ને ફ્રેન્ચના ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યા. પરંતુ વિશેષ રીતે વર્ણવા બેગ કાંઈ બિના બની નહિ.

આગળ અકટોબર માસમાં કર્નલ ફૂટ મસ સૈન્ય લેઈ ઇંગ્લાંડથી આવ્યો, કર્નલ ફૂટ આ. અને તેનો પ્રથમ વિચાર કેલકતો જવાનો હતો તે પ્રમાણે નો પહોંચ્યો. નહિ કરતાં મદ્રાસમાં રહી તેણે સૈન્યનું આધિપત્ય ધારણ કર્યું. ર૭ મી અકટો. પહેલ વહેલો તે વાંદેવારા ગઢ ઉપર આવ્યો. થોડીવાર લઢી બર, ૧૭૫૯. કિલ્લો શરણે આવ્યા. ત્યાં થોડાં માણસ કિલ્લાના રક્ષણ અર્થે મૂકીને કરંગોલિ નામે કિલ્લો ઝાઝો દૂર નહોતો તે લેવા આવ્યો. ઇંગ્રેજનો સરદાર આ કામમાં મંડ્યો હતો તે વેળા લાલિએ કોંગેરામ કિલ્લો હસ્તગત કર્યો, ને ત્યાંથી સત્તર વાંદેવારા જઈ તે ફરી હાથ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો. તે કિલ્લા ઉપર એકદમ હુમલો નહિ કરતાં તેને ઘેરો ધાલવાની પેરવી તે કરતો હતો, તેવામાં એ કિલ્લાનો ખચાવ કરવાને ઇંગ્રેજનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું.

ત્યાં મોટી લઢાઈ થઈ, તેમાં ફ્રેન્ચ લોકનો કેવળ પરાબલ થયો. પ્રારંભમાં લાલિને એવું ભાર્યું કે ઇંગ્રેજના કેટલાક પાળાને ફ્રેન્ચની તોપો- વાંદેવોશની લ. ના મારથી ઘણી ગબરામણ થાયછે. આ તકનો લાભ લેવાને ન્યુઆરિ ૧૭૬૦. તે બહુ ઉકંઠિત થયો. તેણે પોતાના ઘોડેસવારોની આગળ થઈ તેમને આગ્રા કરીકે ધસારો કરો, તેના અધિકારીઓએ આગ્રા થઈને તેની આગ્રા ઉલ્લંઘન કરી. તેણે તેમને કામ ઉપરથી અલગ કર્યા, ને સ્વારોને ભાઈ બાપા કરી કહ્યું કે તમારા ઉપર અધિકારીઓ મારું કહેવું નથી માનતા તો તમે મારી આગ્રા તોડશો નહિ. સ્વારોએ તેની આગ્રા શિરપર ચઢાવી. તેઓ કાંઈક આગળ ગયા, એટલે ઇંગ્રેજોના અગ્ન્યાચ્છના જીજ્ઞ મારથી તેમનામાં અવ્યવસ્થા થઈને તેઓ પોતાના સરદારને એકલો મૂકી બીજી પૂંછડીએ નાઠા. આ રીતે તે સ્વારો લાલિ સાહેબને છોડી આવ્યા ઉપરથી તે પોતાના

પાયદલ પાસે પાછો આવ્યો ને તેને સાથે લેઈને રાત્રી સામે લઢવા ચાલ્યો. આ પાળા ઘેરે રાખી વ્યવસ્થા પૂર્વક વત્તી. તેમની સંખ્યા મસ હોવાથી સામા થનારા ઇંગ્રેજ લોક હતા તેમને પાયદલ પાછા હઠાવ્યા. પરંતુ પડખામાં રહેલી ઇંગ્રેજ ફોર્સ તેમને ઘેરી લીધાથી દારૂણ યુદ્ધ થયું. પક્ષકારો થડમાં થડમાં બળી જઈ લઢવા લાગ્યા. દેશી સિપાઈઓ એક કોરણે રહેતાં આ ઝઘડામાં ગોરેગોરા લઢ્યા. પરંતુ થોડીવાર પછી ફ્રેન્ચ ફોર્સ ગભરાઈને પાછી ફરી. તેમને બીરા રાખવાને બોધ કર્યો તથા ખીક ખતાવી તે તથા અધિકારી-ઓનું ઉદ્દાહરણ બતાવું એ બધું વ્યર્થ ગયું. નારી જતું સૈન્ય લઢવા ડરે માટે યુસિ પડેઘોડેથી ઊતરી ખૂબ જીરસાથી લઢ્યો ને પુષ્કલ ઉપાય કર્યો, પરંતુ સર્વ અફળ ગયા. યુસિ ઇંગ્રેજને હાથ પકડાયો, ને ઇંગ્રેજ વિજયરાણી થયા.

આ લઢાઈ પછી ધીમે ધીમે આરેગમ ઇંગ્રેજનો જય થતો ચાલ્યો. રાત્રીના કિલ્લા એક પછી એક તેમના હાથમાં આવ્યા. છેવટે તેમણે આવતા મે માસમાં ફ્રેન્ચ લોકને પોંદિરાઈમાં હાંકી ધા-લ્યા ને તે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. લાલિએ ઘેરામાંથી છૂટવાને એક છેલ્લેલી લઢાઈ કરી, પરંતુ તેમાં તેનો પરાભવ થયો અને જાન્યુઆરિ લગી સત્ત ઘેરો રહ્યો. પછી તે સ્થળ ઇંગ્રેજને હસ્તગત થયું, ને ત્યાંનો કિલ્લો કોટ છેકા છેકા તોડી નાંખ્યો.

પોંદિરાઈને ઘેરો ઘાલ્યો અને હસ્તગત કર્યું. ૧૬ મી જાન્યુઆરિ ૧૭૬૬.

આણીગમ સમુદ્ર કિનારે ઝંજીમથી ગંતૂર પર્યંત વિસ્તાર પામેલો ઉત્તર સરકાર કરીને દેશ છે. ત્યાં કલાઈવે કર્નલ ફોર્ડને મોકલ્યો હતો. સલાખત જંગને મદદ કરી ફ્રેન્ચ લોકે ગાદીએ બેસાડ્યો, તેના બદલામાં તેણે તેમને એ દેશ બક્ષિરા દીધો હતો. યુસિ ગયા પછી ત્યાં ફ્રેન્ચ સૈન્યનો અધિકારી કાન્ફલાન્સ નામે નીભાયો હતો. પરંતુ તે કોઈ રીતે યુસિની તોલે આવે એવો નહોતો. રાજમંદરિ પરગણામાં પતાપુર પાસે કેન્ડોર ગામમાં તેનો કેવળ પરાભવ થયો. મછલીપટ્ટણને એક માસ લગી ઇંગ્રેજ ફોર્સ ઘેરો રાખ્યો, ને તે રાહરેમાંના ફ્રેન્ચ એપ્રિલ માસની છઠી તારીએ શરણ થયા. આમ થયાથી નિઝામના દરબારમાં ફ્રેન્ચની સત્તા હતી તે પડી બાગી, ને મછલીપટ્ટણ ફરતો ધણો પ્રદેશ નિઝામ ઇંગ્રેજને આપ્યો.

ઉત્તર સરકારમાં કર્નલ ફોર્ડનો જય.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના અક્ટોબર માસની ૨૮ થીયી તે ઇ. સ. ૧૭૫૯ ના મે માસની ૧૨ થી થયી.

કેન્ડોરની લઢાઈ. ૯ મી ડિસેમ્બર.

હવે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચના સ્વાધીનપણામાં માત્ર થિઆગર તથા ગિન્-
ફ્રેંચ લોક ઉપર જ એ બે ગઠ રહ્યા હતા. પરંતુ આ ગઠ યોગ દહાડામાં
ખેલી જત.

ઈ. સ. ૧૭૬૧
૫ મી અપ્રિલ. તેમના હાથમાંથી ગયા. સન ૧૭૬૧ ના એપ્રિલ માસ
સુધીમાં એકે લશ્કરી થાણું ફ્રેંચ લોકના હસ્તકમાં રહ્યું નહિ.

ફ્રેંચના હાથમાંથી પેંદિરારિ ગયું ત્યાર પછી તરતજ લાલિ પાછો ચૂ-
લાલિયું થયું. રોપમાં ગયો. ફ્રેંચની સત્તા તેના વારામાં હિંદુસ્તાનમાંથી
૧૭૬૧ દી મે. અતિશય ખાંડી થયાથી ફ્રેંચ સરકારે તે ઉપર કામ ચલાવ્યું.
તેના ઉપર રાજદ્રોહ તથા અન્યાયથી ધન મેળવ્યાનો આરોપ સાબીત કર્યો,
ને તેને કેદમાં નાંખી અંતે ફાંસી દીધી.

આણીગમ ખંગાળામાં શું ચાલ્યું હતું તે વાત હવે અમારે કહેવી જો-
મીરજાદર ભય. હાએ. મીરજાદરને ગાદી મળ્યાને ઝાઝા દિવસ વીત્યા નહિ
જીત થાયએ. એટલામાં સ્પષ્ટ દીશી આવ્યું કે જે લોકની સહાયથી તેને
રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તેમના આમ્રયથીજ તે ગાદી ઉપર ટકી શકે. મીરજા-
દરના દેશને ચારે ગમથી ભય હતું. દિલ્લીના પાદશાહના પાટવી પુત્રે તેના
ઉપર મોકલવાને સૈન્ય ભેગું કર્યું. સ્વારી કરવાને આ શાહજાદાને આ-
પહાર ઉપર સપાસના ખીજા નવાખ સહાય થયા હતા. તેમાં અયોધ્યા-
શાહજાદો હલ્લો ક- નો સુખો સુરાજ ઉઠવાલા પ્રખળ હતો. આ તૈયારી જોઈને
એ. મીરજાદરને ખહુ ડર લાગ્યો ને તેણે તરત ઇંગ્રેજની સહાય
માગી. કલાઈવે વિચાર્યું કે જે માણસને મેં ગાદીએ બેસાડ્યોછે તેનું સં-
રક્ષણ કરવું મને ધટિત છે. અને તેની પાસેનું સૈન્ય મૂળે નાનું હોઈને તેમાંથી
ચોડાંક માણસ કર્નલ ક્લૉડ સાથે ઉત્તર સરકારમાં મોકલ્યાથી ખહુ ધટી ગયું
હતું, તથાપિ તેટલાં માણસ લઈ તત્કાળ નવાખના સૈન્યને જઈ મળવાને
નીકળ્યો.

પાદશાહના પુત્ર શાહ આલમે પહેલાં ષટ્રણને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના કિલ્લાનું
રક્ષણ કરનાર રામનારાયણ કરીને એક શરવીર હિંદુ સરદાર
રાહજાદો પદ- થાને ઘેરો માલેએ. હતો તેને કલાઈવે લખ્યું કે અંત આવતાં લગી તમે ટકાવ
કરી રાખજો, જે માણસોએ સંગ્રામમાં પાછી પાની કાઢી
નથી એવા માણસોને સાથે લઈ હું તમારી વહારે આવવા નીકળ્યોહું.

પરંતુ ત્યાં શૈયનો ખપ પડ્યો નહિ. કઝાઈવ આવેછે એટલીજ વાત સાં-
ભળીને શત્રુ એટલા ભયભીત થયા કે જે મોટા દળથી મી-
રજકૂરને આઠલો બધો ઉઘાટ થયો હતો તે બધું વેરાઈ ગયું કઝાઈવ આવતો સાંભળી તે નારી નાચે.
ને ફરીથી એકઠું થયું નહિ. નવાખે, કઝાઈવનો પૂર્ણ આરોગણુ થઈને,
કંકકત્તાની દક્ષિણના પ્રદેશનું જે ભાડું કેપનિ પાસેથી તેને મળતું હતું તે સર્વ
કઝાઈવને બક્ષિય દીધું.

પરંતુ થોડા દહાડામાં મીરજકૂર ઉપકાર વિસરી ગયો. તેને એવું લાગ્યું
કે જે લોકો મને નવાખ ફરાવ્યોછે તે લોક ન્યાં લગી નવાખની જે-
ઘમાની.
મારા રાજ્યમાં છે ત્યાં લગી મારે નિર્ભયપણું નથી, માટે
ઇંગ્રિજને ખંગાળામાંથી કાઢી મૂકવાને કોઈ પરદેશી રાજાના આમ્રયના શ્રાધમાં
તે રહ્યો.

તે એવું જાણતો હતો કે ઇંગ્રિજ લોકના સામો થઈ કાર્યસિદ્ધિ કરે એવો કોઈ
દેશી રાજા નથી. વળી એ વાત પણ તેની જાણમાં હતી કે તે મીરજકૂર ગુરખ
રાજા ઉત્તરમાં ફ્રેંચ લોકની સત્તા સમજી નહોતી, ને તે લોક રાજા વલંદા લોક-
સહાય કરવા અર્થે દક્ષિણમાંથી મૈન્ય મોકલવા સમર્થ નહોતા. ની મદદ માગે.
આવે કઠણ પ્રસંગે તેણે વલંદા લોકને વિનતિ કરી કે મને સહાય આપો. જલંદા
લોકને તાખે ચંદ્રનગરથી બે મૈલને છેટે, ને કંકકત્તાની પેલીનર વીસ મૈલ
ઉપર ચિન્સુરા કરીને એક થોણું હતું. વલંદા અને ઇંગ્રિજ વચ્ચે એ વેળા
વઢવાઢ નહોતી, તોપણ ચિન્સુરામાં જે અધિકારી હતા તેમણે તેને સહાય
આપવાનો નિશ્ચય કરીને જાવામાં બાટેવિઆ નામે વલંદાને તાખે નગર
હતું ત્યાંથી ફોજ મંગાવી. ત્યાંથી સાત લઠાઈનાં વહાણુ થોડે દહાડે હુગલિ
નદીમાં આવી પહોંચ્યાં. એ વહાણુમાં બધા મળી દોઢ હજાર સિપાઈ
હતા.

એમના આવ્યાની વાત સાંભળીને પોતાને ઝાટી ફાળ પડી હોય એવાં પાખંડ
મીરજકૂરે કર્યાં. પરંતુ કઝાઈવ સરખા નિચક્ષણુ માણસને તે વલંદાનાં વહા-
ગાંજી જાય એવું નહોતું. બધી અટપટ કઝાઈવના જાણુવા-
માં આવી, તેથી તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જલંદાના વહાણુને નદીને ઘના મૈન્યનો પ-
રાજવ.
૨૪ મી નવેમ્બર
૧૭૫૬.
ઉપલે પાસે આવતાં અટકાવવાં. કંકકત્તે આવવાના માર્ગે
ઉપર થાણુમાં ઇંગ્રિજનો એક કિલ્લો હતો તેને તેણે મજબૂત કર્યો, અને
૧/૪

તેના રક્ષણ અર્થે તાપડતોય તૈયારી કરી; પરંતુ ઇંગ્રિજનાં વહાણના અધિપ-
તિએ શોધથી યુદ્ધ કરી વલંદાનો પરાભવ કર્યો, ને તેમનાં વહાણને ચિન્સુરે જવા
દીધાં નહિ.

વલંદાનું સૈન્ય પ્રથમથી વહાણમાંથી ઊતરી રથળ માર્ગે ચિન્સુરે જવા લાગ્યું
હતું. તેના સામે કર્નલ ફ્રોડે જેણે થોડા દિવસ ઉપર ઉત્તર સિર-
ની જમીનની ફો- કારમાં પોતાનું સ્વતંત્ર આધિપત્ય છોડ્યું હતું તેને થોડું સૈન્ય
જના સામે યાચ્યે. આપી મોકલ્યો. વાટમાં જતાં એક સાંજે વલંદાના સૈન્યે
એક ઠેકાણે પડાવ કર્યો હતો. અહિં આગળ તેમના ઉપર હુમલો કરવાનો સારો
લાગ છે એવું ઇંગ્રિજ સેનાપતિના મનમાં આવ્યું: પરંતુ વલંદા તથા ઇંગ્રિજ
વચે સંધિ છે એ વાત તેની જાણમાં હોવાથી તેણે કલાઈવને લખી પૂછાવ્યું
કે મારે શી રીતે કરવું. કર્નલ ફ્રોડેની ચીઠી કલાઈવને પહોંચી તે વળા તે
ગંજફો રમતો હતો. કલાઈવે પોતાની જગ્યાએથી નહિ ઊઠતાં અને રમતમાં
ભંગાણુ નહિ પાડતાં આ પ્રમાણે ટૂંકો ઉત્તર ધસડી આપ્યો. “પ્રિય ફ્રોડે,
તમારે તરત તે લોક સાથે યુદ્ધ કરવું: તમારા ઉપર મંત્રી મંડળીનો હુકમ કાલે
મોકલાવીશ.”

કલાઈવે જેમ તાઢા ઉત્તર મોકલ્યો તેમજ કર્નલ ફ્રોડે તાઢા કામ કર્યું.
ચિન્સુર આગ- આસા મળતાં વારનેજ તેણે શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરી તેમને હરાવી
જ લડાઈ. એટલાં બધાં માણસનો સંહાર વાળ્યો કે ચિન્સુરે જઈ વાત
૨૫ મી નવંબર કહેવાને યોગજ માણસ ઊગયા. યુદ્ધ થયા પછી તરત તે પા-
૧૭૫૯. ધરો ચિન્સુરા ઉપર ચાલ્યો. ચિન્સુરાના રક્ષકો પોતાના સ્વદેશી જનોએ
પરાભવના વર્તમાન કહેલા તેથી નિરાશ થઈ ગયા હતા, ને બળિયા શત્રુ
સામે બાથ ભીંડવામાં ડરીને, અમારી ચૂક થઈ એમ તેમણે માન્ય કર્યું,
ને આ લડાઈમાં તમને જે ખરચ થયું હોય તે અમે આપીએ, ને અમારો
વાંક ક્ષમા કરી અમારી સાથે સંધિ કરો. તેમણે કહ્યું તે લાંબું ઇંગ્રિજ
માન્ય કર્યું.

ઉપર લખેલી સ્વારીમાં ખીરજાફરે શું ધાર્યું હતું ને શું થયું તે જુઓ. તેનો
ઉદ્ધમ અકુળ ગયો, ને તેની અપકીર્તિ થઈ. નવાબની કૃતગ્રતા અને છળ
ભેદ ઇંગ્રિજ મનમાં લાગ્યા નહિ.

આ બનાવ બન્યા કેડે ત્રણ માસે કલાઈવ સાહેબ વિદાયત ગયો. તેણે

બંગાળામાં પાતાના દેશીઓની પૂર્ણ ચઢતી કળા કરી હતી. વિલાપતમાં તેને મોટાં માન પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં ને તેની કીર્તિ ગાજી રહી.

કલાધવનું બીજું નાર વિલાપત પાંધુ જવું. ફેબ્રુઆરિ ૧૭૬૦.

પ્રકરણ ૮ મું.

બંગાળા દેશના રાજ્યમાં વિકાર, વલવાલો, ઈત્યાદિ.

ઈસ્વી સન ૧૭૬૦ થી ૧૭૬૭ સુધી.

શાહ આલમ બહાર પ્રાંત ઉપર પ્રરીને ચઢાઈ કરેછે—રામનારાય-
ણનો પરાભવ—પટણાનો ઘેરો—પટણા પાસે લઢાઈ—શત્રુની પાછળ
પડવું—મીરાનનું મૃત્યુ—સૈન્ય પાછું આવેછે—મીરજાપરને પદભ્રષ્ટ ક-
ર્યો—મીરકાસિમ—પાદશાહનો પરાભવ થયો—મીરકાસિમના ગુણદો-
ષ—બંગાળા પ્રાંતની સ્થિતિ—રામનારાયણનું જૂન—નવામ જોડે
ઝગડા—ઈંગ્લિશ લોક પટણા લેછે—તે મીરકાસિમ પાછું હસ્તગત કરે-
છે—મીરજાપરને પ્રરી રાજ્ય આપ્યું—ઘેરિઆ આગળનું યુદ્ધ—મો-
ગિર હસ્તગત કર્યું—મીરકાસિમનો ક્રોધ—ઈંગ્લિશલોક આગળ વધે-
છે—પટણામાં કતલ—નવામ અયોધ્યામાં નાશી જાયછે—પાદશાહ,
સુળ ઉદવલા, અને મીરકાસિમ એ ત્રણ ઈંગ્લિશની સાથે થાય-
છે—તેમનો પરાભવ—દેશી સિપાઈઓનું બંડ—બકસાર આગળનું
યુદ્ધ—કલાધવનું પાછું આવવું—ઈંગ્લિશને બંગાળાનું રાજ્ય મળ્યું—
મુલકી તથા બશકરી ખાતામાં ફેરફાર—મોટો ભયંકર બળવો કલાધવ
શામવેછે—હિંદુસ્તાન છોડી સ્વદેશ જાયછે—હિંદુસ્તાનમાં તેનો આવ-
વાનો વિચાર નથી—તેના ગુણ દોષ.

કલાધવ બંગાળા પ્રાંત છેડી ગયો, એટલે તરત ચારે ગમ તોફાન થવા
લાગ્યાં. શાહ આલમ ને થોડા દહાડાથી દિલ્લીનો પાદ-
શાહ થયો હતો તેણે ફરી બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. અ-

ચોધાતો નવાખ સુખ ઉદવલા જેને દિલ્લીના પાદશાહે હવણું મુખ્ય વજર કર્યો હતો, તે પણ તેની કુમકે આંવ્યો હતો. આ બે રાજા મારું સૈન્ય ભિડું કરીને ષટણા ઉપર આઘ્યા. ષટણામાં રામનારાયણ નામે એક હિંદુ અધિકાર ઉપર હતો. તેના ઉપર કલાઈવિની બહુ આહવા હતી.

રામનારાયણે ઇંગ્રેજની મદદ માગી, પણ તે આવી મળ્યા પહેલાં પાદ-
રામનારાયણનો
પરાજય. શાહના સૈન્ય સામે તેણે યુદ્ધ કર્યું, ને તેમાં તેનો પરાભવ થયો. ઈર્નલ કાલિયદ જે થોડા દહાડા થયાં બંગાળામાંના સૈન્યનું આધિપત્ય ધારણ કરવાને કલ્યાટકથી આંવ્યો હતો તે આ બનાવ બન્યાની વાત સાંભળતાં વારનેજ લાંબી લાંબી મજલ કરી આગળ આઘ્યો, ને મી-રજાનું દળ જે તેના પુત્ર મીરાનના તાબામાં હતું તે દળને જઈ મળીને ષટણા ઉપર ગયો, ને રાત્રીને તે રહેરમાંથી હાંકી કાઢ્યા. પાદશાહ સત્વર મુર્શીદાબાદ ઉપર આઘ્યો, પણ ઈર્નલ કાલિયદે ઝટપટ તેની

ઈર્નલ કાલિયદ
પાદશાહ અને તે-
ના મળતીઆનો
પરાજય કર્યો. પાછળ પડી રાજધાનીને ઘેરો ધાલવા ન દીધો. કાલિયદ સાહેબે પાદશાહ જોડે એક બીજી લઢાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પાદશાહના મનમાં એમ કે કાંઈકરતાં યુદ્ધ કરવું ન પડે તો

સાફ, તેથી તે ષટણા પાછો આંવ્યો ને તેણે એ શહેરને ઘેરી લીધું. આ શહેરના રક્ષણ અર્થે પુષ્કળ માણસ મુકવાં જોઈએ તે નહિ મુકતાં કાલિયદ શત્રુની પાછળ પડવાના રઘવાટમાં થોડું દુર્બળ ગારિસન મુકી ગયો હતો. તથાપિ ફુલર્ટન નામે ત્યાં એક વૈદ્ય હતો તેણે મોટા શૌર્યથી તે કિલ્લાનું સંરક્ષણ કર્યું. તેણે બે હુમલા પાછા હ-
ષટણાનું શૌર્યથી
રક્ષણ કર્યું. ઢાલ્યા ને રાત્રીને દૂર ને દૂર રાખ્યા. પછી કમાન નોક્સ ખરા બનાજાના તેર દિવસમાં મુર્શીદાબાદથી ષટણામાં આંવ્યો ને શત્રુઓએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે જાહાજ્યો. પોતાના સિપાઈઓને હિંમત આપવાને તે પોતે તે-
 મની હારે પગે હોંડતો હતો.

આણીગમ એક સમીપનું નગર નામે ખૂંદિઆ ત્યાંનો જે નામ્બિય સુધેદાર હતો તે પ્યાર હજાર માણસ લઈને પાદશાહની મદદે આવ-
પદશાહના કિલ્લા
આગળ લઢાઈ. તો હતો. બે લડકરનો મેળાપ ન થવા દેવો એવો કમાન નો-ક્સે નિશ્ચય કર્યો. આ બે સૈન્ય ષટણા પાસે આંવ્યાં, તેવારે તેણે બંગા નદી બતરી માત્ર બસે ગોરા લોક તથા થોડા દેશી શિપાઈઓના

સૈન્યથી શત્રુનો પરાભવ કર્યો. રાહેરનું રક્ષણ કરનાર લોક કિલ્લામાં રહી આ ઉગ્ર ઝઘડાનો પરિણામ શો થાયછે તે આતુરતાથી જોતા હતા. આ લઢાઈ થઈ રહ્યા પછી તરત કર્નલ કાલિયદ આપ્યો, ને હારેલા સૈન્યની પાછળ પડવામાં સામિલ થયો; પરંતુ ભારે વાવાદળ તથા ગાળવીજ થઈ આવ્યાથી તેને વાટમાં પડાવ રાખવો પડ્યો. અહિં મીરાન પોતાના તંત્રમાં ગાથા કહેનારના મુખથી વાત સાંભળતો હતો, તેવામાં તેના ઉપર વીજળી પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું.

મીરાનનું મૃત્યુ.
૨ જુલાઈ.

મીરજીરના સૈન્યનો સરદાર મુઆથી તે સૈન્યમાંનાં માણસો વરામાં રહી શક્યાં નહિ, તેથી કર્નલ કાલિયદને પાછું ફરવું પડ્યું. તે યટ-
લામાં રહ્યો, ને મીરજીરનું સૈન્ય ધણા દહાડાનો મટેલો પ-
ગાર લેવા મુશ્કેલીમાં ગયું. ગયાં એક બે વર્ષથી વાસ્તવિક રાજકર્તા મીરાન હતો તે મરણ પામ્યો, એટલે તેના મરણ પછી મીરજીર જેની બુદ્ધિ અતિ ધરડાપણુને લીધે ક્ષીણ થઈ હતી તેનાથી પોતાના સૈન્યનું તથા ઇંગ્રિજનું રણ પતવી શકાય એવું નહોતું.

નવાખના લશ્કર-
રનું દેવડ.

સૈન્યનાં માણસ હૂલડ કરી બગાડકારે મહેલમાં પેડાં. મીરકાસિમ કરીને નવાખનો જમાઈ હતો તેણે તેમનું દેવું થોડું ધણું પોતાના પદરથી ચૂકવી આપ્યું. એમ નહિ થયું હોત, તો તેઓ નવાખને મારી નાંખત. આ યેળા ઇંગ્રિજને પણ નાણાની ખરેખરી ઓપટી હતી. એ સ્પષ્ટ હતું કે આવી સ્થિતિ ધણા દિવસ ટકી શકે નહિ.

મીરકાસિમનું
મધ્યસ્થ થવું.

વાન્સિતાર્ત નામે એક નવો ગવર્નર કંઝકતે આવ્યો તેને માલુમ પડ્યું કે ઇંગ્રિજ નવાખને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો તેના બદલામાં તેણે જે રકમ આપવાની ડરાવી હતી તે વસૂલ આવી નથી, તથા ઇંગ્રિજ લશ્કરનો પગાર પણ પૂરે પૂરો આવ્યો નથી. તે ઉપરથી તેણે પોતાની કૌંસિલની સંમતિથી એવો નિશ્ચય કર્યો કે મીરજીરના હાથમાંથી સર્વ વાસ્તવિક સત્તા ખૂંચી લેઈ મીર કાસિમને રાજ કારબાર સોંપવો.

નવા ગવર્નરનું
આવરું. જુલાઈ.

સન ૧૭૬૦ ના અક્ટોબર માસના આરંભમાં વાન્સિતાર્ત સાહેબ આ કારણે મોટે મુશ્કેલીમાં ગયો. મીરજીરને ગવર્નરના કહેવા પ્રમાણે માન્ય કરવા કરતાં નવાખની પદવી છોડી દેવી એ વાત સારી લાગી. ગવર્નરે તેનું રાજનામું સ્વીકાર્યું, ને મીર-

મીરજીરને પ.
દખત કર્યો. ૧૬મી
અક્ટોબર ૧૭૬૦.

કાસિમ એવી સરતથી ગાદીએ બેઠો કે એ સેવાને માટે ઇનામમાં તેણે અ-
દવાન, ચિતાગંગ તથા મિદનાપુરની ઊપજ ઇંગ્રિજને આપવી.

આ ફેરફાર થયા પછી થોડે દહાડે કર્નલ કાલિયદની જગ્યાએ મેજર
પાદશાહનો પ- કર્નાક ડરચો હતો તે શાહ આલમ સામે આલ્યો. માત્ર એક
સન્ય. ૧૫મી જા- લઠાઈ થઈ તેમાં દિલ્લીના પાદશાહનો પરાજય થયો, ને તેને
ન્યુઆરિ ઇ. સ. ઇંગ્રિજે કહી તેવી સરતો સ્વીકારવી પડી, તથા મીરકાસિમ
૧૭૬૧. બંગાળનો નવાબ છે એવું માન્ય કરવું પડ્યું.

પરંતુ તે પ્રાંતમાં વઢવાણે અદ્યાપિ બંધ પડી નહોતી. મીરકાસિમને ઇંગ્રે-
જ અધિકારીઓએ ધર્યો હતો તેવો પૂતળા જેવો નવાબ ન-
હોતો. તે તો મહા બુદ્ધિવાન તથા ખંત રાખી ઉત્સાહથી જામ-
શે ઉદ્યોગ કરનારો હતો. તે સારી પેઢે સમજતો કે હું વિ-
ચિત્ર સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું. તેને એવું લાગ્યું કે જ્યાં લગી બંગાળમાં
ઇંગ્રિજનો પગ હશે ત્યાં લગી મારે માત્ર નામધારી નવાબ રહેવું પડશે, માટે
તે પોતાના સન્યની વ્યવસ્થા કરવા પાછળ તથા પોતાનો ખાલી પડેલો ભં-
ડાર ભરપૂર કરવા પાછળ તનમનથી પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, ને તેની સાથે પો-
તાના ખજાણે મળતી આ ઇંગ્રિજ લોક માટે તે આપવું ન પડે એવી રૂપરૂપ
પેરવી કરતો જતો. સૈન્યના અધિપતિપણાપર આમીનિઅન જતનો એક પુ-
રુષ હતો. તે બહુ હોશિઆર માણસ હતો. અરેબી સિકરી બજાવે એવી
સ્થિતિમાં લશ્કરને આણવાને તે પ્રયત્ન કરતો હતો. મીરકાસિમે મુશીદા-
બાદ છોડી મોંઘિર કરીને નદીને ઉપર પાસે એક જગ્યા ગઢવાળા નગર-
માં રાજધાની કરી.

રાજકારભાર રૂઢી રીતે નહિ ચલાવતાં ઇંગ્રિજો અન્યાય ને ગરબડ ગોઠા
કરવા લાગ્યા, તેથી તેમને હાથનાં કર્યો હૈયે વાગ્યા સરખું
બંગાળની સ્થિતિ. થયું. બંગાળની સ્થિતિ ઘણી માઠી દુઃખકારકે હતી. ત્યાં-
ના ઇંગ્રિજ અધિકારીઓ દ્રવ્યના લોભી હતા, ને તે મળવા
અનેક રીતે અન્યાય કરતા હતા. તેમની અયોગ્ય ચાલ દેખીને તેમના હા-
થનીએના દેશી નોકરો તથા ખીજ માણસો પ્રપંચ કરી તેમનાં નામ તથા
અધિકાર વડે પોતાનું કામ કરતા. પરંતુ તે નફારા વારાવહી ગયા, ને હિંદુ-
સ્તાનમાં આવેલા ઇંગ્રિજ લોકની નીતિ રૂઢ ભાગ્યે સારી જોવામાં આવે છે.

તેઓમાંના ધણુખરા પોતાની સ્વભૂમિને સ્નેહપૂર્વક સંભારેછે તેની સાથે તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકનું અધિક કલ્યાણ દિન પ્રતિ દિન કરવાને અંતઃક-રણુથી ઇચ્છેછે.

ઇંગ્રેજ સરકારનું પહેલું કૃત્ય આણસમજ ભરેલું તથા અનીતિવાળું હોઇને તેમાંથી તેમને પીડા ઉત્પન્ન થઇ. મીરકાસિમને નાણાની મીરકાસિમની બહુ ભીડ પડી હતી. ષટ્ણાનો કિલેદાર રામનારાયણ નવા- રામનારાયણ સાથે વર્તણુક. બના ધાર્મીમાં પૈસાવાળો હતો ; તેણે નવાખને અત્યાર લગી પોતાના કારભારનો હિસાબ ખતાવવાની ના કહી હતી. તેની પાસેથી બળા-ત્કારે ધન લેવાની રજા ઇંગ્રેજ પાસે નવાખે માગી. ગવર્નર વાન્સિસ તાર્તે કર્નલ કાલિયદ ને ભેજર કર્નાકની શીખામણથી બલદા ચાલીને તે બંનેને ષટ્ણેથી ખોલાવી લીધા, ને ત્યાંથી લશ્કર ખીજી જગ્યાએ મોકલવાની આજ્ઞા કરી. રામનારાયણ નોધારો પડ્યો, એટલે મીરકાસિમ પ્રથમ તેનું ધરખાર લંટી લેઇ તેને બહુ દુઃખ દીધું ને તેને મારી નાંખ્યો.

આ કામમાં ગવર્નરની આવી અયોગ્ય વર્તણુક જોઇને સઘળા દેશી ઉમરાવો કંઠાળ્યા, અને ઇંગ્રેજ સરકાર ઉપરથી કેટલીકવાર લગી તેમનો ઇંગ્રેજો ઉપર વિશ્વાસ બીડી ગયો. નવાખે જ્યારે બધાં ઇંગ્રેજો વિરોધ કર્યો, નેદિલી. ત્યારે ધણા તેની સાથે મળી ગયા. ઇંગ્રેજ લોક ઉપર સર્વ ચીઢાયાછે એ વાત જાણ થયાથી તે લઢાઈ મોઝોબોડત તે વહેલી જોડવા તત્પર થયો.

વઢવાઢનું કારણ થોડે દહાડે ઉત્પન્ન થયું. બંગાળામાં દાણ લેવા સં-બંધી વાંધા પડ્યા. કંપનિના અધિકારીઓ હવણાં હવણાં- નવાખ સાથે માં દેશ માંહેનો વેપાર કરવા ઉપર વળ્યા હતા. તેઓએ તકરાર. પોતાનો માલ દેશમાંથી જાય તે ઉપર દાણ આપવાની ના કહી, પરંતુ નવાખની વૃત્તિ તો સ્વભાવિક રીતે એવી થઈ કે દેશી તથા ઇંગ્રેજ વેપારી બંનેની પાસેથી સરખું દાણ લેવું. દાણ માત્ર સેંકડે નવ ટકા પ્રમાણે લેવામાં આવતું, તથાપિ તેટલું થોડું દાણ પણ આપવાની ઇંગ્રેજ લોકે ના કહી, તેવારે મીરકાસિમ બધા-નું તમામ દાણ માફ કર્યું, અને તેણે દાણનાં નાકાં બહાડી દીધાં. કલકત્તાની મંત્રા સભા નવાખના આ કૃત્યથી બહુ રીસે ભરાઇ ને લઢાઈનો આરંભ કર-વાને બહુ આતુર થઇ તેણે ષટ્ણામાં તેમનો એલિસ નામે મુખ્ય એજન્ટ હતો તેના ઉપર લખી મોકલ્યું કે ત્યાંની કિલ્લો એકદમ કબજે કરવો. એલિસે

સૂચના પ્રમાણે વર્તી પટણા હાથ કર્યું. આ વર્તમાન સાંભળીને મીરકા-
 ઇંગ્રેજ પટણા હસ્તગત કરેલે તે- સિમ અતિશય કોપાયમાન થયો. ખીજે દિવસે એને એવા
 મની પાસેથી મી- સમાચાર મળ્યા કે પટણા પાછું હસ્તગત કર્યું, તથાપિ તેનો
 રકાસિમ પાછું જી- કોપ રામ્યો નહિ. એમિઅટ નામે મુલકી અમલદાર તેના
 તી લેલે. ૨૪ ને દરબારમાં મોકલેલા વકીલની જાહેર ગયો હતો તે પાછો કલકત્તે
 ૨૫ જુન, ૧૭૬૧. જતો હતો તેને એ બાબતનું વેર વાળવાને વાટમાં ઠાર
 મરાવ્યો.

તુરત તેના સામે ઇંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું. કલકત્તાની મંત્રી
 સભાએ વિચાર્યું કે મીરજાદરને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવો
 એ ડહાપણનું કામ છે. તે બાબતે સતિર ઉપર વરસની વયે
 ઇ. સ. ૧૭૬૩. મીરજાદરને પાછો પહોંચેલો, વૃદ્ધાવસ્થાથી વાંકો વળી ગયેલો, રોગથી નબળો
 ૭ મી જુલાઈ. થયેલો, ને કેવળ અશક્ત એવી અવસ્થામાં હતો, તથાપિ તેણે
 નવાબની માત્ર નામની પદવી સ્વીકારી.

મીરકાસિમ તથા ઇંગ્રેજ વચે બે ત્રણ નાનાં જુદાં થયા પછી ઘેરિઆ મુ-
 કામે એક મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં ઇંગ્રેજને જય મળ્યો. મીર-
 ઘેરિઆની લડાઈ. ૨ જુ આગસ્ટ. કાસિમની ફોજના એક ભાગનો ઉપરિ સમર નામે કોઈ યુ-
 રોપીઅન હતો તેણે પોતાના હાથ નીચેનાં માણસને ઇંગ્રેજના

સિપાઈઓના જેવા પહેરવેરા પહેરાવ્યો હતો, તથા કવાયત શીખવી હતી. તેણે આ
 યુદ્ધમાં મોટી બહાદુરી દર્શાવી. પોતાની પલટણો સહિત તેણે ઇંગ્રેજના સૈન્ય
 ઉપર એવા જુસ્સાથી ધસારો કર્યો કે તેમાં નાસા નાશી થઈ ને તેમની બે તોષો

ઇ. સ. ૧૭૬૩. હાથ આવી. આગળ ને પાછળ બે બાજુથી તેમના ઉપર હુમલો
 કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ઇંગ્રેજો પૂરા શરવીર તેથી છેવટે તેમનો જય થયો.
 શત્રુનો સર્વ શ્રમ વૃથા ગયો, ને તેને પોતાની મોંઘિર પાસે છાવણી હતી ત્યાં
 પાછું જવું પડ્યું. આ છાવણી ઉપર ઇંગ્રેજ હુમલો કરીને તે લીધી, ને મી-

મોંઘિર હસ્તગ. ત કરૂ. ૧ લી આગસ્ટ. રકાસિમ પટણે નાશી ગયો. પછી તરત મોંઘિર પણ લીધું.
 આ વાત મીરકાસિમને કાને પડતાં તેના અંગમાં કોપ વ્યા-
 પી રહ્યો. આ વેળા તે પટણામાં હતો. તેણે ઇંગ્રેજ સેનાપ-

તિને લખી જણાવ્યું કે તમે આગળ વધવાની વાત કરી, તો પટણામાં જ ઇ-
 ગ્રેજ લોકને કેદ રાખેલા છે તેમનાં મસ્તક છેદન કરીશ. એલિસ તથા હે

કરીને બે સાહેબ મુઢી કામ ઉપર ત્યાં હતા તેમણે તેજ સેનાપતિને વિનવું કે તમે ઝટપટ આવો. અમારું જે થવાનું હશે તે થશે, તે વાત તમારે મનમાં લાવવી નહિ. ઇંગ્રેજ ફોજ આગળ વધી, ને મીરકાસિમ પોતાનું બોલું પાળું. તેણે પોતાના કબજામાંના સઘળા ઇંગ્રેજને મારી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. આ માહું કામ કરવાને જાતિ ભ્રષ્ટ સમરૂએ તથા તેના થોડા દેશી સિપાઈઓએ તે હુકમ બજાવ્યો, ખીજા સર્વે તે કામ કરવાની ના પાડી.

મિ. એલિસ તથા તેના સોબતીઓને જમવા નોતર્યા, ને જે ઓરડામાં જમવાનું હતું તે ઓરડામાં તેઓ પેદા તેવોજ તેમના ઉપર હમલો થયો. મિ. એલિસને ઝટ ઠાર કર્યો, પણ ખીજા ઇંગ્રેજ આણાના મેજ ઉપર મૂકેલી તાસકો તથા સીસાના સાધનથી મરણીઆ થઈ લઢ્યા. પણ સમરૂના સિપાઈઓએ છાપરા ઉપરથી બંદૂકો મારી તેમને પૂરા કર્યા. એક વિના બધા માર્યા ગયા. એક બાળક હતું તેનો પણ જંગલી મારાઓએ ધાત કર્યો.

મીરકાસિમ ધોર કુકર્મ કહું ત્યાર પછી થોડે દહોડે ઇંગ્રેજ લશ્કરે ષટાણા લીધું. મીરકાસિમ અયોધ્યા નાશી ગયો ત્યાં સુજ ઉઠવ-
લાએ તેને સંગર્યો. અત્રે દિક્ષીનો પાદશાહ પણ નાશી
આવ્યો હતો.

ખીજે વરશે એ ત્રણે રાજાઓનાં સૈન્ય એકઠાં મળી ઇંગ્રેજ સામે આવ્યાં. ષટાણાના ફાટ પાસે મેજર કેનાંકનું સૈન્ય તેને આવવાની વાટ જોઈ બેઠું હતું. અહિં બંને પક્ષ વચે યુદ્ધ થયું. સંખીલા રાજાઓનો પરાભવ થયો ને તેઓ પાછા ફરી અયોધ્યે ગયા.

આ લઢાઈ થયા પછી થોડે દહોડે ઇંગ્રેજની દેશી ફોજમાં મોટું બંડ થયું. તેમણે પોતાનો પગાર વધારવાની હઠ લીધી. મેજર કેનાંકની જગ્યાએ મેજર હેક્ટર મનો આવ્યો હતો તેણે આકરા ઉપાય ચોજી બંડ શમાવ્યું. ચોવીસ મુખ્ય બંડખોર હતા તેમને તોપને મોઢે બાંધી ઊગ્રડી મૂક્યા, એટલે તુરત પહેલાં પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ, ને સઘળા આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા. આ પ્રકારે ઝટપટથી તથા પરાક્રમથી બંડની શાંતિ કર્યા પછી મેજર મનોએ રાત્રીની પાછળ પડી

બકસાર આગળ તેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું. આશરે એક પહોરે યુદ્ધ ચાલ્યા પછી પાદશાહ સુખ ઉદવલા તથા મીરકાસિમ એમના સૈન્યનો પરાભવ થયો, ને પાદશાહ પોતે જોનો આશ્રય પકડેલો તેનું કામ કેવળ કથળી ગયું જોઈને ઇંગ્રિજ સેનાપતિને શરણે આવ્યો.

બકસાર આગ.
૧ લઠાઈ, ને પાદ-
શાહનું શરણ થયું.
૨૩ મી અક્ટો-
બર.

તથાપિ સુખ ઉદવલા ફોજ રાખી રહ્યો હતો ને તેણે પાસેના એક મરાઠા સરદાર જોડે મૈત્રી કરી હતી. ઇંગ્રિજે અયોધ્યા ઉપર ચઢાઈ કરી અલાહાબાદ તથા લખનૌ શહેર લેઈને કોશગામ આગળ વૈરીઓને હરાવી અંતે પૂર્ણ જય મેળવ્યો. આ યુદ્ધ થયા પછી સુખ ઉદવલા જનરલ કર્નાકને શરણ થયો. આ રીતે ઇંગ્રિજના ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બે પ્રબળ રાત્ર એકજ સમયે ઇંગ્રિજની છાવણીમાં બંધિવાન થઈ રહ્યા.

એટલામાં કલાઈવ સાહેબ આ જય પ્રાપ્ત થયો તેજ દિવસે વિલાયતથી હિંદુસ્તાનમાં આવી પહોંચ્યો, ને ઇંગ્રિજની છાવણી તરફ આવવા નીકળ્યો. બંગાળની સ્થિતિ વિષે આશા ભંગ કરે એવા સમાચાર વિલાયત ગયા હતા. હિંદુસ્તાનમાં નવા ઇ. સ. ૧૭૬૫. સંપાદન કરેલા રાજ્યની ખરાબી બે કારણથી થતી હતી. એક કારણ તો એ કે ત્યાંના ઇંગ્રિજ અધિકારીઓની વર્તણૂક નફારી હતી, ને ખીજું એ કે ત્યાંના રાજા, નવાબ, ઇત્યાદિ સાથે લઠાઈઓ ચાલતી હતી. આવા માઠા પરિણામ હણવાને વેળાસર કાંઈ ઉપાય કરવા જોઈએ એવું કોઈ આફ ડાયરેક્ટરો તથા ઇંગ્લાંડની સરકારના મનમાં આવ્યું. તેઓના અંતરમાં ડર ઉત્પન્ન થયો હતો કે રખેને આપણું નવું મેળવેલું રાજ્ય ને સત્તા આપણે ખોઈ બેસતા. તેથી તેમણે વિચાર્યું કે કલાઈવ, જેને તેની આગલી આકરી બદલ ઉમરાવની પદવી મળી હતી તેના વિના ખીજે કોઈ પુરુષ આપણું કામ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. માટે તેને વિનતિ કરી કે તમારે બંગાળે જઈ તે પ્રાંતમાં અંધેર ચાલે છે તે કાઢી નાંખી ત્યાં સ્વસ્થતા તથા વ્યવસ્થા કરવી.

લોર્ડ કલાઈવ જ્યારે મદ્રાસ આવ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે રાત્રનો પરાભવ થયો છે, દિલ્લીનો પાદશાહ શરણ થયો છે, ને દેશી સિપાઈ

ઓએ બંડ કુધું હતું તે રામી ગયું છે. વળી મીરજીનનો દેહ પડ્યાની વાત તેના સાંભળવામાં આવી. આ સંઘળા સમાચારથી ફલા-
 ધવની ખાતરી થઈ કે ઇંગ્લિશ સરકારે સર્વ સત્તા પોતાના હસ્તમાં લેવાનો મેં ધણા દિવસ અગાઉથી ધારેલો અવસર આવ્યો છે.

આ ઉપરથી તે ફલકતે આવ્યા પછી તરત અલાહાબાદ ગયો. ત્યાં સન ૧૭૬૫ ના આગસ્ટ માસની તારીખ ૧૨ મીએ દિ-
 હ્લીના પાદશાહે તેને એવી સનંદ આપી કે બંગાળ, એરિ-
 સા તથા બહાર પ્રાંતની ઊપજ લેવાનો હસ્ત ઇંગ્લિશ કં-
 પનિને હક છે, તથા હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગોમાં તેમણે મળવેલો મૂલક તેમના સ્વાધીનમાં રહે. હજુ એક નામધારી નવાબ રાખવાનો હતો, પરંતુ હવેથી વાસ્તવિક સત્તા ઇંગ્લિશને હસ્તક રહેવાની હતી.

આવી રીતે રાજ્ય કારભારને નવા પાયા ઉપર મૂકીને કલાધવ ઇંગ્લિશ અ-
 ધિકારીઓને ડેકાણે આણવાનું કઠણ કામ હાથ ઝાલ્યું. અ-
 ત્યાર લગી મુલ્કી ખાતાના અધિકારીઓનો પગાર થોડો
 હતો તે વધાર્યો ; એવી રીતે કે જ્યાં દેશીઓ પાસેથી ભેટ
 કિંવા લાંચ લેવાની તેમની લાલચ દૂર થાય. તેમને ખાનગી વેપાર કરવાની મના કરી, એવા કારણથી કે તેમને તેવો વેપાર કરવા દેવાથી તેઓ કંપનિના લાભ તથા ભલાનો વિચાર કરવા કરતાં પોતાના હિત તથા સ્વાર્થ ઉપર વધારે ધ્યાન રાખતા. તેણે ઇંગ્લિશ અધિકારીઓને કહ્યું કે હવે તમારે વિશેષ મોટા અને એટલેટુ સિદ્ધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવાનું છે. હવે વેપારીનું નામ છોડી પરગણાના અધિકારીનું નામ ધારણ કરવું, - હવે તમે નાના વેપારી છો એવું નહિ સમજો, પણ રાજ્યના મુખ્ય છો એમ માનો.

આ રીતે મુલ્કી ખાતામાં સુધારો કર્યા પછી તેણે લશ્કરી ખાતામાં ચિ-
 ત્ત પરોવ્યું. તેણે એવો ડરાવ કર્યો કે લશ્કરી ખાતાના અધિકારીઓને બમ-
 ભું ભાથું મળે છે તે તેઓ લઠાઇમાં હરો એટલી વેળાજ મળશે, પણ સર્વ સ્થળમાં ને સદાકાળ મળતું હતું તે નહિ મળે. આ ફેરફારથી સૈન્યમાં બંડ ઊઠ્યું. એક વારે બેસે અધિકારીઓએ નોકરી ઉપરથી હાથ
 ઊઠાવ્યો, પરંતુ લોડ કલાધવ ડગ્યો નહિ. ખાલી પડેલી જ-
 ગ્યાઓ પૂરી દેવાને તેણે મદ્રાસથી માણસ ખોલાવ્યાં, ને

લોડ કલાધવનો હરાવ.

બંગાળનો રા-
 જ્યાધિકાર ઇંગ્લિ-
 શને મળે છે.

ઇ. સ. ૧૭૬૫.
 સિવિલ સર્વિસમાં
 સુધારો.

લશ્કરી અમલદાર-
 શોમાં બંડ.
 ઇ. સ. ૧૭૬૬.

અંતે પોતાના મોટા ષેષે તથા દૃઢ નિશ્ચયથી બંડ થમાવ્યું. આ બંડ નાનું સુનું ન હતું. કઝાઈવિ હોય નહિ ને તે થએ નહિ. કઝાઈવ કરતાં ન્યૂન બુદ્ધિના તથા ઓછા છાતીધડા પુરૂષથી આ કામ બની આવત નહિ. તે જે અર્થે આઓ હતો તે અર્થે સારીને તરત પાછો વિલાયત ગયો. ત્યાં એવું કૌતુક બન્યું કે જે લોકોને તેણે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય સંપાદન કરી આપ્યું તેજ લોકે તેના મૃત્યુ જગી તેને મહા મહા વીતાડ્યું.

રાજ્ય કઝાઈવ વિષે અમે આ છેલ્લેવું બોલીએ છીએ. તે મોટો માથુસ હતો, પણ સારો એટલે સુનીતિવાન પુરૂષ નહતો. તેણે મહત્ કાર્ય કર્યાં, એક સર્વોત્તમ મુલક તેણે પોતાના દેશને જીતી આપ્યો. દુખીએ જે કામ કરવાની માત્ર કલ્પના કરી હતી તે તેણે પરિપૂર્ણ કર્યું. પશ્ચિમ દિશામાં પુષ્કળ દૂર એક નાનો સરખો બેઠ તેના સામર્થ્યે આગળ નાના મોટા રાજા તથા પાદશાહ નખી આવી તેના આશ્રય તળે રહેવા લાગ્યા, ને મુંદર તથા ફગદુપ પ્રાંતમાં ઇંગ્લિંડનું રાજ્ય ચાલુ થયું. ને થોડે દહોડે વધારે શ્રીમંત તથા ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશમાં એ રાજ્ય પ્રસરતું જશે.

મકરણ ૯ મું.

હૈદરઅલી સાથે થયેલી પહેલી લઢાઈ.

ઈ. સ. ૧૭૬૭ થી ઈ. સ. ૧૭૬૯ સુધી.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં નવા શત્રુનું પ્રગટ થવું—માઈસોરનું રાજ્ય—હૈદર-અલીનાં ચરિત્ર ને ચઢતી—હૈદરઅલી માઈસોરની ગાદી છીનવી લેછે—તેના રાજ્યનો વિસ્તાર—હૈદર વિરુદ્ધ મરાઠા તથા નિળમ જોડે બંડ—મરાઠાનો છળ લેદ—માઈસોર ઉપર આવવું—નિળમનું શત્રુને મળી જવું—કર્નલ સ્મિથ પાછો ફરેછે—ચંગમ આગળ અધડો—ત્રિનોમાલીનું યુદ્ધ—નિળમનો પરાભવ તથા પશ્ચાત્તાપ—મદ્રાસમાં ટિપુનો ઉપદ્રવ—અંગ્રેજનું સંરક્ષણ શૂરવીરપણે કર્યું—કપતાન કાલવઠનો માથામાં વાગે એવો સંદેસો—અંગ્રેજ પાસે હૈદરનો પરાજય—હૈદર પશ્ચિમ કાંઠા ભણી જાયછે—માઈસોર ઉપર સ્વારી—ઘાટની તળેટીમાંના કિલ્લા લીધા—કર્નલ સ્મિથને નોકરી ઉપરથી બોલાવી લીધો—હૈદર પાછો આવેછે ને તેને થોડો જય મળેછે—કર્નલ સ્મિથને ફરીથી જગ્યા આપેછે—હૈદર સાથે સંધિ થઈ.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સ્વસ્થતા ઝાઝી ઝાઝી નહિ. ફ્રેંચ લોકને જીત્યા હતા, પરંતુ ઇંગ્રિજ લોકને ખીજે નવો શત્રુ પ્રગટ થયો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનને મધ્ય ભાગે માઈસોર કરીને મોટો ને સંપત્તિવાન દેશ છે, ત્યાં સંકડો વરસથી હિંદુરાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા, પરંતુ જે ખિનાઓ વિષે અમે પાછળ લખ્યું છે, તે ખની તે અવસરમાં માઈસોર સંસ્થાનમાં મોટી ઊંચલ પાથલ થઈ.

સન ૧૭૬૭ માં ત્યાં હૈદરઅલી નામે એક મુસલમાન રાજ્ય કરતો હતો તે આગળ જતાં ઇંગ્રિજનો મોટો દુશ્મન થઈ પડ્યો. તે મહા થરો ને અતુર હતો. તે નાની ઉમરથી સાહસ કર્યો કરતો, ને તેને લૂંટવાનો તથા ઠગ્યાજી કરવાનો છંદ લાગ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૬૭.

હૈદરઅલીનાં
ચરિત્ર.

મરણનો ભય ન રાખતાં આંધળીઆં કરી તૂટી પડવાનો તથા છેતરપંડી કરવાનો ગુણ તેનામાં હતો તેણે કરીને તે એટલી મોટી ચોગ્યતાએ ચઢ્યો હતો કે તેને માટે માથું આપે એવા માણસનો મોટો સમુદાય તેની પાસે હતો. તેણે પોતાનો સ્વામી જે માઈસોરનો રાજા તેનાથી બેઠમાન થઈ બંડ કરી તેને પદબ્રજ કરી પોતે ગાદીએ બેઠો. આ પ્રકારે તેણે માઈસોરમાં પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યા પછી પાસેના દેશેઉપર સ્વારી કરીને ચારે ગમ જય મેળવ્યો. એક પછી એક ઘણા પ્રાંત તેને તાબે થયા, ને તે સર્વ મળી એક જોરાવર મુસલમાની રાજ્ય થયું.

હૈદરઅલીનું બળ અતિરાય વધી ન પડે, એટલા માટે આ પ્રસંગે ઇંગ્લિન્ડ

હૈદરના સામા
યના સાર નિજામ
તથા મરાઠા સાથે
સંપ.

નિજામ તથા મરાઠા સાથે સંપ કર્યો. હૈદરાબાદનો રાજા નિજામઅલી હતો તેણે પોતાના ભાઈ સજાબતજંગ જેને ખુસિએ ગાદીએ બેસાડેલો તેને પદબ્રજ કર્યો હતો. હવણું ઇંગ્લિન્ડે નિજામનો પક્ષ પકડ્યો. ઇંગ્લિન્ડે નિજામની સાથે

એવી બાંધણી કરી કે જ્યારે જ્યારે અમારી ફોજની મદદ જોઈએ ત્યારે ત્યારે અમારે મદદ કરવી, ને તેના બદલામાં નિજામે તેમને ગનૂર પરગણા વિના બધો ઉત્તરે સિરકાર દેરા આપવો.

મહમદઅલી અદ્યાપિ કર્નાટકનો નવાબ હતો, ને ઇંગ્લેજની સત્તાથી ગાદી

કર્નાટકની હાલત.

ઉપર ટકી રહ્યો હતો, તોપણ બહું રાજ્ય તે પડે ચલાવતો હતો. તેણે ઇંગ્લેજના સ્વાધીનમાં મદ્રાસ ફરતો જે થોડોક

પ્રદેશ મુક્યો હતો તે ઉપર માત્ર ઇંગ્લિશ અમલ હતો.

આ બે રાજા તથા મરાઠા ઇંગ્લેજના મળતીઆ હતા. મરાઠાએ વિચિત્ર-

મરાઠાની દગ-
લખાવ.

નો આરંભ કર્યો. તેમણે હૈદરના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ

હૈદર પાસેથી તેમને પૈસા મળ્યા એટલે તેઓ પાછા ફર્યા ને તેમણે ઇંગ્લેજનો પક્ષ છોડ્યો, કારણ કે લૂંટ કે કોઈ પ્રકારનો લાભ મેળવતો એજ તેમનો મનોરથ હતો.

આણીગમ ઇંગ્લેજ તથા નિજામનાં સૈન્ય માઈસોરના બડમાં જઈ અડ્યાં

નિજામની દગ-
લખાવ.

હતાં. હૈદરઅલીએ નિજામને પણ લાંચ આપી ફોડ્યો,

એટલે તે કેવળ વિશ્વાસ ધાત કરી તેના પક્ષમાં ગયો.

નિજામ ફૂટ્યો તેથી કરીને ઇંગ્લેજના સૈન્યનો અધિકારી કર્નેલ સ્મિથ

હતો તેને પાછું ફરવું પડ્યું. તેને મદ્રાસ તરફ જતાં માર્ગમાં શત્રુના સ્વાશે આંતરી લેતા, સરસામાન તથા અન્ન મળવા ન દેતા; તે સૈન્યમાંથી કોઈ માણસ વિખૂંચે પડે તો તેને ક્રેદ કરી લે. આ પ્રકારે તેને અનેક અડચણો નડી. ચારે ગમ અંતરાય, સંકટ તથા મૃત્યુનો ડર છતાં તે કેવળ અજાણ્યા દેશમાં થઈ વ્યવસ્થાપૂર્વક તથા સિપાઈ બહાદુરીથી નીકળી આવ્યો. તે કાંઈ નાનું સુનું પરાક્રમ નહોત્ય. અંગામ મુકામે શત્રુએ તેના ઉપર હુલાં કર્યાં, પણ તેમનો પરાજય થયો. આ ઝઘડો થયા કેડે કર્નલ રિમથ ત્રિનોમાલી આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેને જે સામાનનો અવશ્ય અપ હતો તે નહિ મળવાથી નિરાશ થયો. આ વાતની હૈદરને જાણ હોઈને તે લઢવા માટે સમીપ આવ્યો, એવી ધારણાથી કે અન્ન નહિ મળવાથી ઇંચિજના સૈન્યના હોરા ઊડી ગયા હશે. પરંતુ દૈવ યોગે તેમને સંતાડેલા ચોખ્ખાનો ઢગ જડયો, તેથી કેટલાંક અઢવાડીઆંથી લઢવાને તેમનામાં સામર્થ્ય હતું તે કરતાં અધિક સામર્થ્ય આવ્યું.

ત્રિનોમાલી આગળ એક પાકર છે, ત્યાં બંને પક્ષનાં સૈન્ય યુદ્ધ કરવા ઊભાં રહ્યાં. ઇંચિજને જમણે પાસે એક મોટી કળણ કીચડની જગ્યા હતી તે ઉપર થઈ તેઓ ચાલશે તે વેળા તેમને ગભરાટમાં નાંખવા એવી હૈદરે આશા રાખી હતી. કર્નલ રિમથે કળણ કીચડને એક પડખે એક ડુંગરી દીઠી તેની પ્રદક્ષિણા કરી શત્રુના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર વિના ચેતાએ તૂટી પડવાની પોતાના સૈન્યને આજ્ઞા કરી. આ સૈન્યે તેમ કરવા માંડ્યું, એટલે હૈદરને ભારયું કે તેઓ પાછા વળે-છે, ને તેથી તેમને આંતરી લેવા તેજ ટેકરીની ખીણ બાજુ તરફ આવ્યો. બંને સૈન્યનો મેળાપ થયો. હૈદરની તોપો પાછળ હતી, પણ ઇંચિજની તોપો મોખ્ખરે હોવાથી તેમને ખરા કામમાં આવી ગઈ. ઝટ તોપોનો માર જોઈએ તેવી રીતે ચાલવાથી શત્રુની પાયગા મોખ્ખરે હતી તે ગભરાટમાં પડી પાછી હઠી, તેથી પાયદળ તથા તોપોવાળાને આગળ આવવાનું ફાવ્યું નહિ. સ્વાશેમાં ચારે ગમ નાસાનાસ થઈ. નિજમના તથા હૈદરના નોધારા પાયદળ ઉપર હવે ઇંચિજ પલટણો તૂટી પડીને તેને ઝટ નસાડ્યું. શત્રુના સૈન્યમાં આ રીતે બંગાણ પડીને તેનો કેવળ પરાભવ થયો.

આ લઢાઈમાં નિજમનો જનાનો પણ હતો. તેના મનમાં એવું હતું કે મારો જય થશે તે જોવાને ખીખીઓને પડદાવાળી હાથીની નિજમની હાર, અને તેનો પચ્ચા- અંબાડીમાં બેસાડી રણમાં લશ્કરની પાછળ રાખી હતી. તાપ. લશ્કરને પાછું ફરી નાસવાનું થયું, એટલે હાથીને રણ સંગ્રામમાંથી લેઈ જવાની આગ્રા થઈ, પરંતુ એક અંબાડીમાંની સ્ત્રી બોલી કે મારા હાથીને પોતાના સ્વામીના નિશાનની આગળ જવાનો અભ્યાસ નથી. તેથી બધા હાથી જય તો ભલે, પણ મારો તો હાથી નથી. ઇ. સ. ૧૭૬૭. રાજ વાવરો અહિં થઈને જરો ત્યાંલગી ઊભો રહેશે. આ ઉપરથી સ્ત્રીઓવાળા હાથી ઊભા રહ્યા ને લશ્કર આગળ આવ્યું, તેથી ઇંગ્રિજ સૈન્યમાંથી પટાપટ હાથીની ઉપર અને આસપાસ ગોળીઓની વૃષ્ટિ થઈ રહી. આ યુદ્ધમાં ઇંગ્રિજનો જય થયાથી નિજમના મનમાં એવું ઊતર્યું કે આપણે એમની સાથે દોસ્તી કરી એમના પક્ષમાં જઈએ તો સાહે. તેણે પોતાની વૃત્તિ ઇંગ્રિજને જાણાવી; તેમણે થોડા દિવસ પછી તેની વિનતિ અંગીકાર કરી.

વચગાળે હૈદરે પોતાના પ્રિય પુત્ર ટિપુને પાયગા આપીને મદ્રાસની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર સ્વારી કરવા મોકલ્યો હતો. તે મદ્રાસમાં ટિપુનો ઉપદેવ. ટૂંક ક્ષેત્રે સેત જ્યોર્જની ભાગોળ લગી માર્ગમાં લોકનાં ધરખાર આદિ જે કાંઈ ઝપટમાં આવ્યું તે લૂંટતો, બાળી નાંખતો, તથા નાશ કરતો ચાલ્યો. આ રીતે તેણે પોતાનું કામ પાર ચૂક્યું, પરંતુ તેને પોતાના બાપની હાર થવાની વાતના સમાચાર મળ્યાથી તે પાછો મુખ્ય દળને આવી મળ્યો.

કર્નલ રિમથ પોતાના સૈન્યમાં થોડાં માણસ હોવાને લીધે તથા કમિશનરી ખાતાની ખામીઓને લીધે ત્રિનોમાલીમાં જય થયા પછી તરતજ લઢાઈ ચલાવી શક્યો નહિ. એટલામાં હૈદરે ઇંગ્રિજના તાબાના કેટલાક નિર્બળ કિલ્લા લીધા, ને બેલોરથી થોડેક દૂર અંબૂર કરીને ભારે બળવાન ગઠ છે તેને ઘેરો ધાલ્યો. તેનું સંરક્ષણ કરવા ઉપર કપ્તાન ઠાલ્વર્થ નામે અધિકારી થોડા યુરોપીઅન તથા મદ્રાસની દેશી પલઠણમાંના ૫૦૦ સિપાઈ સાથે તેમાં હતો.

હૈદર એ ગઠ લેવાને પોતાનાથી ખતતા સંધળા ઉપાય કરી ચૂક્યો. હમ્મલો

કરીને કિંવા છાપો મારીને તે ગઠ તેનાથી લેવાયો નહિ, ત્યારે તેણે કાલવર્દ સાહેબને ફોસલાવીને કામ કાઢી લેવાનું ધાર્યું. કોઈ શરવીર નર ^{કાપ્તન કાલવ.}
કરી શકે તેટલું તમે કહ્યું છે એવું મીઠું મીઠું બોલી તેની સ્તુતિ ^{દની દિગત બરોડી}
કરીને કહ્યું કે હવે શરણે આવો. તે સાહેબે ઉત્તર વાળ્યો ^{વનંશુક.}

કે તમે અઘાપિ મને મારી શરવીરતા દેખાડવાનો અવસર આવવા દીધો નથી. હૈદરે હવે તેને બાલ્યમાં લપટાવવાનો ઉદ્યમ કર્યો. તેણે તેને કહાવ્યું કે તમે મારે શરણે આવી ગઠ સ્વાધીન કરશો, તો હું તમને પુષ્કળ દ્રવ્ય તથા મારા અર્ધા સૈન્યના અધિપતિ બનાવીશા. તેણે જીત્તેથી હલકારાને કહ્યું કે તારા સ્વામીને જાણને કહે કે હવેથી ખીજા કોઈને એવો સંધેસો લઈને મોકલે નહિ. જો કોઈ માણસ એવું કહેણુ લઈ ફરીથી આવશે તેને ફાંસી દેઈશ એ વાતમાં કાંઈ સંદેહ નથી. આ શૂરાનરે છવીસ દિવસ થતુ સામે ટકાવ રાખ્યો અને કર્નલ સ્મિથ ત્યારે વહારે આવી પહોંચ્યો ત્યારે અમ્મૂરમાં હંગેજનું નિશાન જાડતું જોઈને પ્રસન્ન થયો. મદ્રાસની દેશી પલટણે આ ટેકાણે ધણી પહોંચી કહી, મોટે તેમની ક્રાંતિમાં અઘાપિ પર્થત તેના નિશાન ઉપર અમ્મૂર રાખે છે.

આ ઘેરાનો અમ મિથ્યા ગયા પછી કર્નલ સ્મિથે હૈદરનો રણબિમાં ^{અમ્મૂર પાસે પરાજય કર્યો. પછી હંગેજને હાથ કેનાટક}
દેશનો કબજો રહેવા દઈ હૈદરખાલી પશ્ચિમ કાંઠા તર- ^{દેશ પશ્ચિમ}
ફ ગયો. ^{કાંઠા તરફ નાખ્યો}

હૈદર રણબિમાંથી સિધાવ્યા પછી મદ્રાસ સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે થતુ- ^{દેશના મૂલક}
ના પોતાનાજ મૂલકમાં આપણે લઠાઈ ચલાવવી. આ ^{ઉપર હતો.}
તેમનો હેતુ પાર પાડવાના બે પ્રકાર હતા : એક તો માઈસોરની ^{ઉપર હતો.}
જાંચાણના પ્રદેશની તળેના મૂલક ઉપર ચઢાઈ કરવી. એ પ્રદેશ બનિઅમખા-
ડિ, દિંદિગલ તથા ચાલધાટની વચ્ચે ત્રિકોણાકાર છે. ખીજો એ કે તળ માઈ-
સોરમાં જાણે સ્વધાનીથી ખીજા દરજનું શહેર જે બેંગલોર તેને ઘેરો ધાલવો. ^{ખીજો સપ ૧૭૫૮.}
આ બેમાંના એક વેત પ્રમાણે કરવું જોઈતું હતું, પરંતુ એકીવારે બંને યોજના પ્રમાણે કરવાનું ધાર્યું, એ માટી ભૂલ યઈ. કર્નલ લૂડને તળેટીના પ્રદેશ ભણી મોકલ્યો, તે તેણે હસ્તગત કર્યો. તે ભાગમાં વેરાતા વેરાતા ગઠ હતા તે લીધા, પરંતુ તેમના રક્ષણ જોગ પૂરા માણસ મુક્યા નહિં. પાછળથી ^{ખીજો સપ ૧૭૫૮.}
તેને કર્નલ સ્મિથ જે તળ માઈસોરમાં લશ્કર લઈ ગયો હતો

તેની જગ્યાપર મોકલ્યો. કર્નલ સ્મિથ ઉપર મદ્રાસ સરકાર નારાજ થયાથી હવણાં તેને તે કામ ઉપરથી દૂર કર્યો હતો.

વચગાળે મુંબાઈને પશ્ચિમને કાંઠે ઊતરેલી એક ટૂકડીને હૈદરે હરાવી. તે ટૂકડીનાં માણસોએ હૈદરથી નારી જઈ પોતાના નામને લાં-
 ૨૬૨૩ પાણું ટૂકડીનાં માણસોએ હૈદરથી નારી જઈ પોતાના નામને લાં-
 આવડું, અને તેને છત લગાડ્યું. પછી તે શત્રુની સન્મુખ રહી લઠવાને પૂર્વમાં
 મોઝે જમ થાય છે. આવ્યો, ને ઇંગ્રેજે એ ટુકાણું હુમલો કર્યો તે બંને ટુકાણું તેમને
 કેટલીકવાર હરાવ્યા. તેણે માઈસોરમાં કેટલીક જીત મેળવી મુખ્યત્વે કરીને તેણે
 મહમદઅલીના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો; ને ઇંગ્રેજ જાણીતા નહિ એવે મા-
 ગે થઈ તે જિંદાણના પ્રદેશમાંથી કોઈમ્પટુર પાસેના નીચાણના પ્રદેશમાં ઊત-
 રી આવ્યો ને તે પ્રાંતમાં જે કિલ્લામાં પૂરા રખવાળ નહોતા તે તેણે ફરી હ-
 સ્તગત લીધા.

આ વર્તમાન બન્યાને લીધે મદ્રાસની સરકાર સંધિ કરવા આતુર હતી,
 ૨૬૨૩ સાથે મ- પરંતુ જે ઘટનાં ને વ્યવહારિક સરતો પ્રમાણે હૈદરે સંધિ કર-
 બાદ કરી. વાનું કહ્યું તે તેમણે નહિ સ્વીકારીને કર્નલ સ્મિથ જોને પાછો
 ૪ થી એપ્રિલ સેનાપતિ નીમ્યો હતો તે ફરી હુમલો કરવા તત્પર થયો. ૫-
 ૧૭૬૬. રંતું હૈદરે નિષ્કપટથી માની લીધું કે કર્નલ સ્મિથ સાથે રણ-
 ક્ષેત્રમાં લઠવાની મારી ઇચ્છા નથી. ઇંગ્રેજ કોઈથી વગળે રહી મોટી મોટી
 મજલો કરી તે મદ્રાસ ગયો ને ત્યાંની સરકારને જાણાવ્યું કે હું સલાહ માગવા
 આવ્યો છું. હૈદરે કહી તે સરતો હવે માન્ય રાખીને સંધિપત્ર લખાવું, તેમાં એ-
 વો હરાવ કર્યો કે બંને પક્ષવાળાએ એક એકની જગ્યાએ લીધી હોય તે પાછી
 આપવી, ને શત્રુ લઠવા આવે તો અન્યોઅન્યને સહાય કરવી.
 ૬મી મે ૧૭૬૮. હરાવ થયાસ્થિત થઈ રહ્યો ત્યારપછી હૈદર પોતાના મૂલકનું ર-
 ક્ષાણું કરવા પાછો ગયો, કારણ કે તે ઉપર મરાઠા ચઢી આવ્યા હતા.

મકરણ ૧૦ મું.

હિંદુસ્થાનના રાજકારભારમાં ફેરફાર અને મરાઠા બેડે વિગ્રહ.

ઈ. સ. ૧૭૬૭ થી ઈ. સ. ૧૭૮૦ સુધી.

ખંગાળાની અવસ્થા—ઇંગ્લાંડમાં અસંતોષ—વારન હેસ્ટિંગ્સે કરેલા ફેરફાર—કંપનિ દિવાનનું કામ કરેછે—ખંગાળામાં શાંતિ ને રૂડો રાજકારભાર—રેગ્યુલેટિંગ આક્ટનું પસાર થવું—મંત્રી મંડળીમાં ફાટફૂટ—સુમઉદવલા સાથે સંધિ—રોહિલાને કાઢી મુક્યા—કોરા તથા અલાહાબાદ વિષે ગોડવણુ—સુમઉદવલાનું મૃત્યુ ને તેના ઉત્તરાધિકારી સાથે સલાહના કરાર—નંદકુમારનાં કાવતરાં—તેને અપરાધી ઠરાવી ફાંસી દેછે—મંત્રી સભામાં મિસ્તર હેસ્ટિંગ્સનો પક્ષ સખળ થાયછે—મુંબાઈમાં રાજકાજની સ્થિતિ—મરાઠામાં વઢવાઢો—થાણાનો કિલ્લો લીધો—રાધોબા સાથે મિત્રતા—ખંગાળાની સરકાર વચમાં હાથ ધાલેછે—યુરંધરનો સંધિ લેખ—મરાઠા લઢવાને તત્પર થાયછે—મરાઠા ઉપર સ્વારી—મુંબાઈથી સૈન્ય ઉપડેછે—ખંગાળાની પતટણુ અટકી પડાવ કરેછે—કર્નેલ ગોડડે કુચ કરી ઝરત જાયછે—તેને જપ મળેછે—કપ્તાન પોક્રાએ લાહોર લીધુ—ગ્વાલિઅર ઉપર સ્વારી—મરાઠા સાથે સંધિ કરી.

કલાઈવના વિભાગત સિધાબા પછી ખંગાળામાં ફરીને અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. તેણે કરેલા સુધારા યથાર્થ અમલમાં આવ્યા નહોતા; અધિકારીઓએ વેપાર વણજ કરવો બંધ પાડ્યો નહોતો; બપજ ઉધરાવવાનું કામ દેશી અધિકારીઓને સોંપ્યું હતું; તેથી વસુલ આવવી બેઠકે તે કરતાં ઘણી ઓછી આવતી.

આ ગરબડ ગોટાના નરસા પરિણામ વિભાગતમાં જણાયા. કંપનિની પૂંજના માલિકોને ધરિલો લાભ મળ્યો નહિ; તેથી તેમનું મન ઇંગ્લાંડમાં અ-
એટલું બધું આટું થઈ ગયું કે હિંદુસ્તાનનો રાજકારભાર સંતોષ.
જે અદ્યપિ પર્યંત માત્ર કંપનિને હસ્તક હતો તે ઉપર ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટને ધ્યાન આપવું પડ્યું.

આશુગમ બંગાળના ગવર્નર વારન હેસ્ટિંગ્સે કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરના અનુમતથી રાજકાજમાં છેકાછેક ફેરફાર કરવાનું નિર્ધાર્યું. બંગાળમાં વસુલ લેવાનું કામ ઇંગ્લિશ ગૃહસ્થાને સોંપ્યું; સાત વરસ થયાં દેરાના ધણી ઇંગ્લિશ કેહવાતા હતા અને હવે તે ખરેખરા થયા.

આ ગવર્નર સાહેબના કારભારમાં લોકોએ જોવા નિવૃત્તિ અને સુખના દિવસ દીઠા તેવા ધણા કાળથી દીઠા નહોતા. કંપનિના મૂલકમાં પ્રજાને સ્વસ્થતા ભાગવતી જોઈ પર શબ્દના લોક ત્યાં વસવા આવ્યા. ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેંટે આ પ્રસંગે એક ધારો પસાર કર્યો તેમાંના ડરાવ આ પ્રમાણે:—બંગાળના ગવર્નરની આમા પ્રમાણે આમા હિંદુસ્તાનનો રાજકારભાર ચાલશે અને તે ગવર્નર જનરલ કેહવાશે; તેને સહાય કરવાને ચાર સભાસદની મંત્રી સભા સ્થાપવામાં આવશે; કેલકત્તામાં નવી અદાલત સ્થાપવી; તથા દેશી લોક પાસેથી કોઈ અધિકારીએ નજરાણા દાખલ કાંઈ લેવું નહિ. આ ધારાનું નામ રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ પાડ્યું. આ ધારાની રૂઢિએ પહેલવહેલો ગવર્નર જનરલ વારન હેસ્ટિંગ્સ થયો, ને તેને મદદ કરવા મિસ્તર બાર્વેલ, મિસ્તર ક્રાન્સિસ, જનરલ ક્લેવરિંગ અને કર્નલ આનસનને મંત્રી નીમ્યા હતા. મિસ્તર બાર્વેલ તેમજ હિંદુસ્તાનામાં હતો, પણ ખીજા ત્રણ કદી આ દેશમાં આવેલા નહોતા.

મંત્રી સભા બરાવા માંડી ત્યારથી તેમની રૂપરૂ મુકાયલી પ્રત્યેક વાતમાં વિરુદ્ધ મત પડવા લાગ્યા. વિલાયતથી નવા આવેલા ત્રણ મંત્રીઓ (ક્રાન્સિસબરો)ના મતમાં પછી ગવર્નર જનરલ ઉપર પૂર્ણ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો, ને સર્વ પ્રસંગે તેનાથી ઊલટો અભિપ્રાય તેઓ આપવા લાગ્યા. તથાપિ બાર્વેલ સર્વ પ્રસંગે ગવર્નર જનરલના અભિપ્રાયને મળતો. આ પ્રકારે કેલકત્તાની કાઉન્સિલમાં બે પક્ષ બંધાયા. ગવર્નર જનરલના વિરુદ્ધ પક્ષમાં પ્રથમ એક મત વધારે હતો, તેથી બહુ દિવસ પર્વત તેનું ચલણ ચોડું હતું.

આ વિરોધનું મૂળ આ પ્રમાણે હતું. કેટલાક તોફાની અફગાન સરદારો

વારન હેસ્ટિંગ્સે ફેરફાર કર્યો. ૧૧ મી મે, ૧૭૭૨.

બંગાળમાં સ્વ-સ્થિતિ અને સારો રાજકારભાર.

“રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” રાજકાર-ભાર વધાવવાના પાસનો કાયદો. ૧ મી જુલાઈ ૧૭૭૩.

નવી વડી મંત્રી સભા. ૨૧ મી અ-ક્ટોબર ૧૭૭૪.

રોહિલખંડ જીતી લેઈ તેમાં વસ્યા હતા ત્યાંથી તેમને ઠંડેરી કાઢવામાં અચોક્કસ-
ના નવાખ મુળઉદ્ભવલાને ગવર્નર જનરલે મદદ કરી હતી, રોહિલાને હંફી મુખ્યા. ૨૩ મી એપ્રિલ.
તે વાત પેલા ત્રણ મંત્રીઓને ગમતી આવી ન હતી.
આ કામમાં ગવર્નર જનરલે નવાખને સહાય આપવાની હા કહી એ
તેણે ઝાઢું કહ્યું હતું એવું અમારા વિચારમાં આવે છે. તેણે કર્નલ
આર્મિઅનને એક નાની સેના આપી રોહિલખંડમાં મોકલ્યો હતો.
આર્મિઅને રોહિલાને ઝટ જીતી તેમનો પ્રાંત જે રોહિલખંડ તે મુળ-
ઉદ્ભવલાને આપ્યો હતો, અને મૂળઉદ્ભલાએ તે રોહિલા છાકને બારે
પીડ કરી હતી.

આ કામમાં કંપનિને માટે ગવર્નર જનરલે નાણું બોધું હતું. કોરા તથા
અલાહાબાદ પ્રાંત અગાઉ દિલ્હીના પાદશાહને આપ્યા હતા,
પરંતુ તેનાથી નહિ જળવાયાથી હેરિંગ્સે તે પ્રાંત મુળઉદ્ભ- કોરા તથા અ-
લાહાબાદ વિષે
ગોઠવણ.
લાને આપ્યા હતા ને તેના બદલામાં તેણે ખીજ પચાસ લાખ
રૂપિયા આપવા તથા બનારસ (કાશી) ના દુર્બળ રાજા ચૈયતસિંગનું રક્ષણ કરવું
એવો દરાવ કર્યો. પણ આ ગોઠવણ મંત્રી સભામાં બહુ મતથી નામંજૂર
થઈ. સન ૧૭૭૫ માં મુળઉદ્ભલા મરણ પામ્યો તેનો પુત્ર ગાદીએ બેઠો.
તેની સાથે નવું તહેનાસુ કર્યું, તેમાં એવું ઠંડું કે તેને કોરા તથા અલાહા-
બાદ પ્રાંત આપવા, ને તેને માટે તેણે બનારસ ઉપરથી તેનો સમૂજગો
હક ઊઠાવવો.

રાજા નંદકુમાર કરીને કંજકત્તાનો એક ધનવાન પણ દુરાચારી બ્રાહ્મણ
હતો તેને પાછળથી દેહાંતદંડ થયો એ આ સમયમાં એક માટી
ખિના બની. નંદકુમારે જોયું કે ગવર્નર જનરલને હેરાન કર- નંદકુમારના
જાવતરો.
વામાં ધનુ કૌન્સિલરો રાજુ છે. પોતેપણ તેનો દેશી હતો,
તેથી આ અવસરનો લાભ લઈ હેરિંગ્સને માથે એવો આરોપ મૂક્યો કે ગત
થયેલા નવાખ મીરજાપુરની એક વિધવા જેને સગીરનવાખની વાલી નીમી હતી
તેની પાસેથી તેણે રથવત લીધી. આ તહેબત સાંભળીને કૌન્સિસ તથા તેના
પક્ષવાળા આનંદ પામ્યા. તેમણે નંદકુમારની વગ કરી તેનો બહુ આદરસત્કાર
કર્યો, અને પોતાના ઉપર અધિકારીની ચોકશી કરવાનો તેઓને અધિકાર નહિ
જતાં તેઓ તેમ બેકાપદે કરવા લાગ્યા.

આ વર્તમાન આબતા હતા તેવામાં નંદકુમારે ઘણાં વર્ષ ઉપર * જૂઠાં લેખ
 તેને અપરાધી બનાવેલો તે અપરાધ માટે તેની ચોકશી નવી સ્થાપેલી અદા-
 યરાની ફાંસી રહે. લતમાં થઈ. એ તપાસ કરતાં અપરાધી જણાયા ઉપરથી
 પત્રો આગત ૧૭૭૫. તેને ફાંસી દીધી. હિંદુસ્તાનમાં મોટો હાહાકાર વર્તીયો. નંદ-
 કુમાર જાતે આત્મચુ ને જામ કુળમાં તેનો અવતાર એ બે
 કારણને લીધે તેની લોકમાં માંડી પડ્યાં હતાં. હજારો માણસ તેને ફાંસી દેતાં
 જોવાને મળ્યું હતું. સૌની આંખમાં લાલિની તસરે આવી, પરંતુ તેને છોડવ-
 વાને કોઈએ કાંઈ હલક કર્યું નહિ. આ માણસ મરાઠો એટલે ગવર્નર જનરલ
 ઉપરની ફરિયાદની તપાસ બંધ પડી.

મંત્રીઓ જોડે અદ્યાપિ વિરોધ રાખ્યો નહોતો. પરંતુ પ્રથમ કરતાં બારન
 હેરિંગ્ટને વિશેષ સત્તા મળતી ગઈ. કારણકે જનરલ કેપ-
 મંત્રી સભામાં ત્રી. હેરિંગ્ટન સમળ આપે. થી ગવર્નર જનરલનો પક્ષ સખળ થયો.

મદ્રાસ તથા બંગાળા ઇલાકામાં લઢાઈ ઝઘડા ચાલ્યા હતા તેવામાં મુંબાઈ ઇલા-
 કામાં સંપ તથા જંપ હતો. હવે તે ઇલાકામાં પણ લઢાઈનો પ્રસંગ
 ચાલ્યો. મુંબાઈ પાસે કેટલાંક સ્થળ વ્યાપારની સોઈવાળાં છે તે
 પોતાનાં તામાનાં કરવા ઉપર મુંબાઈ સરકારની દાદ ગળી હતી.
 તેમાં સાહેસેડી બેટ જે પોર્તુગીઝ પાસેથી મરાઠા સરકારે લીધો હતો તે વિરોધે
 કરીને દાદમાં ઘાથો હતો.

આ વેળા પેશવાની (મરાઠી રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનની) પદવી માટે મરાઠા
 મરાઠાઓનો સરદારમાં ઝઘડા ચાલ્યા હતા. મુંબાઈ સરકારે વિચાર્યું કે આપણે
 વિરોધ. આ તક સાધીને આપણું ઘણા દિવસથી ધરેલું કામ પાર પા-
 ડીએ. મરાઠા માહોમાંહે વધરામાં રૂંથાયા હતા, તેવામાં મુંબાઈ સર-
 કારે એક સેના મોકલી, એવા હેતુથી કે તે બેટ ફરી હસ્તગત કરવામાટે પો-

* જૂઠાં લેખ બનાવ્યાને માટે ફાંસી દેવાનો કાયદો ઇંગ્લાંડમાં તે સમયે ચાલતો,
 તેથી હિંદુસ્તાનના દેશીઓ અજાણ્યા હતા તેનો વિચાર કોરે કર્યો નહિ. હેરિંગ્ટન
 અને અદાલતના મુખ્ય જજને ખટપટ કરી રવાયે મળી જઈ આ અન્યાય કર્યો.
 ગુ. પ્ર.

તુંગીજ લોક તૈયારી કરેછે તેમને હાથ ન જાય. પછી થોડે દહાડે મુંબાઈ સરકારે રઘુનાથરાવ કિંવા રાધોબા નામે મરાઠા લોકનો એક સરદાર જે પેશવાનું પદ મેળવવા ધારતો હતો તેની સાથે ડરાવ કર્યો કે જો અમને સાક્ષેથી બેઠ તથા મુંબાઈ પાસેનાં ખીજાં સ્થળ આપો, તો તેના બદલામાં અમે તમને રાત્રી સામે લડવામાં સહાય આપીએ.

રાધોબાએ આ ડરાવ અંગીકાર કર્યાથી તેને મદદ કરવા એક સેના મોકલી, પરંતુ ખંગાળાની સરકાર જેને હવણાં ખીજા હિલાકાની શિરોમણી ડરાવી હતી તેણે આ કામમાં ધડધડાવીને હાથ ધાવ્યો. ^{ખંગાળા સરકાર નયમાં હાથ પાલે-} લડાઈને સ્થાને સૈન્ય મોકલી સૂકવામાં આવ્યું હતું તેને પાછું ખોલાવી લેવાની ખંગાળા સરકારે આજ્ઞા કરી ને કર્નલ અપ્પન નામે અધિકારીને ખંગાળેથી મોકલ્યો હતો તેને ફર્માવ્યું હતુંકે રાધોબાના સામાવાળીઆ સાથે સંધિ કરવી. રાધોબાના રાત્રીએ એવો ડરાવ કરવાને ^{પરંપરતું તદનામું} હા કહી કે ઇંગ્રેજ સરકાર જે રાધોબાનો પક્ષ ગ્રહણ ન કરે, તો અમારે સાક્ષેથી તથા ખીજા પાસેના બેઠ ઇંગ્રેજને આપવા. ^{૩ જુન ૧૭૭૬.}

થોડીવાર મરાઠા છાનામાના બેસી રહ્યા, પરંતુ તેઓ ઇંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરવાની ખટખટમાં મંડ્યાછે એવું ઝટ જણાઈ આવ્યું. ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈ ઊઠ્યાનો સંભવ હતો ને કેલકત્તે સમાચાર પહોંચ્યા કે મરાઠાની રાજધાની જે પુના ત્યાં એક ફ્રેંચ અધિકારી છે ને મરાઠાની સેનાને લુક કળા શીખવેછે.

હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે ખંગાળેથી મુંબાઈ આવવા એક નાનું સૈન્ય મોકલ્યું, ને મુંબાઈ સરકારને લખ્યું કે તેની મદદમાં ખીજું સૈન્ય તમારે મોકલવું. મુંબાઈ સરકારે આ આજ્ઞા તલકાળ માથે ચઢાવીને કર્નલ ઇર્ગર્ડનને ચાર હજાર માણસ આપી મોકલ્યો, પરંતુ તેને મંદવાડ આવ્યાના કારણથી તેને થોડે દિવસે અધિકાર છોડવો પડ્યો. તેની જગ્યા કર્નલ કોક્ષ્બર્નને મળી. રાત્રીસાથે કોલ કરાર કરવાને સાર કોક્ષ્બર્ન સંધાતે સુલ્હી ખાતાના બે અધિકારી મોકલ્યા હતા. ફ્રાન્સનો અધિકારી જુલો તથા સંધિ વગેરે કરનાર અધિકારી જુલો એ ગોડવણ અસૂક કઢંગી હતી. ^{મરાઠા હપર આરી.}

મુંબાઈનું સૈન્ય પુના તરફ ગયું. રાધોબાને ઇંગ્રેજ સાથે પાછો સંપ થયાથી

સેનાની હારે તે આવ્યો હતો, પરંતુ તે પકડાયે પ્રમાણે પોતાની જોડે મથકી સૈન્ય લાવ્યો નહોતો. ઇંગ્રિજ ફોજ લદાઈમાં કાંઈક જય મેળવશે એટલે મારી ફોજ આવી મળશે એવું તેણે કહ્યું, પરંતુ તેનું આ બોલવું ઇંગ્રિજને રાંકા પડતું લાગ્યું. સેનાના અધિકારીઓના મનમાં ખીક ઉત્પન્ન થવા લાગી; શત્રુઓ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા, પરંતુ તેઓ શત્રુના બળની કસોટી કઢવા નહિ ઊભા રહેતાં હાથ હારી ખરે-ખર પાછા ફર્યા.

મરાઠા સૈન્યમાં સ્વાશે પુષ્કળ હતા. તે સ્વાશે ઇંગ્રિજ સેનાની ચારે ગમ પાસવાટે ચાલી તેમને અંબ પાણી મળવા ન દેવાનો ઉદ્દેશ કરતા, ને મંદવાડ કિંવા થાકને લીધે સેનામાંથી કોઈ વિપ્લૂટ પડતું, તો તેનો ઘડો લાડવો કરતા. ઇંગ્રિજ ફોજ હમણાં કરશે એવું સંભવ ત્યારે તેઓ જરા વેગળા જતા રહેતા, પણ લશ્કરે કુચ કરવા માંડી કે તુરત પાછા આવી દેખાવ દેતા. આ પ્રકારની અપકીર્તિ તથા અવ્યવસ્થાપૂર્વક ઇંગ્રેજ લશ્કર પાછું ચાલ્યું. પરંતુ બે દિવસમાં તેમણે પગલ રાખી મરાઠાસાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું કંઈ કે સાક્ષેટી વગેરે જે તમે મેળવવાની ઇચ્છા કરી હતી તે મેળવવાની વાત મૂકી દો તો અમે તમને નહિ પગલતાં મુંબાઈ જવા દેઈએ. પછી બે ઇંગ્રિજને ઓળખાં મરાઠાની છાવણીમાં મોકલ્યાને રાઘોબા પોતાને માટે જેટલી ફાવતી સરતો થઈ રાકી તેટલી સરતો કરીને પોતાના એક પ્રતિસ્પર્ધિને શરણે ગયો.

બંગાળેથી નીકળેલી સેનાએ તો કશું લીધું વાળ્યું નહિ. તે સૈન્યનો અધિકારી કર્નલ લેરલી નામે હતો તેણે વાટમાં ને વાટમાં બહુ દહાડા ભાગ્યા, ને કેટલાક નાના નાના સંસ્થાનિકોના ટંકા જેમાં તેને મન ધાલવાનું પ્રયોજન નહોતું, તેની પંચાતમાં પડ્યો. તેણે આટલા બધા વિલંબ કર્યો, તેથી મિસ્તર હેરિંગ્સે તેને પાછો બોલાવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને તેને ઠેકાણે ગોડડને નીમ્યો. એ સરદાર શૂરો તથા ચંચળ હતો. તેને જાણ મળ્યાનો કાગળ આવતાં વાંતજ તે સત્વર મુંબાઈ ભણી ચાલ્યો. મુંબાઈની પલટણના અધિકારીના પત્ર તેને પહોંચ્યા ને તેથી ઊભરા પ્રકારના કાગળ તે પલટણ સંધાતે બે મુઠ્ઠી ખાતાના અધિકારી હતા તેમણે બ-

કનૈસ ગોડડને

સેનાપતિ નીમ્યો.

તે સુરત આવી
પહોંચ્યો. ૩૦ ના.
નવમ્બર ૧૭૭૯.

ખ્યા. પરંતુ એઓના સંદેસા તથા શીખામણ ઉપર લક્ષ ન આપતાં સ્થરત આવી દાખલ થયો. તેને માર્ગમાં મરાઠી સ્વાશેએ વારંવાર ડર બતાવ્યો, પરંતુ તેની થોડી પણ યુદ્ધમાં કુશળ સેના ઉપર હુમલો કરવાને તેમની છાતી આલી નહિ. કર્નલ ગોર્દે સ્થરત આવ્યા પછી એક વરસલગી રાત્રી સામે લઢવ નહિ જતાં બેસી રહ્યો. એટલો અવસર સંધિ કરવાના ઉદ્દેશમાં વીર્યો. અંતે ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરિ માસમાં તેણે લઢાઈ જોડી ; ફેબ્રુઆરિ માસની તા. ૧૫ મીએ અમદાવાદ હસ્તગત કર્યું ; ને આવતા એપ્રિલમાં મરાઠી સૈન્યને હરાવ્યું.

આ પ્રમાણે કર્નલ ગોર્દે પશ્ચિમમાં લઢાઈ ચલાવતો હતો તેવામાં વારન હેસ્ટિંગ્સે કપ્તાન પોક્ષમને યોડું લશ્કર આપી ગોર્દેનો રા- કાપ્તન પોક્ષ-
ણો જેણે ઇંગ્રેજ સાથે નવો સ્નેહ બાંધ્યો હતો અને મરાઠા મની નીમણક.
જોડે વિરોધ આરંભ્યો હતો તેને સહાય આપવાને મોકલ્યો. ગોર્દે પરગણું આગ્રા પ્રાંતમાં છે. ગોર્દેના રાણાનો રાત્રી સિંધિઆ હતો ને તે ઇંગ્રેજનો પણ વેરવી હતો. આ કામ ઉપર કપ્તાન પોક્ષમને નીમ્યો હતો ઇ. સ. ૧૭૮૦.
તે ઠીક કર્યું હતું. તેનાં કરતાં સરસ તથા રુરવીર માણસ ખીજે તેણે લાહર લીધું. તેણે લાહર નગર લીધું એ ૨૧ મી એપ્રિલ.
કોઈ મળત નહિ. કપ્તાન પોક્ષમે લાહર નગર લીધું એ તેનું પહેલું પરાક્રમ હતું. અહિં મરાઠા જીવ ઉપર આદરીને શૌર્યથી લઢ્યા. ઇંગ્રેજનાં ૧૨૫ માણસ મરાયા, પરંતુ અંતે તેમના અચળ ધૈર્યના પોમાર પડ્યા, ને કિલ્લો તેમને હાથ આવ્યો.

૭ જાન્યુઆર ગઢ અતિ બળવાન છે ને તે કોઈનાથી લવાય એવો નથી. ઇંગ્રેજથી પણ લવાવો વસમો એવું હિંદુસ્તાનના ધણાના જ્વાલિયરના
માનવામાં હતું. તે જગ્યા ડુંગર ઉપર બાંધેલો હતો, ને તેના કિલ્લા ઉપર ધાપો માર્યો. ૩ જી આ-
રક્ષણુર્થે માથું આપે એવા ધણા સિપાઈઓ રાખ્યા હતા. સન ગસ્ટ.
૧૭૮૦ ના માર્ચ આગસ્ટની તા. ૩ જીને પશેઠીએ ઇંગ્રેજના સૈન્યે એ ગઢને ઘેરી લીધો, ને નીસરણીઓ મૂકી છાતી વરામ ડુંગર ઉપર ચઢ્યા, ને રાત્રીના ઉપર ધાપો માર્યો, ને આગ્રાં માણસની હાનિ નહિ થતાં એ પ્રખ્યાત ગઢ લીધો.

આ લઢાઈ હવે યોગ દિવસ પછી બંધ પડી. વારન હેસ્ટિંગ્સ એથી ભારે લઢાઈમાં ગૂંથાયો હતો, ને તેમાં તેને પોતાનો બધો કાળ રોકવાની તથા ચિત્ત પશેવવાની જરૂર હતી, અને તેના ખરચને સાફ 12 h

તેના હાથમાંનાં સધળાં દ્રવ્યનો ખપ હતો. મરાઠા સાથે કૃટલીક ભાંજગડ કરી
 સમાધાન કર્યું ને અગાઉ કર્નલ અપ્ટને પુરંધર મુકામે તહ-
 નામું કરેલું ત્યારથી મરાઠાનો જીલો મૂલક ઇંગ્રેજ લીધેલો તે
 તેમને પાછો આપવાનો ઠરાવ થયો.

સાલનાઇનું ત-
 નામું. ૧૭ મી મે
 ૧૭૮૨.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હૈદર અહલી કર્નાટક ઉપર ચઢાઈ કરેછે.

ઈ. સ. ૧૭૮૦ થી ૧૭૮૪ સુધી.

હૈદરની ચઢાઈ—મદ્રાસમાંના રાજકારભારીઓની સુસ્તી—કર્નલ
 બેલીનો પરાલવ—સર હેક્ટર મનો પાછો શરેછે—મદ્રાસમાં ધાસકો—
 હેસ્ટિંગ્સ કુમક મોકલેછે—કલકત્તેથી સર આયર કૂટ આવ્યો—વાંદે-
 જાશની વહાર કરી—ચિલમલ્લમ આગળ પરાલવ—પોર્તો નોવોમાં
 યુદ્ધ—હૈદરને હરાવ્યો—ખંગાળેથી કાપ્ટન પીરસી કુચ કરેછે—ખીજું
 યુદ્ધ—શોલિંગરમાં જય—વેઝોરનું સંરક્ષણ—વલંદા સાથે વિથહ—
 તેમનાં થાણાં લીધાં—હૈદર પાછો મદ્રાસની સમીપ આવેછે—સર આ-
 યર કૂટ નોકરીનું રાજનામું આપેછે—કર્નલ પ્રાયવેટનો પરાલવ—
 ટલિશરિમાં માઈસોર લોકને હરાવ્યા—ટિપુને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મોક-
 લ્યો—પાનિઆનિમાં તેની હાર—હૈદરનું મૃત્યુ—ટિપુનું પાછું આવવું—
 જનરલ માથુસ માઈસોર ઉપર સ્વારી કરેછે ને બેદુર લેછે—પોતે
 નિર્ભય છે એવું મૂર્ખતાથી માનેછે—ટિપુ પાછો દેખાવ દેછે—બેદુર પાછું
 હસ્તગત કરેછે—તે વિશ્વાસઘાત કરેછે—મંગલોરનો ઘેરો—કર્નલ કુલ-
 ઈનની કુચ—ટિપુ સુલતાન સાથે સંધિ.

મદ્રાસ હવાણાં મોટા સંકટમાં હતું. હૈદર અહલી મોટું દળ લઈ કર્નાટકમાં
 ઊતરતો હતો. એ રાજા ધણે વખત થયાં મોટી સેના એ
 સ્વામીને સાફ ભેગી કરેછે, તેણે નિઃશ્રમ તથા ખીજા મુસ-

ઈ. સ. ૧૭૮૦.

લમાન રાજાઓની સહાય માગીછે, તથા ચારે ગમથી પરચૂરણ લઢવેયા લોક તેને આવી મળ્યાછે, એ વાત આપ્પા હિંદુસ્તાનમાં ચાલી રહી હતી, તે છતાં મદ્રાસના ગવર્નર તથા તેના મંત્રીઓ અને કારભારીઓના જાણ્યામાં આવી નહોતી. દુશ્મન સામે લઢવા પ્રવીણ સેના તૈયાર નહોતી, સેનાને માટે અબાદિકનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો નહોતો, ને વળી અધૂરામાં પૂરું થોડા દહાડા પહેલાં ખંજાણાની સરકારમાં જેવા નિર્લજ વધરા ચાલતા હતા તેવા અહિંના રાજ્ય કારભારીઓમાં ચાલી રહ્યા હતા.

મદ્રાસની આસપાસનાં ગામ જે હૈદરે અર્ધ વર્તુલાકારમાં બાળ્યાં તેમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટે નીકળતા સેના ટોમસના ડુંગર ઉપરથી જાણાયા; તેણે પોતો નોતો લટથું તથા કોંજિવરમ હસ્તગત કર્યું, ત્યાં લગી મદ્રાસ સરકારની આંખો પૂરે પૂરી ઊઘડી નહિ. ત્યાર પછી એ સરકાર જાગૃત થઈને તેમણે નાણા માટે કલકત્તે લખ્યું. કોંજિવરમ ઉપર સર હેક્ટર મન્નોને સૈન્ય આપી મોકલ્યો, પણ તે સ્થળ શત્રુઓએ છોડી દીધું હતું. ગન્ટૂર સંબંધી નિઝામ અક્બી સાથે ભારે વાંધા હતા ત્યાં કર્નલ ખેલીને થોડાંક માણસ આપી મોકલ્યો હતો તેને પાછો તેડાવ્યો.

આ અધિકારી મન્નો સાહેબને કોંજિવરમમાં આવી મળવા સારૂ પાછો ફર્યો. હૈદરે આ બેને ભેગા ન થવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કોંજિવરમ જઈ પહોંચે ત્યાર પહેલાં તેના ઉપર હુમલો કરવાની જોગવાઈ કરી. મન્નો સાહેબે ખેલીની કુમકે કર્નલ પ્રલચરને એક હજાર માણસ આપી મોકલ્યો. હૈદરે પગાર આપી ખાતમીદાર રાખ્યા હતા તેમણે પ્રલચરને માર્ગ બુલાવવાના ઉપાય કયા, પરંતુ તેણે ધારેલું કામ સરે તોરે પાર પાડ્યું.

મન્નો સાહેબની છાવણીથી પાંચસાત ગાઉ ઉપર કર્નલ ખેલી આવી પહોંચ્યો હતો. પછી તેણે પ્રભાતમાં કુચ કરવા માંડી તે વેળા તેને ટિપુનું દળ જે ધણા દિવસથી તેને પજવતું હતું તેણે ઘેરી લીધો. શત્રુઓએ ખેલીના નાના સૈન્ય ઉપર થોડીક તોપો મારવાનો આરંભ કર્યો. ખેલીએ પોતાના માણસને આગળ વધાં તે તોપો લઈ લેવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે તે આજ્ઞા માથે ચઢાવી શૂરપણે તોપો પડારી

હૈદર કર્નોટક ઉપર હુમલો કરે છે. જુલાઈ.

મદ્રાસ સરકારના મુખાંશ ભરેલા પત્ર.

કર્નલ ખેલીની કક્કડીનું પાણું ફસું.

કર્નલ ખેલી દારૂ આપે છે. ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર.

લીધી, પરંતુ રાત્રના અસંખ્ય સ્વારો તે થોડાં માણસને વીંચાઈ વળવાથી તે-
ઓને પાછા ફરી મોટા ભાગને જઈ મળવાની જરૂર પડી. આ સ્વાર હૈદર-
શની સેનાને મોખરે રહેતા, ને તેમની પાછળ પાયદળ તથા તોપો રાખી હતી.
ઈંગ્રિજ ફોજની ઉપર ધસી આવ્યા ખરા, પણ ઝટ પાછા હટી બાજુ પર ખસી ગયા.
એ પછી હૈદરની પચાસ તોપોનો માર ચાલ્યો. ઈંગ્રિજોએ પણ સામી તોપો
છોડવા માંડી, પરંતુ તેમની પાસે તોપો થોડી હતી ને દારૂગોળો ઝટ પૂટી પડ્યો.
દારૂની બં પેટીઓ તે ઉપર રાત્રની ભણીથી આવેલા ગોળો પડવાથી સળગી ઊઠી.
ને દેશી શિપાઈ અત્યાર લગી દૃઢતાથી તથા શૌર્યતાથી લડતા હતા, પણ હવે
ગભરાટમાં પડ્યા. ગોરા શિપાઈઓ આગળ વધવાને આતુર થઈને અમને
આગળ લઈ જાઓ, અમને આગળ લઈ જાઓ, એમ બોલતા હતા, પરંતુ
કર્નલ બેલીએ તેમ કર્યું નહિ. તે અમથી થાકી ગયો હતો ને અંતરામણમાં
આવી ગયાથી ગભરાઈ ગયો હતો. તે વારે વાવડા સુધાં તેણે આગળ આ-
વીને પોતાના સૈન્યને આજ્ઞા કરી કે રાત્રને સ્વાધીન થાઓ. આ જય મળવાથી
તોરમાં આવીને હૈદર અલીએ તથા તેના સૈન્યને રાત્રે આવેલા રાત્રમાંથી ધણા
ખરાનો અતિ નિર્દયપણે ઘાત કરી પોતાના નામને લાંછન લગાડ્યું.

સર હેક્ટર મત્રોએ આ માઠા સમાચાર સાંભળી મદ્રાસ ભણી કુચ કરીને
વાટમાં વિલંબ ન થાય માટે તોપો પણ પાછળ પડતી મૂકી.
હવે હૈદરને મોકળે મદાલવાનું મળ્યું. તેણે આક્રાંટ તથા બીજા
કેટલાક કિલ્લા હસ્તગત કરી વેતારને ઘેરો ધાલ્યો.

ઉપલા સમાચાર મદ્રાસમાં પહોંચતાં વારને સૌના મનમાં શોક સંતાપ
ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ ગવર્નર જનરલ વારને હેસ્ટિંગ્સે એ વર્ત-
માન સાંભળતાં વાંતજ ઝટપટ યુદ્ધકાળે યોગ્ય સામગ્રી કરી.
તેણે બાવન દિવસની અંદર બંગાળના સેનાધિપતિ સર

આયર કૂટેને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો. એક ટૂકડીને પગવાટે બંગાળેથી
ત્યાં જવાની આજ્ઞા કરી; જ્યાંથી દ્રવ્ય મળવાનો જોગ હતો ત્યાંથી દ્રવ્ય ભેગું
કર્યું; મદ્રાસનો ગવર્નર જડ બુદ્ધિનો માણસ હતો તેને નોકરીથી બરતરફ કર્યો,
ને મરાઠા સાથે બંધ કરવા માંડ્યો. તાત્પર્ય કે આ કહણુ પ્રસંગે ધૈર્ય રાખી ભયની
સામે થવામાં યથારક્તિ યોજના કરી.

સર આયર કૂટે મદ્રાસ પહોંચતાં વાંતજ બુદ્ધિનો આરંભ કર્યો નહિ. તેના

જોવામાં આવ્યું કે સેના જોઈએ તેવી તૈયારીમાં નથી, તથા
સર સામાનની ઘટતી ગોઠવણ કરેલી નહોતી, તેથી બધી સા- સર ઇ. ૬૬ આ-
વી પહેલે પ મી
નવંબર.
મગ્રી કરવામાં તેને કેટલાક દિવસ ભાગવા પડ્યા. ખીજે વર્ષે
જાન્યુઆરિ માસની તા. ૧૭ મીએ શત્રુ સામે તે લડવા આવ્યો. જે જે કિ-
લાના રક્ષકો હૈદરસામે ટક્કર ઝીલી રહ્યા હતા તેમની વહારે પ્રથમ તે ગયો.
ચિંગલપટ તથા વાદિવાશ જ્યાં આગળ તેણે અગાઉ જય મેળવ્યો હતો ત્યાં
જઈને તેણે મદદ કરી. વાદિવાશ કિલ્લા ઉપર મહમદ અક્બીનો એક સરદાર
હતો, પણ તે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય માણસ નહિ જણાયાથી ત્યાં લેફ્ટેનન્ટ ફૂલિ-
ન્ટને મોકલેલો હતો. તેણે બહાદુરીથી કિલ્લાનું સંરક્ષણ કર્યું. ચિલામ્ખમ લેવા-
માં તે નિષ્ફળિત
થાયે. ૮ મી જુન
૧૭૮૧.
પછી ફ્રેંચ લોકે પોંદિયરિ પાછું હસ્તગત કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો હતો ત્યાં સર આયર ફૂટ પહોંચ્યો, ને ત્યાંથી કડાલોર
ગયો. લઢાઈ ન કરતાં થોડા દિવસ અહિં તેણે વિશ્રાંતિ લીધી. જુન
માસમાં કડાલોરથી ૧૫ કોસને અંતરે ચિલામ્ખમ કરીને દેવાલય છે તે હસ્ત-
ગત કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ જે ટૂકડીને ત્યાં મોકલી હતી તેમાં મોટી હાનિ
થઈને હાર ખાઈ તે પાછી આવી.

ધણા દિવસ થયાં હૈદર અક્બી ઇંગ્રેજના સૈન્યની યડમાં આવ્યો નહોતો,
પરંતુ ખીજ સ્થળ વિષે તે જય મેળવતો હતો. તેણે અંપૂર, હૈદર અક્બીની
હાલ ચાલ.
ચિઆગદ, અને ખીજ કિલ્લા હસ્તગત કર્યા હતા. તંત્રવરની
રાજધાની વિના તે આખો દેશ ખૂંદી વળ્યો હતો. ચિલામ્ખમમાં પરાભવ થયાની
વાત સાંભળીને ઇંગ્રેજની સેનાની સમીપ આવવાને તેના મનમાં વર્યું,
ને ઝટપટ કડાલોર જઈને તે ગામ પાસે મોરચા બાંધી મજબૂત છાવણી કરી
રહ્યો. સર આયર ફૂટની ધણાં દિવસથી ઇચ્છા હતી કે એકવાર તેની
સાથે યુદ્ધ કરવું. તેને હવે એવો અવસર આવ્યો; હૈદર અત્યાર લગી ઇંગ્રેજ
સામે લડવાની તક આવતી તો તે ચૂકાવી દેતો. હવણાં તેના સર આયર ફૂ-
ની તૈયારી.
પણ મનમાં એમ વર્યું હતું કે ઝંઘડો કરવો. સર આ-
યર ફૂટને ભરંસો હતો કે મારો જય થશે, પરંતુ કદાપિ પરાભવ થાય
તો પાછા જવાની ગોઠવણ તેણે કરી રાખી હતી. તેણે સમુદ્ર કાંઠાના
યડમાં વહાણો રખાવ્યાં હતાં, એટલા માટે કે હાર થાય તો તેઓમાં
જતાં રહેવાય.

સન ૧૭૮૧ ના જુલાઈ માસની તા. ૧ લીએ સવારમાં સાત વાગે ઇંગ્રેજ લશ્કર લઘાઈ કરવાના નિયમમાં ગોઠવાઈ ધાવણીમાંથી નીકળ્યું. હૈદરની ફોજ દેખાતા લગી તે આગળ આદ્યું. હૈદરે પોતાની સેના કુડલોરની વાટમાં ઊભી કરી હતી તેને ડાબે પાસે સમુદ્ર હતો, ને જમણી બાજુમાં નાના નાના ટેકરા હતા. તેણે સૈન્યની રચના એવી છટાથી રચી હતી કે જે ટેકાણે ઇંગ્રેજ હમણા કરશે એવું તેણે ધાર્યું હતું તે ટેકાણે ચારે ગમથી ગોળા આવીને તેમના ઉપર પડે. શત્રુએ પોતાના સૈન્યના માણસોને કેવી રીતે ઊભા રાખ્યા હતા તે યથાસ્થિત જાણવામાટે ઇંગ્રેજનો સેનાપતિ બે ઘડિ રોકાયો. એટલી વાર તેણે પોતાના માણસને ઊભાં કરી મુક્યાં. શત્રુ હળવે હળવે ખંદૂકો છોડી ગોળીઓ મારતા હતા, પરંતુ તેણે પોતાના લોકને વાર્યા હતા કે તમારે સામી એકે ખંદૂક છોડવી નહિ. તેણે શું કર્યું એવિષે છેવટ નિશ્ચય કર્યો. શત્રુની એવી ધમ્મિકા હતી કે ઇંગ્રેજની ફોજના મુખ્ય આગળ જે મેદાન હતું તે મધ્યે તેઓ આવે. એવી ધમ્મિકાનું કારણ કે તેઓ આવે તો આપણા ભણીની સઘળી તોપોનો માર તેમના ઉપર પડે, ને ત્યાં આવીને તેમનું સૈન્ય ગભરાટમાં પડે, તો આપણા સ્વારોને તેમના ઉપર ધસવાનું ફાવે. ઇંગ્રેજ સેનાપતિએ શત્રુનો કેવો વિચાર છે તે વર્તી જઠને પોતાના સૈન્યની બે ટૂંકડીઓ કરીને જમણી બાજુએ વળીને રેતના ટેકરા તથા સમુદ્ર વચ્ચે મોકળી જગ્યા હતી તે ઉપર થઈતે આગળ આદ્યો.

હૈદરે પણ પોતાના લશ્કરનું સ્થાન ઝટ ફેરવ્યું. રેતના ટીંબા મધ્યે એક નાળ હતી ત્યાં ઇંગ્રેજના સૈન્યની પહેલી ટૂંકડી શત્રુને સામી હૈદર હજી કરેલું. મળી તેના ઉપર શત્રુ ભણીથી ગોળાનો માર મોટા ઝપાટાથી ચાલતો છતાં પેલી ગમ જે મેદાન હતું તેમાં તે વ્યવસ્થા પૂર્વક ગોઠવાઈને જે ટેકરા મુકીને તે આગળ આવી હતી તે ટેકરા આગળ ખીણ ટોળી આવી પહોંચતા લગી કાંઈ ન કરતાં ધોરજ ધરી ગોળાનો માર ખમતી ઊભી રહી. તેમનો જનરલ સૈન્યમાં ઘોઝ ઉપર ખેશી ફરતો હતો ને કહેતો જતો કે હજી થોડીવાર ધીરજ રાખો, હાલ ગોળીનો માર ચલાવશો નહિ. છેવટે એક અમલદારે પાસે આવી તેને ખાખર કરી કે સઘળા રેતના ટેકરા લીધા, એ સાંભળીને તત્કાળ તેણે તોપો છોડવાની આજ્ઞા આપી. તેના માણસોએ એવા સપાટાથી

તોપો છોડવા માંડી કે તેમણે એ ભાગમાંથી શત્રુઓને ઝટપટ નસાડી મૂક્યા.

આણીગમ ખીજી ટોળો રેતના ટેકરા ઉપર બહુ રૌર્યથી લદતી હતી. તે ટોળીએ શત્રુને કેવળ પાછા હટાડ્યા, ને જે નાકાં હાથ કર- હંઘ્રિજનો વિજય વાની તેમની ઇચ્છા હતી તે હાથ કર્યા પછી થોડીવારમાં હૈ- થાયકે. દરનું બધું દળ પાછું ફરી નાસવા લાગ્યું.

યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વેળા હેદર એક ડૂંગરી ઉપર બેઠો બેઠો સઘળો તમારો જોતો હતો. કોઈ માણસોએ આવીને તેને એવા સમાચાર હેદર નિરાશ કહ્યા કે આપનું લશ્કર પાછું ફરી નાસવા લાગ્યુંછે, ત્યારે તેણે થાયકે. તે વાત સાચી માની નહિ ને ગુસ્સો કરી સમાચાર લાવનારને નઠારી ગાળો દીધી. ડૂંગરી ઉપરથી નાશી જવાને તેને ઘણાંએ સમજાવ્યો, પણ તે વાત તેને ગળે જતરી નહિ. છેવટે તેના એક માનીતા આકરે તેના પગ પકડી તેને જોડા પહેરાવ્યા ને ઘોડે બેસાડ્યો, એટલે તે રણ જુમિમાંથી ઉતાવળો પલાયન કરી ગયો.

આ જય બહુ અગત્યનો થઈ પડ્યો. ઇંચિજની ધાક આ જયનાં પુનઃ બેઠી; કર્નલ બેઠી સાહેબની હાર થયાથી ઇંચિજના નામને વિશ્વાસ. જે લાંછન લાગ્યું હતું તે જુસાર્મ ગયું, ને હેદરના મનમાં અતિ ઇંચિજનો પરાભવ કરી જય મેળવવાની આશા હતી તે બંગ થઈ.

જ્યારે આ પરાભવના સમાચાર ટિપુને પહોંચ્યા ત્યારે તે વાંદેવારા ફરી હસ્ત- ગત કરવાની ગડમથલ કરતો હતો. ત્યાંથી એ વર્તમાન સાંભળતાં વાંતજ તે પોતાનો પિતા જે બંગાળેથી ઇંચિજની બંગાળેથી લશ્કર આવેલે તેને સર પલટણ આવવાની હતી તેનો ને સર આપર ફૂટનો મેળાપ આપર ફૂટ જઈ થવા નદિવો એવા વિચારથી આક્રાંટ ગયો હતો તેને જઈ મળ્યો. પરંતુ સર આપર ફૂટે પુત્રીકાટનામે તળાવની પૂર્વમાં એક વાટ હતી તે વાટે થઈ આવતાં હેદરે રોકેલું નાકું આડફેટે રહ્યું. તેણે આ રીતે પોતાનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કર્યો. આ માર્ગ થઈ પહેલાં એકે વેળા કોઈ લશ્કર આવ્યું ગયું નહોતું.

કલકત્તેથી આવનારી પલટણનો સરદાર કર્નલ પર્સ નામે હતો તે જે જે

બંગાળથી આ-
વતાં કનેજ પ-
સેની વાદ.

દેશને માર્ગે થઈ આવ્યો તે દેશવિષે તે વેળામાં બહુ થોડી માહિતી હતી, અને જે લોકની રાત્રી ભાવ જણાવવાને આખી ભાગી વૃત્તિ હતી તે લોકને તેણે મોટા સાતુરથી મેળવી લીધા.

આ કુમક મળ્યા કેડે સર આયર આફ્રીક તથા વેનોર તરફ પાછા આવ્યો તેને આંતરવાને હૈદરનું સૈન્ય ફરી પાસે આવ્યું, ને જે ડોકાણે એક વરસ ઉપર કર્નલ ખેતીનાં માણસને હૈદરે નિર્દય પણે મારી નાંખ્યાં હતાં તે ડોકાણે યુદ્ધ થયું. ધણાંના હાડકાં અદ્યાપિ જમી ઉપર પડ્યાં હતાં તે જોઈ ઇંગ્રેજનું સૈન્ય એ ખાચું ને દુષ્ટ કામ કરનાર સામે લઢવા ચાલ્યું તે વેળા તેમના મનમાં ખેદ થયો. આ યુદ્ધમાં એકે પક્ષનો જીત થયો કહેવાય નહિ. ઇંગ્રેજોની સંખ્યા જીત થઈ નહિ, તથાપિ રા-

શોલિંગરનું યુદ્ધ.
૨૧ મી સપ્ટેમ્બર.

ત્રુને નસાડીને ત્યાં તેમણે છાવણી નાંખી. પરંતુ સપ્ટેમ્બર-ની તા. ૨૭ મીએ શોલિંગર કરીને વેનોરથી થોડેક છેટે એક ડુંગરી છે ત્યાં આગળ ખીજું યુદ્ધ થયું. હૈદર ઉપર છાપો માર્યો. હૈદરે કાંઈક વેળા લગી ટકર ઝીલી, પરંતુ પોતાનો પરાભવ થયો જોઈને તેણે લસ્કરને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી ને રાત્રીએ તેના ઘોડેસ્વા-રોને જે કે પ્રત્યેકવાર પાછા હઠાવ્યા, તથાપિ તેણે રાત્રીઉપર ફરી ફરી ધસારો ફરવાને પ્રત્યેકવાર તેમને ફરમાવ્યું, એટલા માટે કે તેના તોપખાનાંનો ખ-આવ થાય. આ લઢાઈમાં રાત્રીનાં આશરે ૫૦૦૦ માણસ મરાયાં ને ઇંગ્રેજના માત્ર એકસો મરાયાં.

મદ્રાસના દેશી
પાયદલની ૨૦
મી પલટા.

આ ઝઘડામાં મદ્રાસના દેશી પાયદલની વીસમી પલટા-ણુ અતિશય પંકાઈ, ને આ પ્રસંગે તેમણે જે સારી ચાકરી બજાવી, તેથી તેમના વાવટા ઉપર શોલિંગર એ નામ અ-દ્યાપિ જોવામાં આવેછે.

વેનોરનું સ્થલ
કેષ.

વેનોરને રાત્રીએ આરેગમથી ઘેરો ઘાલ્યો હતાં, ને દુકાળથી ગામની અંદરનાં માણસની દુર્દશા થઈ હતી. આ લઢાઈ થયાથી સર આયર કૂટ વેનોરની વહારે જઈ રાક્યો. પછી થોડે દહાડે તે મદ્રાસ ગયો ને તેની થડમાં ચોમાસામાં પોતાના સૈન્યનો પડાવ રાખ્યો.

હૈદર સાથે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં ડચ લોક જોડે વઢવાઢ જામી થઈ.

હિંદુસ્તાનમાં ક્ય લોકનાં થાણાં હતાં તે હંગેજે હસ્તગત કર્યાં. મદ્રાસ તથા યુલિકાટ તરત હાથ આપ્યાં, ને નેગાપટમ ઉપર વહાણુની ફોજ તથા સ્થળ ઉપરનું થોડુંક સૈન્ય લેઈ સર હેક્ટર મન્નોએ હમણા કરવાથી તે થોડે દહાડે હસ્તગત થયું.

૧૫ નેડે વિગ્રહ.

આવતા જન્યુઆરિ માસમાં જ લઠાઈનું મંડળુ થયું, તેમાં મુખ્ય બિના એ બની કે હૈદરે કેડાણાર લીધું. પછી તેણે વાદિવારાને ઘેરી લેવાના ઉપાય કર્યા. પરંતુ સર આયરે યોથી વેળા તેની વહારે જઈ રક્ષણ કર્યું. ઘણા દિવસ નહિ વીત્યા એટલામાં સર આયર પાછો મદ્રાસ ગયો. મંદવાડી તેના સૈન્યમાં માણસ ધરી ગયાં હતાં. તે પંડે બહુ માંદો થઈ ગયો હતો. મદ્રાસ પહોંચ્યા પછી તે પોતાના વહાલા સૈન્યને છેલવેલો મળીને સ્વદેશ ગયો.

લઠાઈનો ફરી આ.
રજ. જન્યુઆરિ,
૧૭૮૨.

સર આયર કૂટ વિલાયત ગયા પછી ઘણાં વરસ લગી દેશી સેનાનાં લોક તેના નામને અતિ વહાલપણુ તથા પૂજ્ય શ્રદ્ધિથી સંભારતા હતા એ તેને મોટી શાઆશી હતી.

કર્નલ આયર્વેટની
સ્વારી અને તેની
હાર.
૧૬મી ફેબ્રુઆરિ
થી તે ૧૮મી મુખી
૧૭૮૨.

નેગાપટમ હસ્તગત કરવામાં જ સૈન્ય રોકાયું હતું તેમાંનાં કેટલાંક માણસોને તે હસ્તગત કર્યા પછી કર્નલ આયર્વેટના તાબામાં આવી તંજાવર મોકલ્યાં. આ માણસોએ થોડા દહાડા લગી તો રાત્રીસામે સારૂ યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ પરિણામે તેમની હાર થઈ. એક દિવસ કર્નલ આયર્વેટે એક મેદાનમાં પડાવ કર્યો હતો, ત્યાં તેના ભોમીઆઓએ છાતી ઢોકી કહ્યું કે અહિંથી થોડે અંતરે રાત્રીનાં પુષ્કળ માણસ એકઠાં થયાંછિ. ટિપુ સાહેબે પગાર આપી તેની હમેશાની રીત પ્રમાણે ખાતમીદાર રાખ્યા હતા. કર્નલ આયર્વેટને ચેતવણી મળ્યા છતાં તે પસંદ કરેલી જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ, ને ટિપુના પુષ્કળ માણસોએ આવી છેવટે તેને ઘેરી લીધો, ત્યાં લગી ડર છતાં ડર નથી એવું માની બેશી રહ્યો. કર્નલ આયર્વેટનાં થોડાં માણસોએ બે દિવસ લગી શરવીરતાથી લઠી પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું. તેઓ ચોકઠાના આકારમાં ગોઠવાઈ બેઠા રહ્યા, ને તેમાં પેસવાને રાત્રી-ઓએ ઉપાય કર્યા તે તેમણે ચાલવા દીધા નહિ; પરંતુ છેવટે એકનું ઓસડ બે એ ઉખાણા પ્રમાણે ટિપુનાં માણસ અધિક તેથી તેમનું ફાંચું. ટિપુના સૈન્યમાં ફ્રેંચ લોક હતા તેમણે એક કાકીયારી કરી તે સફળ થઈ, ને તેઓ પંકાયો.

ધેરામ્બોકમમાં કર્નલ બેલીના સૈન્યની જેવી માઠી ગતિ થઈ હતી તેવી સ્થિતિમાં ધ્યાયેટની સેના આવી પડી. રાત્રીઓએ ઇંગ્રેજોની કતલ કરવા માંડી, પરંતુ ફ્રેન્ચ લોકે પ્રયત્ન કરી કતલ બંધ રખાવી, ને જે ફ્રેન્ચ લોકની ચાકરીમાં તેઓ રહ્યા હતા તે લોકના આચરણમાં ને એમનાં આચરણમાં ભારે ભેદ છે એવું જણાઈ આવ્યું. જે વેળા આ બનાવ બન્યો તેવામાં પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મેજર એબિંગ્ટને રાત્રીનો કેવળ પરાભવ કર્યો. ટેલિગ્રાફમાં નાયર લોક તથા ઇંગ્રેજ લોક હતા તેમણે હૈદરના સૈન્યે જે હુમલા કર્યા હતા તે સર્વમાંથી બે વરસ લગી શરવીરપણે લઠી આત્મરક્ષણ કર્યું હતું તેમની વહારે મેજર એબિંગ્ટનેને મોકલ્યો હતો. આ સમાચાર હૈદરને મળતાંજ તેણે પોતાના સૈન્યની કુમકે ટિપુને મોકલ્યો. ટિપુ પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર પહોંચ્યો તે વેળા કર્નલ હંબર્સ્ટન જે કુમક લેઈ મેજર એબિંગ્ટનેને જઈ મળ્યો હતો તથા ત્યાં જે થોડું લશ્કર હતું તેનો ઉપરિ બન્યો હતો તે પાલઘાટને ઘેરો ધાલવા જતો હતો. ટિપુને આવતો સાંભળી ઇંગ્રેજ લોક પાછા ફરી પનિઆનિમાં ગયા. ત્યાં તેમના ઉપર ટિપુએ હુમલો કર્યો, તેમાં તેનો પરાભવ હોવાથી મોટી હાનિ થઈ.

ટિપુ અહિં હતો તેવામાં હૈદરઅલી ચિતોડમાં મરણ પામ્યો. સૈન્યના મુખ્ય અધિકારીઓએ હૈદરના મરણની વાત ટિપુ પાછો આવતા સુધી યુદ્ધ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ટિપુને તેના બાપના મરણના સમાચાર મોકલ્યા, ને હૈદર જીવતાં જેમ રાજ કારભાર ચાલતો હતો તે રીતે કરેણ્ટ ચલાવ્યો. હૈદરના મડદને ચીરીને માંહિ મસાલા ભર્યા. લશ્કર જ્યાં જ્યાં કુચ કરી જતું ત્યાં ત્યાં રામને પડદાવાળી પાલખીમાં રાખી તે પાલખી સૈન્યને મોંખરે ચલાવતા, એવું જણાવવાને કે હૈદરને ખરેખર મંદવાડ છે, પરંતુ અશ્વાપિ તે જીવતો છે. સાચી વાત જરા આસન ધયાથી એક બે માણસોએ બંડ ગઠાવવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ તત્કાળ તે બંડ રામાવી દેવામાં આવ્યું.

કોઈ રીતે હૈદરના મૃત્યુની વાત ઇંગ્રેજ લોકને જાણ પડ્યા ઉપરથી તેમણે પોતાના સૈન્યના અધિપતિ જનરલ ક્લુઅર્ટને તાકીદ કરી કે આવા અનુકૂળ પ્રસંગનો લાભ ઝટપટ લેવો, પરંતુ તે કાંઈ કર્યા કારણ્યા વગર બેસી રહ્યો. આ રીતે લઘાઈ કરવાની રીડી તક ગઈ.

ટિપુના લશ્કરની કૂશળતા.

પશ્ચિમ કાંઠા તરફ બનાવ.

પનિઆનિ આગળ યુદ્ધ. ૨૬ મી નવં. ૧૮૫૭.

હૈદરઅલીનું મૃત્યુ. ૭ મી ડિસેમ્બર.

જનરલ ક્લુઅર્ટ નિરંજનો બેસી રહ્યો.

આ આલતી લઢાઈમાં પહેલેથી તે છેલ્લે લગી ફ્રેંચલોકે હૈદરને સહાય કરી હતી. ફ્રેંચલોકનો ઉપરિ અધિકારી ખુસિ હતો, પરંતુ તેનામાં શૌર્ય તથા કોઈ કામ તાઢા કરવાનો જે ગુણ હતો ને જેના યોગે ૩૦ વરસ ઉપર તેણે મોટાંમોટાં પરાક્રમ કર્યાં હતાં તે ગુણ હવે તેનામાં રહ્યો નહોતો. જનરલ સ્ટુઅર્ટે કડાલોર જે હવાણા ફ્રેંચલોકના તાબામાં હતું તેને ઘેરો ઘાલ્યો ને તે હસ્તગત કરવાની તૈયારીમાં હતો, તેવામાં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ વચ્ચે મંધિ થયાના સમાચાર આઝ્યા, તેથી કવેળાએ ઘાલેલા ઘેરો મંધ પડ્યો.

કડાલોરનો ઘેરો.
જુન ૭ મીથી ૨૫
મી.

એટલામાં ટિપુ હૈદરના મરણની વાત સાંભળતાં વાંતજ પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરથી નીકળીને કર્નાટકમાં પોતાની છાવણી હતી ત્યાં ગયો. ત્યાં તેને રાજ્યાભિષેક થયો, ને સર્વ સૈન્યનો અધિકાર તેને મળ્યો.

ટિપુ ગાદીપતિ
થયો.

પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરથી ટિપુ ગયો, તેથી મલબારમાં પાછી લઢાઈ આણુ થઈ. યનિઆનિમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય હતું તેને ત્યાંથી હોનોર પાસે મેરજ કિલ્લો છે ત્યાં લેઈ ગયા ને તેની કુમક કરવાને મુઆઈથી નવી પલટણો આવી. આ સર્વ સૈન્યનો ઉપરિ જનરલ માયયુસને બતાવીને તત્કાળ આગળ કુચ કરી જવું એવો તેને હુકમ કર્યો.

પશ્ચિમ કાંઠા
ઉપર લઢાઈનો ફરી
આરંભ થયો. ૪.
મ. ૧૭૮૩.

પશ્ચિમ દિશાએથી મૈસૂરના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની બે વાટ છે. એક વાટ તો પાલઘાટના ડુંગરાની નેળમાં થઈ કોઈમ્પટુરમાં જાયછે; તે કોઈમ્પટુર તે વેળા ટિપુના તાબામાં હતું. બીજી વાટ મૈસૂર તથા સમુદ્રની વચ્ચે જે પર્વત છે તે પર્વતમાં એક નેળ છે તે દ્વારાએ ઇંગ્રેજ ટિપુના રાજ્યમાં પેઠા. હોનોર નામે કિલ્લો હસ્તગત કરીને તેઓ હસનગરિ ઘાટ લગી આવી પહોંચ્યા. આ ઘાટમાં થઈ આવતાં રાત્રીએ તેમને ઘણે ઠેકાણે અનેક પ્રકારની અડચણો કરી, પરંતુ તેમના ધૈર્ય આગળ વૈરીનું કાંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે મૈસૂરના તે ભાગની રાજધાની જે બેન્ગલુર તે ઇંગ્રેજને હાથ આવી.

પશ્ચિમ તરફથી
મેસૂર ઉપર હુલો
કર્યો.
જાન્યુઆરિ.

તે ભાગમાં ટિપુ પોતાનું લશ્કર લેઈ ફરતો હતો તે છતાં જનરલ માયયુસ તે વાત વીસરી ગયો હોય એવું જણાયું. તેણે પોતાની સરસમાં સરસ પલટણોમાંની ઘણીને પાછી મોકલી દીધી અને ટિપુ કિચે ઠેકાણે છે ને શું કરેછે તેવિષે જાણી બુજીને તપાસ નહિ

બેન્ગલુરમાં જન-
રલ માયયુસ બેસી
રહ્યો.

કરી એ તેનો મોઢો વાંક હતો. દહાડા ઉપર દહાડા ગયા, પરંતુ માથુસ માહેબ કાંઈ નહિ કરતાં નિરાંતમાં બેસી રહ્યા. એક દિવસે પ્રભાતમાં ટિપુના સૈન્યે

કોલ કરી બેડ-
નોર તામે કરેલ.
૩૦ મી એપ્રિલ
૧૭૮૩.

એકાએક આવીને તે શહેરને ઘેરી લીધું ને સમુદ્ર કાંડે જતાં રહેવાનાં જે નાકાં તે રોક્યાં, તેથી શહેરમાં જે ઇંગ્રેજ લોક હતાં તે મોટા સંકટમાં પડ્યા. પછી ટિપુએ અંતરાયલા ઇંગ્રેજને કહાલ્યું કે તમે મારે શરણે આવો. તેણે જે સરતો ઉપર સંધિ

કરવાનું કહ્યું તે સરતો ઇંગ્રેજને અનુકૂળ હતી, તેથી તેમણે તે સ્વીકારી. પરંતુ ઇંગ્રેજ લોક શરણે ગયા પછી ટિપુએ પોતાનું બોલ્યું નહિ પાળ્યું. જે ઇંગ્રેજ પકડાયા તે સર્વને ઘણે દૂર અંધારા, ગંદા, ને હવડ બંદીખાનામાં પૂર્થા ને તેમનાં ઘણા ખરાબો ઝેરથી કિંવા તરવારથી અંત આણ્યો. એડ્નોરે લીધા પછી તરતજ

શોધથી મેંગલો-
રનું રક્ષણ થાયલે.
૨૩ મી મે ૧૭૮૩
ખોતે ૨૩ મી મે-
નુઆરિ ૧૭૮૪
રૂપી.

ટિપુ મેંગલોર તરફ આહ્વા ત્યાં ઇંગ્રેજના બાકીના સૈન્યે પડાવ નાંખ્યો હતો. કોટકિલ્લામાં કાંઈ દમ નહોતો; ઘાયું કરી તે પડી ભાંગેલા હોતો, તથાપિ કર્નલ કેમ્પબેલના હાથ નીચે થોડા માણસોએ પરાક્રમથી તેનું રક્ષણ કર્યું. આ કિલ્લો લેવાને ટિપુએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા તે વ્યર્થ ગયા.

ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થયાની વાત અહિં ટિપુને જાણ થઈ. આમ થયાથી તેને ફ્રેંચ લોકની સહાય મળતી બંધ પડી, તેથી તેને થોડા દહાડા સારું સંધિ કરવાની જરૂર પડી. સંધિના ઠરાવમાં

બોડીવાર સલાહ
માયલે.

એક એવી સરત કરી હતી કે મેંગલોરના કિલ્લામાંના ઇંગ્રેજોને તેમના ખપ જે-રહું અન્ન ટિપુએ પૂરું કરવું. ટિપુએ એ ઠરાવનો અક્ષરાર્થ પાળ્યો, પરંતુ બાવાઈ પાળ્યો નહિ. તેણે અન્ન પૂરું પાડ્યું તે નરસ ને અવગુણુ કારી હતું. વળી સંધિ થયા છતાં તે ઘેરને લગતી સામગ્રી કરાવ્યા જતો. એતે કિલ્લામાં દુકાળ પડ્યાથી અંદરના શૂરવીર ઇંગ્રેજો જેમણે ટિપુ સુલતાનના સરસમાં સરસ સૈન્ય સામે આઠ માસ લગી ટકાર ઝીલી હતી તેમને કિલ્લો મૂકી દેવો પડ્યો.

હવે ઇંગ્રેજ તથા ટિપુ વચ્ચે ફરી સંધિ કરવાની વાત ચાલી, પરંતુ ટિપુ અહં-કાર ને છકમાં છકેલા હોતો, તેથી એક પણ સરત ઠરી શકી નહિ. કર્નલ ફલર્ટનની ટિપુની સામે લઢવાને ઇંગ્રેજની કાંઈ સેના સળેલી હતી. આ

કર્નલ ફલર્ટનની
કપ.

સૈન્યનો મુખ્ય અધિકારી કર્નલ ફલર્ટન હતો, તેના ઉપર મદ્રાસથી બલદા મૂલદા એટલે એકએકથી વિરૂદ્ધ હુકમ આવ્યા, તેથી શું કરવું ઠીક છે, એવિષે તેને

જીવ પડી નહિ, પરંતુ પાછળથી તેને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે વર્તવાની તેને છૂટી મળી, એટલે બેઘડક તે તંત્રવર તથા ત્રિચિનોપોલિથી પશ્ચિમ કાંઠા તરફ કુચ કરતો ચાલ્યો. તેનો હેતુ એ હતો કે મેંગલોરની પાસે જનરલ માકલી-આડનું સૈન્ય હતું તેને જાણ મળવું. માર્ગમાં તેને જાણ થઈ કે ટિપુ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે સમાધાન થયુંછે. આ ઉપરથી તેણે પોતાનો હેતુ સમજાવો છોડી નહિ દેતાં માત્ર યોજના ફેરવી. તે કોઈમ્પટુર તથા ચાલધાટ તરફ પાછો આવ્યો, જે એ બે શહેર હસ્તગત કરીને મેંગલોર સંબંધી ટિપુએ બોલ્યું અબોલ્યું કંઈ હતું તેનું પેર લેવાને શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર જવાને તૈયારી કરતો હતો, તેવામાં તેને હકમ મળ્યો કે હવેણાં સલાહ કરવાની વાત ચીત ચાલેછે માટે લઢાઈ બંધ રાખવી સંધિ કરવામાં બહુ દિવસ કાઢી નાંખ્યા. અંતે સંધિ થઈ તેમાં એક એવો ઠરાવ હતો કે લઢાઈ ચાલતી હતી, તેવામાં એક ખીજાએ પર-સ્પરનું જે કાંઈ લીધું હોય તે પાછું આપવું. આ સંધિ બંને પક્ષના સહાયકર્તાઓને પણ લાગુ હતી.

મેંગલોરનું તક-
ના.સં. ૧૧ મી
માર્ચ ૧૭૮૪.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

બંગાળામાં હેસ્ટિંગ્સ સાહેબના રાજકારભારના છેલા દિવસ, ને
ટિપુ સુલ્તાન સાથે લઢાઈ. સન ૧૭૮૧ થી ૧૭૮૨ સુધી.

લઢાઈની સામગ્રી માટે નાણું મેળવવાના ઉપાય—ચૈયતસિંગ—
હેસ્ટિંગ્સ કાશી જાયછે—રાજાને કેદ પકડયો—હેસ્ટિંગ્સ આપત્તિમાં
આવી પડેછે—ચૈયતસિંગનો પરાલવ—હેસ્ટિંગ્સ ચુનારમાં રહી નાણું
મેળવવાની ગોઠવણુ કરેછે—હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનમાંથી જાયછે—તેની
ચાલ ચલગત વિષે જુદા જુદા મત—હિંદુસ્તાનના રાજકારભારમાં
ફેરફાર—આ આપત્તિમાં ફોકસ તથા પિટ સાહેબના મત—લાર્ડ કાર્નવા-
લિસ—લઢાઈના ખૂમાટા—ટિપુ નાયર લોકને અતિશય ખીડા કરેછે
—ટિપુની ત્રાવનકોર સાથે લઢાઈ—તેને પાણું નાસવું પડેછે—ત્રાવન-
કોર ઉપર ચઢાઈ—તેનો પરાલવ ઘઈ તે પાછો ફરેછે—ઇંગ્રેજ લોક
સાથે લઢાઈ—લાર્ડ કાર્નવાલિસ મદ્રાસમાં આવેછે—બંગલોર હસ્ત-
ગત કરેછે—શ્રીરંગપટ્ટણુ ઉપર ચઢાઈ—ઇંગ્રેજનું સૈન્ય રણુમાંથી
પાણું ફરેછે—પશ્ચિમ ભાગમાં લઢાઈ થાયછે—લાર્ડ કાર્નવાલિસ બંગલોર-
માં પાછો આવેછે—નંદિકુર્ગ હસ્તગત કરેછે—રાજધાની ઉપર ખીજ
વારનો હુલ્લો—શ્રીરંગપટ્ટણુને ધેરો—ટિપુ સાથે સંધિ—ટિપુ પોતાના
પુત્ર ઓળમાં આવેછે.

પાછલા પ્રકરણમાં જે લઢાઈ વિષે લખ્યુંછે તે લઢાઈનું ખરમ પુષ્કળ થવા-

નું, તેથી ગવર્નર જનરલને ચિતા થવા લાગી કે લઢાઈતો આ-

ઇ. સ. ૧૭૮૧.

ગળચલાવવી છે, તથા તેમાં યશ મેળવવા માટે સૈન્ય આદિ
સારી સામગ્રી જોઈએ તે જાતી કરવા પૈસો ક્યાંથી તથા શી રીતે સંપાદન કરવો.
તેના તાબાના સર્વ રાજ રજવાડાને તેણે વિનતિ કરી કે અમને દ્રવ્યની મદદ કરો.

ચૈયતસિંગ પાસે
નાથાની મદદ મા-
ંગે.

કાશીના રાજ ચૈયતસિંગને પણ આ પ્રમાણે વિનતિ કરી.

કાશીનું પરગણું સન ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાના નવાબ અબ્દુલ
દૌલાએ ઇંગ્રેજને બક્ષિશ આપ્યું હતું ત્યારથી ઇંગ્રેજે નવી

સનદ કરી આપી ચેયતસિંગને તે સંસ્થાન સોંપ્યું હતું. ૧૭૭૮ માં ફ્રેન્ચ સાથે લડાઈનો આરંભ થયો, તેવારે સરકારના અચાવ માટે દ્રવ્યની મદદ તેની પાસે માગી હતી, ને ત્યારથી પ્રતિવર્ષે વધારે વધારે રકમ માગવા માંડી હતી. કંપનિ સરકારને પૈસાની બહુ અગત્ય હતી. તે રાજ ધનવાન ગણાતો હતો. કલકત્તાની મંત્રી સભામાં હેસ્લિંગ્સના પ્રતિપક્ષી હતા તેમની સાથે મળી જઈને રાજ્યે એક કામમાં આગળ હેસ્લિંગ્સને પળવ્યો હતો, તેથી હેસ્લિંગ્સને તેના ઉપર દાઝ હતી. હવે પોતાની દાઝ કાઢી રાજને કુલ્લેત કરવાનો અવસર મળ્યાથી હેસ્લિંગ્સ રાજ થયો. વારન હેસ્લિંગ્સે ચેયતસિંગ પાસે થોડા સ્વારનું સૈન્ય માગ્યું તે આપવાને રાજ્યે ધણું ઢચુ પચુ કર્યો પછી હા કહી. પછી તેની કને વધારે દ્રવ્ય માગ્યું તે આપવાની ના કહ્યા ઉપરથી ગવર્નર જનરલે ઠરાવ કર્યો કે રાજ્યે ભારે દંડ આપવો. આ દંડ ન ભરવો પડે, એટલા માટે રાજ્યે બહુ પ્રયત્ન કર્યો.

પરંતુ ગવર્નર જનરલે નફી કર્યું હતું કે હું દંડ લીધા વિના છોડનાર નથી. તે પેડ રાજને મળવા ગયો, એટલાજ માટે કે માફ બોલ્યું તેની પાસે પળાવું. તેની ખાતરી હતી કે રાજ ધારે તો દ્રવ્ય આપવા સમર્થ છે, પરંતુ સહાય કરવા તેની ઇચ્છા નથી, ને ઇંગ્રેજ સરકાર ઉપર તેનો કેવળ અભાવ છે. ચેયતસિંગ હેસ્લિંગ્સને આપતો જાણી તેનો સામો ગયો, ને હેસ્લિંગ્સને કરગરી પડી કહ્યું કે મારા અપરાધ ક્ષમા કરી મારી સાથે મેળ કરો. પરંતુ હેસ્લિંગ્સ કાશીમાં આવ્યો તેને ખીલ્લે દહાડે રાજની વૃત્તિ ફરી ગઈ. એ જોઈને હેસ્લિંગ્સને એટલો બધો ક્રોધ ચઢ્યો કે વહાણમાં તેને પકડી કેદ કરવાને પોતાના માણસોને આજ્ઞા કરી. કાંઈ રંગ જક કર્યો વિના ચેયતસિંગે હેસ્લિંગ્સની આજ્ઞા માની. ગવર્નરની સાથે આવેલું માણસ થોડું હતું. ક્રોધને કેદ કરવાને આરાધે પચાસ માણસ મોકલ્યાં હતાં તે માણસો પોતાની સાથે દારૂ ગોળી લેવાનું વીસરી ગયાં હતાં.

નગરમાં રાજને કેદ કર્યોની વાત લાગલીજ પસરી ગઈ. કાશી હિંદુ લોકમાં મોટું પવિત્ર ક્ષેત્ર ગણાયછે, માટે હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાંના જનાણુ લોક, સંન્યાસી અને બ્રાહ્મણુ લોક ત્યાં હતા તે લોકે પોતાના રાજનું અપમાન થયેલું જોઈ ક્રોધે

વારન હેસ્લિંગ્સ
બનારસ (કાશી)
બાપજી. ૧૪ માં
આગસ્ટ ૧૭૮૨.

ચેયતસિંગને કેદ
કર્યો. ૧૬ માં
આગસ્ટ ૧૭૮૨.

બનારસ (કાશી)
માં ફેબ્રુ.

ભરાઈ ખંડ કર્યું. જે મહેલમાં રાજાને કેદ કર્યો હતો તે મહેલમાં તેઓએ પેશીને સઘળા કાળા લોકના પહોરેગીરોને મારી નાંખ્યા, ને ઇંગ્રેજ પહોરેગીર મરણીઆ થઈ લલચા તેમને હરાવી રાજાને બંધન મુક્ત કર્યો. આ દંગો ચાલતો હતો તેવામાં રાજા નાશી જઈ ગંગા નદીને પેલે પાર ગયો. તેને ક્ષેમકુશાળ પહોંચાડવાને તેના સેવકો તેની સાથે રહ્યા હતા.

વારન હેસિંગ્સ ભારે સંકટમાં આવી પડ્યો. તે જે રાહેરમાં હતો તે રાહેરના સઘળા લોક બંધેડો કરી ઊઠ્યા હતા. તેની પાસે માણસનું વારન હેસિંગ્સ મહા સંકટમાં આવી પડે. જોઈતું જોર નહોતું. થોડાક ઇંગ્રેજ લોક તથા માત્ર પહોરેગીર કાળા લોક રહ્યા હતા, તેથી તેને પોતાનો પ્રાણ ઊગરવાની આશા છૂટી. તથાપિ આવા વિકટ સમયમાં વારન હેસિંગ્સે ધીરજ ન છોડતાં તથા ગભરાટમાં નહિ પડતાં કાસદ ઉપર કાસદ મોકલી સહાય મંગાવી. તેણે કાગળના કટકા ઉપર ચીડીઓ લખી તે કાસદોએ ભુંગળીઓના આકારે વાળી વાળીઓને કેકાણે કાને ધાલી, ને પછી તેઓ લોકની ખરેખરી ભીડમાં થઈ સુખરૂપે ચાલ્યા ગયા. પરંતુ આવી વિપત્તિની વેળામાં તેણે અતિ ધૈર્ય રાખ્યું, ને મરાઠા સાથે સંધિ વિષેનો એક ખલીતો લખવાનો હતો તે લખી કાઢ્યો, તે પણ ખીજ પત્ર પ્રમાણે મોકલી દીધો. થોડા દિવસમાં થોડાક કાળા લોક આવી પહોંચ્યા, પરંતુ હવે કાશીમાં રહેવામાં સાર નથી એમ વિચારી કાશીના થડમાં ચુનારનો મળ્યૂત ફિલો છે ત્યાં તે રતોવઈ નાશી ગયો.

પછી ચૈયતસિંગ યુદ્ધની સર્વ સામગ્રી સજીને લદાઈ કરવાને તત્પર થયો. તેના સૈન્યમાં કાંઈ દમ નહોતો, કારણ કે તેણે જે લોક એકઠા કર્યા હતા તે કેવળ ઉડબંગ ને યુદ્ધ કળામાં અજાણ હતા. તેણે આવા સૈન્યને સાથે લઈ વારન હેસિંગ્સનો પરાભવ કરવાનું ધાર્યું, પરંતુ ઇંગ્રેજ લોકના સરદાર પોતપોતાના હાથ નીચેના દેશી લોકના સૈન્ય લઈ ચારે ગમથી સહાય કરવા આગ્યા. તેમણે ચૈયતસિંગના લશ્કરને હરાવી ચારે ગમ વિખેરી નાંખ્યું. તે જોઈને ચૈયતસિંગ કાશીથી આશરે પચીસ ગાઉ ઉપર વિજયગઢ કરીને ફિલો છે ત્યાં નાશી ગયો. વારન હેસિંગ્સે આ કિલ્લા ઉપર હુલ્લો કરવા સૈન્ય મોકલ્યું. પછી ચૈયતસિંગ ત્યાંથી ઊઠીને પુદેલખંડ ગયો. ત્યાંથી તે પાછો સ્વદેશ આવવા નહિ પામતાં ત્યાંને ત્યાં મરણ પામ્યો.

પછી ઇંગ્રેજોએ ચૈંયતસિંગના ભત્રીજાને ગાદી આપી. કાશીની વાર્ષિક ઊપજ અઢળક વધારી દીધી, ને પરગણાનો કારભાર નવા જાગીરદારના આપને સોંપ્યો.

વારન હેસ્ટિંગ્સ ચુનારમાં રહી કેટલીક અગત્યની બાબતોનો અયોધ્યાના નવાબ જોડે કાંઈ ઠરાવ કરતો હતો. નવાબે નાણું આપવા હા કહેલી છતાં તે મોકલાણું નહોતું. તે ઉપરથી ગવર્નર જનરલે ઊધરાણી કરી, ત્યારે નવાબે ઉત્તર આપ્યો કે મારી પાસે હવણું પૈસો નથી. ગવર્નર જનરલ તથા નવાબ વચે ઠરાવ થયો, તેમાં એવું નક્કી થયું કે ઇંગ્રેજને આપવા સાર નવાબને નાણું જોઈએ તે તેણે તેની મા તથા દાદી પાસેથી લેવું. આ બંને જણ પાસે પુષ્કળ પૈસો છે એવું ઇંગ્રેજના

બનારસમાં નવો જાગીરદાર ઠરાવે છે.

અયોધ્યાના નવાબનાથે નવા ડેલકરાર. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૭૮૨.

સમજવામાં હતું, ને નવાબના રાજ્યમાં બમ્બેડો કરનાર એ ઉભૂચ માણસ છે એવો પણ તેમના ઉપર વહેમ હતો. આરીતે બલાકારે વારન હેસ્ટિંગ્સેનાણું મેળવ્યું. નોકરી છોડી વિલાયતમાં ગયો ત્યાં તેના ઉપર લાંચ લીધાની તપાસ ચાલી, તેમાં આ કામમાં અયોગ્ય રીતે પૈસો મેળવવાની તેણે નવાબને પરવાનગી આપી એ પણ એક તેના ઉપર મોટો દોષ મૂક્યો હતો.

આ બિના પછી વારન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનમાં ધણા દિવસ રહ્યો નહિ. જેટલા દહાડા રહ્યો તેટલા દહાડા પોતાના તાબામાં પુષ્કળ મૂલક હતો તેની વ્યવસ્થા કરવામાં, દેશી રાજ રજવાડા સાથે નવો સ્નેહ જોડવામાં, તથા જૂનો સ્નેહ ગાઠો કરવામાં, અને પોતાના તાબામાં જે લોક હતા તેમનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે લક્ષ આપ્યું. તે હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો ત્યાર પહેલાં કર્નાટકમાં પાછી સમાધાની થઈ, ને ઇંગ્રેજોને પૂર્ણ માનપ્રતિષ્ઠા મળ્યાં. તે જ્યારે વિલાયત ગયો, ત્યારે જે લોકનું તેણે અમ લેઈ હિત કર્યું હતું તેમના મનને બહુ ખોટું લાગ્યું.

વારન હેસ્ટિંગ્સની કારકીર્દીનો અંત ૮ મી ફેબ્રુઆરિ ૧૭૮૫.

વારન હેસ્ટિંગ્સ વિલાયત આવી પહોંચ્યા પછી તેના ઉપર એવો દોષ મૂક્યો કે તેણે હિંદુસ્તાનમાં અનીતિથી રાજ્ય ચલાવ્યું, તથા ધણા દેશી રાજાઓ ભણી અન્યાયથી વર્તી લાંચ લીધી. એના કામની ચોકશી ધણાં વરસ ચાલી, તેમાં એતે તેના ઉપર કાંઈ અપરાધ લાગુ પડતો નથી એવો નીવેડો થયો.

વારન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર મોટા દોષની ચોકશી.

‘કપાળે કપાળે જીદી મતિ’ એ ઉખાણા પ્રમાણે વારન હેસ્ટિંગ્સ વિષે જીદાં જીદાં માણસનો જીદો જીદો મત છે. કેટલાક તેની કેવળ સ્તુતિ કરેછે, ને કેટલાક તેને છેકાછેક નિદેછે. પરંતુ આ બેમાંથી એકે સાચો મત નથી. તેનું કરેલું બધું વખાણાય નહિ તેમ વખોડાય નહિ એવું છે, તેનાં કેટલાંક કાર્ય સ્તુત્ય છે તેમ કેટલાંક કામ નિદિત છે. પરંતુ જે પુરૂષે હિંદુસ્તાનમાં રહી ત્યાંના લોકની ઉત્તરોત્તર ચઢતી કરવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો ને જેને ઇતિહાસ કર્તાઓએ અપરાધીની છાપ આપી નથી ને જેનાં નામને બંગાળના રહેવાસી તેના વિલાયત ગયા પછી ઘણા વરસ લગી માન તથા પ્રીતિપૂર્વક સંભારતા હતા તેને કેવળ નિંદી નાંખવો એ અમને ઘટિત લાગતું નથી.

તે હિંદુસ્તાન છોડી વિલાયત ગયો ત્યાર પહેલાં હિંદુસ્તાનના રાજકાર-
ભારમાં અગત્યના ફેરફાર થયા હતા. વિલાયતમાં પાર્લિમેન્ટની સભામાં હિંદુસ્તાનના રાજકાર સંબંધી વારંવાર ચર્ચા થતી હતી. અને પૂર્વમાં ગ્રેનવિલન દેરાનું રાજ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું હતું તેને લગતા ધારા બાંધવાના પ્રયત્ન ચાલતા હતા.

સન ૧૭૮૩ મે વિલાયતના રાજાનો એક મુખ્ય મંત્રી નામે ફ્રેકસ હતો તેણે એક ધારો સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. તે જે પસાર થયો હોત તો હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઈ. ઈ. કંપનિના તાબામાંથી જઈ રાજ્ય હસ્તક થાત. પરંતુ તેનું ધારું પેરા ગયું નહિ. પછી તરતજ

જે પ્રધાન મંડળીનો તે એક પંકાતો પુરૂષ હતો તે પ્રધાન મંડળીએ અધિકાર છોડ્યો. બીજા પ્રધાન મંડળી થઈ તેમાં પિટ કરીને એક જીવાન પુરૂષ મુખ્ય હતો. ફ્રેકસે જે બાબત ઉપર લક્ષ આપ્યું હતું તે બાબત પિટે મન ઉપર લીધી; અને ૧૭૮૪માં તેણે પાર્લિમેન્ટ સભામાં પોતાના વિચાર પ્રગટ કર્યાં, તેનું કહેવું

માન્ય રહીને એવો ઠરાવ થયો કે કંપનિ સરકારનો અમલ કાયમ રાખવો ને બોડે ઓફ કંટ્રોલ કરીને એક સભા નીમવી. આ નવી સભાના સભાસદ રાજાએ ઠરાવવા, ને તેમનું કામ કોર્ટ આફ ગવર્નમેન્ટના વહીવટ ઉપર તપાસ રાખવાનું હતું. આ ઠરાવણથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય કંપનિ તેમજ રાજા બંનેના હાથ નીચે આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૮૫. હિંદુ-
સ્તાનના રાજકાર-
ભારમાં ફેરફાર.

મી. ફ્રેકસનો મુદ્દો
દો (“બિલ.”)

મિ. પિટનો મુદ્દો
દો (“બિલ.”). ૧૩ મી
આગસ્ટ ૧૭૮૪.

૧૭૮૧ માં લોડ કાર્નવાલિસ ગવર્નર જનરલ નીમાયો. તેણે જ્યારે વિ-
લાયત છોડ્યું તેવારે તેને એવી સ્થિતિ કરવામાં આવી
હતી કે બનતા લગી હિંદુસ્તાનમાં લઢાઈ ઋધ્ધા ન થવા
દેતાં શાંતિ રાખવી. તે કલકત્તે આવી દાખલ થયો, તેવારે લોડ કાર્નવાલિસને
ગવર્નર જનરલ
નીમ્યો.
તેની અંતઃકરણની એવી ઈચ્છા હતી કે મને જે સ્થિતિ
કરવામાં આવી છે તે પ્રમાણે મારે વર્તવું, પરંતુ તેમ ચાલવું તેને અશક્ય
જણાયું. તેને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાને ઘણા દિવસ થયાં નહિ, એટલામાં
ઇંગ્રેજનો મોટો રાત્રુ જે મૈસૂરનો રાજા તેની સાથે લઢાઈ જોડવાની
અગત્ય થઈ.

સન ૧૭૮૪માં ટિપુસુલતાન તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે સંધિ થઈ હતી. તે દહા-
ડથી ટિપુ યુધ્ધરતે લઢાઈ કરવાની સામગ્રી સજ્જતો હતો. તે ટિપુની લઢાઈ
કરવાની તૈયારી.
પોતાના સૈન્યમાં ભરતી કરતો જતો, સેનાના માણસને યુદ્ધ-
કળામાં પ્રવીણ કરતો જતો, જે ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં નિજમ પોતાની સાથે સા-
મિલ થાય તેવી પેરવી કરતો. વળી તેણે મલબાર કાંઠાના લોક સાથે યુદ્ધ ચલા-
વ્યું હતું. આ લઢાઈમાં ટિપુ બહુ નિર્દયપણે તથા ક્રૂરતાથી
ચાલ્યો. તે લોક ઉપર તેને વેર નહોતું, પણ તે લોક હિંદુ ધર્મમાં મલબારમાં તે
નિર્દયતાથી લઢાઈ
ચલાવે.
હતા તેમને મુસલમાન કરવા એવો તેનો હેતુ હતો, તેથી તેણે
નાયર કરીને જગ્યા પંક્તિના હિંદુ લોક છે તેમને એટલી ત્રાહત્રાહ પોકરાવી કે તે
લોક વેર લેવાને ઉશ્કેરાયા. તે ઘણા નાશીને ત્રાવણકોરના રાજમાં જ-
ઈ રહ્યા હતા. ટિપુએ આ વેળા તે રાજ્ય ઉપર લઢાઈ કરવાનું
ધાર્યું. ટિપુને ચઢાઈ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ કે ત્રાવણકોર-
ના રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં નાશી આવેલા નાયર લોકને વસ-
વા દીધા. પરંતુ આ એક જ કારણ નહોતું, ખીજાં પણ કારણ હતાં, તે એ કે, ત્રાવ-
ણકોરના રાજ્યની સરહદ ઉપરના જે બે કિલ્લા વલંદ લોક પાસેથી રાજાએ થોડા
દહાડથી વચાણ લીધા હતા તે કિલ્લા અને મૈસૂર તથા ત્રાવણકોરની સીમા
ઉપર રાજાએ એકે ભીંત ચણાવી હતી તેવિષે ટિપુ તથા રાજા વચ્ચે વાંધા ચાલ-
તા હતા. આ ભીંત અનામલી પર્વતથી તે સમુદ્રલગી ત્રીસ મૈલ લાંબી બાં-
ધી હતી.

સન ૧૭૮૯ સું વર્ષ પૂરું થતામાં આ ભીંત આગળ ટિપુ મોકું સૈન્ય લઈ

આવ્યો. તે ઉપર હુમલો કરી હસ્તગત કરવાને તેણે યત્ન કર્યો તે સફળ થયો નહિ. તેણે જે ઠેકાણે પડાવ નાંખ્યો હતો ત્યાંથી થોડકાં છોટે નાવલુકોરના કો-
 ન હપર તે હલ્લો કરે. ૧૯ મી ડિસેમ્બર.
 પર્વતમાં એક છાનો માર્ગ હતો તે માર્ગે થઈ રાજના મૂલકમાં પ્રવેશ કરવાને તેણે તપાસ્યું. પહેલીવાર ત્રાવલુકોરના રાજના માણસોએ કાંઈ અટકાવ કર્યો તેને પત નહિ કરતાં ભીંતનો ફેટલોક ભાગ તોડી પાડી ભીંતની યેચે યેચે થઈ તે પોતાના મોઝા સૈન્યે જ્યાં પડાવ કર્યો હતો ત્યાં ગયો. થોડાક હિંદુ ભીંતના એક નાના ખૂરજમાં હતા તેમણે તેને તથા તેની સાથેના માણસને ગોળીઓ મારી પાછા હઠાવ્યા. મુસલમાનો ગભરાયા ને તેમને ધારાકો પડ્યો. તેઓએ પૂઠ ફેરવી મૂકીઓ વાળી નાસવા માંડ્યું, ને તેમની સાથે મુલતાન ને તેના અંગનાં માણસ પણ નાહાં. તેની આગ્રા પ્રમાણે ભીંત એક ઠેકાણે તોડીને છીડું પાડ્યું હતું તેમાં ગભરાઈને નાસતારાં માણસ પડ્યાં, કારણ કે આગળ જે માણસ હતાં તેઓ તો ખાડે દેખી ખમચી ઊભાં રહેતાં, પણ તેમની પાછળના માણસને ખાડે પડ્યાની માહિતી નહિ હોવાથી તેઓ આગળ હડેરાલતા.

ટિપુસુલતાન પણ આ પ્રસંગે મરતાં મરતાં જીવ્યો. જે ખાડો પડ્યો હતો તેમાં પુષ્કળ સિપાઈ લોક પડ્યા હતા તેઓ અદ્યપિ જીવતા હતા, ને તેઓ એક ખીજા ઉપર પડ્યાથી અતિ વેદનામાં આ-
 દિયુ સુદિશ્વિયા બચે.
 કૃળ વ્યાકૃળ થતા હતા. જેવારે ટિપુ અહિં આગળ આવ્યો, તેવારે તેના આકરો ખાડામાં જે સિપાઈ લોક પડ્યા હતા તેમના ઉપર ચાલી તેને લઈ ગયા. આ રીતનો પરાભવ થયાથી બહુ ખીજવાઈને તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે મારો જય થાય એટલી તોપો શ્રીરંગપટ્ટણથી આવે ત્યાં લગી આ ભીંત આગળ મારે પડાવ રાખવો.

ત્રાવલુકોરના રાજાને અને ઇંગ્રેજ લોકને મૈત્રી હતી, માટે ટિપુએ ત્રાવ-
 મરાઠા તથા નિ-
 નામ સાથે ઇ-
 ગ્રેન્નો મૈત્રી ખા-
 પે.
 લુકોરના રાજના દેશ ઉપર વગર લેવે દેવે ચઢાઈ કરી, તેથી ઇંગ્રેજને ટિપુસાથે લઢાઈ થઈ. ઇંગ્રેજ સરકારે લઢાઈ માટે એક સેના ઊભી કરી તે જનરલ મીડેસના સ્વાધીનમાં આપી પેરાવા તથા નિજમની સાથે પાકી મૈત્રી કરી. લાર્ડ ક્લિવ-
 વાલિસે કાંઈ કરતાં લઢાઈ બંધ કરી સંપને શાંતિ રાખવાની માયાકૂટ કરી, પરંતુ તેથી ટિપુને એમ લાગવા માંડ્યું કે ઇંગ્રેજલોક મારાથી ડરે છે ને

ગવર્નર જનરલ લઢાઈ કરવાને સમૂળગ્નો રાજી નહોતો, તોપણ તેને તરવાર પકડવી પડી.

આણીગમ ટિપુએ ત્રાવણકોરના રાજ્યની ભીંત કેવળ તોડીને તે રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, ને તે રાજ્યમાં જઈ તેણે એવાં ધાતકી કર્મ કર્યાં કે તે સાંભળી કોઈપણ માણસને કંપારી છોટે ને તેવાં દુષ્ટ કર્મ આ-
તિ દૂર ને ખૂની સ્વભાવના માણસનાજ હાથથી થાય. ઇંગ્રિજ લોક લઢાઈની સામગ્રી કરેછે એવું સાંભળીને ટિપુ શ્રીરંગપટ્ટણ પાછો ગયો, ને તે લોકે અધિક જોરથી લઢાઈ કરવાને સજ્જા માંડ્યું.

ઇંગ્રિજલોકે લઢાઈનો આરંભ કર્યો ને કોઈ અડુર પાસે ટિપુનો એક કિલ્લો હતો તે લીધો. પછી ટિપુ શ્રીરંગપટ્ટણ જવા નીકળ્યો ને તેણે ગજલહકિની વાટે ઇંગ્રિજ સામે જઈને સપ્ટેમ્બરની તારી-
ખ ૧૩ મીએ એ ધાટની તળેટીએ ઇંગ્રિજનું સૈન્ય પડયું હતું તે ઉપર હુલ્લો કર્યો. અહિં ટિપુની હાર થઈ, ને તેનાં બહુ માણસ મરાયાં. આ પરાભવ થયા પછી ટિપુ ઇંગ્રિજના સૈન્યથી દૂર રહેવા લાગ્યો. ઇંગ્રિજ સૈન્યના સરદારના મનમાં બહુ ઊલટ હતી કે એકવાર ટિપુની સાથે યુદ્ધ કરવું, પરંતુ ટિપુ તેવો પ્રસંગ ટાળી દેવાની તેવડમાં રહેતો, તેથી જોટલા દિવસ લઢાઈ રહી તેટલા દિવસ અહિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં ટિપુની પાછળ ઇંગ્રિજનું સૈન્ય ફરતું હતું, પરંતુ લઢાઈ જીતી રીતે ચલાવવાનો વિચાર થયો.

લોડે કાર્નવાલિસે કલકત્તેથી આવીને લક્ષ્મરનું આધિપત્ય પંડે ધારણ કર્યું ને હુમલો કરવાની નવી યુક્તિ રચી. મૈસૂરના રાજ્યની રાજ-
ધાનીનું ખીજું નગર બેંગલોર કરીને હતું તે હસ્તગત કરવાનો ગવર્નર જનરલનો મુખ્ય હેતુ હતો. ઇંગ્રિજોએ તે શહેર ઉપર હુમલો કરીને મોટા શૌર્યથી હસ્તગત કર્યું. ગવર્નર જનરલ બેંગલોરથી મુંબઈ શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર ગયો. તેને આવ્યો સાં-
ભળી ટિપુને બચ લાગ્યું. તેને નકી એવું બાચું કે હવે ઇંગ્રિજ શ્રીરંગપટ્ટણ લેશે. તેને ઇંગ્રિજ ઉપર અતિ દ્વેષ હતો તે દ્વેષનાં જો જો ચિ-
ન્હ પોતાની રાજધાનીમાં હતાં તે તેણે કાઢી નંખાવ્યાં. ઇંગ્રિજના ઉપહાસ અર્થે જો જો ચિત્રામણ તથા રમકડાં કરાવ્યાં હતાં તે સર્વનો નાશ કર્યો. ભીંતો ઉપર ઇંગ્રિજને અપરાધ લખ્યા હતા તે બૂશી નંખાવ્યા. જો ઇંગ્રિજને કારા-

ઈ. સ. ૧૭૯૦.

તાવણકોર ઉપર ટિપુ

હુલ્લો કરેછે. ૭ મી

જે.

લઢાઈનો આરંભ.

લોડે કાર્નવાલિસ

મદ્રાસ આવી પહોં-

ચે. ૧૨ મી ડીસે-

બર.

શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર

હુલ્લો ઈ. સ. ૧૭૯૧.

ગૃહમાં પૂઠી હતા તેમને મારી નાંખ્યા તે એવા ડરથી કે તેમના જે ભૂંડા હાલ મેં કર્યાછે તે તેઓ વિગતવાર કહી સંભળાવશે.

તોપો ખેંચનારા બળદ થોડા તેમજ દુબળા હતા, તેથી શ્રીરંગપટ્ટણ જતાં વા-
 ઇંગ્લિશ સૈન્યને ટમાં દિવસ લાગ્યા. અંતે ઇંગ્રેજનું સૈન્ય શહેરના કોટ પાસે
 પાણું ફરવું પડ્યું. આવી પહોંચ્યું, ને ત્યાં ટિપુનું સૈન્ય સજી લઢવા ઊભું હતું. અને
 ૨૬ મી મે. સૈન્ય વચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ટિપુના સૈન્યનો કેવળ પરાભવ થયો.
 લોર્ડ કાર્નવાલિસનો જય થવાની તકજ્ઞ હતી, તેવામાં તેના સૈન્યમાં દુકાળ તથા
 મંદવાડ આત્માથી તેને જે કિલ્લા પોતાના હસ્તકમાં નકી આવશે એવું તેને
 લાગ્યું હતું તે કિલ્લા આગળથી પાછું ફરવું પડ્યું.

ખીજા ભાગમાં પણ લઢાઈ ઝઘડા ચાલતા હતા. કર્નલ હાર્ડી સૈન્યને
 પશ્ચિમ ગાંધાર તો તેના પછી જનરલ આર્મક્રેમ્પિ પશ્ચિમ કાઠાં ઉપર
 બનાવ. લઢતા હતા, ને કૂર્ગ નામે જે ડુંગરી દેશ છે ત્યાંનો શરો રાજ
 તેમને આવી મળ્યો હતો. ટિપુના નિર્દયપણાથી ત્રાસીને ઘણા લોક આ
 રાજના રાજ્યમાં આવી વસ્યા હતા. તે આપડા સંતાતા ફરતા હતા, તેમને
 એકઠા કરીને આ રાજ્યએ લઢવા આણ્યા. તેઓ વૈર વાળવાને બહુ
 આતુર હતા.

શ્રીરંગપટ્ટણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસ ખેંગલાર ગયો ને ટિપુની રાજધાની ઉપર
 નંદીદુર્ગ જતા ખીજવાર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે અહિં
 ભે. ૨૦ મી આક- રહીને આસપાસના ગઢ લેવા સારું સૈન્ય મોકલ્યું. મૈસૂરના
 દોનર. લોક એવું માનતા હતા કે એ ગઢ હસ્તગત થવો અશક્ય છે.
 આ સૌ ગઢમાં નંદીદુર્ગ કરીને મુખ્ય હતો તે એક છાતીવરામ ડુંગરા ઉપર
 બાંધ્યો હતો. ત્રણ અઢવાડીઆંલગી તોપોનો માર ચલાવ્યો ત્યારે એ બાખ્યાં
 પડ્યાં, એમાં થઈ ઇંગ્રેજ લોક ગઢ ઉપર ચઢ્યા. કિલ્લાદારોએ તેમના
 ઉપર શિલાને શિલાઓ રગડાવા માંડીને તેમને રોકવાને બનતા ઉપાય કર્યા.
 કોઈ પ્રકારના ભય તથા સંકટને ઇંગ્રેજના સૈન્યે નહિ ગાંઠતા એ ગઢની
 ભીંત ઉપર ઇંગ્રેજનો ઝુંડો રોપ્યો. જે ગઢ ઉપરથી મૈસૂરના દેવ ટિપુએ
 અનેક ઇંગ્રેજ બંદીવાનને હડોલી પાડી તેમના પ્રાણ લીધા હતા, તેજ
 ગઢ ઉપર પોતાનું નિશાન ફરકવું જોઈને ઇંગ્રેજના સૈન્યના લોક બહુ હર્ષ
 પામવા લાગ્યા.

લોર્ડ કાર્નવાલિસને નવી કુમક તથા ધાન્યાદિ સામગ્રી મળવાથી તે ખીજીવાર શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર ચાલ્યો. આ વેળા તેને નિઝ- શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર-
મનું સૈન્ય આવી મળ્યું હતું. ને જનરલ આપર્કોમિ ૨ ખીજીવાર હલ્લો.
પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર હતો તેણે પણ આવી મળતું એવી ગોઠવણ આપી આદિ, ઇ.
થઈ ચૂકી હતી. સન ૧૭૯૨.

સન ૧૭૯૨ ના ફેબ્રુઆરિ માસની તા. ૫ મીએ તે શ્રીરંગપટ્ટણ આવી પહોંચ્યો. એક કચેરી ઝાંઝા થયો તેમાં ઇંગ્રેજનો જય થઈને ટિપુ કાવેરી નદી બાજી રાહેરમાં જઈ ભરાયો. તે રાહેર કાવેરી નદીના બે કાંઠા થઈને એક બેઠ પડ્યોછે તે બેઠ ઉપર બાંધેલું- ઘેરો ફેબ્રુઆરિ.
છે. રાહેરમાં ગયા પછી બહાર નીકળવાને ટિપુએ એક બે વાર શિર વેગળું ૧૭૯૪ સુધી આ-
મૂકીને પ્રયત્ન કર્યા, પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા ગયા.

રાહેરનો કોઠ તોડવાને બધી ગોઠવણ કરી મૂકી હતી. આઠઝોઈ ખોદીને તોપો ગોઠવી રાખી હતી અને સૈન્યના લોકના મનમાં એમ ઘેરો બેઠયો. ૨૪
થતું હતું કે હુમલો કરવાની આજ્ઞા કયારે મળે. પરંતુ ટિપુએ મી ફેબ્રુઆરિ.
કેવળ બચતી થઈ જઈને સમાધાન કરવાનું કહાવ્યું, તેથી સૈન્યને એવી આજ્ઞા થઈ કે હવણ તોપો છોડવા માંડવી નહિ. લોર્ડ કાર્નવાલિસે ટિપુને જણાવ્યું કે ફલાણી ફલાણી સરતો તમારે માન્ય હોય તો અમારે તમારે સમાધાન થાય. તે સરતો આ પ્રમાણે— ટિપુએ પોતાનું અર્ધું રાજ્ય ઇંગ્રેજની મદદે આપેલા રાજાઓને વહેંચી આપવું ; લઢાઈનો ખરચ થયો તેના બદલ એક મોટી રકમ આપવી, ઇંગ્રેજ તરફના જે લોક તેણે કેદ કર્યા હોય તે સર્વને છોડી મૂકવા, ને આ બધી બોલી ચાલી પ્રમાણે વર્તે ત્યાં લગી તેના બે પુત્ર ઇંગ્રેજના સ્વાધી- નમાં રાખવા. જે પત્રમાં આ સરતો લખી હતી તે પત્ર ટિપુએ વાંચીને પોતાના મુખ્ય કારભારીઓને તેણે એક મસીદમાં ઇંગ્રેજ તથા દિ-
બેગા કર્યા, ને તે પત્રની મતલબ કહી જણાવી. પછી તેણે તે- પુ વખે સંધિ થઈ.
મને પૂછ્યું કે તમારો અભિપ્રાય સંધિ કે વિગ્રહ કરવામાં છે. ૧૯ મી માર્ચ.
તે સર્વ કારભારીઓ ધણીના નૈશિક આકર હતા ને તેને સાફ પ્રાણ આપવાને તત્પર હતા, તેથી તેમને એવું લાગ્યું કે સરતો માન્ય કરવી એ વાતથી આપણને તથા આપણા સ્વામીને કલંક બેસેછે, તથાપિ આંખમાં આંસુ લાવીને સંધિ કરવામાં તેમણે મત આપ્યો. ટિપુએ તેમના અભિપ્રાયને અનુસરીને પોતા-

ના પુત્રને ઇંગ્રેજની છાવણીમાં મોકલ્યા. ઇંગ્રેજના સરદારે માગેલી સરતો ટિપુ-એ સ્વીકારીને માર્ચ માસની તા. ૧૯ મીએ સંધ પત્ર લખાવ્યું.

અધી ગોઠવણ થઈ ચૂક્યા પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ વિજયી થઈને મદ્રાસ પાછો ગયો, ને ઇંગ્રેજોએ મૈસૂરના દંભી ને દયાહીન મુલતાનનો મદ બેતારી તેને સીધો કર્યો.

મકરણ ૧૩ મું.

શ્રીરંગપટ્ટણ ઇંગ્રેજે લીધું.

સન ૧૭૯૨ થી સન ૧૭૯૯ સુધી.

ઇંગ્રેજ લોક કેટલાકે દિવસ પર્યંત કર્નાટક પોતાના હસ્તકમાં રાખે-
છે—હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ લોકનાં થાણાં હતાં તે લેછે—ફ્રેંચ લોકના કાવા
દાવા—દેશી રાજાઓ પાસે ફ્રેંચ લોકના માણસ ચાકરીમાં રહેછે—
હિંદુસ્તાનમાં જમાખંદીની નવી રીત સ્થપાયછે—સર જોનશોર—
લઢાઈ ઝઘડા ન થવા દેવા ને સંપન્ન રાખવો એવી એની રાજ્ય નીતિ
હતી—મરાઠા નિઝામ ઉપર ચઢાઈ કરેછે—ઇંગ્રેજ લોક એકે પક્ષ નહિ
પકડતાં ન્યારા રહેછે—નિઝામને ગવર્નર જનરલ વચ્ચે જીતું મન
થાયછે, ને નિઝામની મદદ માટે ઇંગ્રેજે મૂકેલું સૈન્ય થોડા દિ-
વસ ખોલાવી લેવામાં આવેછે—મહમદ અલી મરણ પામેછે—અ-
યોધ્યાની ગાદી સંબંધી વઢવાળો બેલી થાયછે—હિંદુસ્તાનમાં લાર્ડ
મોર્નિંગ્ટન કરીને નવો ગવર્નર જનરલ આવ્યો—તેની જુદા પ્રકારની
રાજનીતિ—નિઝામ સાથે સંધિ થાયછે—ટિપુ યુદ્ધ કરવા સંજોછે—
લાર્ડ મોર્નિંગ્ટન મદ્રાસ જવા નીકળેછે—ઇંગ્રેજનું સૈન્ય એકઠું થાય-
છે—તે સૈન્યને નિઝામનું સૈન્ય આવી મળેછે—થોડા દિવસનો વિશ્ર-
હ—ઇંગ્રેજ લોકે શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર જવા માંડેછે—ટિપુનો સીદાસુર
તથા માદ્વેલિ આગળ પરાલવ થાયછે—શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલે
છે—ઇંગ્રેજ લોકે તે શહેર ઉપર હુમલો કરેછે—તેમનો જય—ટિપુનું
મૃત્યુ—ટિપુનો દેશ છતી લીધો તેની વેહચણ—મૈસૂરની ગાદી પુરાતન
હિંદુ રાજાના એક વંશજને આપેછે—કર્નલ વેલ્સલીને રાજ્ય કારલા-
રની વ્યવસ્થા કરવાના કાંમ ઉપર નીમેછે—શ્રીરંગપટ્ટણનો હવ-
ણાંનો દેખાવ.

ટિપુ મુલતાન સાથે જે વિગ્રહ આલ્યો હતો તેમાં કાર્નવાલિસને વિજય પ્રાપ્ત થયો ; ત્યાર પછી તે હિંદુસ્તાનમાં ઝાઝા ફહાજ રહ્યો નહિ. આ લઢાઈ આલતી હતી, તેવામાં કર્નાટકનો નવાબ મહમદઅલી હતો તેની વર્તણુક સદા ઢંગ વિનાની હતી તથા વિશ્વાસ રાખવા જોગ ન હતી, પણ હવણું હવણું તેના વિષે ઇંગ્રિજને બહુ વહેમ પડ્યો હતો, તેથી તેમણે તેના તાબાનો મૂલક પોતાના કબજામાં થોડા દિવસથી લીધો હતો. ટિપુની સાથે લઢાઈ બંધ પડી તેવારે કાર્નવાલિસે નવાબને તેનો મૂલક પાછો સોંપ્યો, ને આ વેળા તેની સાથે કોલકરાર કર્યો તે પહેલાં થયેલા કોલકરારથી કેટલીક ખામતમાં જીવ હતા.

જે વેળા ફ્રેંચ તથા ઇંગ્રેજ વચે આગળ લઢાઈ આલતી હતી તેવારે ઇંગ્રેજે હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ લોકનાં થાણું હતાં તે લીધાં હતાં, પરંતુ સંધિ થયા ઉપરથી પાછાં તેમને સ્વાધીન કર્યાં હતાં. આગળ ઇંગ્રેજે તે સંસ્થાન ફરી લઈ લીધાં, તે વેળા હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેંચ લોકનું બળ કેવળ નરમ પડ્યું હતું, ને તે લોક યુરોપમાં લઢાઈમાં શૂંથાયા હતા તેથી તે સંસ્થાન પાછાં લેવાને તેમણે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. કેટલાક ફ્રેંચ અધિકારીઓ દેશી રાજાની આકરીમાં રહી તેમનાં લશ્કરને કવાયત શીખવી યુદ્ધ કળામાં પ્રવીણ કરતા હતા. આપણે પ્રયત્ન કરીશું, તો આપણા દેશની સત્તા પાછી સ્થાપન થશે એવું તેમને લાગવાથી તેઓ પુષ્કળ ખર્ચ કરવા લાગ્યા, ને વળી યુદ્ધ કૌશલ્યમાં નિપુણ હતા, તેથી તેઓ કોઈકોઈ પ્રસંગે ઇંગ્રેજને મોટી ગભરામણમાં નાંખતા.

લાડે કાર્નવાલિસે બંગાળામાં બહુ રૂડી રીતે રાજકારભાર ચલાવ્યો તેને જમાબંદી ઊધરા- લીધે લોક તેનું નામ મુખ્યત્વે કરીને સંભારશે. જમીનદારી વધાના પારા. કરીને જમાબંદીનો જે પ્રકાર છે તેનો મુખ્ય પ્રવર્તીવનાર તે હતો. દેશમાંથી ઊપજ ઊધરાવવાના ત્રણ પ્રકાર છે—પહેલો પ્રકાર જે જમીનદારી કહેવાય છે તે એ છે કે મોટા મોટા જમીનદારોએ પોતપોતાના તાબાની જમીનની ઊપજના આંકડાનો જવાબ દેવો.—બીજો પ્રકાર એવો છે કે તેથી પ્રત્યેક ગામવાર ઊપજ લેવામાં આવે છે ; તે ગામના લોકે માહોમાંહિ વસુલ ઊધરાવીને અમુક આંકડો સરકારમાં ભરવો. અને ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે તેથી પ્રત્યેક ખેડૂત સાથે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે તેણે અમુક વિધોટી સરકારમાં આપવી.

હિંદુસ્તાનમાં હવણા બિખર બિધરાવવાની આ ત્રણ રીતો ચાલે છે. પહેલી રીત જે જમીનદારી કહેવાય છે તે લોર્ડ કાર્નવાલિસે અંગ્રજીમાં ચલાવી. વળી તેણે ન્યાય ખાતામાં ઘટતો સુધારો કર્યો અને તે હાલાકામાં મુખ્ય ન્યાય તથા વસુલ ખાતાના કાયદા ચાલે છે તે તેના વારામાં પસાર થયા હતા.

ત્રીજી રીત જે કહી તે મદ્રાસમાં ઘખલ કરવામાં આવી હતી. હવણા જે લઢાઈ વિષે કહેવામાં આવ્યું તે લઢાઈમાં ટિપુ સુલ્તાનનો પરા- ભવ કરીને તેનું કેટલુંક રાજ્ય લીધું તેનો વહીવટ કરવાને ક- નલ રીડ નામે સાહેબને ઠરાવ્યો હતો તેણે એ રીત પહેલવહેલી ચાલુ કરી. ત્યાર પછી કર્નલ મન્નો નીમાયો તેણે એની એજ રીત માન્ય રાખીને લો- કને દર્યાવી આવું કે એ રીત ઘણી લાભકારી છે. સાંપ્રત કાળમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન વિષે જમાબંદીની મુખ્ય આ રીત ચાલે છે.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ પછી સર જોન શોરને ગવર્નર જનરલની પદવી મળી. એ સિવિલ સર્વિસમાં પંકાતો નર હતો. પાછળથી લોર્ડ ટે- ન્માઉથ ઉપનામ તેને મળ્યું. સર જોન શોરનો મત એવો હતો કે દેશમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા રાખવી ને કોઈ દેશી રાજ રજવાડા સાથે વઢવાડ કરવી નહિ. તેણે પોતાનો આ મનોરથ સિદ્ધ કરવાને જે ઉપાયો કર્યા તે હિંદુસ્તાનના લોકોનું હિત થાય એવા નહોતા, તેમ તેથી ઇંગ્રેજની કીર્તિ વાધે એવા પણ નહોતા.

મરાઠા લોક નિઝામના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરવાને સામગ્રી કરતા હતા. નિઝામના રાજ્ય ઉપર આ આપત્તિ આવવા લાગી, તેવારે ઇંગ્રેજ સાથે નિઝામને સ્નેહ છતાં તેમણે તેને સહાય આપી નહિ. આગળ ત્રાવણકોરના રાજાને ઇંગ્રેજો જોડે મૈત્રી હતી, માટે તેમણે તેનો પક્ષ પકડી મિત્રાચારીનું સાર્થક કર્યું હતું. ને તેથી દેશી રાજ રજવાડા ઇંગ્રેજને શાખાશી આપતા હતા, પરંતુ તેમનો એ અભિપ્રાય હવણાં બદલાયાને તેઓ નિરાશ થઈ બોલવા લાગ્યા કે ઇંગ્રેજની મૈત્રી ઉપર સદા વિશ્વાસ રાખવામાં ગોધા ખાઈએ. છેવટે મરાઠાએ નિઝામના દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી તેના સૈન્યને હરાવ્યું, અને નિઝામને, અણચાલે પોતાને અપયશકારી સરતો માન્ય કરવી પડી. મરાઠા તથા નિઝામ વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો કે તેણે મરાઠાને પોતાના રાજ્યનો ધણો ભાગ સ્વાધીન કરવો તથા ધ-

સર જોન શોર
ગવર્નર જનરલ
નીમાય છે.

મરાઠાઓ એ
નિઝામ ઉપર હથેલો
કર્યો. માર્ચ ૧૭૯૫.

બ્રહ્મ દ્રવ્ય આપવું, અને કાંઈ રાંઠ કાઢ્યા વિના પરકણ પ્રમાણે તેવર્તે ત્યાં લગી તેના પ્રધાનને મરાઠાની છાવણીમાં રાખવો.

ગવર્નર જનરલે નિઝામને સહાય કરવાનો નકારો વાસ્તો તે ઉપરથી નિઝામને એવી વિનંતિ કરી કે સિકંદરાબાદમાં તમારું જ સૈન્ય છે તે બોલાવી લેવું. પછી તેણે પોતાના દરબારમાં ફ્રેન્ચ અધિકારી હતા તેમને સર્વ રીતે ઉત્તેજન આપી તેમના ઉપર પુબ્બળ કૃપા રાખવા માંડી.

ઈ. સ. ૧૭૯૫.
કુમર વાસ્તે રાખેલી
ફોર્સને ઘોડીવાર
પાછી બોલાવી લેજે.

આ વેળા કનૌઠકમાં ઊથળ પાથળ થઈ. ઇંગ્લિજનો જૂનો મિત્ર મહમદ અલી ૮૭ વર્ષનું દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી સન ૧૭૯૫ ના અક્ટોબર માસમાં મરાણ પામ્યો. તેની પાછળ તેના વડા પુત્ર ઓમદત અલ ઉમરાને ગાદી મળી. તે વેળા લોર્ડ હોવાર્થ કરીને મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. તે નવા નવાખ પાસેથી તેના રાજ્યનો કેટલોક પ્રાંત પોતાના હસ્તક લેવાને ઇચ્છાવાન હતો. આ પ્રાંતના લોક મરનાર નવાખના વારામાં અંધેર કારભારથી તથા તેને માથે ઢગલા દેવું હોવાથી બહુ દુર્દશામાં આવી ગયા હતા. તેને વ્યાજબીરીઆ, પેઠભરા, ને હલકા દેશી તથા યુરોપીઅન લોકની રાત દિવસ સંગતિ રહેતી તથા તેઓ તેને અવજે માર્ગે ચલાવતા, પરંતુ આ વાત વિષે મદ્રાસ તથા અંગ્રાણ સરકાર વચ્ચે મતભેદ હતો, તેથી કનૌઠકના રાજ્યમાં ફેરફાર થતો હવણું બંધ રહ્યો. એકલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં વઢવાઢો ચાલતી હતી એમ નથી ; ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ વધરા પેઠા હતા. સન ૧૭૯૭ માં અયોધ્યાના નવાખ

અયોધ્યામાં
ગાદી ઉપર બેસવા
વાસ્તે દેહ.

અસોફોદલાએ દેહ મૂકી તેની પાછળ તેનો નામીયો પુત્ર મિર્જાઅલી ગાદી ઉપર બેઠો. ગવર્નર જનરલે કાંઈ દહાડા લગી તો મિર્જાઅલીને નવાખ માન્યો, પરંતુ લોકનો તેના ઉપર અભાવ છે તથા ગાદી ઉપર બેસવાનો તેનો હક્ક પૂર્ણતો નથી એવી અનેક ભાંજગો બી તેનું સમાધાન કરવા સર જોન શોર પંડે અયોધ્યા ગયો. મિર્જા જને ધણું કરીને વજર અલી કહેતા હતા તેને છેવટે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને મરનાર નવાખના ભાઈ નામે સાદત અલીને રાજપાટ સોંપ્યું. પદભ્રષ્ટ થયેલો નવાખ ઠાશીમાં જઈ રહ્યો.

૧૭૯૮. વજર
અલીને પદભ્રષ્ટ
કર્યો. ૨૧ મી
જાન્યુઆરિ.

હવે સર જોન શોર જે ગવર્નર જનરલ હતો તેને ડેકાણે લોર્ડ મોર્નિંગન કુરીને એક પુરુષ નીમાયો હતો. તેને પાછળથી માર્કિવસ વેલ્સલી એ પદવી મળી હતી. તે સન ૧૭૯૮માં વિલાયતથી હિંદુસ્તાન આવવા નીકળી ચૂકયો હતો. તેની પ્રવૃત્તિ જ્યુદ્ધ પ્રકારની હતી. તેના સમજવામાં ઝટપટ આવ્યું કે ચારે ગમ જે સ્વસ્થપણું જોવામા આવેછે તે કાચા પાયાઉપર રચાયેલુંછે, તથા તેમાં કાંઈ તંત નથી. અને દેશી રાજના દરબારમાં ઇંગ્રેજ લોકનો બાર વકર સત્વર આછો થતો ચાલેછે.

લોર્ડ મોર્નિંગન
આવી પહોંચે.
૧૭ મી મે

તેણે આ આપદાઓ નિવારણ કરવાને તત્કાળ ચિત્ત પરોવ્યું. તેણે નિત્રામને સમજાવ્યો કે જે ફ્રેંચ અધિકારીઓ તમારી ચાકરીમાંછે તેમને વિદાય કરવા ને માત્ર ઇંગ્રેજના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેમની સાથે અંતઃકરણથી સ્નેહ બાંધવો. છેવટે નિત્રામની વૃત્તિ ફરી નવા સંધિ પત્રના ઠરાવપ્રમાણે ઇંગ્રેજનું સૈન્ય પાશ્વું સિકંદરાબાદમાં આવી રહ્યું. ફ્રેંચ અધિકારીઓના સ્વાધીનમાં જે સૈન્ય આપ્યું હતું તેને ઘેરી લઈ તેનાં શસ્ત્ર હરી લીધાં, ને ફ્રેંચ સરદારોને બંદિવાન બનાવી કંલકતે મોકલી દીધા.

નિત્રામ સાથે
નવા કોલકાતર.

પરંતુ આ કરતાં અધિક કડાણ કામ તેને કરવાનું આકરી રહ્યું હતું. મેન્સૂરના રાજાનો મદદ અઘાપિ ઊતાર્યો નહોતો. તે માટેલા વાધ જોયો, ગર્વિષ્ટ ને છકેલો હતો. તે ઇંગ્રેજ ઉપર તલપ મારવાના વેતમાં હતો. તેણે લઢાઈની સર્વ સામગ્રી કરવા માંડી હતી. તેની પાસે ફ્રેંચલોક હતા તેઓ યુદ્ધ કળામાં પોતાની પ્રતીણતાથી તેને મહાય આપતા. તે ફ્રેંચના રાજા નેપોલિયન ઉપર પત્ર લખતો ને નેપોલિયનના પત્ર તેના ઉપર આવતા; તેણે પોતાની સેનાને સુધારવા માંડી હતી. તે શ્રીરંગપદ્મણ્ણમાં વિરોધ સૈન્ય રાખીને રાજધાનીનો પાકો જાપતો કરતો હતો, અને પોતાના રાત્ર જે ઇંગ્રેજ લોક તેમની સામે યુદ્ધમાં જ્ય મળે એવા ઉપાય સાધવા માટે તે તન મનથી પ્રયત્ન કરતો હતો.

વિયુક્તતાન લ-
ઢાઈ કરવા તમર
ચાપકે.

આ સર્વ વાત લોર્ડ મોર્નિંગનની જાણમાં હોવાથી મેન્સૂર ઉપર સ્વારી કરવા અર્થે મદ્રાસમાં સધળી સામગ્રી થતી હતી તે ઉપર જાતે તપાસ રાખવાને તે ત્યાં ગયો. વળી આ ચઢાઈ સાર એક સરસ સૈન્ય બેઠું થતું હતું. તેને યુદ્ધકળામાં માહેર કરવાને

ઇંગ્રેજ સૈન્યનો
જમાવ થાયકે કે
૪ આરિ, ૧૭૯૯.

તે ઉમંગથી અમ કરવા લાગ્યો. ૨૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વેલોરમાં હતાં. તેઓને ચાલતાં માર્ગમાં નિઝામનાં શત્રુઓમાંથી ૧૬૦૦૦ માણસનું જે સૈન્ય આવી મલ્યું તેનો સરદાર કર્નલ આર્થર વેલ્સલી હતો તેને પાછળથી ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટન એવી પદવી મળી હતી. આગળ ઉપર પોર્તુગાલ તથા સ્પેન દેશના લોકોની મદદે ઇંગ્લાંડથી સૈન્ય મોકલ્યું તેનો ઉપરિ આ પુરૂષને નીમ્યો. ત સમયે મહાશૂર વીરતા કરીને તે પંકાયો. પછી મુંબાઈથી એક નાનું સૈન્ય પશ્ચિમ કાંઠાઉપર મોકલવામાં આવ્યું, ને સકળ સેના ઉપર જનરલ હારિસને મુખ્ય નીમ્યો.

આ સ્વારીમાં ઝાઝા દહાડા નહિ ભાગ્યા. ઉપર કહેલાં ઉભય સૈન્ય હળવે ટિપુને જે વાર હળવે પરંતુ ૬૬ મનથી શ્રીરંગપટ્ટણ ભણી આવ્યાં. ટિપુ પ્રથમ પશ્ચિમ તરફ ગયો, પરંતુ સીડાસુર આગળ મુંબાઈથી આવેલા સૈન્યના ઉપરિ જનરલ સ્કુઅર્ટે તેનો પરાભવ કર્યો. આ દિશામાં ટિપુની હાર થયાથી તે પૂર્વ ભણી પોતાના શત્રુની સામે થવા આવ્યો. જનરલ હારિસ સાહેબને આગળ આવતાં અટકાવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ માથે-લિ ખસે પોતાની પરીક્ષાથી પસંદ કરેલી રણબ્રિમમાં તેનો કેવળ પરાભવ થયો.

આ બે ઝઘડામાં ટિપુની હાર થયા છતાં ઇંગ્રેજને આગળ વધવા ન દેવાને ઇંગ્રેજો તેની તેણે ધણી માથાકૂટ કરી, ને તેમને રોકવામાં ખીજું યુદ્ધ કરવું રાજધાની તરફ પડેતો તે રાજી થઈને કરત. લોર્ડ કાર્નવાલિસ જે માર્ગે થઈ નાચકે. શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર આવ્યો હતો તે માર્ગમાં ટિપુ વાટ જોઈ ખેરી રહ્યો હતો. એટલામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ઇંગ્રેજનું સૈન્ય કેટલેક અંતરે કાવેરી નદી ઊતરીને ખીજી વાટે થઈ પૂરપાટ શ્રીરંગપટ્ટણ ઉપર જાય છે. આ વાત સાંભળીને પોતાના મનમાનતા કિલ્લાનું સંરક્ષણ કરવા સાફ તે પાછો ફર્યો. પછી એક મોટું યુદ્ધ થયું. તે યુદ્ધમાં એકવાર સંધ્યાકાળે ઇંગ્રેજની એક ટૂકડીને હરાવી પાછી હઠાવી તોએ ટિપુને પાછું ફરી કિલ્લામાં જવું પડ્યું.

થોડીવારમાં ઇંગ્રેજની સેનાએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરી લીધું; જનરલ સ્કુઅર્ટ-નું સૈન્ય મોટા દળને આવી મલ્યું એટલે રાહેર ઉપર તોપોના ગોળા ને બંદૂકોની ગોળીઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. આ યુદ્ધના અવાજ વિના ખીજું કશું સાંભળવામાં આવતું નહિ. ઘેરો એક માસ લગી રહ્યો. છેવટે એક ડેકાણે કોટ તોડ્યો, ને

શ્રીરંગપટ્ટણને
ઘેરો ઘાલ્યો. ૫ મી
એપ્રિલ થી તે ઠપો
ને સુધી ૧૭૯૯.

કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાને આગ્રા કરવામાં આવી. લઢનાર માણસોને તાકીદ કરી હતી કે તેમણે ફરી સ્થૂંઘા યતા લગી ખાઈમાં આડા પડી રહેવું. ધણાનાં કાળજાં ધડકતાં હતાં, પરંતુ ભીતિને લીધે નહિ. જે પુરૂષના હાથમાં આપણા જાત ભાઈઓ પકડાયલા ને જેણે તેમની માઠી વલે કરેલી તે પુરૂષ આપણા હાથમાં ધડિના છદ્મ ભાગમાં સપડવાનો છે ને તેને મારી પાડવાને આપણે હાથ ઉગામેલાછે એવું સમજીને તેઓ હર્ષ પામતા હતા.

આ વેળા ખરો મધ્યાહ્ન કાળ હતો. નગરમાં સધળું શુંભાશુંભ હતું. લોકનો હાલો ચાલો નહોતો. ઇંગ્રેજ લોકની છતી મારી કિલ્લા ઉપર હુમલો. રાજધાનીમાં પેસવાને ચાલે નહિ એવો મિથ્યા ડોળ ધાલી ૪ થી ને ૧૭૯૯ ટિપુ વૃથા નિર્ભયપણે ખેંચી રહ્યો, ને સંકટ સમીપ આવ્યાની વાત તેના અત્યંત માનીતાં માણસોએ કહી તે ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. તે દહોડે અચધિ તાપ પડ્યો હતો. ગરમીને લીધે ધણા ખરા કિલ્લાદારો ખરોરની વેળા ધસધસાટ બંધ-તા હતા ; ખૂરજ ઉપર લીલાં નિશાન મંદમંદ ફરકતાં હતાં. ટિપુની રાજધાનીમાં આ રીતનો ઘાટ હતો તેવેળા જનરલ ખેયર્ડ સાહેબ જેને કિલ્લો લેવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેણે મોખરે થઈ ખાઈમાંથી બહાર નીકળીને સૈન્યને કહ્યું કે “ભૈયા ! મારી પાછળ આવો ને ઇંગ્રેજના સૈન્યનું નામ રાખો,” આ બોલ સાંભળતાંજ સૈન્યે શહેર ઉપર હલ્લો કર્યો. શહેરમાં હાહાકાર વ્યાપ્યો ને ઝપ્પકા બોલેલા કિલ્લાદારે કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા દોડ્યા. સુલતાન ટિપુ પણ ધાઈ આવ્યો. ઇંગ્રેજોએ તોપો ને બંદૂકોનો માર ચલાવ્યો હતો તેમના ઉપર સામી તોપો ને બંદૂકો છૂટવા માંડી. પરંતુ તેઓએ પંદરવીસ પળમાં નદીની રેતાળ બાંધ મૂકીને સાહસિકપણે લઢતા લઢતા આગળ આવીને ઇંગ્લાંડનું લાલ નિશાન કોટના લોઢ ઉપર રોપ્યું.

આ રીતે પહેલો કોટ ઇંગ્રેજના સૈન્યે હાથ કર્યો. હુમલો કરતા પહેલાં ગોઠવણ કરેલી હતી તે પ્રમાણે ઇંગ્રેજના સૈન્યની બે ટૂકડીઓ ઇંગ્રેજોનો જય. થઈ એક જમણે હાથ ને બીજી ડાબે હાથ ચાલી. ઊગમણે પાસે ગયેલી ટૂકડીને સુલભતાથી જય મળ્યો, પરંતુ બીજી ટૂકડીને બહુ વસતું કામ કરવાનું હતું. આ ટૂકડીનાં માણસ અડધેક પહોંચ્યાં ત્યાં ટિપુ સુલતાન અને તેના મુસલમાન લોક ખીજવાયલા વાઘ પેઠે મોટા ઉન્માદથી લઢ્યા.

તેઓ ઇંગ્રેજને સરસા સરસી આવી ગયા, પરંતુ ઇંગ્રેજના લોકે બંદૂકના કુંદા ને સગીન મારી તેમને પાછા હટાવ્યા.

જ્યારે મુલતાનના સમજવામાં આવ્યું કે હવે હાથથી બાજુ ગઈ, ત્યારે તેણે પોતાના મહેલમાં પાછાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મહેલમાં રિયું મોત. જતાં તેણે એક નીઆ ને અંધારા દરવાજાને મોઢે ઉભયપક્ષના માણસ વચે કંક્રે ઝઘડો મચેલો જોયો. અહિં આગળ તેને ધા વાગ્યો ને લોહી વહેવાથી મૂર્છા આવી. તેનો પ્રાણ ઉગારવા સાર તેના સેવકોએ તેને કાલાવાલા કર્યા કે તમે તમારું નામ પ્રસિદ્ધ કરો, પરંતુ ખીકથી કિંવા તે કામ હલકું છે એવું લાગ્યાથી તેણે તેમની વિનતિ માન્ય કરી નહિ. તે ધાયલ થયા છતાં અંદર જવાને આથોડીઆં મારતો હતો, તેવામાં એક ઇંગ્રેજે તેના ઉપર ધા કરી તેનો પ્રાણ લીધો. આ ઉગ્ર ઝઘડામાં મરાયલાં ને મરણુની અણિપર આવેલાં ને ધાયલ થયેલાં માણસ પડ્યાં હતાં તેમના બેગી તેની લારા પડી.

જનરલ ખેયર્ડ સાહેબે મોટા અમથી તે શહેર ઇંગ્રેજને હસ્તગત કરી આપ્યું. શહેરમાં સ્વ- તેથી કરીને તે થાકી ગયો હતો. તેને વિશ્રાંતિ મળે તેટલાસારે રચતા કરી. તેને ડેકાણે કર્નલ વેલ્સલીને ઠરાવ્યો તેણે શહેરમાં તુરત વ્યવસ્થા કરી. ટિપુના મડદામટે ઘણી ખોળ કરી. ઘણીવાર શોધ કરતાં જ્યાં આગળ તે મરાયો હતો ત્યાં આગળથી તેનું શાખ જડ્યું, પરંતુ તે એટલું રૂપાંતર થયેલું કે તેને ઓળખવું કઠણ પડ્યું. ટિપુએ પોતાના બાપની ધોરે જ્યાં બંધારી હતી તેમાં તેના મડદાને ઇંગ્રેજે દટાવ્યું.

આગવો મરાયો એટલે દેશી સૈન્યે તેમની રીત પ્રમાણે લદાઈ ચલાવી નહિ. વિગ્રહનો અંત આવ્યો. શ્રીરંગપટ્ટણ ઇંગ્રેજે પોતાના જતાયેલા દરોની સ્વાધીનમાં રાખ્યું ને ટિપુનું બાકીનું રાજ્ય ઇંગ્રેજ, નિઝામ, ને જે રાજાને મૈસૂરની ગાદી આપી તે રાજા એ ત્રણે વચે વહેંચાવ્યું. મૈસૂરનો નવો રાજા બાધ્યાવસ્થામાં હતો, પરંતુ મૈસૂરના પુરાતન રાજાઓનો તે વંશજ હોવાથી તેને તેના વડીલોનું રાજ્યપાટ સોંપ્યું.

આ બાળ રાજાની રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાસાર કર્નલ વેલ્સલીને ઠરાવ્યો હતો. તેણે પોતાને સોંપેલું કાર્ય રૂડી રીતે સિદ્ધ કરી યશ મેળવ્યો. તેના વારામાં પ્રજા સુખી હતી. માર્ગ, જળાશય અને પૂલ બંધાયા, ને હિંદુસ્તાનના ખીજા પ્રાંતમાંથી ઘણા લો-

મૈસૂરમાં ડેનલ
વેલ્સલીનો ગરજાર.

ક મૈત્રેયમાં આવી વસ્યાની વાત સર્વોત્તમ સાખ પૂરેછે કે રાજ્ય કારભાર રૂડો ચાલ્યો, ને લોક પૈસે ટકે સુખી થયા.

વેલસલી સાહેબે શ્રીરંગપદ્મણ્ણ પાસે એક પૂલ બંધાવ્યોછે તેનું નામ અદ્વાપિ વેલસલી પૂલ કહેવાયછે. કોઈ પણ પ્રવાસીને તે પૂલ જોઈ શ્રીરંગપદ્મણ્ણો ને કાળે તે બંધાવેલો તે કાળનું સ્મરણ થાયછે. તે પૂલથી હાલનો રેખાવ. હૂંકડે ટિપુનું પ્રજા પીડક રાજ્ય થઈ ગયું તેના ખંડેર છે. ત્યાં આગળ ટિપુની કબર છે તેમાં સુરોભિત થાંભલા ને ખીચી ઘણું અદ્ભુત શિલ્પકામ જોવામાં આવેછે. જ્યાં તેનો મહેલ હતો ત્યાં હવણું બજાર ભરાયછે; તેમાં ચંદન વેચાયછે. તેના બાગમાં બંગલો છે તે છેક વૂટી જવા આવ્યોછે. ભાગી વૂટી તોપો રાહર બહાર નકામી પડીઓછે, ને ગોળાના ગંજ ભરીછે તેના ઉપર વેલા ચઢેછે તેમનાં પાંદડાંનો લીલો ઘેરો રંગ ગોળાના કઠાયલા લાલ રંગ સંગે બહુ દીપી ઊડેછે. આગળ કદી તોપના અવાજ કાને પડશે નહિ એવા સમયનું આ એક માંગલિક ચિન્હ છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

મરાઠા સાથે યુદ્ધ.

ઈસવી સન ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૩ સુધી.

નિઝામસાથે સલાહ—ઇંગ્રેજ લોકે કર્નાટક લીધું—ઝેમાન શાહ ચઢાઈ કરશે એવો ડર ઉત્પન્ન થાય છે—વજીર અહલી—કાશીમાં શિવૂર—મિં એરિનો ધાત—મિં ડેવિસનું શરવીરપણું—અયોધ્યા સંબંધી ગોઠવણ—મરાઠાનો અંદર અંદર વિરોધ—સિંધિઆ ને હોદકર—વસાઈની સલાહ—સિંધિઆ તથા વરાડના રાજા સાથે લઢાઈ—જનરલ વેલ્સલી પુના ઉપર જાય છે—શત્રુની પાછળ પડે છે—મરાઠાની છાવણીનું વર્ણન—આસેઈનું યુદ્ધ—જનરલ લેક—અલિગઢ ઉપર હલ્લો—દિલ્હીનું યુદ્ધ—ફ્રેંચ લોક શરણે આવે છે—દિલ્હીના પાદશાહ શાહ આલમને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરે છે—લારવારીનું યુદ્ધ—સિંધિઆની સંદેહ ભરેલી વર્તણૂક—આગામ આગળ યુદ્ધ—ગ્વાલિયર હસ્તગત કરે છે—છેવટ સલાહ થાય છે.

ઇંગ્રેજે મૈસૂર જીતી લીધા પછી ખીજો મૂલક પણ મેળવ્યો. સિકંદરાબાદમાં ઇંગ્રેજનું એક સૈન્ય ઘણું વરસથી નિઝામને મદદ કરવાને રહેતું હતું તેનું ખરચ ખૂટણ નિઝામ આપતો. પરંતુ થોડા દહાડાથી તે ખરચની રકમ નિયમ સર નહિ પહોંચાડતાં વાપદા કરવા માંડ્યા હતા. આ ખરચ લેવાની કડાકૂટ નીકળી જાય, ને ખરચ નભવામાં કોઈ દહાડો અડચણ પડે નહિ એવા હેતુથી ગવર્નર જનરલે નિઝામ સાથે કરાર કર્યો કે સૈન્યના ખરચની રકમ બદલ એટલા રૂપિયાની ઊપજનો પ્રાંત અમારે સ્વાધીન કરો. નિઝામે આ કરાર અંગીકાર કરી પોતાને ટિપુના રાજ્યની વહેંચણીમાંથી જે પ્રાંત મળ્યો હતો તે ઇંગ્રેજને હવાલે કર્યો.

મ. સ. ૧૮૦૧.
નિઝામ સાથે નવા
કરાર. ૧૨ ખી અક-
બેનર.

કર્નાટકના નવાબનું રાજ્ય પણ ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યું. મહમદઅલીનો પાટવી પુત્ર ઓમદત અલઓમરા કર્નાટકમાં રાજ્ય કરતો હતો તે ઇંગ્રેજના આશ્રયથી ગાદી ઉપર ટકી રહ્યો હતો. તેણે હસ્તગત કર્યે. મૈસૂરમાં ટિપુ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે છેલ્લી લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં ઇંગ્રેજથી છાનો ને તેમની વિરુદ્ધ ટિપુની સાથે કાગળ પત્રનો બપહાર ચલાવ્યો હતો. આ પ્રપંચ પકડાઈ આવ્યો. વળી તેના રાજ્યમાં અતિરાય અંધેર આવ્યું હતું. અંતે કોર્ટ આફ ગયરેક્ટર તથા ઇંગ્લાંડની સરકારનો અભિપ્રાય ગવર્નર જનરલ તથા મદ્રાસના ગવર્નરના અભિપ્રાયને મળતો આવ્યાથી ડરાવ થયો કે નવાબમાં પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાની શક્તિ નથી, માટે તેની પાસેથી તે લેઈ લેવું. આ વિષે બધી ગોઠવણ થઈ ચૂકી ત્યાર પહેલાં નવાબ મરવા પડ્યો, તેથી એને કાને એ વાત નાંખવી નહિ એ ઠીક છે એવું સૌના વિચારમાં આવ્યું. તેના મૃત્યુ પછી તેના નામીયા પુત્રને ગાદી આપવા માંડી, તે એવા કરારથી કે સધળો રાજકારભાર ઇંગ્રેજના હસ્તક ચલાવવો જોઈએ, પરંતુ તેણે આવી સરતથી ગાદીએ બેસવાની ના કહી, તે ઉપરથી વૃદ્ધ મહમદઅલીનો એક બીજો પૌત્ર નામે અજીમદોલાને ગાદી આપી તેને ભારે વર્ષાસન બાંધી આવ્યું. હવે ઓંગ્લોલથી માંડીને કેપ કોમોરિન લગીનો દેરા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના તાબામાં આવ્યો.

આ સમયે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમાં મોટો મામલો ઊઠ્યો હતો, માટે તે ભાગ તરફ અમારે લક્ષ આપવું ઘટેછે. કેટલાક દહાડાથી એમાનશાહ નામે અફઘાનિસ્તાનનો પાદશાહ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો, તેને પોતાના દેરામાં કાંઈ ગડબડ ઊઠવાથી કાંઈ વાર લગી હિંદુસ્તાન ભણી આવવાનું બંધ રહ્યું હતું, પરંતુ હવણું હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરવાનો તેનો વિચાર નક્કી થયોછે એવું ગવર્નર જનરલને સ્પષ્ટ જણાયું. તે ઉપરથી ગવર્નર જનરલે પહેલી પાળ બાંધી તેનો મનોરથ ભંગ કરવાનું આદ્યું. તેણે ઇરાનના શાહેને સમજાવ્યો કે તમે અફઘાનિસ્તાન ઉપર હુમલો કરો. શાહે લોર્ડ મોર્નિંગટનની સૂચના માન્ય રાખ્યા ઉપરથી અફઘાન લોકનો સ્વારી કરવાનો ઉદ્દેશ કેવળ પડી ભાગ્યો.

અફઘાન લોક ચઢાઈ કરવાના છે એ વર્તમાન આવ્યા ઉપરથી સોડમાં

સંપેતરે જાણું. પાછલા પ્રકરણમાં અયોધ્યા વિષે સર જાન શોરે શી વ્યવસ્થા કરી હતી તે લખવામાં આવ્યું છે. વજીરઅલી જેને ગાદી બનાવવામાં (કાશીમાં) મળી હતી, પરંતુ જેને થોડા દિવસ પછી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો હતો તે અફઘાનના ચઢાવના સમાચાર સાંભળી આનંદ પામ્યો, ને તેણે પોતાનાથી બનતો શ્રમ કરી કેટલાક લોકોને ઉશ્કેર્યો, ને જેમાન શાહને સહાય કરવાને સામગ્રી કરી. વજીરઅલીની આવી નકારી વર્તણૂક છે એવું ગવર્નર જનરલના જાણવામાં આવ્યા ઉપરથી તેને કેલકત્તા પાસે દોહાડેકાણે રાખવાનો ફરાવ થયો. આ ફરાવ વજીરઅલીને જાણ થતાં વાંતજ તેણે અતિ ક્રોધાયમાન થઈને ચેરિ નામે રેસિડેન્ટ તથા ખીજાએ ઇંગ્રેજનો બુદ્ધિપૂર્વક અનાહુત ઘાત કર્યો. વજીરઅલીના આ અણચિંત્યા વિશ્વાસ-ઘાતથી કાશીમાં જેટલા ઇંગ્રેજ હતા તેટલા બધાનો નાશ થાત. પરંતુ તેના મિત્ર રૂઝવેલે શેખે બરાયલા માણસ ડેવિસ કરીને ન્યાયાધીશ ત્યાં રહેતો હતો ની બહાદુરી. તેના ધર ઉપર પ્રથમ ગયા, તેથી તેઓ ઊગરી ગયા. ઉશ્કેરાયલા માણસને આવતા જોઈ તે ન્યાયાધીશ પોતાના બધાં છોકરાં લઈને ઝેડે ચઢી ગયો ને પોતે દાદરને જોડે હાથમાં શિકાર કરવાનો બાલો ઝાલી ઊભો રહીને ઢાવણીમાંથી લશ્કર આવી પહોંચ્યું ત્યાં લગી પોતાનો બચાવ કર્યો. થોડીવાર લઢ્યા પછી વજીરઅલી નાશી ગયો, પરંતુ તેને પકડી કેદ કર્યો ને તેને જન્મ પર્વત કારાગૃહમાં રાખ્યો.

અયોધ્યામાં જે નવાબ રાજ્ય કરતો હતો તેણે થોડા દહાડા થયાં રાજ-પાટ છોડવાની ઇચ્છા જણાવી હતી, તેની પાસેથી તેનો કેટ-લોક પ્રાંત ઇંગ્રેજે માગી લીધો. આ પ્રાંત અયોધ્યાની પશ્ચિમે હતો, અને અહિં કેટલોક ખીજા પ્રાંત ઇંગ્રેજને મળેલો હતો.

આ વ્યવસ્થાથી અયોધ્યાના રાજ્યને નિર્ભયતા મળી, કારણ કે આથી તેની અને પરરાજ્યની વચ્ચે ઇંગ્રેજના તાબાનો મૂલક આવ્યો. નવાબ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે મિત્રાચારી થઈ એવો કરાર થયો કે ઇંગ્રેજે દેશમાંના તથા પરદેશના સર્વ રાત્રીથી નવાબનું રક્ષણ કરવું, ને નવાબે પોતાના રાજ્યમાં પ્રજાનું હિત થાય એવી રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવવો.

હવે આખા હિંદુસ્તાનમાં સંપ જંપ આપ્યો ; પરંતુ તે ઝાઝી વાર ટક્યો ન-

હિ. હવણું ઇંગ્રેજ ને મરાઠા વચ્ચે વૈર ઉત્પન્ન થયું. જેમ પેશ્વા આગલા વારામાં પોતાના છત્રપતિની સઘળી રાજ્ય સત્તા લેઈ પડ્યા હતા, તેમ પેશ્વાનું બધું કાબુ હવણું બે પ્રમુખ મરાઠા સરદાર બથાવી બેઠા હતા. તેમનાં નામ સિંધિઆ તથા હોલ્કર હતાં આ બે સરદારો વચ્ચે હવણું વઢવાઢ ચાલતી હતી. હોલ્કરે સિંધિઆ તથા પેશ્વા સામે રાજ્ય પકડ્યાં હતાં. તેમાં હોલ્કર વિજયી થયો, ને બાપડા નિર્બળ પેશ્વાને પોતાની રાજધાનીનું નગર જે પુના ત્યાંથી નાશી ઇંગ્રેજને આશ્રયે જઈ રહેવું પડ્યું. પેશ્વા તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે કોલ કરાર થયા, તેમાં એવું હતું કે ઇંગ્રેજે પેશ્વાને સહાય કરવી, ને પેશ્વાએ પુનામાં ઇંગ્રેજની છાવણી ધાલવા દેવી ને ત્યાં સૈન્ય રહે તેનું ખર્ચ પૂરું પાડવું; તેના દરબારમાં ખીજા યુરોપીઅન લોક આવી રહેલા હતા તેમને વિદાય કરવા, ને તે સમયે ઇંગ્રેજના હસ્તકમાં સ્થિત તથા મુંબઈ થડમાંના ખીજાં કેટલાંક ગામ હતાં તે ઉપરથી દાવો ઊઠાવવો. સન ૧૮૦૨ માં વસાઈ ગામમાં આ સંધિપત્ર ઉપર સહીઓ થઈ.

સિંધિઆ તથા હોલ્કર વચ્ચે લડાઈ. ૨૫ મી ડિસેમ્બર ૧૮૦૨.

વસાઈનું તહનાયું. ૩૧ મી ડિસેમ્બર.

આ સંધિ થયાથી ઇંગ્રેજ તથા સિંધિઆ વચ્ચે ચક્રમક ઝઘો. સિંધિઆની સેનામાં થોડાક ફ્રેન્ચને અધિકારી ઠરાવ્યા હતા તેમણે યુદ્ધ કળામાં સેનાને એટલી બધી પાવરધી કરી હતી કે કોઈ દેશી રાજ્યમાં અત્યાર લગી એવી પ્રવીણ સેના બની નહોતી. પેશ્વાને તેની રાજધાનીમાં પાછો આણવાને ઇંગ્રેજનું સૈન્ય મહારાષ્ટ્ર સમીપ આવતું હતું. અયોધ્યાના રાજ્યમાં હવણું જે પ્રાંત મળ્યો હતો તે પ્રાંતમાં જનરલ લેકના હાથ નીચે સૈન્ય હતું. તે અધિકારી ઉત્તર બાણીથી મરાઠા ઉપર હુમલો કરવાને તત્પર હતો, અને જનરલ વેલ્સલી એક સૈન્ય લઈ ખેસર તથા હૈદરાબાદથી આવતો હતો. હોલ્કરે જાણ્યું કે આ બંધાને પહોંચી વળવા જેટલું મારામાં સામર્થ્ય નથી, તેથી તે નાશી ગયો હતો. હોલ્કરના પક્ષના લોકે પુના હાંટવાનો ડર ધાલ્યો હતો, માટે પુનાનું રક્ષણ કરવાને વેલ્સલી ઝટપટ ત્યાં ગયો, ને તેણે પેશ્વાને તેની આગલી રાજધાનીમાં પુનઃ ગાદી પર સ્થાપન કર્યો.

પેશ્વાને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. ૩૧ મી મે ૧૮૦૩.

સિંધિઆને આ વેળા ઇંગ્રેજ સાથે રનેહ બાંધવાનું પૂછવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ તે અથાપિ એકે પક્ષ નહિ પકડતાં ન્યારો રહ્યો. આ વેળા તેનું

સૈન્ય નિત્રામના રાજ્યની સરહદ ઉપર હતું. રાધોબા નામે વસાડનો ખીજો

સિંધિઆ એને પ્રમળ મરાઠા સરદાર જેના મનમાં વસાઈની સિંધ થયાથી માહું
વસાડના રાજા સાથે લાગ્યું હતું તેના બેગા મળવાની સિંધિઆની વૃત્તિ હતી. માટે
મદાદ.

સિંધિઆએ ઇંગ્રિજને આગ્ર આવળા ઉત્તર વાળવામાં દહાડા
કાઢ્યા, પરંતુ તેને છેલ્લે ચોખ્ખો ઉત્તર આપવો પડ્યો કે વસાઈમાં થયેલી સિંધિ
અમારે માન્ય નથી ને રેનેહ બાંધવો નથી. સિંધિઆ તથા રાધોબાનાં સૈન્ય
નિત્રામની રાજધાની જે હૈદરાબાદ તે બણી ચાલ્યાં. જનરલ વેલ્સલીએ
પુનેથી નીકળીને અહમદનગર નામે સિંધિઆ તાબાનો એક કિલ્લો હસ્તગત કર્યો.
પછી તે સંપીલા સરદારના સૈન્ય પાછળ પડ્યો, ને તેમને હૈદરાબાદ જતાં આંતરી
પાછાં ફરવાની જરૂર પાડી.

સર્વેશ્વર માસના આશરે વચગાળામાં બંને પક્ષનાં સૈન્ય એક ખીજથી
દલો કરવાની થોડે અંતરે આવી પહોંચ્યાં. ઇંગ્રિજની ફાજના સરદારે
કનલ વેલ્સલીની નિત્રામના લશ્કરના અધિકારી સ્ટીવન્સન સાથે રાત્ર ઉપર
ગોઠવણ. હુમલો કરવાની ગોઠવણ કરી તે એવી કે સ્ટીવન્સને થોડાક
હંગરા ફરી વળીને શત્રુની છાવણીની પશ્ચિમે જવું, ને તેણે પોતે પૂર્વ બણી જવું,
ને ત્રીજે દિવસે એકઠા મળીને રાત્રની સાથે યુદ્ધ કરવું. આ રીતે જીતા પડ્યા
પછી જનરલ વેલ્સલીના સાંભળવામાં આવ્યું કે સિંધિઆનું પાયદળ કેટલા કરીને
એક નાની નદી થડમાં વહેતી હતી તેના કાંઠાઉપર છેક પાસે છાવણી નાંખી પડ્યું-
છે. તેમના ઉપર એકદમ હુમલો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે સ્ટીવન્સન
સાહેબ ઉપર કાસદ સાથે લખી મોકલ્યું કે તમારે જેમ બંને તેમ સત્વર પાછું
આવવું. પછી તેણે પોતાની પાયગાને સાથે લઈને રાત્ર ઉપર હજાં કરી.

થોડેક દૂર ઘોડા ચલાવ્યા પછી તે એક ટેકરા ઉપર આવી પહોંચ્યો. પાયગા,
પાયદળ, તોપખાનું, ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ સેના સાથે રાત્રને કેટલા
મરાઠાના લશ્કર- નદીને સામે તીરે છાવણી નાંખી પડેલા દીઠા. તેમની
ની છાવણી. પાછળ જીઆ કરીને એક નાળું વહેતું હતું તે આસેઈગામ આગળ કેટલાને
મળતું હતું. તેણે રાત્રની સકળ સેના નીચે પથરાયલી દીઠી. તેમની અંશી તોપો
એ સાંકડી નદીના સંરક્ષણ અર્થે ગોઠવવામાં આવી હતી. તેની પાછલ ૫૦૦૦૦
કસાયલા ધોક્કા ઊભા હતા. ત્યાં તંબુનો તો તાગ નહોતો, ને તે કેટલાક
ગાંઠ ફરતા મેદાનને આશ્વાદન કરતા જણાતા હતા. આ પુષ્કળ દળમાંના લો-

કનો સોરખકોર એ ટેકરા લગી સંભળાતો હતો. લશ્કરમાં સર્વ પ્રકારના ધંધા-યું ને વેપારી લોક હતા તેઓ પોતાના શહેરમાં હોય ને ધંધો વેપાર કરે તે પ્રમાણે ધાવણીમાં પોતાનો ધંધો વેપાર કરતા હતા.

હંગ્રેજ લોકનું પાયદળ હવે આવી પહોંચ્યું હતું. વેધસલી સાહેબે સઘળી વ્યવસ્થા કરી હતી. મરાઠાની ફોજ પુષ્કળ હતી, પણ તે એ-
 કી વારે યુદ્ધમાં ગૂંથાય, માટે તેના સન્મુખ હંગ્રેજ આલ્યા. આસેઈની લ-
 આગળ જતાં તેઓ પોતાને જમણે પાસે મરાઠા કુટ્ટા નદીમાં ઢાઢ. ર૩ મી સેપ્ટે-
 ને ઢેકાણે જુઆનો વહેણો મળતો હતો તે ઢેકાણે થડમાં પાણીનો ઊતાર હતો બર, ૧૮૦૩.
 ત્યાંથી ઊતરી પેલપાર જવાની આગ્રા થઈ. તેઓ આ નદી ઊતરી તેની ખરા-
 બાવાળી બેખડો ઉપર ચઢ્યા, તેટલામાં તેમના ઉપર શત્રુએ તોપોના ગોળાનો
 શેળ વર્ષાવ્યો. પેલ પાર પહોંચ્યા પછી તેઓ ગોઠવાઈ ઊભા રહ્યા, તે એવી રીતે
 કે તેમનું પાયદળ આગળ ને સ્વાર પાછળ રાખ્યા. આ જોઈને શત્રુઓએ
 પણ સત્વર મોરચા ફેરવ્યા. તેમને ડાબે પડખે આસેઈ રહ્યું, ને જમણે પડખે
 કુટ્ટા નદી રહી. પછી ને જગ્યાએ હંગ્રેજની શૂરવીર યોગી ગોઠવાઈને ઊભી
 રહી હતી તે જગ્યા ઉપર તેમની તોપોનો સપાટો ચાલ્યો. હવે વિલંબ કરવા-
 નો સમય નહોતો. શત્રુની તોપો દશગણી વધારે હતી, માટે તેમની સાથે
 વેગળે રહી લઢવામાં જીતીએ એવું નથી એમ સમજીને હંગ્રેજના પાયદ-
 લને આગ્રા કરવામાં આવી કે શત્રુની તોપો પડાવી લેવી. શત્રુની તોપોથી હંગ્રેજ-
 ની હાર તૂટી, એટલે મરાઠાના ધોડે સ્વારોએ હલ્લો કરી તેમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્ર-
 યત્ન કર્યો, પરંતુ તેમને હંગ્રેજની પાયગાએ પાછા હઠાવ્યા. આસેઈ આગળ
 પણ ઘરણુ ઝઘડો મચ્યો હતો. હકમ સમજવામાં બૂલ થયાથી હંગ્રેજના મા-
 લુસોએ તે ગામ ઉપર હૂમલો કર્યો. આ યુદ્ધમાં શત્રુનો પરાભવ થયો. શ-
 ત્રુના માણસ નાહાં, ને ધોડેસ્વાર આગળ આલ્યા. ધોડા ને સ્વાર ખંનેનો
 મરો થયો. હંગ્રેજના દૃઢ ને શૂરવીર સૈન્ય આગળ બિનકવાયતી મરાઠા લોકનું
 કાંઈ આદ્યું નહિ. તેઓએ ફરી ને એકજવાર ધૈર્ય પકડ્યું; ને જોઓને મરેલા
 જાણ્યા હતા તેઓ ઊઠી લઢવા લાગ્યા, પરંતુ હંગ્રેજના સ્વારોએ તેમને પાછા
 હઠાવ્યા. સકળ મરાઠા સૈન્ય નાસવા માંડ્યું, અને હંગ્રેજને એક મહા તેજસ્વી
 વિજય પ્રાપ્ત થયો.

અહિંઆ વર્તમાન બન્યા તેવામાં જનરલ લેક ધિલી ગયો હતો. વાઢમાં જતાં

તેણે આલિગઢનો કિલ્લો લીધો. અહિં લઢાઈ થઈ તેનો પરિણામ એ થયો
 આલિગઢનો કિ- કે સિંધિઆની આકરીમાં પરન નામે એક ફ્રેંચ સેનાપતિ હતો
 જો સર કર્યો. ૪ તેણે ઘણા દિવસથી સિંધિઆનો પક્ષ પકડેલો તે છોડી દીધો.
 થી સપ્ટેમ્બર.

મરાઠા લોકે દિલ્લી પાસે એક નિર્ભય સ્થળ જોઈને ત્યાં છાવણી નાંખી હતી,
 તેની બે બાજુમાં કળણ ક્રીમ્સડની ધરતી હતી, ને જ્યાં ટેકરા
 દિલ્લીની લઢાઈ. ઉપર તેમનો પગલ હતો, તેના રક્ષણ અર્થે આશરે એકસો તોપો
 ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર. ગોઠવી હતી. એ મરાઠાનું સૈન્ય ઊતરવું હતું ત્યાંથી દૃષ્ટિએ
 પડે એટલે અંતરે ઇંગ્રેજ લોકનું સૈન્ય આઠ દસ કોશની મજલ કરી આવી
 પહોંચ્યું. ઇંગ્રેજ લોકનું સૈન્ય થાક્યું હતું, તથાપિ જનરલ લેક સાહેબે શત્રુ ઉપર
 તુરત હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્રેજના સૈન્યના ઘોડેસ્વારો મોખરે હતા
 તેમણે ખીંને નાશી જવાનો ઢોંગ કર્યો, એટલે શત્રુ આપણને સહજ જય મળશે
 એમ સમજી ટેકરા ઉપરથી ઊતરી ધાયા ધાયા જંગલી જટ પેડે પાછળ પડ્યા.
 ઘોડેસ્વારોએ પાયદળ સુધી જઈ પહોંચતા લગી દોડ્યા કર્યું. પાયદળ પાસે આ-
 વી પહોંચતાં જ સ્વાશેએ જમણી ને ડાબી બાજુએ ખસી જઈને પાયદળને
 માર્ગ આપ્યો. પાળાએ મરાઠા પાછળ પડીને તેમની તોપોને જઈ અડ્યા ત્યાં-
 લગી તેમને નસાડ્યા પછી તેમણે એક પડએ થઈ જઈને ઘોડેસ્વારોને હારેલા
 શત્રુનો કેડો લેવા દીધો.

આ લઢાઈ થયા પછી ઘણા ફ્રેંચ ઇંગ્રેજને શરણ થયા, ને શત્રુની છાવણીમાં
 કોઈ નામાંકિત ફ્રેંચ અધિકારી રહ્યો નહિ. તેણે કરીને લઢાઈ લડનાર મરાઠા
 એકલા રહ્યા તેમની પાસેથી દિલ્લી શહેર લીધું.

દિલ્લી ઇંગ્રેજને સ્વાધીન આવતાં બાપડો વૃદ્ધ શાહઆલમ પાદશાહ જેણે
 ફ્રેંચલોકનું શર- કેટલાંક વરસ ઉપર બંગાળામાં મોટો બય ધાવ્યો હતો તેને
 થયું, અને શાહ કારાગૃહના દુઃખથી મુક્ત કર્યો. આ પાદશાહ ખંદીઆનામાં
 આલમનો ધૃદકારો. જેઓને વશ પડ્યો હતો તેમણે અનુક્રમે તેની બહુ માઠી વલ
 કરી હતી ; અર્ધો જૂએ માર્યો હતો, ને અંતે તેનાં નેત્ર કાઢી લીધાં હતાં.

જનરલ લેક પછી આગ્રે ગયો ને તે હસ્તગત કર્યું. પરંતુ ખીજું સૈન્ય
 ‘દક્ષિણનું અનિત્ય લશ્કર’ એ ઉપનામ ધારણ કરીને દિલ્લી તરફ આવતું

હું તેની સાથે લઠાઈમાં ભીડવાને લોક સાહેબ તત્કાળ પાછો આવ્યો. તે રાત્રના સૈન્ય સમીપ આવી પહોંચ્યો, એટલે દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ મેળ-
 વવાને એટલો બધો અધીરો થઈ ગયો કે પોતે ઘોડે સ્વારો સાથે
 આગળ આવ્યો, ને પાયદળના લોકને આગ્રા કરી કે તમે પાછળ
 આવતા થાઓ. લારવારી નામે ગામ પાસે લોક સાહેબનો અને મરાઠા સૈન્ય-
 નો મુકાબલો થયો, ત્યાં બંને પક્ષના સ્વારો વચ્ચે અચ્છો ઝઘડો મચ્યો. ઇંગ્રેજના
 સ્વારો પાસે પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ રાત્ર પાછાં પગલાં ભરતા જણાયા, માટે
 જનરલ લોકે પોતાની સાથે યોડ સ્વારો હતા તેમને કહ્યું કે આપણે કીકીઆરી
 કરો. આ કીકીઆરીમાં મોતના મુખમાં અંપલાવા જવા જેવું છે એવું
 સ્વારોને નક્કી લાગ્યું, પરંતુ તેમણે આત્મા તત્કાળ શિરપર ચઢાવી. રણશિંગાનો
 નાદ સાંભળી તથા સ્વધર્મ વિચારીને શૂરા સ્વારો આગળ આવ્યા. રાત્રએ
 ગોળીનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો તે મધ્યે થઈ તેમના ઉપર ધાયા, ને રાત્રના
 હજારો લોક સામે મહા શૂરવીરપણાથી લડ્યા, પરંતુ અંતે જય માળ્યો
 નહિ, ને થોડીવાર તેમને પાછું ફરવું પડ્યું. પાછળ રહેલી ફોજ
 આવી પહોંચી, એટલે મરાઠાએ કહાણું કે અમને અ-
 મારી તોપો મૂકી રણસંગ્રામમાંથી જવાદો, તો અમે તેમ કરવા તૈયાર
 છીએ. માણસની હાણુ થતી ગિગારવા સાર તથા થાકી ગયેલી સેનાને
 વિશ્રાંતિ આપવા સાર લોક સાહેબના મનમાં ધણી જાગૃતિ હતી, તેથી
 મરાઠાનું માગવું સ્વીકારવાને તેણે હા કહી, ને એ ધડી વિચાર કરવાની
 તેમને મહેતલ આપી. એ ધડી વીતી ગઈ, પરંતુ મરાઠાનો મંદેસો આવ્યો
 નહિ; તેમ તેમના પાછા ફરવાનાં કાંઈ ચિન્હ જણાયાં નહિ. તેથી અરે-
 અરે યુદ્ધ ચાલુ થયું. ઇંગ્રેજના પાયદળની એક ટોળી આગળ થઈ, ને પ્રથમ
 ગોળીઓ પડતી તે મધ્યે આવી ગભી રહી. તેમાંના કેટલાંક માણસ પાછળ
 રહેવા લાગ્યાં. છોતેરમી પલટણના બધાં માણસ અને પારમી તથા સોળમી
 દેશી પલટણોનાં કેટલાંક માણસ રાત્રના ગોળ તથા ગોળીઓના મારમાં થઈ
 શૂર વીરતાથી આગળ ચાલવાને તથા મરાઠા સ્વારો હુમલો કરે તેમને પાછા
 હઠાવવાને એકલાં હતાં. આ શૂરવીર યોદ્ધાઓએ શૌર્યથી યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ
 તેઓને એકલાં ને નોંધારાં પાડ્યાં, માટે તેમને મદદનો ખપ હતો. ઘોડેસ્વારોને
 મોખરે આવવાની આગ્રા કરી સ્વારો બાજુમાં થઈ આગળ નીકળ્યા,

તેવારે તેમણે છોતરમી પલટણમાંથી ધન્ય છે, ભણી કરી છે, એવા વખાણના બોલ સાંભળ્યા પછી તેમણે મરાઠા ઉપર તૂટી પડીને તેમનો પરાભવ કરી તેમને નસાડ્યા. પછી ઇંગ્રેજના સૈન્યની મોખરાની બધી ટોળી આવી, જનરલસાહેબ તેમની આગળ થયો, ને તેનો ઘોડો ગોળી વાગવાથી મુઝ્યો. ને તે ખીન્ને ઘોડે સ્વાર થવાનું કરતો હતો, તેવામાં તેની બાજુમાં તેનો પુત્ર મરાયો. પરંતુ તેના સિપાઈઓની લાંબી હારનીહાર આગળ ચાલી જતી, મોટે તેનાથી ખેદ કરવા કિંવા પુત્રની સંભાળ લેવાને ઊભા રહેવાયું નહિ. મરાઠા અને ઇંગ્રેજને એક એકને ભેટી જઠને બાથ-બાથ આવી ગયા. મરાઠા મરણીઆ થઈ લઢ્યા. તેમની બધી તોપો ઇંગ્રેજે લીધી ત્યાંલગી તેઓ લઢતા બંધ પડ્યા નહિ. તેઓ રણસંગ્રામમાંથી ખસ્યા નહિ, પરંતુ છેલ્લે તેમને પાછા હઠવું પડ્યું. આ લઢાઈ પછી સિંધિઆનું સૈન્ય માન કહેવાનું રહ્યું હતું.

દક્ષિણમાં જનરલ વેલ્સલીએ આસેઈ આગળ જય મેળવીને ચપળ-તાથી તથા ઝડપથી રાત્ર સામે સપાટા ચલાવ્યા. સિંધિઆ પોતાને સલાહ કરવાની ઇચ્છા છે એવો પ્રત્યક્ષ કરવા લાગ્યો. વરાડના રાજાએ અદ્યાપિ લઢાઈ છોડી દીધી નહોતી. અને સિંધિઆ પણ કુમક આવી પહોંચવા સારું સંધિને બહાને વિ-લંબ કરતો હતો. વેલ્સલી સાહેબ સત્વર આગળ ચાલ્યો ગયો ને વરાડ પ્રાંત-માં આગામી આગળ રાજાના સૈન્યની લગભગ આવી પહોંચ્યો. આ સૈન્ય ભેગું થોડું સિંધિઆનું માણસ પણ હતું. આ વેળા છેક અસૂર થઈ જઠને ભાગ્યે એક ઘડી દિવસ હતો, પરંતુ એટલી વારમાં તેણે રાત્રને હરાવવાને આદ્યું. ઇંગ્રેજનેએ એકાએક યુદ્ધનો આરંભ કર્યો. ઇંગ્રેજના પાયદળના મોં આગળ રાત્રજી કાંઈ ચાલ્યું નહિ. આસેઈમાં કાળા લોકે યુદ્ધ કર્યું હતું તેમાંના થોડાક ઋતુની તોપોના મારથી અરભડ્યા, પરંતુ તેઓ ધીરજ પકડી ખીજ હામ રાખી તનમનથી લઢતા હતા તેમ લઢ્યા. રાત્રે ચંદ્રમા ઊગતામાં મરાઠાએ ચડીચોટ પાછા વળી નાસવા માંડ્યું, ને ઇંગ્રેજના સ્વારો ઘણા ગાઉ લગી તેમની પાછળ પડ્યા.

આગામી લ-
ઢાઈ. ૨૭ મી ન-
વેમ્બર.

આટલું થયા છતાં શત્રુ ટકાવ કરી રહ્યા. આગામિ આગળ યુદ્ધ થયા પછી જિંઆ જિંઆ પહાડ ને બચકર કોતરોમાં વિકટ મોર્ગે થઈ
 ૦વાલિઆરના ધિંગાગઢ ઉપર ઇંગ્રેજે જઈને તે હસ્તગત કર્યો. ગ્વાલિઆર જી. પુ. ૧૫ મી ડીસેમ્બર.
 આ કિલ્લા ઉપર એક રજપૂત સરદાર હતો તેણે મોટી બહાદુરી કરી, પરંતુ તેના હાથ તળેનાં માણસો તેનું દૃષ્ટાંત નહિ લેતાં રોઈ ઊઠ્યાં, તેણે કરીને એવો બળવાન ગઢ લેતાં જોટલી માથાફૂટ પડે તે નહિ પડતાં સહેલાઈથી હસ્તગત થયો.

ઇંગ્રેજેને હાથ ગ્વાલિઆરગઢ આંબ્યા પછી વરાડના રાજાએ તેમની સાથે સંધિ કરવાનું માર્યું તે વાત ઇંગ્રેજે એવા સરતથી સ્વીકારી કે વરાડના રાજા સાથે સંધિ. ૩૦ મી ડીસેમ્બર.
 રાજાએ કેટક પ્રાંત ઇંગ્રેજને આપ્યો, તથા તેની આકરીમાં જે યૂરોપીઆન લોક હતા તેમને કાઢી મૂકવા. આ લઠાઈ આવી તેમાં ઠેઠ લગી નિઝામ ઇંગ્રેજ જોડે રનેહ ને વિશ્વાસ રાખી વર્ચો હતો તેને પણ વરાડના રાજા પાસેથી કેટલોક પ્રાંત અપાવ્યો.

સિંધિઆ પણ ઇંગ્રેજને નમ્યો. ગંગા યમુના નદીઓની વચેનો જે પ્રદેશ થોડા કાળ ઉપર ફ્રેંચ અધિકારીઓના હસ્તક હતો તે તેણે ઇંગ્રેજને આપ્યો, અને કહ્યું કે ઇંગ્રેજ સરકાર તથા તેમના સિંધિઆ સાથે સંધિ. ૩૦ મી ડીસેમ્બર.
 રનેહી રાજા જે નિઝામ, ગાયકવાડ તથા પેષ્વા, તેઓની સાથે હવે અમારે રાઠ વઢવાઢ રાખવી નહિ, અને અમારા તથા પેષ્વા વચે વાંધો પડે, તો તેની પંચાત ઇંગ્રેજ સરકાર પાસે કરાવવી એવું તેની પાસે માન્ય કરાવ્યું. આ રીતે મરાઠાના વિગ્રહનો છેડો આવ્યો. એ વિગ્રહ માત્ર પાંચ માસ આવ્યો હતો, પરંતુ તે ટૂંકી મુદતમાં અનેક ઉગ્ર યુદ્ધ થયાં હતાં, અને ઇંગ્લાન્ડની યુદ્ધટીપમાં ધણા વિજયનો ઉમેરો થયો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

મરાઠા સાથે બીજી વારની લડાઈ.

૪૦ સ. ૧૮૦૪ થી ૧૮૦૬ સુધી.

આ લડાઈની અંદર હોલ્કરની સંભવ આણુવા જોગ વર્તણુક—
તેનો ઉદ્ધતાઈ ભરેલો જનરલ લેક ઉપરનો પત્ર—જનરલ લેક સાહેબનું
સૈન્ય ચાલવા માંડેછે ને હોલ્કરની પાછળ જાયછે—ઈંગ્રેજની સેનાનું
પાછું આવવું—કર્નલ મોન્સનનું મોટી વિપત્તિથી પાછું પ્રવું—દિલ્હીનું
સંરક્ષણ—ઈંગ્રેજના સૈન્યની બે ટૂકડીઓ થઈ હોલ્કરનો કેડો લેછે—
ઈંગ્રેજના સ્વારો પ્રકાબાદ પાસે તેનો પરાભવ કરેછે—દીગમાંનું પાય-
દળ—પશ્ચિમમાં અનુકૂળ કૃત્ય—દીગનો કિલ્લો લીધો—ભરતપુરને ઘેરો
ધાલ્યો—પ્રત્યેક હુમલો વ્યર્થ ગયો—અમીરખાન—ભરતપુરનો રાજા
નમી વશ થાયછે—હોલ્કર તથા સિંધિઆ વચ્ચે મિત્રાચારી—માકિર્વસ
કોર્નવાલિસ હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવેછે—તેનું મૃત્યુ—સર જ્યોર્જ આર્લો
ગવર્નર જનરલની પદવિ પામેછે—સિંધિઆ સાથે તાજા કોલકરાર—
હોલ્કર પંજાબ સટકી જાયછે—તેને પકડવા પાછળ પડેછે—તેની સાથે
સલાહ સંપ—ઈંગ્રેજ લોક પોતાના સ્નેહી રાજાને તજ દેછે.

મરાઠા ભણીનાં ભય ને ચિંતા અદ્યાપિ કેવળ મટ્યાં નહોતાં. જે લડાઈનો
હવણાં છેડો આપ્યો તે ચાલતી હતી, તેવામાં હોલ્કરની વર્તણુક ખુલ્લું સંદેહ
પડવા લાગી હતી. સિંધિઆ તથા વરાડના રાજાને સહાય આપવાની પ્રથમ
તેની વૃત્તિ જણાઈ, પરંતુ તેણે પોતાનું મન બાગી નાંખ્યું. ઉપરા ઉપર ઈંગ્રેજનો
વિજય થતો જોઈને તે આભો થઈ ગયો, ને સિંધિઆ તથા વરાડના રાજાનો
પરાભવ થયો ત્યાં લગી તેણે હાલ ચાલ કરી નહિ. પછી તેના મનોરથ જણાઈ
આપ્યા. તેણે ઘણા દેશી રાજાઓને કાગળ પત્ર લખી ઈંગ્રેજ સામે હથિઆર
પકડવાને ઉચ્કેર્યા, ને જે દેશી રાજા ઈંગ્રેજના સ્નેહી હતા તેમના રાજ્યમાં હાંટ-
કાટ કરવા માંડી.

હોદ્દરનાં આવાં કૃત્યને માટે તેને ધમકી દીધા વિના રહેવાયું નહિ, તેથી જનરલ લેક સાહેબે તેને લખી જણાવ્યું કે તમારી અયોગ્ય હોદ્દરની અ- વર્તણુક અમે સહન કરવાના નથી, માટે તમે સમજીને આ- પમાન ભરેલી વર્ત- લખો, ને વળી લખ્યું કે ઇંગ્રેજ સરકારની સરહદ ઉપર તમે છુંડે. હૂંચારૂ લશ્કર રાખ્યું છે તે બોલાવી લો. હોદ્દરે આ પત્રનો ઉત્તર અતિ ગર્વિષ્ટ- પણાથી એવો લખી જણાવ્યો કે ઇંગ્રેજ સરકાર તેને કેટલાક સંપત્તિવાન પ્રાંત આપે તો તેમની સાથે સંપ કરવા તેની ઇચ્છા છે, ને દેશી રાજાઓ યોધ આપે તો તેમના પ્રાંતમાં હૂંટ ફાટ કરવી તે બંધ પાડે, અને સિંધિઆ સાથે હવણાં જે સંધિ કરવામાં આવી હતી તે સંધિ કરવાનું તેણે માગ્યું.

હોદ્દરનો આ ઉત્તર હાથે કરી લઢાઈ માગી લેવા સરખો હતો. જનરલ લેક પોતાનું સૈન્ય લેઈ લઢાઈ કરવા તરત ચાલ્યો ને કર્નલ મેરે હોદ્દરની પાછળ ગૂજરાતમાં હતો તેને ઉજ્જયિની ઉપર આવવાનું લખ્યું. પછે જેપુરનો રાજા ઇંગ્રેજનો રનેછી હતો તેના દેશ મધ્યે હૂંટ કરવામાં હોદ્દર આ વેળા ગૂંથાયો હતો. માટે જનરલ લેક સાહેબે પોતાના રનેછી રાજાનું રક્ષણ કરવાને કર્નલ મોન્સનને એક ટૂકડી આપી મોકલ્યો. ઇંગ્રેજની કુમક આવી સાંભળી હોદ્દર દક્ષિણમાં જતો રહ્યો. ઇંગ્રેજ લોક ટૉંક રામપુરાનો કિલ્લો હ- સ્તગત કરીને હોદ્દર પાછળ પડ્યા. પરંતુ હોદ્દર એવી ઝડપબંધ નાહો કે તેની પાછળ પડનારા તેને પહોંચી શક્યા નહિ. માર્ગના થાકથી ને અધૂરામાં પૂરું અજાણ્યાથી લેક સાહેબની સાથેના સૈન્યને બહુ વિપત્તિ પડી, તેથી જન- રલ લેકે વિચાર્યું કે હોદ્દરને રેહમાં રાખવાને કર્નલ મોન્સનની ટૂકડી સ- મર્થ છે. માણસ ને આપણે અહિં રહ્યા તો આપણા માણસનો પૂરો મરો થશે એમ ધારી તે ખાનપુર તરફ ચાલ્યો. પરંતુ તેના સૈન્યના લોકના દુઃખમાં વધારો થઈ તેમના પહેલાં કરતાં સહસ્ત્ર ઘણા ભોગ મળ્યા: વાટમાં તેમને મહા જહા વિપત્તિ પડી. આખો દહાડો લાહે જ્યો પવન વાતો હતો ને અથાગ તાપ પડતો હતો, તેણે કરીને તરપ ને થાકના માર્ધા માર્ગમાં સેંકડો માણસના પ્રાણ ગયા.

આણીગમ કાંઈ ઘોડે સ્વારો રાત્રીની એક ટોળી ઉપર હૂમલો કરવામાં જય મેળવી કર્નલ મોન્સનના સૈન્યને આવી મળ્યા હતા. કેટલાક કા- ઇંગ્રેજને ઘોડો જાલોક એક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતા હતા તેના અધિકારીએ એ નય મળેલું.

કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કરવાને વચન આપ્યું તે ઉપરથી લઢાઈ બંધ રહી હતી. અમીરખાન નામે એક સરદાર (સંધિઆની આકરીમાં હતો તેણે વિશ્વાસઘાતથી એ કાળા લોક ઉપર હુમલો કર્યો, પરંતુ અંતે ‘ધર્મે જય ને પાપે ક્ષય,’ એ ઉખાણા પ્રમાણે અમીરખાનનો થોડોક ગોરાલોકે પરાભવ કર્યો.

લોર્ડ લેક સાહેબ પાછો જતો તેવારે કર્નલ મોન્સન દક્ષિણ ભણીથી કર્નલ કર્નલ મોન્સનનું મરે આવતો હતો તેને જઈ મળવાને તે દિશામાં આહ્વાન ગયો. અગાડી વપડું. પરંતુ તે જેમ જેમ આગળ ચાલતો ગયો તેમ તેમ તેના માણસોને અબ પાણી મળતાં બહુ અડચણ પડવા લાગી. તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે કર્નલ મરે પાછો ફર્યો છે અને તેને એવું લાગ્યું કે હોલ્કરમાં રાત્ર ઉપર ચઢી આવવા જેટલું સામર્થ્ય અથવા દમ નથી, માટે તેણે પાછાં આવવાનો નિશ્ચય કર્યો, ને કર્નલ હયુકનના હાથ નીચે તેની છાવણીમાં કાળા લોકનો એક રસાલો મુંકીને તેને ફર્મીબુંદ કે ઘડી દોઢ ઘડીમાં ઉપડી મારી પાછળ આવવું ને રાત્ર શું કરે કારવે છે તેના સમાચાર મોકલવા. આવી ગોઠવણ કરીને તે હોલ્કરને પૂઠ કરી આહ્વાન. તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું તે માત્ર વિચારમાં ચૂક પડવાથી, નહિતો તે એવું કામ કરે નહિ; કારણ કે કર્નલ મોન્સન શરવીર ને પાકો યોદ્ધો હતો.

મરાઠા આગળ સૈન્યને પાછા ફરવામાં કેવી મોટી આપત્તિ પડે છે એ વાત કર્નલ મોન્સન અમે આગળ જણાવી ગયા છાએ. કર્નલ મોન્સન પાછો ફર્યો એ વાત રાત્રને જાણ થતાં વાંતજ તેઓ પૂડે દોડ્યા ને હયુકનના તાબામાં જે ઘોડેરવાર પાછળ રાખ્યા હતા તેમના ઉપર તેમણે હુમલો કર્યો. પછી તેઓ બાકીની ટૂંકડી જે કોટા તથા નીમચ વચેની મુકુંદરા નામની વસમી નેજ સુધી પહોંચી હતી તેની પાછળ પડ્યા. અહિં તેઓએ પાછા જતાં ધાણું કરી ચારે ગમથી સૈન્ય ઉપર હુમલો કર્યો, પરંતુ ઇંગ્રેજની નાની ટોળીએ હલતા રાખી રાત્રને હરાવ્યા. કર્નલ મોન્સને પાછાં ફરી પ્રથમ મુકુંદરા ઘાટલગી જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, પરંતુ તેને બચ લાગ્યો કે રખેને રાત્ર આંતરી લે, માટે તે કોટા ભણી ગયો. કોટાનો રાજા ઇંગ્રેજનો સ્નેહી ગણાતો હતો, તથાપિ તેણે તેને ખોતાના નગરમાં પેસવા દીધો નહિ. આ ટૂંકડી મહા વિપત્તિમાં પાછી ફરી. તે વેળા નદી નાળાંમાં પૂર આવ્યાં હતાં, સૈન્યને અન્નની તંગી પડી હતી, અને તોપોનાં કાણાંમાં ખીલા

કર્નલ મોન્સન
મહા વિપત્તિથી પા-
છો ફરે. ૮ મી
જુલાઈ, ૧૮૦૪.

મારી પાછળ પડતી મૂકવાની જરૂર થઈ હતી. આ અવસ્થામાં રાત્રના સ્વાશે વારંવાર હાલ્લાં કર્યા જતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ તરફના લોકને આંચ આવી નહિ. જે જે ઝઘડા થયા તેમાં તેમનો જય થયો, પરંતુ રાત્રએ કપટ જળ પાથરવા માંડી. ઇંગ્રેજના સૈન્યના કેટલાક દેશી અધિકારીઓ કૂટયા. કાળા લોકની એ પલટણે તથા કેટલોક રસાલો હોલ્કરના પક્ષમાં જતો રહ્યો. કર્નલ મોન્સન એક નિર્ભય સ્થળ લગભગ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે રાત્રએ તેને હરાવવાને મોટો ઝઘડો કર્યો. પરંતુ તેમાં તેમને પાછા હાલ્લાં પડ્યું. આ હુલ્લ થઈ રહ્યાથી ઇંગ્રેજના સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. તેમાંના લોક અત્યાર લગી રાત્રની સામા લઢવા ઊભા રહેતા તેમ ઊભા નહિ રહેતાં જેમ નસાય તેમ ઇંગ્રેજ આગ્રે નાશી ગયા. ત્યાં છેલામાં છેલ્લો માણસ ઇંગ્રેજના સૈન્યે પ્રથમ પાછાં પગલાં ભર્યાં હતાં ત્યારથી આશરે એ માસે એટલે તા. ૩૧ આગસ્ટ લગીમાં આવી પહોંચ્યો.

આ મોટી આપત્તિથી આપ્પા હિંદુસ્તાનમાં લોકનું મન ઇંગ્રેજો ઉપરથી ઊઠી ગયું હતું, મોટે ઇંગ્રેજ સરકારે તેજ વરસમાં ગયેલી પ્રતિષ્ઠા ઇંગ્રેજોના સૈન્યનો ફરી જમાવ થાયેલ. પાછી સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લાર્ડ લેકનું સૈન્ય પાછું સત્તર ભેડું થયું, જે તા. ૨૨ સપ્ટેમ્બર સુધીમાં રણભૂમિ વિષે જવાને આગ્રામાં તત્પર થઈ રહ્યું. હોલ્કર અથુરા આવ્યો હતો. તેણે પોતાની ઘોડાની પાયગા પાછળ રાખીને પાયદળને તોપો આપી દિલ્લી સર કરવા આગળ મોકલ્યું. પરંતુ ઇંગ્રેજોએ તેમનું કોડીબાર ચાલવા દીધું નહિ. કર્નલ ઓકટર્લેન તથા કર્નલ બર્નસે નગરનો જાપતો કરીને હોલ્કરના મોટા દળ સામે દિલ્લીનું સૌંદર્યો રક્ષણ કર્યું. ૮ મી થી ૧૫ મી અ-ક્ટોબર લગી. થોડા દેશી લોકથી આઠ દિવસ ટકર ઝીલી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. કેટલાક કિલ્લાશે બંડ કરી ઊઠ્યા, પરંતુ બાકીના મરદાઈથી લઢ્યા. આ લઢાઈમાં જે બિનાઓ બની તે સર્વમાં દિલ્લીમાં આ પ્રસંગે જે શરાતન બતાવ્યું તે વિરોધ સ્તુતિ કરવા જોગ છે.

દિલ્લીમાં હજુ થયા પછી હોલ્કરે આસપાસના દેરાનો નાશ કરવા માંડ્યો, મોટે જનરલ લેફે પોતાના સૈન્યની એ દૂરડીઓ પાડી જનરલ ઇંગ્રેજો ફોજની બે દુડીઓ ફેરે. ફેરેના સ્વાધીનમાં પાયદળ તથા પાયદળના આતાની તોપો સોંપી તેને ફરમાવ્યું કે તેણે હોલ્કરના પાયદળ સાથે હુલ્લ કરવું, અને પોતે કેટલીક પાયગા તથા પાયગા આતાની તોપો સાથે લઈને હોલ્કર જે આ વેળા લૂંટફાટ તથા મારપીટ કરવામાં મચ્યો હતો તેની પાછળ પડ્યો. હોલ્કરે કંઈ પણ

નહિ કરતાં આગળ ચાલચાલ કર્યું, તોએ જનરલ લેકે પણ તેનો કેડો લીધો. તે જો દિશામાં વળતો તે દિશામાં ઇંગ્રેજના સ્વારો તેની પાછળ જતા. છેલ્લે લોર્ડ

ફ્રેડરિક આ-
ગળ હોલ્કરની સેના-
નો પરાજય થયો.
૧૭ મી નવેમ્બર.

લેકને સમાચાર મળ્યા કે રાત્ર પંદર વીસ ગાઉપર શ્રદ્ધાવાદ શહેર

આગળ છાવણી નાંખીને પડ્યોછે. આ વાત સાંભળીને

લોર્ડ લેકે પોતાના સ્વારો હવણુંજ લાંખી મજલ ચાંપીને આ-

વેલા તથા તેમણે થાક ખાધેલો નહિ છતાં તેમને ફરી ઘોડે

ચઢવાનું કુર્મીવું. તેઓ ઊપડ્યાને રતોવર્ષ ૬૩ મજલ ચાલ્યા. રાત્રિ અજવાળી

હતી. હવે આપણા એક મુખ્ય રાત્રને આપણે જઈ બેઠીશું એ વાતથી

સર્વને બહુ ઉત્સાહ ઊપજતો હતો. તેમણે પોતાના અંધુજનને જય મળ્યાની

વાત અત્ર ઘડી સાંભળી હતી, ને શીતળ મંદમંદ પવન વાતો, તેથી તેમને થાક

જણાયો નહિ. સવારમાં મોટે પરાદીએ હોલ્કરની છાવણી તેમની દૃષ્ટિએ પડી.

છાવણીમાં ઘોડા ખીલીઓએ ખાંધેલા હતા, ને ઘણા ખરા માણસ તેમની

આજુમાં હજુ ઊંઘતા પડી રહ્યા હતા. નાની નાની ગોળીઓ છાવણી ઉપર

આવવા લાગી તે જોઈને તેઓ ચેત્યા કે ઇંગ્રેજનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું, અને

થોડીવારમાં ઇંગ્રેજના ઘોડા હોલ્કરના ગભરાયેલા લોકમાં ફરવા માંડ્યા. થોડાક

મરાઠાઓને ઘોડે ચઢી બેસવાની તક મળી હતી તેઓ તેમનાથી જોડાઈ ઝડપથી

વસાંચું તેડી ઝડપથી નાઠા. હોલ્કર પણ પહેલાં કેટલાંક માણસ નાઠાં તેમની

સાથે નાશી ગયો.

જે વારે લોર્ડ લેક સાહેબ હોલ્કરના ઘોડે સ્વારોની વાંસે થયો હતો તે વારે

જનરલ ફ્રેઝર સાહેબે તેના પાયદળનો નારા કર્યો હતો. તા. ૧૨

રીગનું બુધ્ધ.
૧૩ મી નવેમ્બર.

મી નવેમ્બરે ઇંગ્રેજના સૈન્યની દૃષ્ટિએ રાત્રની છાવણી પડી, ને

દીગતી સમીપમાં છાવણીની જગ્યા ઘણી અગિય હતી. હોલ્ક-

રના સૈન્યની જમણી આજુમાં એક ઊંચા ટેકરા ઉપર વસેલું એક ગામડું હતું, ને

ડાખી આજુમાં દીગતો કિલો હતો. તેમની પછવાડે એક મોટું તળાવ હતું, ને

અગાડી કચરાળા પાણીથી ભરાયેલી જગ્યા હતી. ખીજે દિવસે મોટા મળસકામા

ઇંગ્રેજનું સૈન્ય હૂમલો કરવા નીકળ્યું. ઉપર કહેલી કળણ કીચડની જગ્યા

વચમાં નડે નહિ, માટે તેઓ ડાખે પાસે થઈ ચાલ્યા. રાત્રની ૭ મી પલટણ

જે પહેલાં ઘણી પંકાઈ હતી તે મોખરે ચાલતી હતી. તેમણે ટેકરા ઉપરનું કોટ-

અંધી ગામ અપાઘમાં હસ્તગત કર્યું. ત્યાંથી ગોરા લોકો દોડતા નીચે ઊતરી

પહેલા મોરચાની તોપો લીધી. શૂરવીર છોતેરમી પલટણ પછવાડે ખીજી પલ-
ટણોએ ધાધ આવીને તેને મદદ કરી. ખીજી મોરચા આગળ ઝધડો જામ્યો,
તેમાં જનરલ ફ્રેઝરને જખમ વાગવાથી તેનો જીવ ગયો. તેનો અધિકાર
કર્નલ મોન્સનને મળ્યો. કીચડની જમિનપાસે રાત્રી હતા તેમને રોહમાં રાખવાને
કેટલુંક લશ્કર પાછળ રહી, બાકીનું આગળ ચાલ્યું. એક પછી એક એ રીતે
ગાઉ લગી મોરચા બાંધ્યા હતા તે બધા સંગીનના બળથી લેવાના હતા. છેલા
મોરચા ઉપર હુમલો કરી તે ગોરા લોકે તોડ્યો. ઇંગ્રિજોના સૈન્યે જોયું કે આપણે
દીગના કિલ્લાના થડમાં આવી પડ્યા છીએ. તે કિલ્લા ઉપરથી તોપોના ગોળા
આવવા માંડ્યાથી ગોરા લોકને પાંચું હડવું પડ્યું. આણીગમ રાત્રીએ તોપોની પહેલી
હાર ફરી હાથ કરીને તે તોપો ઇંગ્રિજ ઉપર છોડવા માંડી, પરંતુ છોતેરમી પલટણના
કાજન નોકરો તે તોપો ફરી ખૂંચાવી લીધી તે વેળા તેની સાથે માત્ર અઠ્ઠાવીસ
માણસ હતાં. જે લોકે મોરચા લીધા હતા તે લોક હવે કીચડની જમિનપાસે
જઈ રાત્રી એકઠા થયા હતા, ને જેમને રોહમાં રાખવાને પાછળ એક ટૂકડી
મુકવી પડી હતી તેમને મારી કાઢવાને પાછા આવ્યા. મરાઠાએ આ લોકને
દેખતાં વાંતજ આપો મીચી નાસવા માંડ્યું તેમાં ઘણાક ખૂડી મુઝ્યા. આ
સમયના વિજયમાં કાંઈ મિણા રહી નહિ. હોલ્કરના પાયદળમાંના જે લોક ગિરયા
હતા તે હારીને દીગમાં જઈ બસ્યા.

આ લઢાઈ થયા પછી દીગની કાંઠક પૂર્વે મથુરાં છે,
ત્યાં કર્નલ મોન્સન ગયો. અહિ તે લોર્ડ લેકના ઘોડેસ્વારોને
ફરી ભેગો થયો. આ ફરીથી એકઠા મળેલા સૈન્યની બંને
ટોળીઓએ રાત્રીને જુદાં જુદાં નાકાંઉપર હરાવીને તથા
હોલ્કરના સૈન્યને કેવળ વિખેરી નાંખીને પોતપોતાનું મોંપેલું
કામ બજાવ્યું હતું.

ઇંગ્રેજોનું પાયદ-
ળ અને ઘોડે-
સ્વારનું લશ્કર
પાંચું એકઠું બ-
ની ગયું.

દક્ષિણ દિશામાં કર્નલ વાલેસે ચંદોર તથા જુદના હસ્તગત કરીને દક્ષિણ
હિંદુસ્તાનમાં હોલ્કરના તાબાનાં સ્થળ જીતી લીધાં હતાં,
અને કર્નલ મરે થોડીવાર પાછો ફર્યો હતો, ને જેનું પાછું
ફરવું કર્નલ મોન્સનને પાછું વેળવાનું કાંઠક કારણ બન્યું હતું તેણે ઉજ્જયિની,
ચંદોર તથા બધો માળવા પ્રાંત જીતી લીધો હતો.

દક્ષિણ અને મા-
ળવામાં લઢાઈ.

ત્યાર પછી જનરલ લેકનું સૈન્ય દીગના કિલ્લા ઉપર ચાલ્યું. અહિં હોલ્કરની સેનાનાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘણાં માણસ નાશી આવેલાં હતાં. દીગ ભરતપુરના રાજાને તાણે હતું. હોલ્કર સામી લઢાઈ જોડાયાના આરંભમાં ભરતપુરના રાજાએ સૌ પહેલાં

દીગને ઘેરો ધા-
લ્યો. ડીસેમ્બર
૧૬-૨૩ સુધી.

ઇંગ્રેજ સાથે સ્નેહ બાંધવાને ઇચ્છા જણાવી હતી, તેથી તેના લાભમાં ફેટલાક કરાર થયા હતા, તથાપિ તેણે હોલ્કરને બહુ પ્રકારની સહાય આપી હતી. હોલ્કર તથા તેની વચ્ચે કાગળ પત્ર ચાલ્યા હતા એ વાત નક્કી થઈ હતી, અને દીગ આગળ લઢાઈ થઈ ત્યારે તેના માણસો ઇંગ્રેજ સામાં લઢ્યાં હતાં, તેની તોપો તેમના ઉપર છોડવામાં આવી હતી, અને તેના કિલ્લામાં તેમના રાત્રીને આશ્રય આપ્યો હતો. માટે આ તેના કપટનાં કૃષ્ણતેને આપવાની અગત્ય હતી. ડીસેમ્બરના મધ્યમાં ઇંગ્રેજની ફોજ દીગ શહેર ઉપર આવી. રાત્રી શહેરની ભીતર ને આસપાસ ગોઠવાયા હતા, ને તેમણે શહેરની બે બાજુમાં દેખી ડર લાગે એવા મોરચા બાંધ્યા હતા. થોડા દહાડામાં ફોટ તોડીને માંહે પેસવાની વાટ પાડવામાં આવી. તે સ્થળ હસ્તગત કરી લેવાને ઇંગ્રેજ લોકે પોતાની સેનાની ત્રણ ટૂંકડીઓ પાડી એવી ગોઠવણ કરી કે તેમાંની બે ટૂંકડીએ ગળા ને જમણા પાસવાના મોરચા લેવા ને ત્રીજી ટૂંકડીએ હમલો કરવો. ત્રણે ટૂંકડીએ પોતપોતાનું કામ શિદ્ધ કર્યું. શહેર હસ્તગત કરવામાં આવ્યું, ને કિલ્લો ખીજે દિવસે રાત્રીએ સોંપી દીધો.

રાજધાનીનું નગર જે ભરતપુર તે હસ્તગત કરવાનું હજી બાકી રહ્યું હતું, તે નગરને ઘેરો ઘાલવાની યોજના કરી રાખી હતી. ભરતપુર અતિ ધીંચુ સ્થળ હતું. એ નગર ઘેરાવમાં ચાર પાંચ ગાઉ હતું, ને તેની ફરતો જિંઓ માટીનો ફોટ હતો ને આસપાસ પહોળી ને જંડી આઈ હતી. તેના સંરક્ષણ અર્થે પુષ્કળ ચરવીર લોક મૂક્યા હતા. ઇંગ્રેજે હમલો કરી એ નગર હસ્તગત કરવાના બહુ ઉપાય કર્યા તે સર્વ અફળ ગયા. રાત્રી મરણીઆ થઈ લઢ્યા. તેમણે ઇંગ્રેજની જે ટૂંકડીઓ મોખરે આવતી હતી તેમના ઉપર મોટા મોટા પથરા માર્યા, બેકળના તેલથી ભરેલાં પાત્ર ઢોળ્યાં, લાકડાંના કડકા ફેંક્યા, ને જે વસ્તુ ફેંકવાથી વાગેતેવી જે હાથમાં આવી તે સર્વ ઉરોટી. ગોરા લોક પણ તેવા આવેરાથી લઢ્યા. તેઓમાંના કોઈ કોઈ ફોટમાં સંગીન આશી તેના ઉપર પગ

ભરતપુરને ઘેરો
ધાલ્યો. ૨૭ ન્હા-
ન્યુ આરિથી તે ૨૨
મી ફેબ્રુઆરિ
સુધી ૧૮૦૬.

મૂકી કોટની ટોચે ચઢી ત્યાં ઇંગ્રિજના વાવઝા રોપતા, પણ શત્રુ તેમને ઠાર મારતા. ઇંગ્રિજોએ જોયલી વાર હુમલા કર્યા તેટલીવાર તેમને શત્રુઓએ પાછા હટાડ્યા. કેટલાંક માણસો જે લારવારી તથા દીગમાં મોઝા રોયેથી લઢ્યા હતા તેમણે એક દહાડે મોખરે થવાને ના કહી, પરંતુ ખીજે દિવસે તેમ નહિ કરતાં મોટી વીરતાથી યુદ્ધ કરી પોતાની સાખ રાખી. પરંતુ સધળો શ્રમ વૃથા ગયો, જે ભરતપુરના ઘાઝ માટીના કોટને કાંઈ ધક્કો લાગ્યો નહિ.

ઇંગ્રિજે ભરતપુરને ઘેરો ધાલ્યો હતો, તેવામાં હોદ્કર જતે ધણું નુકસાન કરવાને સમર્થ નહિ હોવાથી તેની ચાકરીમાં અમીરખાન કરીને મહાકૂર માણસ હતો તેને આસપાસના ઇંગ્રિજ તાબાના દેશમાં ખનતો ઉપદ્રવ કરવાને મોકલ્યો. હોદ્કરના મનમાં એમ હતું કે આ ઉપાયથી ઇંગ્રિજને ઘેરો ઊઠાવવો પડશે ને ઘેરાયલા લોકોનું સંરક્ષણ થશે. અમીરખાને પોતાના નિરંકુશ સ્વારો એકઠા કરીને કંપનિના નવા સંપાદન કરેલા રાખ્ય ઉપર હુમલો કર્યો. માર્ગમાં જતાં તેણે ગામડાં બાળ્યાં અને ખેતર ઝૂંદી નાંખ્યાં. અમીરખાને આ પ્રમાણે ચઢાઈ કરવાથી ભરતપુરના ઘેરામાં વિદ્વ પડ્યું નહિ. અમીરખાન પાછળ ઇંગ્રિજના સ્વાર મોકલ્યા તેઓ ઠામઠામ તેની પાછળ પડ્યા. અમીરખાન ડૂંગરા ઉપર જતો, તો તેઓ ડૂંગરા ઉપર જતા; તે ખોમાં પેસતો તો તેઓ ત્યાં પહોંચતા; તે નદીનાળાં ઊતરતો તો તેઓ તે પ્રમાણે કરતા અને તે સજ્જડ ઝાડીનાં જંગલોમાં જતો તો તેઓ ત્યાં તેનો કેડો લેતા. આ પ્રમાણે તેના સૈન્યનો ધણો ખરો નાશ કરી તેઓ જય મેળવીને ભરતપુરને ઘેરો ધાલનારા મોઝા દળમાં પાછા આવ્યા.

લોર્ડ લેક સાહેબના સમજવામાં આવ્યું કે હલો કરેથી ભરતપુર લેઈ શકાશે નહિ, ત્યારે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે માંહેથી કોઈ બહાર નીકળવા ભરતપુરને ચારે-પાસે નહિ એવી રીતે ઘેરી લેવું. ભરતપુરનો રાજ્ય લઢાઈથી ગમથી ઘેરી લેવું. કંચળી ગયો હતો તેણે હોદ્કરને સહાય કરવા વઢવાઢ વહોરી હતી, પરંતુ હોદ્કરમાં હવે કાંઈ દમ દીઠો નહિ, માટે તેનો પક્ષ તજી દેવા તેની ઈચ્છા થઈ. ઘેરાની વેળામાં જે તોપો નકામી થઈ પડી હતી તેમને ડોકાણે વપરાવાને નવી તોપો ઇંગ્રિજની છાવણીમાં નિત્ય આવવા લાગી. અન્નાદિ ઉદરપોષણની સામગ્રી આવતી જતી. અને લોર્ડ લેક સાહેબે પ્રથમ શહેરની યડમાં છાવણી નાંખેલી ત્યાંથી ઊઠાવી હતી, તોપણ તે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યા વિના પાછો જાય

એવાં કાંઈ મિન્હ જણાયાં નહિ. આ ઉપરથી રાજાએ સલાહના કહેણ મોકલ્યાં તે ઇંગ્રિજે સ્વીકાર્યાં. આ સલાહમાં જે સરતો ઠરી તે રાજાની ગરજ ઉપર

ભરતપુરના રા-
જા સાથે સલાહ
કરી. ૧૭ મી એપ્રિલ
૧૮૦૫.

જ્યાલ કરતાં તેના લાભ માં હતી. તેણે લઢાઈના ખરચ બદલ
વીસ લાખ રૂપિયા આપવા; ઇંગ્રિજે પહેલાં તેને કાંઈ મૂલક
આપ્યો હતો તે તેમને પાછો સોંપવો; ને તેની સાચાઈનો પૂર્ણ

વિશ્વાસ પડતા લગી દીગનો કિલ્લો ઇંગ્રિજના તાબામાં રાખવો, એ પ્રમાણે ઠરાવ
થયો હતો. વચગાળે સિંધિઆ લઢાઈ કરવા સંજોગો હતો તેને હોલ્કર જઈ મળ્યો.
સિંધિઆ તથા ઇંગ્રિજ વચે કોલકરાર થયાની વાત અમે આગળ કહી ગયા છીએ.

લોર્ડ લેક સિંધિઆ
અને હોલ્કરના સ્થા-
નો આપ્યો. ૨૧ મી
એપ્રિલ.

તે કોલકરાર સંબંધી બંને પક્ષ વચે સાંધા વાંધા ચાલતા હતા.
પરંતુ ભરતપુર ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યું નહિ તે દહાડથી તેની
વર્તણૂક ધણી સંદિગ્ધ દીસવા લાગી. જેને તેની જૂની ચાક-
રીના તુષ્ટિ દાનમાં ઉમરાવની પદવી મળી હતી તે લોર્ડ લેક

ભરતપુરના ઘેરામાંથી નવરો પડ્યો, એટલે હોલ્કર તથા તેના નવા રનેહી સિંધિઆ
પાછળ જવાને તેને કરી અંતરાય નડ્યો નહિ. અંને ઇંગ્રેજ આવતાં વાંતજ
બંને જાણ પાછા હકયા.

આ પ્રસંગે માર્કિવેસ કાર્નવાલિસ ગવર્નર જનરલની પદવી પામી
વિભાગતથી આવ્યો. માર્કિવેસ વેલ્સલીએ જે ધોરણ ઉપર
રાજકારભાર ચલાવ્યો હતો તે કરતાં જુદી રીતે રાજકારભાર
કરવાને તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનું ચાલતા લગી હોલ્કર
સાથે સંધિ કરવી એવી તેને સૂચના મળી હતી. પરંતુ તે

લોર્ડ કાર્નવાલિ-
સનું પાંચું આવવું.
૩૦ મી જુલાઈ,
સન ૧૮૦૫.

લોર્ડ લેકને મળવા આવતો હતો તેવામાં વાટમાં માંદો થયો, ને કાશી સમીપ

તે મરણ પામ્યો.
૫ મી ઓક્ટોબર.

સર જ્યોર્જ બાર્લેને ગવર્નર જનરલનું પદ મળ્યું. તેણે મરનાર
ગવર્નર જનરલના વિચાર અમલમાં લાવવા માંડી સિંધિઆ તથા હોલ્કર સાથે

સિંધિઆ સાથે
સલાહ કરી. ૨૩ મી
નવેમ્બર.

સંધિ કરવાની તરત
હા કહી. સરતો તેને કાવતી ઠરી. તેની સાથે વેલ્સલી
સાહેબે જે કોલકરાર કર્યા હતા તે બહાલ રાખ્યા. ગવાલિઅર ગઢ
તથા ઇંગ્રેજનો એક જૂનો રનેહી જે ગોહદનો રાણો તેના
મૂલકનો કેટલોક ભાગ તેને સ્વાધીન કર્યો. ઇંગ્રેજે સિંધિઆને અમુક રકમ

ખાંધી આપી તેની સ્ત્રી તથા પુત્રીને પોતાના તાપ્તામાંનો કાંઈ પ્રાંત કાઢી આપ્યો. પરંતુ હોલ્કરે હજી હથિઆર છોડ્યાં નહોતાં તેને શીખ તથા અફઘાન લોક સહાય આપેરો એવી પૂર્ણ આશાથી તે હોલ્કર ધન્ય પંજાબ ભણી નાહો. ઇંગ્રિજે તેને માર્ગમાં આંતરવા માટે તરફ નાશો નાખ્યે. સૈન્ય મોકલ્યાં, પરંતુ હોલ્કર તેમને પત નહિ કરતાં શીખના દેરામાં પહોંચ્યો. લોડ લેકનું દળ ઝટપટ તેની પાછળ આવ્યું તે બિઆ નદીને કાંઠે જઈ પહોંચ્યું. શીખ લોકે હોલ્કરને સહાય આપવાની ના કહી, તેથી તે કપટી ને કપેરો વૈરી ઇંગ્રિજના હાથમાં આવ્યો. આવી વેળાએ તેની સાથે સલાહ કરવાની લોડ લેકને આજ્ઞા થઈ. આ નવી વ્યવસ્થામાં કાંઈ સાર નથી એવું ચોખી રીતે ને છાતી ઢોકીને શૂરા ને વિજયી લોડ લેક સાહેબે લખી જણાવ્યું. પરંતુ તેના લખાણ ઉપર કાંઈ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ. ઇંગ્રિજે હોલ્કરનો જે મૂલક જીતી લીધો હતો તે તેને પાછો સોંપ્યો; તે મૂલકમાં અમુક માર્ગે થઈ આવવાની તેને પરવાનગી આપી; અંબલ નદીની ઉત્તરમાંનો જે મૂલક ઇંગ્રિજે પોતાના ખપ માટે રાખ્યો હતો તે પણ છોડી દીધો. ઇંગ્રિજનો જે ઘણો નિર્દય, ધાતક અને કઠો વૈરી હતો તેનો તેમણે આ રીતે પ્રતિષ્ઠા આપી નિકાલ કર્યો.

આ કરતાં અધિક અયોગ્ય ને આણસમજનાં કામ સર જ્યોર્જ બાર્લો સાહેબના હાથથી બન્યાં, કારણે કે આ વેળા તેનું હૃદ ઉપરાંત વલણ દેશી રાજા રજવાડા સાથે સલાહ સંપ રાખવા તરફ થયું હતું. તેણે ઇંગ્રિજના રાજ્યની ઉત્તર સીમા યમુના નદી ડરાવીને તે નદીના સામા તીર ઉપરનાં સંસ્થાનના રાજા સાથે મિત્રાચારી હતી તે તોડી. વળી તેણે જયપુર તથા બુંદીના રાજાઓ, ઇંગ્રિજ અને મરાઠા વચે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં ઇંગ્રિજ સાથે સાચો રનેહ જણાવી તેમનો પક્ષ ઠેક લગી પકડી રહ્યા હતા તેમને સહાય થવાનો નકારો વાસ્યો. ઉત્તરમાંના કોઈ પણ દેશી રાજાને ઇંગ્રિજની મદદ મળવાનો જેટલો હક હતો તે કરતાં ઉપલા બે રાજાનો અધિક હક હતો. તોપણ ઇંગ્રિજે તેમનો સંગ છોડી સિંધિઆ તથા હોલ્કરે તેમને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો તે જોયા કર્યું. બાર્લો સાહેબ આટલેથી અચકચો નહિ. તેણે ભરતપુર તથા માકરિના રાજાને પણ સહાય આપવી નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ લોડ લેકે તેને ઘણું ઘણું વારી તેની મતિ ફેરવી. ભરતપુરનો રાજા જય-

હોલ્કર સાથે સલાહ કરી: ૨૪ ડીસેમ્બર સન ૧૮૦૫:

પુરના રાજા પ્રમાણે રૂડી રીતે નહિ વર્તતાં કેવળ અયોગ્ય રીતે વર્ત્યો હતો, તથા-
પિ તે અવગુણ મનમાં ન લાવતાં તેની સાથે મૈત્રી રાખવા લોડ લેકે બાલોં
સાહેબને બહુ લખ્યું. હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા ઇતિહાસ કર્તા તથા જે પુરુષના
હાથથી સિંધિઆ તથા હોલ્કર સાથે કોલકરાર કરવામાં આપ્યા હતા વિશેષે
કરીને તે પુરુષ આ વેળા મૂર્ખાઈ બરેલી તથા અવિચારી રાજનીતિ ગ્રહણ
કરવામાં આવી હતી તેને બહુ ધિઃકારેણે.

આવી રાજનીતિથી સર્વ રાજ્યમાં સ્વસ્થતા થઈ, પરંતુ એક મોટી લઢાઈ
ધણા દહાડા ચાલે ને તેથી જે હાનિ થાય તે કરતાં પણ વધારે હાનિ આ સ્વસ્થ-
તાથી થઈ, કારણ કે ઇંગ્રેજ લોકે પોતાના પ્રાણ કરતાં પ્રતિષ્ઠા વધારે મોઢી ગણવી
જોઈએ.

મકરણ ૧૬ મું.

સર જ્યોર્જ બાર્લો તથા લોર્ડ મિન્ટોનો રાજકારનાર.

સન ૧૮૦૬ થી ૧૮૧૩ સુધી.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ તાબાના મૂલકમાં પૂર્ણ સ્વસ્થતા—વેલોરમાં બંડ—ત્યાં ગોરાલોકે હતા તેમની કતલ—આર્કાટથી સ્વારો આવેછે—બંડની શાંતિ—બખેડાનાં કારણ—બંડખોરની વલે—બીજે ટુકાણે બંડ શમેછે—લોર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ ઠરેછે—સર જ્યોર્જ બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર નીમેછે—દેશી રાજાઓ સાથે સલાહ તૂટેછે—પુના તથા હૈદરાબાદમાંના વર્તમાન—ધરિન તથા કાપ્પલમાં વકીલ જાયછે—જ્યોર્જ બાર્લો લોકને અજખામણો લાગેછે—તંખુનું ખરચ—મદ્રાસમાં લાંછન લગાડે એવું બંડ—શ્રીરંગપટ્ટણનો મામલો—બંડ કરનારની શુદ્ધિ ટુકાણે આવેછે—પાછો સંપર્ક થાયછે—જવા, ખુર્શીન, અને આદિલ ઓફ ક્રાન્સ ઉપર સ્વારી—વઢવાઢ હૂંકડી આબ્યાનાં ચિન્હ—ગૂર્ખા લોક સાથે વધરા—ખાદી સાથે વઢવાઢ—લોર્ડ મિન્ટો પાછો વિલાયત જાયછે.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ તાબાનાં સર્વસ્થળમાં પૂર્ણ સ્વસ્થતા થઈ હતી. પરંતુ તેમના મૂલકની બહાર નિરંતર વઢવાઢો આવી રહી હતી. સર જ્યોર્જ બાર્લોના વિચાર અદ્યાપિ પલટાયા નહોતા. ને વિલાયતથી પણ તેના વિચારને અનુસરતા હુકમ આવતા. દેશી સંસ્થાન માંહો માંહિ વઢી મરતાં તેમાં બાર્લો સાહેબે હાથ ધાલ્યો નહિ, ને જે રૂડા હેતુ માટે ઇંગ્રેજને હથેરે અથાગ સામર્થ્ય આપ્યું હતું તે હેતુ પરિપૂર્ણ કરવાને સર જ્યોર્જ બાર્લોએ કશું કર્યું નહિ. મરાઠા સરદાર અન્યો અન્ય વઢી મરેછે તેણે કરીને ઇંગ્રેજ સાથે લઢાઈ કરવી તેમને ફાવતી નથી ને એથી ઇંગ્રેજને લાભ થાયછે એમ વિચારી તે હર્ષ પામતો. જોકે આપણે સર જ્યોર્જ બાર્લો સાહેબની રાજનીતિ આ બાબતમાં વખોડવી પડેછે, પરંતુ સ્વસ્થતાના સમયમાં તેણે બંગાળા પ્રાંતના લોકને કલ્યાણ-

કારી કાર્ય કર્યાં તે વાતમાં તેની સ્તુતિ કરવી ઘટેછે. આ પ્રમાણે સધળે સંપન્ન વ્યાપી રહ્યો હતો.

તેવામાં મદ્રાસ પાસે બંડ થયાના વર્તમાન સાંભળીને હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં રહેનારા લોક ગભરાયા. ફોર્ટ સેન્ટ જ્યાર્જની પશ્ચિમ દિશાએ પીસતાળીસ કિંવા પચાસ કોસ ઉપર બેલોર નામે રાજ્ય હરે છે ત્યાંના કાળા લોકે સન ૧૮૦૫ ના જુલાઈ માસની તા. ૧૦ મીએ મોટા મળસકામાં બંડ કરી ત્યાં રહેનારા ઘણા ખરા ગોરા લોકને મારી નાંખ્યા. ગૂપચૂપ તેઓ કવાયત કરવાની જગ્યાએ ભેગા થઈ ગોરા સિપાઈઓની ઓરડીઓ આગળ જઈ તેમને ઘેરી લીધા પછી તેઓ દ્વારને મોઢે એક તોપ મૂકીને તે માંહેલા નિરાયુધી માણસ ઉપર છોડવા લાગ્યા. ગોરા લોક પાસે દારૂ ગોળો નહિ હોવાથી તેઓ સામી તોપો કિંવા બંદુકો મારી શક્યા નહિ. અને શત્રુ પુબ્ધિ હોવાથી તેમના ઉપર હુમલો કરવાની પણ તેમની છાતી ચાલી નહિ. કેટલાક બંડખોર લોક ગોરા અધિકારીઓના ઘર પાસે જઈ બેઠા ને જેઓ ઘર બહાર નીકળ્યા તેમના પ્રાણ તેમણે લીધા. કર્નલ ફ્રાન્કોર્ટ સેનાનો મુખ્ય હતો તેને એવો ધાયલ કર્યો કે તેને ઊગરવાની આશા રહી નહિ. કેટલાંક ફિતૂરી માણસ જે જગ્યાએ દારૂ ભર્યો હતો તે જગ્યા કબજામાં લેવા પહોંચ્યા, અને ત્રીજી ટોળીનાં માણસોએ ત્યાં ખીજ પરચૂરણ ઇંગ્રેજલોક રહેતા હતા તેમના ઘરમાં પેશી જેઓ હાથ આવ્યા તેમનો ધાત કર્યો. સારી પેઠે ઉજેશ થયા પછી કેટલાક અધિકારીઓએ એક ઘરમાં રહી બચાવ કર્યો હતો તેઓ યુક્તિ કરી સેનાગૃહમાં ગયા, ને જે લોક હજુ ધાયલ થયા નહોતા તેમની આગળ થઈ બહાર નીકળી તેમણે શત્રુની તોપો પડાવીને તેમણે લઢતા લઢતા એક દરવાજા ઉપર ચઢી જઈ શત્રુને આધા આપવા દીધા નહિ. મોખરે થયેલા શરવીર અધિકારીઓ માર્યા ગયા તેમની જગ્યા ઓડી નામો એક સાઈન્ટે સાચવી.

આ બનાવના સમાચાર આર્કાટ જે બેલોરથી ચાર પાંચ ગાઉને છેટે દૂર હતું ત્યાં પહોંચ્યા હતા. શૂરો ઓડી તથા તેના સાથીઓ સાહસિ-
કપણે લઢતા હતા તેવામાં તેઓ દૂર ધૂળ ઊડતી દેખીને સમજ્યા કે હવે વહાર વેગળી નથી. ઇંગ્રેજ સ્વાશે તથા

આર્કાટથી કેમકે
આવી પહોંચે.

દેશી સાતમી પાયગાવાળા પૂર પાટ ધોડ દોડાવતા આવતા હતા. ગોરા લોકનો ઉપરિ તોર ભેર પોતાનો ધોડો દોડાવતો એકલો દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. કોટ ઉપરના ગોરા લોકે પોતાના કમરપટા સંધાડી નીચે ફાંચ્યા તેને આધારિતે ઉપર ચઢ્યો ને પોતાના દેશી જનનો ધાત કરનારા ઉપર તેણે હૂમલો કર્યો. પછી તરતજ તોપો લેઈ ગોરા લોક આવી પહોંચ્યા. તેઓ કિલ્લાના દરવાજા ઉપર ગોળાનો માર ચલાવી હૂમલા ઉપર હૂમલા કરતા ચાલ્યા, અને જે લોકે ઇંગ્રેજ લોકને હણ્યા હતા તે દુષ્ટ લોકમાંના સંકડોને હણી સાડું વાળું ત્યાં લગી તેમણે હથિઆર હેઠાં મૂક્યાં નહિ.

અનેક કારણ મળવાથી આ ભયંકાર ખંડ ઊઠ્યું હતું. સૈન્યમાં હિંદુલોક હતા તેમને એવી આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી કે તેઓ જાત ઓળખાવા માટે કપાળમાં તિલક કરેછે તે નહિ કરતાં તેમણે શન્ય ખંડ ધવાનાં ધરણ. કપાળે કવાયત કરવાને ડોકાણે આવવું. સર્વે દાઢી મૂકો એક ધારી કતરાવવી ને પાઘડીનો ઝેળ બદલી ફૂલાણા ધાટનો ગાખવો; તે ધાટ તેમને ગોરા લોકની ટોપી જેવો લાગ્યો. આપણો દેશાચાર ફેરવવાની તેઓ આજ્ઞા કરેછે તે આપણને પરાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લેવા સાથે એવું ઘણાંએ ધાર્યું. દેશી લોકનો ઇંગ્રેજના રાજ્ય ઉપર કોઈ પ્રકારે અભાવ થાય ને તેઓ ફિરૂર કરે તો ઠીક એવું જેમના મનમાં હતું તેઓએ આ તક સાધી તેમને આડું અવળું ભરવી ચઢાવ્યા. પરંતુ આ ખંડ ઊઠ્યાનું કારણ જીવું હોઈને એકાએક લક્ષમાં આવે એવું નહોતું. વેલોરમાં ટિપુના કુંવર કેદમાં હતા. ત્યાં ખંદીખાનામાં તેમને કશી પ્રકારની સપ્તાઈ નહોતી, ને શહેરના ઘણા ખરા લોક સાથે વાત ચીત કરવાની છૂટી હતી.

મૈસૂરનો આગલો વૈભવ સંભારી જીવ ખાળતાર પુષ્કળ લોક વેલોરમાં એકઠા થયાંહતા. તેમાંના કેટલાક ટિપુના પુત્રને તેમના ખાપની ગાદીએ બેસાડવા ધનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. બહુ જોગટા ને ફૂફીર ઇત્યાદિ માગણ પ્રત્યેક માણસને મળી ઇંગ્રેજ અન્યાય અધર્મ કરેછે એવી જૂઠી વાતો ભીંડવતા. તમે હથિઆર પકડો તો ખાળાં મુસલમાન સંગથાન તમને મદદ કરવા તૈયાર છે એવી મિથ્યા આશા આપતા. વેલોરની દેશી પલટણમાં ઘણા ખરા મુસલમાન તથા મૈસૂરના લોક હતા તે આવા ગપાટા મન દેઈ સાંભળતા. આ બંનેમાં ટિપુનો

લીલા વચ્ચનો ઝુંડો ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકુંવરોએ પંડે પોતાની ખાતર ખંડ ઊઠાવવાને સિપાઈઓને ઊશ્કેચ્છા નહિ હોય તોએ, એટલું તો નફી છે કે ખંડખોરોનો વિચાર ટિપુના પુત્રને તેમના આપની ગાદી પાછી અપાવવાનો હતો, ને તેમણે સરકારની ધર્મમાં હાથ ધાલવાની અસંભવિત વાત ખરી માની હતી.

હંમેજ સરકારે ટિપુસુલતાનના પુત્રને કલકત્તે મોકલાવ્યા. ત્યાં તેમને નજર કેદ દાખલ રાખ્યા. ખંડમાંના મુખ્ય માણસોના અપરાધની તપાસ ચલાવી થોડાકને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરી. બાકીનાને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા. પછી સર્વત્ર શાંતિ થઈ. પરંતુ પલટણમાંના લોક તથા તેમના ઉપરિ સાહેબોને આગળ જ્યો પરસ્પર વિશ્વાસ હતો તેવો ફેટલાક માસ લગી બેઠો નહિ. સિપાઈ લોકના પહેરવેશ વિષેના ધારા ફેરવ્યાં.

એકલા વેલોરમાં ખંડ થયું હતું એમ નથી. ખીજી જગ્યાઓએ પણ ખંડ થવાનાં ચિન્હ જણાયાં હતાં; સિકંદરાબાદ, વલાજાબાદ, નંદીદૂર્ગ ને ખીજી ગામના લશ્કરી લોકની મતિ ફિતૂર કરવાપર થઈ હતી, પરંતુ લશ્કરના ફેટલાક ઉપરિ સાહેબોનાં ધૈર્યથી ને ફેટલાકની વિવેક બુદ્ધિથી સિપાઈઓને અણુગમતી પાધડી પહેરાવવાની હઠ પકડી નહિ તેથી ખંડ ઊઠતાં બંધ રહ્યાં.

આ બંખેડામાં ગૂંથાયલાં માણસની તપાસ ચાલતી હતી તેવામાં લોડે મિન્દો જે થોડા દિવસથી ગવર્નર જનરલ નીમાયો હતો તે મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો ને ત્યાં થોડા દહાડા રહીને કલકત્તે સિધાવ્યો. મદ્રાસનો ગવર્નર હંગિલાંડ પાછો ગયો, ને તેની જગ્યા સર જ્યોર્જ બાર્લોને મળી.

હિંદુસ્તાનના રાજ રજવાડા મહિ માંહે વઢી મરે તેમાં આપણે વચે પડવું નહિ એવો સર જ્યોર્જ બાર્લો સાહેબનો મત હતો તે મતને અનુસરવાનો પાકો નિશ્ચય લોડે મિન્દોએ કર્યો હતો, ને આપણા પોતાના મૂલકના કારબારમાં ચિત્ત પશેવડું એવો તેનો વિચાર હતો. તેની આવી ઇચ્છા હોઈને વિલાતઘમાંથી તેને સ્થાનાઓ પણ તેવીજ મળી હતી તે છતાં તેને રાજ કારબારની આગલી

રીત છોડવી પડી. તેને એવું જણાયું કે જ્યાં સહાય આપવી ખરેખરી ધટિત છે ત્યાં સહાય નહિ આપ્યાથી ઇંગ્રેજને એ પ્રકારની હાનિ થશે. એક તો એમને લાભ નહિ મળે એ તો નવાંધી વાત છે, પણ તેમના રાજ્યની હયાતીને જોખમ લાગે. અમીરખાન જે હૂંટાર સરદાર વિષે અમે આગળ કહેલું છે તેણે ઇંગ્રેજ લોક દેશી રાજાને સહાય કરવાના નથી એ વાત ઉપર આધાર રાખીને વરાડના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ ગવર્નર જનરલની આજ્ઞા ઉપરથી ઇંગ્રેજનું એક સૈન્ય તેને રોકવા સાફ ગયું, તેવારે તે તરત પાછો ફરી દૂરના પરગણામાં હૂંટવા આદ્યો.

ઇ. સ. ૧૮૦૭.

ચેરાવાના કેટલાક લોક બહેકી ચાલતા હતા તેમને વશ કરવામાં તેને મદદ આપી. નિજામ જે પહેલાં ઇંગ્રેજ સરકારનો સ્નેહી હતો તેના કારભારમાં ગવર્નર જનરલે હાથ ધાલવા માંડીને હૈદરાબાદના દરબારમાં નિજામની ઇચ્છા નહિ છતાં પોતાને ગમતા એક માણસને પ્રધાન પદવી ઉપર નિમ્નો.

ડુના અને દે-
રાબાદમાં કામ
કાળ.

ઉત્તરે જે પહાડી દેશો છે તે માર્ગ થઈ ફ્રેન્ચ તથા રૂશ લોક હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરનાર છે એવો ડર હિંદુસ્તાનમાં વસનાર ઇંગ્રેજ લોકને તે કાળે લાગ્યો હતો. આજ કાલ પણ એ ભય સમૂ- ઇંગ્રેજો પરદેશી રાજાના દરબાર- માં એલચીઓને મોકલે છે. જ્યું મટ્યું નથી, પરંતુ જે સમયનું આ વૃત્તાંત અમે લખીએ છીએ તે સમયમાં ભારે ભય હતું, માટે કાચુલના રાજા પાસે મોટા રોક સાથે વકીલો મોકલ્યા. પરંતુ તે સમયે તે દેશમાં માંહો માંહે વિશેષ ને વઠવાટ. ઊઠ્યાને લીધે મન માનતા કરારનો તાલ પાધા નહિ. ખીજા વકીલો ઈરાનના શાહના દરબારમાં મોકલ્યા તેમનો ઉદ્દેશ સફળ થયો. ઇંગ્રેજ લોકને આ એ દેશની મસ માહિતી નહોતી તે ત્યાં વકીલો મોકલ- વાથી મળી. *

મદ્રાસનો ગવર્નર સર જ્યોર્જ બાર્લો ત્યાંના લોકને અતિ અજ- ખામણો લાગ્યો હતો. તે જ્યારે ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર હતો ત્યારે કોર્ટ ઓફ ગાયરેક્ટરની ટ્રેરણા ઉપરથી તેને કૃપણતા કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો. બાર્લો સાહેબ મદ્રાસમાં આવ્યા ત્યાં એ કરકસર કરવાની ટેવ

ઇ. સ. ૧૮૦૯.
સર જ્યોર્જ બાર-
લો મદ્રાસમાં
અગિય વાપરે.

ટળી નહોતી. તે પ્રજાને આણુગમતા ઉપાય કરીને પણ સરકારના ખર્ચમાં ઘટારો કરવા ચલાતો. પરંતુ જે કામ કરવાથી મદ્રાસની સેનાના અધિકારીઓ તેના પર ચીઠવાયા તે કામ તો બંગાળા તંત્ર પૂરા પાડવાનો ઇન્કારો. સરકારથી લખી આવ્યા ઉપરથી તેણે કંઈ હતું. પલટણોના ઉપરિ સાહેબોને તેમના માણસ માટે તંત્ર પૂરા પાડવા બદલ જે ધારાની રકમ પૈસા મળતા તે ધારો રદ કર્યો. આ કારણથી સર્વ અધિકારીઓ રોષે ભરાયા. તેમને કોપવાનું બીજું કારણ એ હતું કે તેમના “કમાંડર ઇન ચીફ” એટલે સેનાધિપતિને કલકત્તાની કૌન્સિલ એટલે મંત્રી સભામાં સભાસદ નીમતા નહિ.

સેનાના અધિકારીઓ દિન પ્રતિ દિન અધિક બીજાતા ચાલ્યા. તંત્રનું ખર્ચ બંધ પાડવા સંબંધી કર્નલ જ. મત્રોએ લખાણ કંઈ મદ્રાસમાં બંધ. હતું તેના ઉપર તેમણે એવો આરોપ મૂક્યો કે તે સરકારમાં સેનાનું વાંકું વાંકું લખેછે. પછી થોડા દિવસમાં એકઝેવલ નામે સેનાધિપતિ હતો તેણે પોતાને મંત્રી સભામાં બેઠક નહિ મળવાથી ચીઠવાઈને કર્નલ મત્રોને પહોરામાં બેસાડ્યો. આ પ્રકારે મદ્રાસમાં બે પક્ષ બંધાયા હતા; એકમાં આગેવાન કર્નલ મત્રોને અનુકૂળ ગવર્નર હતો, ને બીજામાં મુખ્ય એકઝેવલ હતો. ગવર્નરે મત્રો સાહેબને છોડવાને આજ્ઞા કરી તે સેનાધિપતિએ ન માન્યાથી ગવર્નરે પોતે કેદીને છોડી મૂક્યો. આ રીતે પોતાના અપમાનમાં ઉમેરો થયાથી એકઝેવલ સાહેબ રાજીનામું આપી જિનાયત ગયો. આ સેનાધિપતિએ વિદાય થતા પહેલાં સરકાર વિરુદ્ધ એક આજ્ઞાપત્ર લખી મૂક્યું હતું તે આડન્ડુટ તથા ડેપુટિ આ. જનરલે પ્રગટ કર્યાથી તેમને ગવર્નરે કાંઈ વેળા કામ ઉપરથી અલગ કસ્યા. સૈન્યમાંના પુષ્કળ અધિકારીઓએ ગવર્નર જનરલને અરજી કરી પોતાનાં સર્વ સંકટ નિવેદન કર્યાં હતાં. તેટલા માટે તેમાંના કેટલાકને થોડા દહાડા કામ ઉપરથી ખરોડ્યા ને કેટલાકને સૂમળગી રજા આપી. આ ઉપરથી વૈમનસ્ય વધતું ચાલ્યું. અત્યારલગી અધિકારીઓ માત્ર બીજાયા હતા, પણ હવે તો સેનાના લોક પણ ચીઠવાયા. મહાલીપટ્ટણમાં ઉઘાડું બંડ બાંધ્યું. શ્રીરંગપટ્ટણના દેશી લશ્કરી અધિકારીઓ તથા સપાઈઓમાં સરકારે એક વિનતિ પત્ર ફેરવ્યાથી અધિકારીઓને માફ લાખું, તેથી તેમણે પોતાના માણસોને આસન ચઢાવી બંડ કરાવ્યું. એક બંડખોર પલટણ

ચિતલથી શ્રીરંગપટ્ટણ જતી હતી તેને વાઠમાં સ્વામીભક્ત દેશી સૈન્ય તથા યુરોપીઅન લોક સાથે ઝઘડો થયો.

સિંકદરાબાદમાં પણ ખંડ ઊઠ્યું હતું, પરંતુ શી રીતે વર્તવાનો આપણો ધર્મ છે, એ વાત રૂઝનામ્ને ત્યાંની સેનાના અધિકારીઓના અંતરમાં ઝટવશી. પુનામાં રેસિડંટ કર્નલ કેલોઝ નામે હતો તેને સિંકદરાબાદ મોકલ્યો હતો, અને જોકે તેની શીઆમણ ઉપર પ્રથમ લક્ષ દેવામાં ન આવ્યું, પરંતુ પાછળથી તેને બધાને મેળવી લઈ સમાધાન કર્યું. સિંકદરાબાદના અધિકારીઓની દેખાદેખી કરી શ્રીરંગપટ્ટણ તથા બીજાં સ્થળના અધિકારીઓ મળી ગયા. લોર્ડ મિન્ડો પોતાને મદ્રાસ જવાનું પ્રયોજન જણાયાથી ત્યાં ગયો હતો, ને તેને એક વિનતિપત્ર સઘળી સેનાના લોકો તેમને પોતાની અનુચિત વર્તણૂકનો પશ્ચાત્તાપ થાયછે એવી મતલબનું મોકલ્યું. સરકારે કેટલાક અધિકારીઓને ચાકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા ને કેટલાકના અપરાધ ક્ષમા કર્યા. વળી પાછી સઘળે કેટલાં રાત્રિ વ્યાપી.

લોર્ડ મિન્ડોની કારકીર્દિમાં હિંદુસ્તાનમાં વઢવાદો ચાલી હતી, તોપણ હિંદુસ્તાનના સૈન્ય પરરાજ્ય સામે હુક કરી જય મેળવવામાં રોકાયાં હતાં. તેના વારામાં રસાળ બેટ જતા છતાંયો. પુર્વેન તથા આગલ આફ કાન્સ લીધા. કાળા લોકો સ્વદેશમાં યુદ્ધ કરવામાં જેવી શરવોરતા તથા સ્વામીભક્તિ દર્શાવી હતી તેવી પરબ્રુમિમાં બતાવી.

જાવા, પુર્વેન અને આગલ આફ કરાન્સ છતી લીધા.

જેવારે લોર્ડ મિન્ડો વિલાયત સિધાવ્યો તેવારે હિંદુસ્તાનમાં સ્વસ્થતા હતી, તથાપિ તે ઝાઝા દહાડા ટકરો નહિ એવાં ચિન્હ જણાતાં હતાં. તે વિલાયત પહોંચ્યા પછી થોડે દહાડે બંગાળાની ઉત્તરના વગડાઉ તથા પહાડી દેશમાં વસનાર નેપાલી લોક તથા હિંદુઓ વચ્ચે સામાજિકસંબંધી વાંધા ઊઠ્યા. ત્યાર પછી કેટલેક દહાડે નેપાળના રાજ્યે કંપનિ સરકારની પ્રજાના કોઈ માણસની જમીન છીનવી લીધી હતી. અને સાહસિક તથા વિકાળ શૂર્પા લોક જેઓ તે વેળા નેપાળમધ્યે વઢવાદોમાં ગૂંથાયા હતા તેમણે કંપનિ સરકારના મૂલકનો કાંઈ ભાગ રોકીને તેમાં કિલ્લી ખાંધ્યો હતો તેમના સામે હિંદુઓની એક દુકડી મોકલવામાં આવી. આ દુકડીનાં માણસોએ તેમને પાછા હઠાવ્યા. પરંતુ તેઓ અતિ ગર્વિષ્ઠપણે વર્તવા લાગ્યાથી તેમના

વઢવાદ હુકડી આગ્યાનાં ચિન્હ.

સામી લઢાઈ ઊભી કરવાનો સમય હંકરે હતો. ચિતાગૌંગની સરહદોપર
 બ્રહ્મીલોક સાથે વઢવાઢો આવી હતી. વળી હિંદુસ્તાનના મધ્યભાગમાં નવો
 રાત્રુ ઊભો થયો હતો તેના વિષે આપણે વિશેષ આગલા પ્રકરણમાં બોલવું પડશે.
 આ પ્રકારે લોર્ડ મિન્ટો પોતાની પદવીપર બાબતે ઠરે તેને માટે વારસામાં
 વઢવાઢો મુકી ગયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નેપાળ સાથે લઢાઈ.

સન ૧૮૧૩ થી સન ૧૮૧૭ સુધી.

અર્લ ઓફ મોઢિરા હિંદુસ્તાનમાં આવેછે—ગૂર્ખા—તેઓ સરહદ ઉપરની ઇંગ્રેજની નાની ટોળી ઉપર હુમલો કરેછે—ગૂર્ખા લોકની લઢાઈનો આરંભ—નેપાળ ઉપર ચઢાઈ કરવાની ગોઠવણ—નેપાળનું વર્ણન—ખીજી ટૂંકડીએ કરેલાં કૃત્ય—કલંગાને ઘેરો—જેટક ઉપર સ્વારી—ત્રીજી તથા ચોથી ટૂંકડીઓની હાર—પહેલી ટૂંકડીનો જય—નલગડ છોડયું—થોડીવાર દુસ્મની બંધ રહેછે—રામગઢ છોડી દીધું—માલુનના શિખરપર હલ્લો—અલમોરા લીધું—નેપાળી લોક સંધિ કરવા માગેછે—સંધિની સરતો—૨રી લઢાઈ થાયછે—સર ડેવિડ આકટર્લેનિ ચિરિઆ ઘાટના માર્ગ ભણી મરડાયો—મકવાનપુરનું યુદ્ધ—હારિઆપુર હસ્તગત કર્યું—સંધિ થઈ—મરાઠામાં દગાશટકા—પિંઢારી લોક—યુદ્ધ કરવાની તેમની રીત—કંપનના કલકમાં સ્વારી—પિંઢારી લોકની સ્વારી નિબંધ જાયછે—મોટી લઢાઈની સામગ્રી.

લોર્ડ મિન્ડો પછી મોઢિરાનો અર્લ ગવર્નર જનરલ ડસ્તો તે પાછળથી માર્કિર્વ-સ ઓફ વેલ્સલી કહેવાયો. સન ૧૮૧૩ ના અકટોબર માસની તા. ૪ થીએ તે કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. તેના આપ્યા થ. સ. ૧૮૧૪. પછી તુરંત તે જો લઢાઈની સામગ્રી કરવી પડી. હિંદુસ્તાનના ખીજી રાજ્યના કારભારમાં હાથ ધાલવો કિંવા ન ધાલવો એ વાતનો વિચાર કરવાની આ વેળા નહોતી. ઇંગ્રેજના મૂલકની ઉત્તર તરફની સરહદ ઉપર સાહસિક તથા લુબ્ધ ગૂર્ખા લોક લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા હતા. તેઓ લેખપત્રને કિંવા મોઢાના કરારને કિંવા એ વાતો સમજાવીને કહી હોય તો તે પણ પત કરે એવા નહોતા. ગૂર્ખા લોકે પોતાના દેશમાં રાજ્ય મેળવ્યું હતું, સમીપના દેશમાં પણ ધાલ-

વાની વાત તેમના મનમાં ફેટલી ઠરી હતી એ વિષે અમે આગળ કહેલું છે.

ગુર્ખાઓના ૧૮૧૪ ના મે માસમાં તે લોકની સરકાર અને ઇંગ્લિશ સરકાર
સ્વામી. વચ્ચે સલાહનું કહેલું કથનું ચાલતું હતું, તેવામાં ગુર્ખા લોકની
એક ટોળીએ ભોટવાલની સીમા ઉપર ઇંગ્લિશનું એક નાનું સૈન્ય રહેતું હતું
તેના ઉપર હુમલો કરી તેનો નાશ કર્યો. ગુર્ખા લોકે આવી રીતે અપમાન
કર્યું તે ઇંગ્લિશ સરકારથી સાંખી રહેવાયું નહિ. ઇંગ્લિશે ઝટપટ એક મોટું દળ
એકઠું કરવા માંડ્યું, પરંતુ તે રતુ લશ્કરને જવા આવવાને અનુકૂળ નહિ હોવાથી
તત્કાળ લઢાઈનો આરંભ થઈ શક્યો નહિ. તે વેળા ગવર્નર જનરલ જેને
વળી સેનાધિપતિની પદવી હતી તે જાતે જાપલા પ્રાંતોમાં ગયો, ત્યાં લઢાઈની
સામગ્રી તડામાર ચલાવવા લાગ્યો, ને નવા રાત્ર જે પિંઢારા તેમને બંગાળાની
નૈરત્યના તથા દક્ષિણ દેશની ઉત્તરના પ્રાંતોમાં ધાડે પાડીને લૂંટ કરતા રોકવાને
તેણે યોગ્યચોજના કરી.

છેવટે સર્વ સામગ્રી થઈને શી રીતે સ્વામી કરવી તે સંબંધી ગોઠવણ કરવામાં
આવી. સેનાની ચાર ટૂકડીઓ પાડી. કર્નલ આર્ટર્લિંગએ
પહેલી ટૂકડી લેઈ નેપાળના છેક પશ્ચિમ ભણીના ભાગઉપર
હુમલો કરવો, જનરલ ગિરેસીએ નેપાળમાં જઈ રાત્રનો
જેઠક એક મુખ્ય દિલ્લો તે ઉપર હલો કરવો. ત્રીજી ટૂકડીના ઉપરિ જ. સ.
વૂડે આથે પૂર્વમાં જવું; અને ચોથી ટૂકડીના અધિકારી જનરલ માલીએ
નેપાળની રાજધાની કેટમાંકુ ઉપર કુચ કરવી.

આ પ્રકારે રાત્રના દેશ ઉપર ચારે ગમથી સંગાથે ચઢાઈ કરવાનો ઘાટ
ચલાયો. નેપાળ દેશના સંરક્ષણના ઉત્તમ સાધન ઇશ્વરના ધરથી
નેપાળનું વર્ધન. નિર્માણ થયેલાં છે. મૃદિમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત ત્યાં આવી
રહ્યા છે; ત્યાંની જમિ પથરાવાળી હોઈને તેમાં છાતી વરામ ચઢવાના ઊંચા ને
સાંકડા માર્ગ છે. ત્યાંના રહેવાસી કાષ્ટ કોટ બાંધીને લઢતા. તેઓ કાષ્ટ કોટને
આથે રહી પોતાને ઊની આંચ આપ્યાવિના સહેલાઈથી સામે આવનાર
માણસનો નાશ કરી શકતા. પર્વતોમાં લઢાઈ કરવી એ મૂળે તો ધાણું વસતું
કામ હોઈને ચઢાઈ કરનારા લોકને તે દેશની પૂરી માહિતી ન હોવાથી તે
વિશેષ વસતું લાગ્યું.

ત્રીજી ટૂકડીએ લઢાઈનો આરંભ કર્યો તે આગળ ચાલી, એટલે ગુર્ખા-

લોક પાછા વળી નાલાપલનિ કિંવા કલંગા કરીને એક નાનો કિલ્લો હતો તેમાં ગયા. તે કિલ્લો એક ઊંચા ડુંગર ઉપર હતો, ને તે ડુંગર નાના વૃક્ષની ઝાડીથી ઢંકાયેલો હતો. તે કિલ્લો નાનો હોયને <sup>કલંગાને ઘેરો ધા-
વ્યો. ૨૯ મી બ-
કોબર ઇ. સ.
૧૮૧૪.</sup> તેમાં માત્ર ૬૦૦ માણસ હતાં. ઇંગ્રેજ પોતાનાં માણસની ખે શેળીઓ કરી બને શેળીઓએ તે કિલ્લાઉપર સંગાથે હુમલો કરવો એવી ગોઠવણ થઈ, પરંતુ દૈવયોગે તેમની યોજના પાર પડી નહિ. કિલ્લાના લોકે હુમલો કર્યો, પરંતુ ઇંગ્રેજે તેમને પાછા હટાવ્યા. રાત્રીની પાછળ પાછળ કિલ્લામાં જવું એવું જનરલ ગિલેસ્પીના મનમાં આવ્યું, ને તેણે પોતાની સાથેના માણસોને આગળ વધવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ રાત્રીએ એક તોપ એવી ગોઠવી હતી કે ઇંગ્રેજનાથી કોટ સરસી નિસરણીઓ મૂકી રાકાય નહિ. કિલ્લાની બીંતોઉપર ચઢવાનો ઇંગ્રેજનો દાવ ન ફાળ્યો, લીધે તેમણે દરવાજો ભાગી માંહિ પેસવાને પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ રાત્રીએ તેમનાઉપર તોપોનો અતિશય માર ચલાવી તેમને નસાડ્યા.

આ પ્રકારે પરાજય થયાથી જનરલ સાહેબ ચીઢવાઈને બોલ્યો કે કાં તો હું કિલ્લો લેઈશ, કિંવા તે લેવામાં મારો પ્રાણ આપીશ. તે ત્રેપનમી <sup>જનરલ ગિલે-
સ્પી મરથ પામ્યો.</sup> પલટણ તથા ઘોડા ઉપરથી ઊતરેલા સ્વારો સાથે લઈ ખીજી વાર દરવાજા તરફ આવ્યો. પરંતુ રાત્રીની તોપોના મારના ઝપાટામાં જેવારે ત્રેપનમી પલટણના લોક આવ્યા, તેવારે તે પાછા પાછા થવા લાગ્યા ને જનરલ ગિલેસ્પી મીઠા મીઠા બોલબોલી તેમને આગળ વધવાને ઉશ્કેરતો હતો તેવામાં તે ગોળી વાગવાથી મુઓ. આ કારણથી તે લોક ખીજી વાર પાછા ફર્યા. ગિલેસ્પીની જગ્યા ઉપર જે અધિકારી ઠર્યો તેણે ખીજી તોપો મદદમાં આવતા લગી કલંગા આગળ પડાવ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. તોપો આવે પહોંચી એટલે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા સાથે એક ખીજી ટૂકડી તત્પર થઈ. ગોરા લોક ખૂંકે નહિ ભરતાં હાથમાં માત્ર સંગીન સાહી કોટમાં જ્યાં વાટ પાડી હતી તેમાં થઈ કિલ્લામાં પેઠા. પરંતુ કિલ્લામાં આવતાં તેમનાથી ચૌદ શીટ નીચે કિલેદારોને એક વાગેલીઆમાં બેગા થયેલા દીઠા ત્યાંથી તેઓ ઇંગ્રેજ ઉપર તીર, પથરા, અને ભાલા ઉશીટતા હતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ લોકના હાથમાં તેવા કાંઈ પદાર્થ સામા ફેંકવાને નહોતા, તેથી તેમને પુઠકળ હાનિ સહિત બહાર નીકળવું પડ્યું.

પરંતુ કાંઈ વાર લગી તોપોના ગોળાનો માર ચાલ્યા પછી ગૂર્ખા
 ગૂર્ખાઓએ લોક કિલ્લો તણ દેહને પોતાના દેશના ત્રણસં લોકની
 કિલ્લો યોડી રી- ટોળી હતી તેને જાંઘ મળ્યા. પછી આ બધી ટોળીને
 કાળા લોકની એક નાની ટૂકડીએ રણમધ્યે હરાવ્યા.

પછી થોડી વારે ખીજે જનરલ પોતાના માણસ લેઈ આવી મળ્યો. તે
 સર્વ મળીને જોડક કિલ્લા બણી ચાલ્યા. આ કિલ્લો ડૂંગરાની
 નેટકને પેરો આલ્યો. ૨૭ મી
 ડીસેમ્બર ઇ. સ.
 ૧૮૧૪. એળમાંના એક ઊંચામાં ઊંચા શિખર ઉપર છે, ને તેની
 ફરતા કાષ્ટ કોટ બાંધેલા હતા. કિલ્લારોને કિલ્લા બહાર ફૂવા
 હતા તેમાંથી પાણી લેવાનું હતું. ફૂવા ફરતો એક ધીંગો મારતો બાંધ્યો હતો
 તે હસ્તગત કરવા જનરલની ઇચ્છા થઈ. આલેતુથી તેણે બે ટૂકડીઓને એવી
 ઝૂમતા કરી મોકલી કે તમારે જીતી જીતી વાટે જવું, પણ એ માર્યાઉપર
 સંગાથે હમલો કરવો. તથાપિ કાંઈ ચૂક થયાથી એવું બન્યું કે એક ટૂકડીએ
 ખીજી ટૂકડી આવી પહોંચતા પહેલાં ગૂર્ખા લોક સાથે ઝઘડો કર્યો તેને લીધે
 તે ટૂકડીનાં માણસને પાછું હટવું પડ્યું. પુષ્કળ ગૂર્ખા લોકે ખીજી ટૂકડીપર હમ-
 લો કર્યો તેમને પાછા હટાવી તે ટૂકડીને જનરલના હમલાથી પાછું આવવું પડ્યું.

પૂર્વમાં જે ટૂકડીઓ ગઈ હતી તેમનો પણ પરાભવ થયો હતો. રા-
 નીજ અને એ- તુએ કેટલીક ટોળીઓ ઉપર હુલા કરીને તેમને પાછી હટાવી
 થી ટૂકડીઓની હતી. ઇંગ્રેજે ગૂર્ખા લોક ઉપર સ્વારી કરી તેમાં તેમને
 હાર થઈ. સમૂળગો જય મળ્યો નહિ.

ઇંગ્રેજ લોકે પુષ્કળ ડેકાણે હમલા કરીને આ હાડી તથા પહાડી લોક સાથે લ-
 પહેલી ટૂકડીને ઠાઈઓ કરી તેમાં તેમનો પરાભવ થયો, પરંતુ કર્નલ આર્થ-
 નય. લીનના હાથ નીચેની ટૂકડીને જય મળ્યો. તે પશ્ચિમમાં ગઈ
 હતી ત્યાં ગૂર્ખા લોકનો મોટો પ્રસિદ્ધ સરદાર અમીરસિંગ હતો. તે ભાગમાં
 ત્રણ ડૂંગરાની હારો હતી, પ્રત્યેક હારની વચે જાંડી ખો હતી, ને ત્યાં સંરક્ષણ
 અર્થ પુષ્કળ કિલ્લા બાંધેલા હતા. પહેલી હાર ઉપર નલગઢ, ખીજી ઉપર રામગઢ,
 ત્રીજી ઉપર આલન ગઢ હતો, અને આ કિલ્લાની પેલીમર ચિલાસપુર કરીને રા-
 જની રાજધાની હતી, અને તે રાજ ગૂર્ખા લોકના પક્ષમાં હતો. જે ડૂંગરા
 પર એ ગઢ બાંધેલા હતા તે છાતી વરામ તથા અરબચંડ હોવાથી ગઢને વ-

ધારે મજબૂતી મળી હતી. નવેમ્બર માસ બેસતામાં તે ટૂંકડી ડુંગરાની પહેલી હાર આગળ પહોંચી. ઇંગ્રેજોએ નલગઢ છોડાવવાને તોપો આણી હતી, પરંતુ ગઢના રખવાળો થોડીવાર લઢયા નલગઢ છોડી દીધો. પ બી નવ- ૧૮૧૪.
પછી ગઢ છોડી ચાલ્યા. આમ બનવાથી ઇંગ્રેજોને રામગઢ જવામાં કાંઈ અંતરાય નહોતું નહિ. શત્રુપર સામે મોઢે હથ્થા કરી. આ ગઢ લેવામાં હાનિ થશે એવું લાગ્યાથી કર્નલ આર્ટર્લેનિ તેમને ડાબે પાસે ચાલ્યો, અને ડુંગરાની પેલીમર એક ટેકરી ઉપર પોતાના માણસ સાથે ચઢ્યો ત્યાંથી ગૂર્ખાના સંઘર્ષનાં સાહિત્ય દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં ત્યાં તેણે કુમક આવી પહોંચતા લગી પડાવ રાખ્યો ને તે ભાગની પૂરી માહિતી મેળવી લીધી. કલિંગા આગળ તેને ખીજી ટૂંકડીનો પરાભવ થયાના સમાચાર આડેકાણે મળ્યા તેણે કરીને પોતાને જય મળશે એવો પક્ષો વિશ્વાસ પડે, ત્યાં લગી હલ્લો કરવો નહિ એવું તેણે વિચાર્યું.

આ જનરલની ટૂંકડીમાં ખીજા માણસ આવી મળ્યાથી થોડાકને રામગઢ આગળ મૂકીને બાકીનાં પોતાની સાથે લેઈતે માલ્દન તરફ ચાલ્યો. તેણે કરીને અમીરસિંગને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ કે હવે આ બામમાં હું છું તે ઠામમાં બેસી રહીશ, તો મારા સ્નેહીની ખબર અંતર મળવી બંધ પડશે. અમીરસિંગને આ ભયની વાત જાણાયાથી તે પોતાનું ધણું ખર્ચે સૈન્ય લઈ માલ્દન કિલ્લામાં ગયો. ત્યાં ઇંગ્રેજ લોકે તેને ચારે ગમથી ઘેરી લીધો. વિલાસપુરનો રાજા ઇંગ્રેજને શરણુ થયો, ને તેમણે માલ્દનના ડુંગર થડમાં ગૂર્ખાનાં ઘાણાં હતાં તે લીધાં.

માલ્દન ગઢના ડુંગર હસ્તગત કરવાને આર્ટર્લેનિએ નિશ્ચય કર્યો. તે ડુંગરઉપર સરજગઢ તથા માલ્દનગઢ હતા, એક છેક જમણે પાસે, અને ખીજે છેક ડાબે પાસે બાંધેલો હતો, ને બંને ગઢવચે કૌણ કોઠની હાર બાંધેલી હતી. આ બે ડુંગરાની કેવળ સન્ધુખ ઇંગ્રેજ લોકે એક વહેળાને સામે પાર માલ્દન ગઢથી ઊગમણી દિશામાં એક નોખી ડુંગરી ઉપર રતનગઢ કરીને કિલ્લો હતો તે લીધો. માલ્દન તથા સરજગઢ વચે બે ડુંગરા નવરા હતા. જનરલ આર્ટર્લેનિએ આ બે કિલ્લા હસ્તગત કરવાનો અને તે ઉપરના લોક વચે પરસ્પર સંબંધ ચાલતો તે બંધ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પરાક્રમ સિદ્ધ કરવાને જો બે ટૂંકડીઓને મોકલી હતી તે-

માલ્દનના ડુંગ-
રાઉપર હથ્થા.
૧૫ મી એપ્રિલ
૧૮૧૫.

મને વિજય મળ્યો. માલન પાસેનું થાણું બહુ અગત્યનું હતું તે વાત અમીર-સિંગ યથાસ્થિત જાણતો હતો, તેથી તેણે તે થાણું ઇંગ્રિજ લોકો હસ્તગત કર્યા પછી બે દહાડે ફરી પોતાને સ્વાધીન કરવાને સાહસિકપણે પ્રયત્ન કર્યો. ગૂર્ખા લોક શરવીરતાથી લઢ્યા. તેમનો નાયક વાવઝા પાસે પોતાના પુત્ર સહિત ઊભો રહી શત્રુપર હુમલો કરવા તેમને ઉશ્કેરતો હતો. તેઓ ઇંગ્રિજના સંગીન ઉપર ધાયા ને સંગીન હાથમાં સાહી લેધને તેમના હાથમાં બંદૂકો હતી તે વડે ઇંગ્રિજને ઝૂડ્યા. ઇંગ્રિજ લોક ડુંગરાપર બે નાની તોપો લાવ્યા હતા તે તેઓ વૈરીપર ફેડીને ત્રાસદાયક સંહાર વાળતા જતા, તોપણ શત્રુ ફરી ફરી શેળું ખાડતા. આવી વસમી વઢવાઢ પાંચ ધડી ટકી. છેવટે ઇંગ્રિજ લોક વહારે સૌથી થડમાંની ટૂકડી આવી ચઢી. તેમણે સંગીન બંદૂકમાં ભરવી શત્રુપર કીકીઆરી કરી જય મેળવ્યો. ગૂર્ખા લોક આ ઝઘડામાં મરાયલા પોતાના સરદારનું શબ લેઈ પાછા માલન ગયા.

કિલ્લાનો રખવાળ લોકે કિલ્લો ઇંગ્રિજને સ્વાધીન કરવા સાથે પોતાના સરદાર અમીરસિંગને સમજાવ્યો. પરંતુ તેણે ન માન્યું તેથી તેઓ કિલ્લાના રખ-
વાળો શરથ થયા. બહાર નીકળી ઇંગ્રિજને શરણે આવ્યા. અમીરસિંગને માટે જે લોક માઠા શૌર્યથી લઢ્યા હતા તે લોકો હવે તેને તજ દીધાથી તેણે કિલ્લો ઇંગ્રિજને હવાલે કર્યો ને તેને કેટલાંક જવાની પરવાનગી આપી; આ ભાગમાં લઢાઈ બંધ પડી. ખીજી ટૂકડીએ કેટલાક દહાડાથી જોટક કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો તે કિલ્લો માલનગઢ ઇંગ્રિજને હસ્તગત થયાના સમાચાર સાંભળીને શત્રુએ તેમને સ્વાધીન કર્યો.

વચગાળે કુમાયનમાં ઇંગ્રિજના એક નાના સૈન્યનો અમ સફળ થયો હતો. આલ્મોરા રાજધાની થડમાં યુદ્ધ થયું, તેમાં ગૂર્ખાનો પરાભવ થયો. ઇંગ્રિજે રાજધાનીનો થોડોક ભાગ હસ્તગત કર્યો. ખીજું દિવસે ગૂર્ખા લોકે કિલ્લો ઇંગ્રિજને સ્વાધીન કર્યો, ને બંને પક્ષ વચ્ચે જે લખ પત્ર થયો તેની રૂઠ્ઠાએ ગૂર્ખાએ આપ્યો પ્રાંત છોડી દેઈ તે ઇંગ્રિજના કબજામાં આવ્યો.

ઇંગ્રિજને ઉપરા ઉપરિ વિજય પ્રાપ્ત થતો જોઈને નેપાળના રાજાને પૂરે ભય પેઠો, તેથી તેણે સંધિ કરવાનું વિનવ્યું, ને તેના વકીલોએ ગવર્નર જનરલ જે સરતો ઉપર સંધિ કરવાની હા કહી તે સ્વીકારી. તે સરતો આ પ્રમાણે હતી :—કાલિ નદીની પશ્ચિમ ભણીના પ્રાંતો

નેપાળનો રાજા
સંધિ કરવા અરજ
કર્યો.

જેના વિષે વાંધા ચાલતા હતા તે મૂળે જે જે રાજના હોય તેમને પાછા આપવા; ગુર્ખાની સરહદ ઉપરનો સપાટ દેશ ઇંગ્રિજને આપવો; સિકિમના રાજનો જે મૂલક ગુર્ખા લોકે લેઈ લીધો હતો તે તેને પાછો સ્વાધીન કરવો; ને ફેટમાંડુના દરબારમાં રેસિડંટ મૂકવો; પરંતુ રાજના મંત્રીઓએ તેને સમજાવ્યો કે જે સંધિ પત્રમાં એ ઠરાવ લખાયા તે ઉપર તમારે સહી ન કરવી, ને જે સંધિ કરવા માટે પોતે પ્રથમ વિનંતિ કરી હતી તે સંધિ નથી કરવી એવું તેણે કહેવું. આ ઉપરથી લઢાઈ ફરી ઊભી થઈ. કાલિ નદીની પશ્ચિમનો દેશ જીતી લેઈને જે એ ટૂંકડીઓ તે ભાગમાં લઢાઈમાં ગૂંથાઈ હતી તે નીચાણના દેશમાં પોતપોતાની છાવણીમાં પાછી આવી હતી, માટે હવેની લઢાઈ પૂર્વ દિશામાં રાજધાની બણી ચાલવાની હતી.

જનરલ ડેવિડ આકટર્લેનિ, જેને તેની આગલી ચાકરી ઉપર સરકારે તુરંપમાન થઈ લસ્કરી ખાતાના નાઇટની પદવી આપી હતી તેને આ વેળા સુખ્ય અધિકાર આપ્યો. તેણે પોતાના સૈન્યની આર ટૂંકડીઓ કરી. તેમાંની એકને મોટા દળના જમણા હાથ ઉપરની વાટે થઈ નેપાળમાં પેસવું, બીજાએ ડાબે માર્ગે જવું, બાકીની એ ટૂંકડીઓએ પોતાની સાથે પાંચાર અકવાનપુર જવું એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી. અકવાનપુર જવાના માર્ગમાં ચિરિઆ ઘાટિ હતી તેનો ચઢાવ વસમો હતો. તે મધ્યે ગુર્ખા લોકે ઘણા ધર્માંગા ત્રણ કાષ્ટકોટ એક પાછળ એક બાંધ્યા હતા, પરંતુ આ વસમી ઘાટિ ઊતર્યાવિના આગળ જવાય એવો માર્ગ સર ડેવિડ ખોળી કાઢ્યો હતો. પોતાના સૈન્યમાંના ફેટલાક માણસને ચિરિઆ ઘાટિની તળેટીમાં મૂકી બાકીના માણસને છાતી વરામ, સાંકડી ને ટેકરા ટેંચાવાની નવી વાટ છતાં તે વાટે લેઈ પોતે મોખરે થઈને સૌ સાથે તેમના કષ્ટમાં ભાગ લેતો ચાલ્યો.

સર ડેવિડ આકટર્લેનિ આ પ્રમાણે પોતાના લોકને ઓતાડી વાટે થઈ લેઈ આઢ્યાના સમાચાર ગુર્ખા લોકના જાણવામાં આવતાં વાંતજ તેઓ કાષ્ટ કોટ છોડી દેઈને અકવાનપુર ગયા. જનરલે તેમની પાછળ પાછળ જઈને ગામની થડમાંના ડુંગરી કિલ્લા સામે છાવણી નાંખી. શત્રુના ડાબા પાસવા ઉપર એક ગામડું હતું તે ગુર્ખા લોકે ઇંગ્રિજને આવતા જોઈ છોડી દીધું. તે વારે ઇંગ્રિજ તે ગામડું પોતાને સ્વાધીન

સર ડેવિડ આ
કટર્લેનિ ચિરિઆ
ઘાટના માર્ગે તરફ
મરડાવો. ૧૭ ફેબ્રુ-
આરિ ૧૮૧૬.

અકવાનપુરનું યુદ્ધ
૨૮ મી ફેબ્રુઆરિ
ઈ. સ. ૧૮૧૬.

કરી લીધું. પરંતુ તે થાણું બહુ ઉપયોગી હોવાને લીધે ગૂર્ખા લોકે મોઝા સૈન્યથી તે પાછું લેવા યત્ન કર્યો. પહોર સવા પહોર દારણ યુદ્ધ આણું તેમાં અંતે ગૂર્ખા લોકનો પરાભવ થયો.

આણીગમ ચિરધાટની જમણી બાજુમાં હરિહરપુર ઉપર હમલો કરવાને કર્નલ કેલિને એક ગ્રેની સાથે મોકલ્યો હતો તેણે પણ શત્રુને હરાવ્યા હતા. શત્રુએ તેને તે કિલ્લા લગી ગયો ત્યાંલગી કાંઈ પ્રતિબંધ કર્યો નહિ. કિલ્લાપાસે જે કરાડો વચ્ચે એક કાષ્ટકોટ બાંધ્યો હતો. એ કાષ્ટકોટને મોઢે ઢાલી મોકળી જગ્યા હતી તે ઇંગ્રેજે લીધી, તેવારે સેંકડો શત્રુ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. બંને વચ્ચે બહુવાર લગી કદો અઘડી મચ્યો તેમાં છેવટે ઇંગ્રેજનો જય થયો, ને બીજે દિવસે વહાણે શત્રુએ કિલ્લો તેમના સ્વાધીનમાં આપ્યો.

મકવાનપુર થડમાં અઘડો થયા પછી તે ગામ તથા કિલ્લાઉપર હમલો કરવાને સર ડેવિડે તૈયારી કરી. પરંતુ ઇંગ્રેજને અનુક્રમે જય મળતો જોઈને ગૂર્ખાની સરકાર હબકીને સમજી કે એમની સાથે વઢવામાં સાર કાઢીશું નહિ, તેથી ગવર્નર જનરલ કહેતેવા કરાર અંગીકાર કરવાને ઇચ્છા જણાવી. તે ઉપરથી અંધિ થઈ. ગૂર્ખા શરણ થયાથી લોર્ડ મોહરાએ પોતાને જે કર્તવ્ય વાત હતી તે સિદ્ધ થઈ એમ ધારીને જીતેલા દેશમાં થોડોક ભાગ નેપાળ સરકારને પાછો આપ્યો.

એટલું સાઈ થયું કે આ વેળા ગૂર્ખા સાથેના યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ, કારણ કે હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં ઇંગ્રેજના શત્રુ ઊભા થયા હતા તેમના સામે મોટું સૈન્ય મોકલવાની અગત્ય હતી. હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગમાં બહુ ગરબડાટ હતો. સમ્રાજાનો સંપ કરીને ઇંગ્રેજ સરકારના સામે ઊઠાવ કરવાને ચેસ્વા, સિંધિઆ તથા બીજા મરાઠા સરદારના દરબારમાં ખટપટ ચાલતી હતી. ચિંદારા તથા બીજા લૂંટારા લોક જોરમાં આવીને લૂંટફાટ કરવામાં મોકળે મહાલતા હતા, અને હવણાં હવણાંમાં ઇંગ્રેજ સરકારના દેશમાં લૂંટ કરવાને તેમણે છાતી ચલાવી હતી.

ચિંદારા લોક મુજે મરાઠા સૈન્યમાં પૂર્વે લઢાઈઓ ચાલતી હતી તે વેળા બા-

હરિહરપુર હસ્ત
ગત કર્યું.

ગૂર્ખા સાથે
લઢાઈનો અંગ આ-
વ્યો. ૧૨ માં.

મધ્ય હિંદુસ્તાન-
માં અવ્યવસ્થા.

ડૂતી નોકર હતા, પરંતુ મરાઠાની ભાગતી થવા લાગી ત્યારથી તે લોકનાં જીવંત જીવંત યોગા બંધાઈ એક એક યોગાવાર એક નાયક થયો. આ પિંદારા. સમયે તેમના મુખ્ય નાયક ચીટુ, કરીમખાન અને દોસ્ત મહમદ નામે હતા. પ્રત્યેકના તાબામાં પુષ્કળ સ્વાર હતા, પરંતુ પિંદારા લોક એકજ નાયકને વ- જગી રહેતા નહિ. જે નાયક ઘણી લૂંટ મેળવતો તેનો પલ્લો ઘણા પકડતા.

દસરાપર્વ ઉપર પિંદારાના મોટા મોટા નાયકો એક ડરાવેલે ઉકાણે ભેગા થયા ને સંતલરા કરવા લાગ્યા કે આપણે ક્રિયા ભાગમાં મારપીટ કરીશું તો પુષ્કળ લૂંટ મળશે. આસપાસના પરગણામાંથી પ્ર- તેમની લઢાઈ અને લૂંટ કરવાની રીત. ત્યેક જાતિના તથા પંથના લોક, ઘેર ખેડેલા નવરા રાજધારી, અને ફેટલાક દુઃખના માર્યા અને ફેટલાક લક્ષ્મીના લોભી એવાં હજારો મા-ણસ પિંદારાનાં સૈન્યમાં જઈ મળ્યાં. સઘળી ગોઠવણ કરીને જીવંત જીવંત યોગાં લૂંટ કરવા નીકળ્યાં. સર્વે જણે લૂંટફાટ કરીને વહેંચી લેવા એક ઉકાણે મ-ળવું એવું ડરાવ્યું. તેઓ ગામે ગામ ધાડે પાડી ઘર બાળતા મારીમૂડી બ-લાતકારી લોકને લૂંટી લેતા, ને સાંભળી રૂઆં ઊભાં થાય એવાં દુર કર્મ કરતા ચાલતા. તેમનો પહેરવેશ તથા રાજા આદિ લેઈ ધોડા સામાન એટલો હળ-વો હતો કે તેઓ નિત્યના પચાસ સાઠ કોશ મજલ કરી શકતા, ઘણા ખરા હાથમાં ભાલા રાખતા ને થોડાક પાસે કડાબંદ હતા. પરંતુ તેમને હથિઆરનો ખપ જવલેજ પડતો, લૂંટફાટ કરવી એજ તેમનો હેતુ હતો, તેથી તેમના સામે સૈન્ય મોકલવામાં આવતું તો તેઓ નાશી જતા, તેઓ એટલા ચપલ હતા કે મોટી સેના સૂંસરા નીકળી જતા ને રાત્રના સઘળા જાગતાને તુચ્છ ગણતા. તેઓ એવી ઝડપથી દોડતા કે સેનાના ભાર નહિ કે તેમને પકડી પાડે. આવા લૂંટારાનાં યોગાં ઘણાં વચ્ચે લગી મરાઠાના દેશમાં અને પાસેના ખીજ રાજ-ના દેશમાં ધાડ મારતાં હતાં. પિંદારાથી સિંધિઆ, પેશ્વા અને ખીજ રાજ-ઓને નુકશાન થતું, તોપણ વિગ્રહના સમયમાં તેઓ બહુ કામના છે. એવું સ-મજ એ રાજાઓ તેમને આશ્રય આપતા.

સન ૧૮૧૫ માં શૂણ્ણી લોક સાથેની લઢાઈમાં ઇંગ્રેજ લોકના દિવસ પ્રથમે વાંકા જણાયા, તેવારે મરાઠા જે અદ્યાપિ તેમના વૈરી હતા તેમના પગ જોરમાં આવ્યા, ને પિંદારાના નાયક ચીટુએ મ- કંપનના મૂલ- ક્યાં પિંદારા લૂ- વફા કર્યો. છત્રીપટ્ટણ ઉપર સ્વારી કરી. ખીજ વર્ષના આરંભમાં આ-

પણને કોઈએ પ્રતિબંધ કર્યો નહિ એવું સમજીને તેઓ ખીજવાર ઇંગ્રેજના રા-
જ્યમાં પેઢા. તેમણે પ્રથમ ગન્ટૂર જૂટ્યું ને કંડપહ સૂંસુરા થઈ આગળ ચાલ્યા,
અને દશ દિવસમાં ત્રણસે કરતાં વધારે ગામડામાં સત્યાનારા વાણું.

આણીગમ ઇંગ્રેજલોક ચિંદારાને ઢૂંડતા ફરતા. તેમણે ચારપાંચ ઠેકાણે
ઇંગ્રેજ સૈન્ય તે ચિંદારાની નાની ટોળીઓ પર હુમલો કરી તેમનો નાશ કર્યો.
મના ઉપર હજારો કરો- સન ૧૮૧૬ ના ડીસેમ્બર માસની તા. ૨૬ મીએ મેજર
જે. ૨૬ મી ડીસેમ્બર લરિંગ્ટને મદ્રાસવાળી ચોથી ઘોડેસ્વારની પલટણને સાથે લેઈ
ઇ. સ. ૧૮૧૬. ચિંદારાની માઠી ઢૂંકડી સામે લડીને ને તેમના સાતસે આઠસે ઠાર માર્યા. ઇ-
ંગ્રેજની પલટણ વીસ પચીસ કોરાથી ચાલી આવી હતી, તોપણ થાક ખાવા નહિ
રહેતાં ચિંદારા લોક ભૂલે ચોખ્ખા ચઢાવી નિરાંતે જૂંટની વહેંચણુ કરતા હતા તેમના
ઉપર ટૂટી પડી તેમને ચારેગમ નસાડી કેટલાક ગાઉલગી તેમની પાછળ પડ્યા.

સન ૧૮૧૭ ના ઓક્ટોબર માસ મુઘીમાં આ કુપાત્ર રાત્રનો સંહાર વાળ-
વાને સઘળી પેરવી પરિપૂર્ણ થઈ. ઉત્તરમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની
હિંદુસ્તાન અને વસિણનાં મોટાં સરહદ ઉપર મોટું દળ એકઠું કરવામાં આવ્યું. મદ્રાસના સે-
નાધિપતિ સર ટામસ હિરલોપની આગેવાની નીચે પાંચ ઢૂંક-
ડીઓ દક્ષિણમાંથી નર્મદા ભણી ચાલી, અને યુના, નાગપુર તથા હૈદરાબાદ આ-
ગળ થોડાં થોડાં માણસ મૂક્યા હતાં. શૂજરાતમાં એક સૈન્ય હતું તેનો અને દક્ષિ-
ણવાળા સૈન્યનો કોઈ રીતે સંબંધ હોયો જોઈએ એવો ઇંગ્રેજ સરકારનો વેત
હતો. આ બધું મળીને ૧૧૩૦૦૦ માણસ હતા.

આ રીતે ઇંગ્રેજનાં મોટાં મોટાં સૈન્ય હિંદુસ્તાનના મધ્યભાગની ચારે ગમ
હતાં. ચિંદારા લોકને જઈ ભરાવાનું એક સ્થળ રહ્યું નહિ.
યુદ્ધ વાસ્તે તે પારી. તેમના નાયકોને છટકી જવાની આશા રહી નહિ, અને મરાઠા
લોક ખંડ કરે તો તેમનો હળાહળ નાશ કરવાને ઇંગ્રેજનાં સૈન્ય સજી બેઠાં
હતાં. મરાઠાસાથે લડાઈ કરવાનો ઝઠ પ્રસંગ આવ્યો. જે વારે ગવર્નર જનર-
લ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું દળ લેઈને પશ્ચિમ ભણીના પર્વતોમાં ચિંદારાને મારી
કાઢ્યા ; જ્યાં તેમનાં ટોળાં અખ્યાં ત્યાં તેમનો નાશ કર્યો ; ને તેમનો એટલો ખોડો
કાઢ્યો કે માત્ર થોડાં અને નિર્બળ ટોળાં હયાતીમાં રહ્યાં. આણીગમ દક્ષિણની
સેનાની ખીજ ઢૂંકડીઓ ઇંગ્રેજના સામર્થ્ય ને સત્તા સામે જે મરાઠા રાજ થયા
તેમની સાથે લડવામાં મંડી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પેશવા તથા ભોંસલાનો છળભેદ.

ઈ. સ. ૧૮૧૫ થી ૧૮૧૭ સુધી.

પેશવા—ત્રિંબકજીનાં કાવતરાં—પેશવા તથા ગાયકવાડ વચ્ચે વાં-
ધા—ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખૂન—ત્રિંબકજીને કેદ કરેછે ને તે કેદમાંથી
સટકી જાયછે—તે ખંડખોર લોકને એકઠા કરેછે—પેશવાનો છળભેદ
—યુનાના રેસિડંટની નિશ્ચિત વર્તણુક—ત્રિંબકજીને પકડી લાવે તેને
ઈનામ આપવાનું હરાવ્યું—પેશવા સાથે નવું સંધિપત્ર—પેશવાની ખ-
ટપટ—યુનાનું વર્ણન—રેસિડંટની છાવણીપર હુમલો—કિર્કીનું યુદ્ધ—
કુમક આવી પહોંચેછે—પેશવા નાશી જાયછે—નાગપુર મધ્યેના
વર્તમાન—આપા સાહેબને રાજા પ્રતિનિધિ હરાવ્યો—ઈંગ્રેજ સાથે મૈ-
ત્રી—આપા સાહેબ રાજા થાયછે—તેના સ્નેહીઓ વિરૂદ્ધ પ્રયત્ન—ના-
ગપુરનું વર્ણન—સીતાબદ્દીની લઢાઈ—કેપ્ટન પ્રિટ્ઝરાલ્ડ મોટા
શૌર્યથી કીકીઆરી કરેછે, ને ઈંગ્રેજનો જય થાયછે—રાજા સાથે સલાહ—
કુમક આવી પહોંચી—નાગપુરનું યુદ્ધ—નાગપરને ધેરો ધાલેછે—તે
શહેર સ્વાધીન થાયછે—જળલપુરની લઢાઈ—આપા સાહેબને રાજ્ય
પાછું સોંપેછે.

વસાઈમાં સંધિ થઈ ત્યારથી પેશવા અને ઈંગ્રેજને મેળ આલતો હતો.
પેશવાની રાજધાની પાસે ઈંગ્રેજ લોકનું સૈન્ય છાવણી નાંખી રહ્યું હતું; તેના
દરબારમાં એક રેસિડંટ રહેતો તેની શીખામણ પ્રમાણે મનથી નહિ તો ઉપર
ઉપરથી તેને વર્તવું પડતું. આવા પ્રકારના દાખની ખૂબી તે સમજ્યો નહિ. તે
ઈંગ્રેજથી ડરતો હતો, પરંતુ મનમાંથી તેમના ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો.

લોર્ડ મોર્ફિસ આપ્યા પછી તરતજ પેશવા તથા રેસિડંટ વચ્ચે ભારે અણુ-
રાગ ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્રિંબકજી ડુંગલા નામે એક નીચ
કુળમાં જન્મેલો ને અપ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ પેશવાનો માનીતો થઈ
પડ્યો હતો. તે પોતાના સ્વામીને અણુગમતા સ્નેહી જો ઈંગ્રેજ

ઈ. સ. ૧૮૧૬.
ત્રિંબકજી ડુંગલાના
અસ્તાન.

તેમની સામે થવાને નિરંતર ઉશ્કેરતો હતો. પેશવા ત્રિંબકજીની શીખવણીથી ઇંગ્રેજ સામે બાકરી બાંધવાને યુદ્ધપણે મરાઠા રાજાને ઉત્તેજન આપતો હતો. આગલા પેશવા પેટે પોતે સધળા મરાઠા રાજાનો સુખ્ય બનીને ઇંગ્રેજ સાથે લઠાઈ ઊઠાવવાની તેવડ કરી મૂકી હતી. ઇંગ્રેજ સાથે વિરોધ બાંધવાની વાતને એકવાર તે આસન રીતે ઉત્તેજન આપે, તો લઠાઈ ઊઠવાને ઠીલ નહોતી એ નીચેની બિનાએ ઉપરથી જણાઈ આવશે.

સન ૧૮૧૪ માં પેશવા તથા શૂન્યરાતના રાજા ગાયકવાડ વચે કાંઈ વાંધા પેશવા અને ઉત્પન્ન થયા હતા. ગાયકવાડને ઇંગ્રેજનો આશ્રય હતો ગાયકવાડ વચે ત. ગાયકવાડે બીજે વર્ષે વિરોધ મટાડવાને ગંગાધર શાસ્ત્રીને કસર. પેશવાના દરબારમાં મોકલ્યો. પેશવાએ ગંગાધર શાસ્ત્રીને પ્રથમ કાંઈ આદરસત્કાર આપ્યો નહિ, પરંતુ પોતાના મનની વાત સંતાડવાને પાછળથી મર્તિ આવકાર આપવા લાગ્યો. ગાયકવાડના વફીલ ગંગાધર શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મોકલું પ્રખ્યાત દેવાલય છે ત્યાં તેજવ્યો. ત્યાં ત્રિંબકજીની આગ્રાથી તેનો નિર્દયતાથી મારાઓએ ધાત કર્યો. આ દુષ્ટ કર્મ પેશવાની શીખવણીથી થયું એવો ઇંગ્રેજ લોકના મનમાં પકો સંરાય આવ્યો.

મૌન્ટેટુઅર્ટ એલિફન્ટન સાહેબ જે રેસિડંટ હતા તેમણે પેશવાને તુરત લખી મોકલ્યું કે તમારે ત્રિંબકજી ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપી દેવો ત્રિંબકજીને કેડે પડે અને તેને નાશી જોઈએ. પેશવાએ કાંઈ આનાકાની કર્યા પછી રેસિડંટના નંબ. લખ્યા પ્રમાણે કરવાને માન્ય કર્યું. પછી ખૂની ત્રિંબકજીને મુંબાઈ પાસે થાણા ગામ છે ત્યાં કેદ રાખ્યો; પરંતુ તેના સેવકોએ તેને છોડાવવાને આદર્શ હતાં. તેમાંનો એક માણસ રાવતનો વેષ લઈને પલટણના એક સાહેબના ઘોડાની આકરી કરવા ઉપર રહ્યો. જે તબેલામાં તે સાહેબના ઘોડા બંધાતા હતા તે તબેલા ત્રિંબકજીને જે જગ્યાએ કેદ રાખ્યો હતો તે જગ્યાનો હેડલો પડળ હતો. તે માણસ ઘોડાને ખરડે વગેરે કરતોજતો તેવારે તે મરાઠી ખ્યાલ ટપ્પા ગાઈ આનંદ કરતો. આ કપટની વાત તે ઘડીએ કળ્યામ આવી નહોતી, પરંતુ એક દિવસ જે કોટડીમાં ત્રિંબકજીને પૂર્યો હતો તે કોટડી ઊધાડીને જોવામાં આવી. તેમાંથી ત્રિંબકજી નાશી ગયો હતો ત્યારે સમજાયું કે રાવત જે ગાન ગાતો હતો તે ત્રિંબકજીને નાશી જવાની અને બંડ કરવાની સ્વન્યાર્થ હતાં.

ત્રિંચકળ તથા ગાન કરનાર રાવત પર્વતમાં નાશી ગયા. ત્યાં ત્રિંચકળએ ફેટલાક છાતી ધડા માણસ એકઠા કર્યા. તેમની સંખ્યા દિનપ્રતિ-
 દિન વધતી આવી. પેરાવા ત્રિંચકળ ઉપર કૃપા રાખતો તથા તેને ત્રિંચકળ અને
પેરાવાના કાર-
સ્તાન.
 પેસાની સહાય કરતા છતાં ઇંગ્રેજ સરકારના રેસિડંટને નાના
 પ્રકારની જલથાપ દેતો. ઇંગ્રેજે બંડખોર લોકને હરાવ્યા, ને ત્રિંચકળને ખીજ
 વાર ડુંગરામાં સંતાઈ જવું પડ્યું. પેરાવા હવિઆર પકડશે એતો રેસિડંટને ડર
 લાગ્યાથી તેણે તાકીદ કરી કે તમારા માનીતા ત્રિંચકળને તથા તમારા ત્રણ સૌથી
 મોટા કિલ્લા અમારા સ્વાધીનમાં આપો, ને આ વાતનો વિચાર કરવાને એક
 દિવસની મહેતલ આપી. એ હિન્દુસ્તાન સાહેબ આ પ્રમાણે કર-
 વાને આદરી બેઠોછે એવું દર્શાવવાને રાહરે ફરવું ઇંગ્રેજનું સૈન્ય ઈ. સ. ૧૮૧૮
 એકઠું થવું હતું. આવા આકરા ઉપાયથી પેરાવાને એટલી મોટી ફાળ પડી કે
 રેસિડંટ જે કહ્યું તે સધળું કરવાને તેણે સ્વીકાર્યું. ત્રિંચકળને જે કોઈ પકડી
 લાવશે તેને મોટું ધનિમ આપવું એવું ઠરાવ્યું; તેની માલમતા જપત કચ્છાં ને
 રેસિડંટ માગેલા કિલ્લા સ્વાધીન કચ્છાં.

હવણાંનાં ફેટલાંક કામકાજમાં પેરાવાની વર્ત્યુક આવી કપટ ભરેલી જણા-
 ઈ હતી કે તેના ઉપરથી ગવર્નર જનરલનો ભરંસો એટલો બધો પેરાવા સાથે તાજ
સંપ. ૧૩ મી
જુન
 ઊડી ગયો કે વસાઈનું સંધિપત્ર રદ કરીને નવી સંધિ કરવામાં
 આવી, તેમાં એવા ઠરાવ થયા કે જેથી કરીને ઇંગ્રેજ વિરુદ્ધ તેના
 કપટ ભરેલા મનોરથ બંગ થાય ને મરાઠા સાથે તેનો સંપ તૂટે. ઇંગ્રેજ લોકના સૈન્ય-
 ના ખરચમાટે આગળ કરતાં વધારે પ્રાંત આપવાની તેને જરૂર પડી. વળી
 એવું ઠપું હતું કે તેણે રેસિડંટને પૂછ્યાવિના ખીજ દરખાસ્ત સાથે કાગળ પત્રનો
 બ્યવહાર ચલાવવો નહિ. આ સંધિપત્ર ઉપર ૧૮૧૭ ના જ્યુન માસમાં તેને
 સહી કરવી પડી તે તેને અજખામણું આગ જેવું લાગ્યું, પણ સપડાઈ ગયાથી
 તેમ કર્યાવિના છૂટકો નહોતો.

આ સર્વ વાતોને લીધે પેરાવા ઇંગ્રેજ ઉપર આગળ કરતાં અધિક દ્વેષ રા-
 ખવા લાગ્યો, અને પહેલાં કરતાં વધારે ઊલટ અને ચતુરા-
 ઈથી પ્રપંચ લઢાવા લાગ્યો. તેણે પુનામાં મોટું દળ એકઠું પેરાવા કાવતરાં
કરવામાં નાશી
રહે
 કર્યું તેનું બહાનું એવું બતાવવા લાગ્યો કે ઇંગ્રેજ સરકારને

પિંદારા વિરુદ્ધ સહાય કરવા માટે મેં લશ્કર જમાવ્યું છે. ઇંગ્રેજની છાવણીમાં દેશી લોક ચાકરીમાં હતા તેમને ઇંગ્રેજની ચાકરી છોડી દેવાને લલચાવ્યા. યુનામાં માત્ર થોડું સૈન્ય હતું, તોપણ રેસિડેંટ એક ટૂંકડી આપી જનરલ સિન્ડોનલ સ્થિતિને પિંદારા સામે મોકલ્યો. તેને એવું કહીને મોકલ્યો કે યુનાના સમાચાર નિયમબંધ તેને ન પહોંચે તો તેણે તુરત પાછા ફરવું.

યુના એક નાની નદીના કાંઠાઉપર છે. તે નદીને સામે તીરે ઇંગ્રેજની છાવણી છે. ત્યાંથી ગાઉસવાગાઉ ઉપર જ્યાં નદીનો પ્રવાહ અર્ધ પુર્ણાકારે વહે છે ત્યાં કિકીં નામે નાનું ગામ છે. દેશી લોકના સૈન્યને આ ગામમાં મોકલી ત્યાં યુદ્ધ કરવાને તત્પર રાખ્યું. બીજું નાનું સૈન્ય કિકીંથી દૂંકડે પણ થોડેક દૂર નદીને સામે પાર રાખ્યું હતું બંધ મળી ઇંગ્રેજના લશ્કરમાં ૨૮૦૦ માણસ હતા, અને પેશવાના દળમાં ૨૫૦૦૦ કરતાં અધિક લોક હતા.

બંને સૈન્યની લઠાઈ ચવાનો પ્રસંગ સત્વર આવ્યો. નવેમ્બરની તારીખ ૫ મીએ પેશવાની સેનાના લોકે ઇંગ્રેજની છાવણી ઉપર હુમલો કર્યો. મરાઠા લોક રેસિડેંટના બંગલામાં પેઠા ત્યાર પહેલાં રેસિડેંટ સાહેબ ઘરની થડમાં નદીનો આશરો હતો ત્યાંથી ઊતરી પેલે પાર જતો રહ્યો હતો. તે ફરીથી એક પૂલ ઉપર થઈને નદીને આ પાર આવ્યો, ને કિકીં ગામમાં રાખેલું સૈન્ય પેશવાના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવાને નીકળ્યું હતું તેને જઈ મળ્યો.

રેસિડેંટ આવતાં વાંતજ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. ઇંગ્રેજના સૈન્યના જમણા પાસવામાં મરાઠા લોકે ઘોડા ફેંડ્યા, પણ તેમને પાછા હટવું પડ્યું. ડાબે પાસે દેશી લોકની એક પલટણને રાત્રીએ ઘેરી લેઈ ગમરાટમાં નાંખી, ને તેમાં બંગાણ પાડવાની તૈયારી હતી, તેવામાં ઝુંખાઈવાળી ગોરા લોકની પલટણ મદદે ધાઈ આવી યુદ્ધ વ્યવસ્થા-પ્રમાણે ગોઠવાઈ. તે અને પલટણના માણસો નદીને સામે તીરથી એક ટૂંકડી પુષ્કળ ઘોડેસ્વારોની ભીડમધ્યે થઈ લડતી લડતી આવી પહોંચી. રાત્રીથી ઇંગ્રેજના સૈન્યને ફરીથી ઘેરી લેવાયું નહિ. આ ઝઘડો થયા પછી ઇંગ્રેજનું સૈન્ય કિકીંમાં પાછું આવ્યું. મરાઠા લોકે પ્રથમ જે જગ્યા રોકેલી તેજ જ-

રેસિડેંટની છાવ-
ણી ઉપર હતો.

ફિર્કું યુદ્ધ.
૫ મી નવેમ્બર.

આએ પકાવ કર્યો, પરંતુ ઇંગ્રેજની ઢાવણીઉપર ખીજીવાર હુમલો કરવાને તેઓ ખીધા.

આણીગમ જનરલ સ્મિથને રેસિડેન્ટનો કાગળ પત્ર નહિ પહોંચ્યો, તેથી પુનામાં કાંઈક ગરબડ છે, એવું તેને લાગ્યાથી તે પોતાની દૂકડી લેઈને પાછો આવ્યો. તેના આવ્યા પછી ચાર દહાડે તે મરાઠાની ઢાવણી ઉપર આવ્યો, પરંતુ મરાઠા ઢાવણી મુકી નાશી ગયાછે એવું માલૂમ પડ્યું. ઇંગ્રેજનું બળ વધેલું જોઈને પેશવા ગભરાટમાં પડી રતોવઈ નાહો હતો. પછી પુના રાહરે હસ્તગત કરતાં ઇંગ્રેજને કાંઈ અંતરાય નડ્યો નહિ, કારણ કે ઇંગ્રેજના રાજ્યઉપર રાહરેના લોકનો સારો ભાવ હતો.

આ વાતો વીત્યા પછી તુરત નાગપુરની ભાંજગડ ઊઠી. અહિં પણ એક મરાઠા રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પેશવા પ્રમાણે પોતાના ઇંગ્રેજ સ્નેહી ઉપર છળ કપટ ભરેલી ચોગ્રે ચલાવી. વરાડનો રાજા જેને જનરલ વેલ્સલીએ ૧૮૦૩ માં જીત્યો હતો તેણે સ્વાભાવિક- નાગપુરના વર્તમાન- પણે પોતાને હરાવનાર લોક સાથે ખરા અંતઃકરણનો બહુ ગાદો સ્નેહ બાંધવાને અભાવ જણાવ્યો હતો. તે સન ૧૮૧૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના પુત્રને રાજપાટ મળ્યું. તે જન્મથી દાધારંગો હોવાને લીધે તેનીવતી રાજકારભાર ચલાવવા સાર એક આપા સાહેબને પ્રતિનિધિ ઠરાવ્યો. માણસ ઠરાવવાની અગત્ય હતી. આ પદવી પામવાને ધણા જણે આશા રાખી હતી, પરંતુ માધવજી ભોંસલા, ખીજે નામે, આપાસાહેબ કરીને રાજાનો એક સગો હતો તેને ધણું કરીને ઇંગ્રેજના પાગદાથી પ્રતિનિધિની પદવી મળી. આ પુરૂષે વિચાર્યું કે જેમની સહાયતાથી મને આ પદવી મળીછે તેમની સાથે પૂર્ણ મિત્રતા બાંધવી એ સૌથી ઉદાપણનું કામ છે, ને તેમ કરવામાં કાંઈ જન યવાની વાત નથી. આ વિચારથી તેમની સાથે મૈત્રી બાંધવાને તેણે વિનવ્યું. તે ઉપરથી ઇંગ્રેજે તેની સાથે પણ પેશવા, નિઝામ, અને અયોધ્યાના નવાબની સાથે સંધિ કરેલી હતી તેપ્રમાણે કરી. તેમાં એવું ઈર્ષ્ય કે ઇંગ્રેજ સરકારે તેના રાજ્યની તેનું સંરક્ષણ કરવું, ને આ કારણ માટે નાગપુરમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય રહે તેનું ખરચ ખૂટણ રાજાને શિર છે.

ખાળ રાજ યોડા દહાડા પછી મરણ પામ્યો, અને આપાસાહેબને ગાદી મળી. તેવારે ઇંગ્રેજોને એવું જાણાઈ આવ્યું કે આમણી સાથે આપાસાહેબે જે સંધિ કરી હતી તે સંધિ પોતાના સ્વાર્થ માટે કરી હતી, ને કામ સધું એટલે સ્નેહ રાખવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. તેણે ખીજા મરાઠા રાજાઓ સાથે વિશેષ કરીને પેરાવા જેણે ઇંગ્રેજો જોડે હવણાં ઊઘાડી દુશ્મનાઈ કરી હતી તેની સાથે કાગળ પત્રનો વ્યવહાર ચલાવ્યો. પેરાવાએ તેને મરાઠાનો સેનાધિપતિ એવી પદવી આપી, ને તે પદવી ધારણ કરનારને જે જરીઆનનો વાવઝો આપવો જોઈએ તે તેણે આપ્યો. તેણે સૈન્ય એકઠું કર્યું ને તેમ કરવાનું મિષ્ટ પેરાવાપ્રમાણે બતાવ્યું, —તે એ કે પિંડારા સામે લડવામાં ઇંગ્રેજોને સહાય કરવાનો મારો હેતુ છે. જો કે સલાહ રાખવાની તેની ઇચ્છા છે એવું અદ્યાપિ તે આસનમાં બોલતો હતો, તોપણ રેસિડંટના થાણા ઉપર તથા ઇંગ્રેજના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવાને તે તત્પર થયો હતો. નાગપુરમાં જૅન્કિન્સ સાહેબ રેસિડંટ હતો તેને મદદ માગવાની ગરજ પડી. તેને સહાય આપવાને દક્ષિણમાંના સૈન્યની એક ટૂકડી લઈ જનરલ રોબેર્ટના નાગપુર બહાર આવતો હતો. પરંતુ એટલામાં જે થોડાં માણસ ત્યાં હતાં તેમણે યુનામાંના સૈન્યે જે રીતે કર્યું હતું તે રીતે શૌર્યથી શત્રુ હુમલો કરે તેમના સામે લડવાને તૈયારી કરી. પછી લશ્કરી આતાના માણસોએ તેમ મુઠ્ઠી આતાના સર્વ માણસોએ નિશ્ચય કર્યો કે શત્રુના માણસ આપણા કરતાં વીસ ગણા છે, તથાપિ તેમના સામે આપણે ધરવીરતાથી બાથ ભીંડવી.

રેસિડંટના થાણાની અને નાગપુર શહેરની વચ્ચે સીતાબદી ઓળના નીચા ડુંગર હતા. એ ઓળને ઉત્તર છેડે એક સાંકડી અને શંકુ આકૃતિવાળી ડુંગરી હતી, ને દક્ષિણ છેડે એનાકરતાં એક મોટી ડુંગરી હતી, પરંતુ તેટલી ઊંચી નહોતી. આ બે નાકાં ઉપર પાયદળના ઘણાં ખરાં માણસ રહ્યાં હતાં, ને ઉત્તરની ડુંગરીપર બે તોપો ગોઠવી હતી. થોડુંક પાયદળ ને સઘળા સ્વાર રેસિડંટના થાણાને લગતી જગ્યામાં સજી બેઠાં હતાં.

રાજની આકરીમાં કેટલાક આરબ હતા તેમણે નવેંબરની તા. ૨૬ મીએ એ ડુંગરીઓ ઉપરનાં માણસને ઘેરી, અને અદ્યાપિ રાજ મુખ્યથી મૈત્રી જાણાવતો. તેના બે પ્રધાન તેની વતી રેસિડંટ સાથે કોલકરા કરતા હતા તે વેળા તેના લશ્કરની બંદૂકો છૂટી સાંભળવામાં આવી, અને તેનો કપટભાવ ઊઘાડો થયો.

આપાસાહેબના
દગાકરકા અને
કાવતરાં.

નાગપુરનું
વર્ણન.

આરબો દ્રેષ-
જાવ બતાવેલ.

રાત્રે ઘણીવાર લગી ખંને પક્ષ તરફથી તોપો ચાલી હતી, તેથી અધિકારમાં ઉભેસ દીધો હતો. આરખ લોક નાની ડુંગરી લેવાને પ્રયત્ન કરતા હતા, ને દેશી લોક શરવીરતાથી તેનો ખચાવ કરતા હતા. આપ્રમાણે ચાલતું હતું તેવામાં મરાઠાનું એક સૈન્ય શહેરમાંથી નિદાનમાં આવ્યું. તે સૈન્યે રેસિડન્સને તથા તેની થડમાં ખીજ સાહેબ લોક રહેતા હતા અને જેઓ પાસેની ડુંગરીઓ ઉપર હજી ઝઘડો ચાલતો હતો તેનો શો પરિણામ થાયછે તે આતુરતાથી જોતા હતા તેમને સવારમાં ધેરી લીધા. આ ઝઘડાનો પરિણામ ઇંગ્લિશને પ્રતિકૂળ થતો ભાસ્યો. રાંક્ર આકૃતિવાળી ડુંગરી ઉપરની એ તોપોમાંની એક તો કામમાં આવે એવી રહી નહોતી. આરખ લોક ડુંગરપર દોડતા ચઢ્યા ; થોડાક દેશી લોક ટોચે હતા તેમને હરાવ્યા ; ને કેટલીક પોતાની તોપો શિખરઉપર આણી ; અને ખીજી ડુંગરી ઉપર જે ઇંગ્લિશ લોક હતા તેમના ઊર તોપોનો જખરો માર ચલાવ્યો.

નિદાનમાંના મરાઠા પાસે પાસે આવતા ગયા. ઇંગ્લિશ લોકે જાણું કે હવે આપણો પરાબવ થશે તેવારે કેપ્ટન શિર્ઝરાહે સ્વારોની માત્ર ત્રણ ટૂકડીઓ સાથે લેઇને મરાઠા ઉપર ધસીને તેમને પાછાં હઠાવી તેમની તોપો પડાવી લીધી. પછી રેસિડન્ટના યાણપાસેની પોતાની જગ્યાએ તે આવવા પાછો ફર્યો, તેવારે રાત્રુપાસેથી પડાવી લીધેલી તોપો છોડતો છોડતો તે આવ્યો. આ પરાક્રમ એ ડુંગરીઓ ઉપરના લોકે દીઠું. જયજયકાર વાણી બોલીને દેશી લોકે ખંદૂકમાં સંગીન ભેરવીને આરખ લોક ઉપર કાકીઆરી કરી. આરખ લોક શૌર્યથી લડતા પાછા હઠ્યા. તેમને પાછા ફરવાની પળે નાની ડુંગરીઉપર તેમના કબજામાં દારૂની ગાડી ભરેલી હતી તેને આગ લાગી તેથી તેઓ ગભરાયા ; તે વળા દેશી લોક આંગળ ધસા ખીજીવાર રાત્રુને પાછા હઠાવી ટોચે પહોંચ્યા. તે પ્રસંગે થોડાક સ્વારો એ ડુંગરીઓ ફરતા થોડા દોડાવી વૈરીઓને વિખેરી નાંખ્યા. આ રીતે થોડા શરવીર પુરુષોએ મોટા રાત્રુના ઝુંડને હરાવી જય મેળવ્યો.

આ જે બધું બન્યું તેને માટે ઢોંગી રાજાએ બહુ શોક જણાવ્યો ; ઇંગ્લિશ

લોકને કાલાવાલા કર્યા કે મને ક્ષમા કરી મારા ઉપર કૃપા કરવી. ત્યારે રેસિડંટે તેને એવો ઉત્તર આપ્યો કે તેનું સૈન્ય રણબ્રહ્મિમાં રહેશે ત્યાંલગી સંધિની વાત અમે સાંભળનાર નથી. રાજાએ રેસિડંટનું કથન સ્વીકારી તેણે મરાઠાના સૈન્યને રાહેરને બીજા પાસે મોકલ્યું તેવારે થોડી મુદતની સલાહ થઈ.

પરંતુ ઇંગ્રિજનાં સૈન્ય ત્યારે ગમથી આવતાં હતાં. તા. ૧૩ મી ડીસેમ્બર સુધીમાં જનરલ હોવેટન એક ટૂકડી લઈ આપ્યો, ને રેસિડંટને જોઈએ તેટલી આથ મળી તેથી રાજાની પાસે જે કરાર કબ્જલ કરાવા રેસિડંટ ધારે તેવા કરાર કરાવી લેવાનો લાગ મળ્યો. રેસિડંટનું કહેવું એવું હતું કે તમારે એવું કબ્જલ કરવું કે તમે તમારા પોતાના દોષથી તમારા રાજ્ય ઉપરથી અધિકાર ખોયોછે; તેણે પોતાના સૈન્યનાં હથિઆર લઈ લેવાંને હાલમાં નાગપુર ઇંગ્રિજને સ્વાધીન કરવું. આ ઉપરથી રાજાના મનમાં ધડબાંગ થવા લાગી. તેણે વાયદાઉપર વાયદા કરવા માંડ્યા, ને પોતાના મનનો પાર ચોખી રીતે આપ્યો નહિ.

તા. ૧૫ મીના વહાણમાં ઇંગ્રિજનું સૈન્ય લઈવા સજ્જું, ને રાજાને કહાણું કે નાગપુરની લડાઈ. ફલાણી મુદતમાં જોવો ઉત્તર આપવો હોય તેવો આપી દેવો ૧૫ મી ડીસેમ્બર, તા. ૧૬ મીએ સૈન્ય મરાઠાની છાવણી ભણી ચાલ્યું. છેવટે ૧૮૧૭. અગિઆર વાગતાં રાજા ઘોડાપર બેસીને ઇંગ્રિજની છાવણીમાં જઈ તેમને રાસણે પડ્યો, ને પોતાનું ત્રેપખાનું તેમને સ્વાધીન કરવાનું વચન તેણે આપ્યું. રાજાની આજ્ઞાપ્રમાણે ઇંગ્રિજનું લશ્કર રાજાની તોપો લેવા ચાલ્યું. પહેલા મોરચાના લોકે સામી બાકરી બાંધી નહિ, પરંતુ ઇંગ્રિજ આગળ ચાલ્યા તેવારે રાત્રી સામા થયા, ને નાગપુરની લડાઈનો આરંભ થયો. પાયદળે હૂમલો કરી સંગીનતા જોરે તોપો લીધી, અને પાયગાએ તથા ઘોડે જોડેલી તોપો ઉપરના માણસોએ રાત્રીની ઝબી બાજુપર હૂમલો કર્યો.

રણક્ષેત્રમાં લઈવા આવેલા મરાઠા લોકને આ રીતે વિખેરી નાંખ્યા કેડે નાગપુરને ઘેરા માત્ર નાગપુર લેવું રહ્યું. નાગપુરનું સંરક્ષણ કરનારા લોક ધાણા ખરા આરામ હતા. ઘેરે ધાલનાર તોપખાનું આબું નહોતું, તેથી લશ્કર સાથે જે તોપો હતી તે તોપોના સાધનથી કોટ તોડી

નાગપુરને ઘેરા
ધાણો અને તે સ્વા-
ધીન કર્યું. ૩૦ મી
ડીસેમ્બર.

હમલો કરવાનો યત્ન કર્યો તે અકૂળ ગયો. ખીજી વાર પ્રયત્ન કરવામાં આ ત્યાર પહેલાં તો આરમ્બ લોકે તે રાહરે સ્વાધીન કર્યું.

એટલામાં જનરલ હાર્ડિમનના હાથ નીચેની એક ટુકડીને રેવાથી નાગપુર આવવાનો હુકમ થયો હતો. તેને નાગપુર આવતાં વાટમાં જમ્બલપુરપાસે મરાઠાની સેના મળી. તેઓ મજબૂત જગ્યામાં હતા, તેમની જમણી બાજુએ જિંચી અને અખડા બખડી

જમ્બલપુરનું મુખ.

૧૯ મી ડિસેમ્બર.

૧૮૧૭.

ડુંગરી હતી, ને ડાબી બાજુએ ખાઈ અને ગામ હતું. ઇંગ્રિજના હથ્થા આગળ રાત્રના સ્વાશે પાછા હઠ્યા, પરંતુ પાયદળે ડુંગરી ઉપર ચઢીને થોડીવારલગી ધ્રેય તથા શૌર્યથી ટક્કર કરીલી. અંતે ઇંગ્રિજ લોકે તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢીને નસાડ્યા. આ યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી હાર્ડિમન નાગપુર આવવા નીકળ્યો, પરંતુ તે બહુ લાંબે આવ્યો નહિ એટલામાં રેસિડેન્ટ પાસેથી સંદેશો મળ્યો કે લઢાઈ થઈને નાગપુર આપણાં સ્વાધીનમાં આવ્યુંછે. નાગપુરમાં તેનું કામ નહિ હોવાથી તે જમ્બલપુર પાછો ગયો.

બ્યારે ગવર્નર જનરલે નાગપુરના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે રેસિડેન્ટ રાજાને ગાદી ઉપર સમ્પવાને વચન આપી બેઠો ન હોય, તો તે વિશ્વાસઘાતી રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવો, પરંતુ રેસિડેન્ટ બંધાઈ ચૂક્યો હતો તેથી આપા સાહેબે થોડા દહાડા રાજપદ ભોગવ્યું. આટલું થયા છતાં છળ ભેદ કરવાની તેની ટેવ મટી નહોતી, અને પૂરી શિક્ષા નહિ મળવાથી તેને સાન આવી નહોતી.

રાજા ઉપર રહેમ

નગર રેવાડી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

પિંઢારા લોકની લઢાઈની સમાધિ.

સન ૧૮૧૭ થી ૧૮૧૯ સુધી.

સિંધિઆ—જસવંતરાય હોદ્કરની પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ બેડો—
સિંધિઆને ડરાવ્યો—હોદ્કરના સરદારોમાંથી ઘણા લઢાઈ કરવાનું કહેછે—
તુલસીમાઈનું ખૂન—માહિદપુરનું યુદ્ધ—હોદ્કરનો મૂલક જીતાયો—
પિંઢારાનું નિકંદન ગયું—કરીમખાન શરણે આવ્યો—ચીતૂનો અંત—
પેશવા પાછળ ઇંગ્રેજની સેના પડેછે—પેશવા પુનાપર ચઢી આવેછે—
કેરેગામમાં મોટું યુદ્ધ—પેશવા હજી નાસતો ફરેછે—ખાપુ ગોખલા—
આશ્ટી આગળ ઘોડેસ્વારોની લઢાઈ—પેશવા શરણુ થાયછે—તેને
ખિયુરમાં વાસ કરાવેછે—સતારાના રાજાને પાછી ગાદી સોંપેછે—
ત્રિંબકજીને પકડી કેદ નાંખ્યો—ટાલની અરહુસ્તગત થાયછે—કેદખાનાના
દરોગાને શંસી દેછે—નાગપુરનો રાજા ફરી દગા ફરેછે—તેને કેદ કરી
અલાહબાદ મોકલી દેછે—ત્યાંથી સટકી મહાદેવના ડુંગરમાં નાશી
જાયછે—આશીરગઢ—આપાસાહેબ ફરી નાશી જાયછે—તે પંખખમાં
જઈ ભરાયછે—નાગપુરનો નવો રાજા—લઢાઈનો અંત.

પેશવા અને આપાસાહેબ એ ઉભય વિદ્યાસઘાતી રાજાઓની વાત થોડી

વાર પડતી મૂકી ખીજ બે મરાઠા રાજાઓનું વર્ણન કરવું યોગ્ય

ઇ. સ. ૧૮૧૭ સિં-
ધિઆની વર્ણન.

છે, કારણ કે આ બંને રાજાઓએ ઇંગ્રેજને બહુ પજવ્યા હતા,

પરંતુ હવણું તેમનાં પજવવાનાં સાધન ઘણાં ખરાં ઓછાં થઈ ગ-

યાં હતાં. ઇંગ્રેજનો જૂનો રિપુ સિંધિઆ અદ્યપિ હયાત હતો. પરંતુ હોદ્કર ગાંડો
થઈ મરણ પામ્યો હતો, અને તેના પછી તેના પુત્ર મહારાવ હોદ્કરને ગાદી
મળી હતી. તેની બાધવાવસ્થામાં તુલસીમાઈ કરીને હોદ્કરની રાખ હતી,
તે રાજકારભાર ચલાવતી હતી. સિંધિઆએ ઇંગ્રેજ સાથે વિરોધનાં ચિન્હ
જણાવ્યાં હતાં, પરંતુ માર્કિસ આફ હેરિંગ્સના વારામાં મોટી સેનાનો જમાવ
હોવાથી તે ઊધાડી રાત્રતા કરતાં ડર્યાં. તેણે ઇંગ્રેજ ભણીથી લઢાઈમાં જવાને

એક સેના તૈયાર કરી, વીખરાઈ ગયેલા પિંઢારાને આમય આપવાની ના કહી, ને તેના સ્નેહી સાથે રૂડી રીતે વર્ચ્યો. પરંતુ તેના તાબાના સરદારો વશ થયા નહિ. સિંચિઆના હૂકમ દેખાડ્યા તે જોઈને તેમણે કિલ્લા સ્વાધીન નહિ કર્યા, ને એવું કહ્યું કે અમને ગુપ્ત હૂકમ જીલ્લા પ્રકારના મળ્યાછે.

તુલસીઆઈ તથા હોદ્કરના રાજ્યના કારભારીઓમાંના કેટલાકની ઘૃતિ ઇંગ્રેજ સાથે સંપ રાખવાની હતી. પરંતુ તેના તાબાના ઉમરા-
વોમાંના ઘણા ખરાના મત આથી કેવળ ઊલટા હતા. વિગ્રહ હોદ્કરના સર-
કરવાવાળા પક્ષના પોખાર વાગ્યા તેમણે તુલસીઆઈનું ખૂન ઘરો લઢાઈ ક-
રવાનું કહેયે.
કહ્યું, તે આઈના મતને અનુસરનાર કારભારીઓને કેદ કર્યા, ને રણક્ષેત્રમાં જવાને એક સેના ઊભી કરી. ટામસ હિસ્લોપના હાથ નીચે ઇંગ્રેજની ટૂંકડી પાસે હતી. તે ટૂંકડીને ખીજી એ ટૂંકડીઓ ઉત્તરપિનીથી આવી મૂળીને એકઠું થયેલું સૈન્ય માહિદપુરમાં રાત્રી હતા તેમના સામે આવ્યું.

ઇંગ્રેજના તથા મરાઠાના સૈન્ય વચ્ચે માત્ર એક નદીનો આંતરો હતો. મરાઠા સામે તીર હોઈને તેમના સંરક્ષણાર્થ તોપોની મોટી હાર હતી. જો તટ ઉપર ઇંગ્રેજ લોક હતા તે નદીના તટ ઉપર રાત્રીની એક યોગી હતી તેને પાછી હઠાવીને તેઓ તોપખાનાને આશ્રયે નદી ઊતર્યા. સામાઝાંડાની ભેખડો જમ્યા હોવાથી તેઓ નદી ઊતર્યા પછી જૂલ રચનાપ્રમાણે ગોઠવાવાને રક્તિમાન થયા. ઘણું ખર્ચ પાયદળ લેઈને સરજાન માલકમે રાત્રીની ડાલી ખાજીપર હુમલો કર્યો, ને આખીના પાયદળે પાયગા સાથે રહીને જમણા પાસવાના રાત્રીસામે કુચ કરી. નદી મુકી તેઓ આગળ આવ્યા, એટલે તેમના ઉપર ત્રાસ છૂટે એવો તોપોનો માર રાત્રીએ ચલાવ્યો. પરંતુ તેઓ અચકચાવિના તેમણે યદ્યપે તેઓ આગળ આવ્યા ને લઢતા લઢતા તોપો લગી જઈ પહોંચ્યા, ને તેમણે રાત્રીને પાછા હઠાવ્યા. મરાઠા નદીને કાંઠે કાંઠે વીખરાયા વિના વ્યવસ્થાપૂર્વક પાછા હઠ્યા, પરંતુ જ્યાં નદી ઊતરવાનું ડેકાણું આવ્યું ત્યાં ખીજી વાર ઊભા રહ્યા; તે એટલાજ સાઈ કે તેમના મોટા દળ-માંના ઘણા ખરા લોક નિરાંતે નદી ઊતરી જાય, અને ઇંગ્રેજ લોક થડમાં આવ્યા એટલે તેઓ જરાએ સારા નહિ થતાં નાશી ગયા.

આ લઢાઈથી હોદ્કરના ઉમરાવોના વિરોધનો અંત આવ્યો. પછી વિરોધ

વઢવાઢ નહિ થતાં હોધરનો મૂલક સંપૂર્ણ વશ થયો, અને મહારાવ હો-
 હોધરનું રાજ્ય ધરની વતી રાજકારભાર ચલાવનારાની સાથે મંદુસરમાં
 સંધિ થઈ. આ સંધિના ઢરાવ પ્રમાણે ઇંગ્રેજને હોધરનો પુઢકળ
 મૂલક મળ્યો, ને તેના રાજ્યમાં ઇંગ્રેજની સેના મૂકીને બધી વાસ્તવિક સત્તા
 તેમના હાથમાં આવી.

હવણાં તો પેરાવા તથા તેના સૈન્ય પાછળ ને ટૂકડી ગયેલી હતી તે વિના
 પિંઢારાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજની બધી સેના મરાઠાની લઢાઈમાંથી નવરી પડી હતી.
 મૂળ કાઢવું. માટે તેમાંના પુઢકળ લોક પિંઢારાનો નારા પૂર્ણ કરવામાં
 કામ લાગે એવું હતું. આ લંઢાર પિંઢારાની યોગીઓ કરીમખાન તથા ચીતૂની
 આગેવાની તળે હતી. તેમાંની કેટલીક આહિદપુર આગળ મરાઠા સાથે લઢી
 હતી; કેટલીક ટૂકડીઓ જાવઢમાં હતી, અને કેટલીક ચંબલ નદીની પશ્ચિમ
 દિશામાં નાશી ગઈ હતી. કેટલીક ટૂકડીઓએ ઢામઢામ પિંઢારા પાછળ ભમીને
 જ્યાં તેઓ મળ્યા ત્યાં તેમને વિખેરી નાંખ્યા. પિંઢારાના નાયકોને તેમના
 માણસોએ તજ દીઢાને લીધે તેઓ ગામેગામ ભટકી જ્યાં જ્યાં રેઢાણ મળતું
 ત્યાં ત્યાં સંતાઈ રહેતા. છેવટે કરીમખાન અને ખીજ નાયકો ઇંગ્રેજને શરણે
 આવ્યા, તેમને ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં મોકલી દીઢા, અને ત્યાં કરીમખાન ને
 આગળ મોઢા વિકાળ દેત્ય સરખો હતો તે હાલમાં એક શાંત અને ઉઢોગી
 જમીનઢાર જઈ રહ્યો.

ચીતૂ અઢાપિ છૂટો હતો. એક વરસ કરતાં વઢારે મુઢતલગી તે ભમતો
 ફર્યો. તે એકવાર ભોપાળના રાજપાસે નાશી ગયો ને તેની
 મીઢતો અંત. મારકૂતે ઇંગ્રેજને કહેવરાવ્યું કે જો મને તમે એક જાગીર આપો,
 તો હું તમારે શરણે થાઉં. તેની આવી વિનતિ સ્વીકારવામાં નહિ આવ્યાથી
 તેણે લૂંટનો ઢંઢો આલુ રાખ્યો. જ્યારે નાગપુરનો રાજ ખીજવાર ઇંગ્રેજ
 વિરૂઢ પ્રપંચ કરી તેને પકડનારાના હાથમાંથી નાઢો, ત્યારે વાટમીં તેને ચીતૂ
 જઈ મળ્યો. પરંતુ તે આ રાજની સંગતમાં બહુ દહાડા રહ્યો નહિ.
 એક દિવસ આપાસાહેબે આશીરગઢમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમાં તે
 સફળ થયો, પરંતુ તેના સાથી ચીતૂને માંહિ પેસવા દીઢો નહિ. આશીરગઢનો
 રાજ મને અનુકૂળ નથી એવું જાણીને તે છાતી ઢડો પિંઢારો ખીજે માર્ગે
 આવ્યો. પરંતુ તે અંઢારી ઢાડી ઝાડીવાળી ઢાંઢીમાં થઈ ખીજે ગામ ઘોડાપર

બેશીને જતો હતો, તેવામાં પાસેના જાળામાંથી એક વાધે તેનાપર તલપ મારી તેના પ્રાણ લીધા.

હવે પછી પેરાવાની વાત ચલાવવી જોઈએ. તેના ઉપર હૂમલો કરવાની વાત તેના જાણવામાં આવતાં વાંતજ તે યુનામાંથી નાશી ગયો. રાજધાનીમાં માત્ર યોગેંક માણસ ગામ્પાં, ને જનરલ સને ૧૮૧૭. પે-
શાવાની પાછળ પડેલે.
સ્મિથ પોતાની ટૂકડી લઈ પેરાવાની પાછળ ચાલ્યો. પેરાવા એટલી ત્વરાથી નાસતો હતો કે તેની પાછળ પડનારી ટૂકડીના ભાર નહિ કે તેને પકડી પાડે. દક્ષિણ ભણી નાશી જવાય એમ નથી એવું તેને જાણાયાથી યુના ફરી હસ્તગત કરવાના હેતુથી તે પાછો ફર્યો. યુનાથી બે મજલ ઉપર સીસ્કર ગામ છે ત્યાંથી એક ટ્રેનીને યુનામાં રહેલાં માણસની કુમકે જવાને આજ્ઞા કરવામાં આવી. આ સૈન્યમાં છસે દેશી લોક હતા ; છવીસ ગોરા તોપખાના ઉપર હતા તેમની પાસે બે તોપો હતી, અને આશરે ત્રણસે ઘોડાનો રસાલો હતો. આ બધા સૈન્યનો અધિકારી કેપ્ટન સ્ટાન્ટને ઇરાખ્યો હતો. ડિસેમ્બર માસની ૩૧ મીએ આ નાની ટૂકડી સીસ્કરથી ઊપડી.

ખીજ દિવસના વહાણમાં ઇંગ્લિજનું લશ્કર જે ડૂંગરાપરથી ફોરેગામ દેગાય-
છે તે ડૂંગરાપાસે આવ્યું, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ પેરાવાનું બધું
સૈન્ય પડ્યું. પેરાવાના સૈન્યમાં ૨૦૦૦૦ સ્વાર ને પાળા ૮૦૦૦
હતા. બંને લશ્કરથી ધણું કરી સરખે અંતરે એક નાની
નદીના તીરઉપર ફોરેગામ નામે એક ગામડું વસેલું હોઇને
તેમાંના લોકોનાં ઘરને નીચી પથ્થરની બીંતોથી જુદા પાડેલાં હતાં. કેપ્ટન
સ્ટાન્ટને તે ગામડું હસ્તગત કરવા ઝટપટ ચાલ્યો, ને રાત્રના પાયદળમાં ધણા
ખરા લોક હાઠી તથા વિશ્રાળ આરખ હતા તેમણે પણ તેમજ કહ્યું.

ફોરેગામ આ-
ગળ યુદ્ધ. ૧૮ મી
જાન્યુઆરી ૧૮૧૮.

બે પક્ષના લોક સંગાથે સામસામી બાજુથી ગામમાં પેદા તેથી પ્રથમ કંઈ ઝઘડો થયો, પરંતુ રાત્રના માણસનો જથ્થો વધારે તેથી અંતે તેમનો જય થઈ આરખ લોકે એ ગામડાનો ધણો ખરો ભાગ હસ્તગત કર્યો, ને એક નાનો કિલ્લો લઈને તે ઉપર બે તોપો ગોઠવી. ત્યાર પછી તેમણે એ ગામડાના ખીજ ભાગમાં ઇંગ્લિજ હતા તેમને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અહિં મોટું

ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. આર્ય લોક રાત્રને ભેટવાને ધર કરતાં કોટડાં હતાં તે ઉપર ચઢ્યા તથા લોકના ધરની યેચ ઉપર ચઢવા લાગ્યા.

દંધિજ લોક બંદૂકમાં સંગીન ભરવીને રાત્રને જઈ ભેટ્યા. દેશી લોક અર્ધા જુએ મરતા હતા તેમને માટે ખાવાનું કશું નહોતું, અને આખા દ-
 ધ. મ. ૧૮૧૮ હાડભર પાણીનું ટીપું પણ તેમણે પીધું નહોતું, તો પણ તેઓ પોતાના જીવના રક્ષણ અર્થે લઢ્યા, કારણ કે તેઓ સમજતા કે આર્ય લોક માર્યા વિના દયા લાવી આપણને જીવતા મૂકે એ વાત ખતવાની નથી. તે લોકના ઉપરિ સાહેબોએ શરવીરતાથી તેમને યુદ્ધ કરવાને આગળ ચલાવ્યા. લરકરમાં રાત્ર વૈદ્ય હતા તેમણે પોતાનાં વાઢકૂટ વિદ્યાનાં હથિઆર કોરણે મૂકી લઢનારાઓને હલાવી કૂલાવી આગળ ચલાવ્યા ને પોતાના શરવીર સાથીઓની જોડે રહી લઢ્યા. ખપોરની ષેળા દારૂણ યુદ્ધનો આરંભ થયો હતો, ને છેક સાંજ પડી, તો પણ ઝઘડો જરા ધીમો પડ્યો નહિ, પરંતુ છેવટે આર્ય લોકનો જય થયો. આઠ ગોરા અધિકારીમાંથી પાંચ કપાઈ મુઆ. એક તોપ રાત્રએ લેઈ લીધી. એક છાપરી તળે દંધિજના ઘણા ધાયેલ લોક પડ્યા હતા તેમાં રાત્ર પેઠા ને તેમણે એકે એકને નિર્દય પણે છૂંટી છૂંટી માર્યા, પરંતુ રાત્રને રાત્રે જવાનો આ સમય નહોતો, કારણ કે સૌ ઊગરેલા નર જાણતા હતા કે આપણે જો આર્યના હાથમાં આવ્યા, તો આપણા ધાયેલ થયેલા સાથીઓને તેમણે જે જૂડે હાલે માર્યા તેવીજ આપણી દુર્દશા કર્યા વિના તેઓ છોડનાર નહિ. ઊગરવાની સઘળી આરા પરવારી, પરંતુ જ્યાંલગી જીવ છે ત્યાંલગી આરા છે એમ ધારી તેઓએ વળી એક વાર રોળું પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેજ વેળા તેમનો પ્રયત્ન સફળ થઇને જય જયકાર થયો. કેપ્ટન સ્ટાન્ટન, લેફ્ટેનેન્ટ જોન્સ તથા આસિસ્ટન્ટ સર્જન વાયલી મોખરે થઈ શરાં માણસો સહિત છાપરીમાં પેઠા, સુંગીન લઈ આર્ય ઉપર ધર્યા, ને જેવા શોર્યથી મરણીઆ લઢે તેવા શોર્યથી તેઓ લઢ્યા. લેફ્ટેનેન્ટ પાટર્સન ધવાયલો ભોંય ઉપર પડ્યો હતો તે પોતે કેવી સ્થિતિમાં છે તે વાત તથા પોતાની વેદના વીસરી જઈને એક બંદૂકનું મોં ત્રાલીને પોતાના સાથીઓની મદદે ધાયો, ને જે આર્ય તેની ઝપટમાં આવ્યો તે પ્રત્યેક આર્યને મારી પાડીને બીજી વાર તેને ગોળી વાગવાથી તે પડ્યો, ત્યાંલગી દેશી લોકને તેણે ઉશ્કેરી આગળ ચલાવ્યા. તે રાત્રને હાથ ગયેલી તોપ

ઇંગ્રિજોએ પાછી લીધી ને તેમને પાછા હઠાવ્યા. હજુ યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું, પરંતુ રાતના નવ વાગે રાત્રીને એ ગામડું છોડી જવાની જરૂર પડી. જે આ મહાભારત યુદ્ધમાં દેશી લોક રોકાયા હતા તે બંધ પડ્યું, ત્યારે તેઓ પાછી પીને ટાઢા થવા પામ્યા.

વડાણમાં ફરી હુમલો કરવાની મરાઠાની વૃત્તિ રહી નહિ, તેવારે સાંજે કેપ્ટન સ્ટાન્ટને ધળાઓ ફરકતે અને વાલિજ વાગતે ફરીથી સીક્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ઇંગ્રિજોએ હિંદુસ્તાનમાં મોટાં મોટાં યુદ્ધ કરી શૌર્ય દર્શાવ્યુંછે, તેમ કેરેગામના યુદ્ધમાં પણ તેમની શૂરવીરતા જણાઈ આવી.

સીક્રમાં કેપ્ટન ન સ્ટાન્ટન પાછો આવેલે.

પેશવાને હજુ જાણી બેસવા વારે આવ્યો નહોતો; તે ઠામ ઠામ ભટકયા કરતો હતો. તે કેવળ કાયર નર હોવાથી કાંઈ પણ તેને ભય સરખું ભાસતું, એટલે તે તત્કાળ નાશી જતો, પરંતુ તેની સાથે આપુ ગોખલા નામે બહાદુર સરદાર હતો તે તેના લશ્કરનો સેનાપતિ હતો. પણ જે વારે ઇંગ્રિજના સ્વારોએ મરાઠાને આશ્ચર્ય આગળ ઝાલી પાડીને ચારે ગમ વિખેરી નાંખ્યા તે વારે ગોખલા મરાયો.

પેશવા હજુ ના. સતો કરેલે.

ગોખલાના મરણ પછી પેશવા ક્યાં ક્યાં ગયો તે વાત કહેવાથી વાંચનારને કંટાળો આવશે. તેનું સૈન્ય દિન પ્રતિદિન ઘટતું ગયું, ને છેવટે આરબ લોકની એક ગ્રેણી માત્ર તેની સાથે રહી. જે દિશામાં તે જતો તે તે દિશામાં ઇંગ્રિજની સેનાની ટૂંકડી તેને મળતી. અંતે તે ઉત્તર ભણી ગયો ત્યાં સર જાન માલકમના હાથ નીચેના સૈન્યે પડાવ કર્યો હતો. આ અધિકારીને પેશવા ૧૮૧૮ ના જુન માસની તા. ૦ ૩ ૭ એ શરણ થયો.

પેશવા સર જાન માલકમને શરથ થાયલે. ૩ જુન સન ૧૮૧૮.

સર જાન માલકમે વરા થયેલા પેશવાને જે વચન આપ્યાં હતાં તે ગવર્નર જનરલને પૂરેપૂરાં ગમતાં આવ્યાં નહિ, તોપણ તેણે માન્ય કર્યાં. કાનપુર પાસે બિથૂરમાં તેનો વાસ કરાવ્યો, ને તેને આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષ બાંધી આપ્યું. તેણે પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય નાના પ્રકારના ભોગવિલાસમાં નિર્ગમ્યું.

પેશવા એક ન. આએ જઈ રહ્યો.

પેશવાની પદવી કાઢી નાંખી, અને સતારાનો રાજા જે શિવાજીના વંશમાંનો

પુરૂષ હતો ને મરાઠાનો ખરેખરો શિશોમણી હતો તેને તેની પૂર્વની ગાદી
 સતારાના રા- ઉપર ઇંગ્રેજોએ બેસાડ્યો, ને તેણે ઇંગ્રેજના આમ્રય નીચે
 નામે તેની ગાદી રહી તેમના અનુમતથી રાજકારભાર ચલાવવો એવું ઠરાવ્યું.
 પાછી આવી.

પેશવા શરણે આવ્યા પછી થોડે દહાડે તેનો માનીતો ત્રિમકુળ જે આ
 લિમકુળને પક- લઢાઈમાં મૂળ રોપનાર મુખ્ય માણસ હતો તે નારિકમાં સંતાઈ
 યો ને કેદ ક્યો. રહેલો ત્યાંથી તેને પકડવામાં આવ્યો. તેને થાણામાં કેદ રાખ્યો.
 અહિં અગાઉ તેને કેદ રાખ્યો હતો ને તે નાશી ગયો હતો, પરંતુ પાછળથી કાશી
 પાસે ચૂનારનો કિલ્લો છે ત્યાં તેને મોકલાવ્યો.

આ લઢાઈમાં ઇંગ્રેજના જે મુખ્ય ઉદ્દેશ હતા તે સિદ્ધ થયા, એટલે તેમણે
 ઇંગ્રેજની ફોજ જે મરાઠાઓએ અદ્યાપિ હથિઆર હેઠાં મૂક્યાં ન હતાં તેમને
 પાછી નાખ્યે. રાહમાં રાખવા બેગ કેટલુંક લશ્કર રાખ્યું, અને બાકીનાં
 સૈન્ય કંપનિના મુલકમાં કેટલાક દિવસથી પાછાં જવા લાગ્યાં હતાં. સર ટોમસ
 હિરલોપની સાથેની ટૂકડીને માળવેથી દક્ષિણમાં જતાં માર્ગમાં ટાલતીઅરનો
 કિલ્લો આવ્યો ત્યાં આગળ થઈ તારી નદીનો બાર હતો. તે
 કિલ્લો હોડકરના તાબામાં હોઈને તે ઇંગ્રેજને સ્વાધીન કરવા
 વિષેનો હુકમ સર ટોમસ હિરલોપ પાસે હોડકરે આપેલો
 હતો; ત્યાંના કિલ્લેદારેએ ઇંગ્રેજનું કહેલું તેમજ પોતાના
 ધણીની આગ્રા નહિ ગણકારતાં ઇંગ્રેજ લોક પાસે આવતા ગયા, તેમ તેમ
 તેમના ઉપર બંદૂકો છોડી. હિરલોપ સાહેબે હુમલો કરવાની તત્કાળ પેરવી
 કરી. હુમલો કરનાર ટોળીઓએ કિલ્લાના બહારના બે દરવાજા હાથ કર્યા,
 પરંતુ ત્રીજો દરવાજો તેઓ પહોંચ્યા એટલે શત્રુના પુષ્કળ માણસ તથા કિલ્લેદાર
 પેડે વિના હથિઆરે બહાર નીકળી શરણે આવ્યા. બીજા દરવાજા તેમણે તોડી
 પાડ્યા, ને છેલ્લો દરવાજો જેમાં થઈ કિલ્લાની અંદર જવાનું હતું તે દરવાજો
 કિલ્લેદારેને સ્વાધીન કરવાને અંતઃકરણથી વૃત્તિ હતી, કિંવા તેમણે ઉપરથી
 તેવી વૃત્તિ જણાવી હતી. દરવાજામાં એક બારી હતી તે બ્રાહ્મી તેમાં થઈ
 જેવારે થોડક ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ તથા તેમના હાથ નીચેના થોડક માણસ
 અંદર પેઢા, તેવારે કેટલાક આરખો દ્વારને મોઢે બેગા થયા હતા તેમણે તેમને
 ઠાર માર્યા. તેવારે ઇંગ્રેજ લોકે તે દરવાજો તોડી પાડી હુમલો કર્યો અને આરખ

લોકે વિશ્વાસઘાતનું કામ કર્યું એવું તેમને લાગવા ઉપરથી પૂર્ણ રોષે ભરાઈને માંહે પેશીને ત્યાં જ હથિઆરખંધ માણસ હતાં તે સર્વને ઠાર માર્યાં.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં સર ટોમસ હિરલોપે તે કિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીને તેના વિશ્વાસઘાત તથા ખંડને માટે કોટ ઉપર ફાંસી દેવાની આજ્ઞા કરી. આ કામ હિંદુસ્તાનમાં તથા ઇંગ્લાંડમાં ઘણા ^{કિલ્લાના રસકના ઉપરિને ફાંસી દીધી.} ખરા લોકે ચિક્કાર્યું. તેણે આ કૃત્ય યોગ્ય કર્યું કિંવા અયોગ્ય કર્યું, પરંતુ તેથી એટલો પરિણામ થયો કે ખીજાઓ એવા પ્રકારનું આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાથી દૂર રહ્યા.

ચેરાવા શરણ થયા પછી અદ્યાપિ વરા થયેલો નહિ એવો મુખ્ય શત્રુ નાગપુરનો રાજા હતો. રેસિડેન્ટની કૃપા તથા ક્ષમાથી તેને ગાદી ^{આપા સાહેબનાં કબુતરાં, અને તેમું પકડાવું. ૧૫મી માર્ચ ૧૮૧૮.} પાછી આપતાં વાંતજ તે પોતાને આશ્રય આપનારની સામે ઊઠવાની સંતલસ કરવા લાગ્યો. તેણે ભટકતા ચેરાવાને સહાય માટે લખ્યું, ને પિંદારા સાથે પણ કાગળ પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો. ને જમણે તેને આટલી બધી સહાય કરી હતી તેમના સામે ઊઠવાને મહારાષ્ટ્રના જ લોકો ઇંગ્રેજ ઉપર દ્વેષ રાખનારા હતા તે લોકને ઉશ્કેરવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રેસિડેન્ટને સવેળા તેના પ્રપંચની વાત જણાઈ આવ્યાથી તેણે વિચાર્યું કે આવા કિતૂરી રાજાને કબજ કરી લેવો યોગ્ય છે. રાજાએ અગાઉથી એક મજબૂત કિલ્લામાં પોતાનું કુટુંબ પરિવાર તથા નાણું મોકલી દીધું હતું ને ત્યાં પોતે જવાની પેરવીમાં હતો. તે વેળા તેને પકડવાનું ધાર્જ. તેને કેદમાં નાંખ્યા પછી એ વાત આસન થઈ કે તેણે પોતાને ગાદી મળે એટલા માટે પોતાના પૂર્વાધિકારીનો ઘાત કર્યો હતો.

તે વેળા એવું ધારવામાં હતું કે ચેરાવા નાગપુર ઉપર આવી શિર જવાનો ડર નહિ રાખીને લઢાઈ કરશે, તેટલા માટે ઇંગ્રેજે આજી આજીનાં ^{આપા સાહેબ નાશી ગયો. ૧૩મી મે ૧૮૧૮.} પોતાનાં સર્વ સૈન્ય તે શહેરના રક્ષણ અર્થે ખોલાવ્યાં હતાં. પરંતુ તેના આવવાનો સંભવ નથી એવું ઇંગ્રેજોને જણાવ્યું, એટલે તેમણે આપા સાહેબને પાકા જપતા સહિત અલાહવાદ મોકલી દીધો. પરંતુ વાટમાં તેને લઈ જનારાં માણસને લાંચ આપી તે છટકી ગયો, ને નાગપુરની ઉત્તરમાં મહાદેવના ગરા છે ત્યાં નાશી ગયો. તે એ પહાડોમાંના જંગલો

લોકમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં તે લોકના એક નાના રાજાએ તેને સહાય કરી. આ એકાંત જગ્યામાં તે કેટલાક દિવસ રહ્યો; તે સમયમાં લોકોને તેણે પોતાની પાસે એકઠા કર્યા હતા તેમને લેઈને આસપાસના મૂલકમાં લંટ ફાટ કરતો હતો.

રતુ પલટાય એટલે ઇંગ્રિજનું સૈન્ય તેના ઉપર હુમલો કરનાર છે એવું સાંભળીને તે ત્યાંથી નાહો. તેને વાટમાં ચીતૂનો સંઘાત થયો એ વાત આગળ કહેલી છે. આશીરગઢનો કિલ્લો યશવંતરાવ લાર કરીને પિંઢારાનો જે જૂનો રનેહી તેના તાબામાં હતો તેણે તેને આશ્રય આપ્યો. આ કિલ્લો સિંધિઆ તાબે હતો, પરંતુ ત્યાંનો અધિકારી પોતાનાં સ્વામીની આજ્ઞા છતાં તે કિલ્લો સ્વાધીન કરતો નહોતો; તથાપિ થોડાં દિવસ તે કિલ્લાને ઘેરો રહ્યાથી તેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવી તે ઇંગ્રિજને સ્વાધીન કર્યો. અહિં કેટલાક કાગળ હાથ લાગ્યા તેમાં સિંધિઆના છળભેદ તથા પ્રપંચના પુષ્કળ પૂરાવા મળી આવ્યાથી આ કિલ્લો ઇંગ્રિજે પોતાના હસ્તકમાં રાખ્યો.

પરંતુ આપા સાહેબ ઇંગ્રિજે આશીરગઢ પાસે આવ્યા એટલે ત્યાંથી નાશી ગયો હતો તે ફરીને વેષે ગામે ગામ ભટકતો પંચાબ ગયો, ત્યાં રણુજીતસિંગે તેને થોડા વસુનું વર્ષ આંધી આપ્યું. પછી તે હિંદુસ્તાનમાં પાછો આવ્યો, અને ઇંગ્રિજ સરકારે તેને જોધપુરના રાજ્યમાં રહેવાની રજા આપી. પરંતુ હવેથી તેણે કાંઈ હાનિ કરી નહિ ને છળભેદનું કાંઈ કૃત્ય કર્યું નહિ.

આપા સાહેબનો વારસ આજીરાવ નામે હતો તેને નાગપુરનું રાજ્યપાટ આપ્યું. તેની છેક બાહ્યાવસ્થા હોવાથી રાજકારભાર કરવાને તેની માનુશીને રાજપ્રતિનિધિ ઠરાવી. પરંતુ ખરેખર કરતા કારવતા ઇંગ્રિજ થયા. આશીરગઢનો ઘેરો ઊઠ્યો તેની સાથે લઢાઈ ઝઘડું લઢાઈને અંત. બંધ પડ્યા. પિંઢારા તથા મરાઠા સામેની લઢાઈનાં અંત આવ્યો. પિંઢારાનું નિકંદન કાઢીને મરાઠાને કેવળ જીતી લીધા; અને હિંદુસ્તાનમાંના ઇંગ્રિજનું મહા સામર્થ્ય તથા પ્રતાપ આ લઢાઈઓમાં જેવાં દીશી આવ્યાં તેવાં ખીજે કોઈ પ્રસંગે દીશી આવ્યાં નહોતાં. મોઝા મોઝા પ્રાંત તેમના તાબામાં આવ્યા. ને થોડા સમયમાં મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણો ફેરફાર જોવામાં આવ્યો. જંગલી ને ધાતકી લંડારાઓએ જે ગામડાંનો નાશ કર્યો તે ગામ-

ડાંનો ચઢતો દિવસ થવા લાગ્યો, ને ત્યાંના લોકની અવસ્થા સુધરતી ચાલી. જે ખેતરો લૂંટાઈ સૈન્ય આવવા જવાથી ચગદાઈ ગયાં હતાં તે પાછાં તાજ થઈ ખીલી રહ્યાં ; અને જે લોકોને ઘડીએ પકડે મરણનો ભય લાગતો તે ઇંચિજના રાજ્યની છાયા તળે બે પૈસા રળતા અને સુખી થયા.

મકરણ ૨૦ મું.

જાન્યારી ૭૫૨ ચઢાઈ.

૪૦ સં ૧૮૨૩ થી ૧૮૨૬ લગી.

નવો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ આમહર્સ્ટ—અહીં લોકસાથે વિરોધ—
શાહપુરીવિષે વાંધા—કક્કરમાંના વર્તમાન—લઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય
પ્રગટ કર્યો—લઢાઈ ચલાવવા સંબંધી ગોઠવણુ—રંગુન લીધું—કાષ્ટ
કોટઉપર હુલ્લા—કેમેન્ડાઈન લીધું—ઇંગ્લેન્ડ લોકની સ્થિતિ—એક મોટા
દેવાલયમાંથી શત્રુને પાછા હટાવ્યા—માર્ટિઆન તથા સમુદ્ર કાંઠાનાં
ખીણ સ્થળ લીધાં—મહા ખાંદુલાનું આગળ આવવું—અહીં લોકનો
કેવળ પરાલવ—રંગુનને આગ લગાડી—ઇંગ્લેન્ડ લોકે અહીં દેશના માં-
હેલા ભાગમાં પ્રવેશ કરેછે—જળ માર્ગે જનારી ટોળીનો ડોનાખ્યુ આગળ
પરાલવ—સ્થળ માર્ગે જનારી ટૂંકડીનું પાછું ફરવું—ડોનાખ્યુ લીધું—
મહા ખાંદુલાનું મૃત્યુ—પ્રોમમાં થોડા દિવસનો વાસ—આરાકાન છતી
લીધું—કોલ કરાર—ટૂંકી સુદતની સંધિ—શત્રુની હાર—મેલન હસ્તગત
કર્યું—પાગામ આગળ યુદ્ધ—ઇંગ્લેન્ડ આવાની લગભગ આવેછે—સંધિ
થઈ—ભરતપુરમાં હુલડ—ત્યાંના તરણ રાજાને પદભ્રષ્ટ કર્યો—દૂર્જન-
સાલ રાજ્ય છીનવી લેછે—ઇંગ્લેન્ડ સરકાર રાજાનો પક્ષ પકડેછે—ભરત-
પુરને ધેરો ધાલી હસ્તગત કરેછે.

સન ૧૮૨૩ ના જાન્યુઆરિ માસમાં માર્ચિસ આફ હેરિંગ્સ વિલાયત
૪ સ. ૧૮૨૩. ગયો તેની પદવી લોર્ડ આમહર્સ્ટને મળી. તે આગસ્ટ માસમાં
આવી દાખલ થયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટને હિંદુસ્તાનમાં ગવર્નર જનરલ થયાને ઝાઝા દિવસ થયા
અહીં લોક સાથે નહિ, એટલામાં જણાઈ આવ્યું કે ઇંગ્લેન્ડ લોકે જે ભાગમાં
વિરોધ, અદ્યાપિ પોતાના હથિઆરનો ઉપયોગ કર્યો નહતો તે ભાગમાં
લઢાઈ કરવાની અગત્ય છે. અહીં લોક જેમણે થોડા દહાડા થયાં આસામ પ્રાંત

જીતી લીધો હતો અને તેણે કરીને જમનો મૂલક ખંગાળાની પૂર્વની સરહદ ઉપર આવ્યો હતો તે લોક સીમાડા ઉપર વસનારી કંપની સરકારની પ્રજા ઉપર ઘણો અનર્થ કરતા હતા.

ચિતાગોંગ તથા આરાકાન પ્રાંતો વચ્ચેની સીમા ઉપર એક રેતાળ અને વેરાન ખેટ છે, ત્યાં ઇંગ્રેજ લોકે થોડાંક માણસ મૂક્યાં હતાં. આ ખેટના કબજા વિષે ઝઘડો ચાલ્યો. ૧૮૨૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ખજી લોક તે ખેટ ઉપર આવ્યા ને ઇંગ્રેજનાં માણસોનો પરાભવ કરીને તેમને ખેટમાંથી હાંકી કાઢ્યાં. ગવર્નર જનરલે આવાના દરબાર ઉપર લખી મોકલ્યું કે આ કામ તમે ધણું અયોગ્ય કર્યું. ઇંગ્રેજ સરકારના નરમાશા ભરેલાં લખાણથી ખજી લોકે એવું વિચાર્યું કે તે આપણથી ડરેછે. આમ ધારી તેઓએ ઇંગ્રેજનો અનાદર કર્યો.

ખજી શાહપુરી કબજે કરે.

ખીજે વર્ષે જન્યુઆરિમાં ખજી લોકે એક મોટું સૈન્ય જોડ્યું કર્યું અને કકરમધ્યે થઇને સિલ્હટમાં ઇંગ્રેજ લોકનું ઘાણું હતું તે ઘાણાની થડમાં આવીને કાષ્ટ કોટ ઓઢે પડાવ કર્યો. ઇંગ્રેજ લોકની ટોળીએ હૂમલો કરી તેમને વિખેરી નાંખ્યા. ખીજા કેટલાક હૂમલા કર્યા તેમાં માત્ર એકવાર તેમનો જય થયો નહિ. ખજી લોકે વળી એક ખીજું વિશ્વાસઘાતનું કામ કર્યું હતું તે એ કે શાહપુરી પાસે સોફાય કરીને એક વહાણ હતું તેના અધિપતિ તથા તેમાંનાં ખીજાં માણસને લલ-ચાવી ખજી લોક બંદીવાન કરી લઇ ગયા. થોડા દહાડા કેડે તેમણે આ લોકને છોડી મૂક્યા, પરંતુ તેમણે પોતાના કૃત્યને માટે પશ્ચાત્તાપ જણાવ્યો નહિ અથવા માફી માગી નહિ.

૩૩૩૨માં વર્તમાન મન ૧૮૨૪.

આ પ્રકારે થોડીક મુદતથી સરહદપર લઢાઈ ચાલતી હતી. હવે ખરે ખરે વિગ્રહ ઊઠ્યો. ખજી લોક લઢાઈ કરવાને બહુ આતુર હતાં. આસપાસનાં સંસ્થાન ઉપર હૂમલો કરી તેમણે જય મેળવ્યો હતો તેવી રીતે ઇંગ્રેજ લોકના સૈન્ય સામે યુદ્ધ કરીને આપણે યશ મેળવીશું એવી તેમને આશા હતી.

લઢાઈ કરવાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો. ૮ મી માર્ચ મન ૧૮૨૪.

પ્રજ્ઞા દેશના રાજાની ઉક્તાઈ અને ફૂલ મહા ભારે હતી. પરંતુ તેની ઓખો ઊધડવાના દહાડા ફૂંકડા હતા. તેના દેશ ઉપર લઢાઈ પલાવવાની ગોઠવણ.

ખાતરી કરી આપવાની હતી કે ઇંગ્રિજની વ્યૂહ રચના તથા શૌર્ય આગળ તેની ફોજનું કાંઈ આલવાનું નથી.

સરહદ ઉપર તો મુખ્યત્વે કરીને સંરક્ષણ કરવા ઉપર લક્ષ આપવાનું હતું. અને ખુદદેશનો જે ભાગ ઘણોજ તોધારો છે એવું ધારવામાં હતું તેજ ભાગ ઉપર હુમલો કરવાની યોજના કરવામાં આવી હતી; તે એવી કે રાત્રના અંદરનો નાશ કરવો ને ધરિવતી નદી દ્વારાએ તે દેશના મધ્ય ભાગમાં પ્રવેશ કરવો એવો ઇંગ્રેજ લોકે નિશ્ચય કર્યો.

ખુદદેશ ઉપર ચલાઈ કરનારા સૈન્યનું આધિપત્ય સર અર્શિઆલડ કામ્પબેલને આપ્યું. તે સૈન્ય જે માસના આરંભમાં આંદેમાન બેટમાંના કાર્નિવાલિસ અંદરમાં ભેળું થયું, ને તે માસની તા. ૯ મીએ

રંગુન જતી
લીધ. ૧૧ મી
મે ૧૮૨૪.

• થોડાંક લઠાઈનાં વહાણ તથા સૈન્યના લોકથી ભરેલાં નાવડાં રંગુન નદીના મુખ આગળ આપ્યાં. તા. ૧૧ મીએ રંગુન ગામ પાસે વહાણ છીપાયાં તેમના ઉપર રાત્રીએ તોપોનો થોડો માર ચલાવ્યો, પરંતુ જોવારે ઇંગ્રેજોએ લકે ઝાઝમાંથી સામો માર ચલાવ્યો, તેવારે તે લોકે તોપો મારવી બંધ કરી. પછી ઇંગ્રેજ લોક વહાણમાંથી ઊતરીને ગામમાં પેહા, તો તે ઊઠડ થયેલું જોવામાં આવ્યું. ખુદદેશી લોકનું સૈન્ય નાશી ગયું હતું, અને સઘળા રહેવાસી ધરખાર મૂકી આજુબાજુનાં જંગલમાં નાશી ગયા હતા.

આ જંગલમાં ખુદદેશી લોક કાષ્ટકોટ બાંધવા મંડી ગયા ને તેને આશ્રયે ઇંગ્રેજ લોકની ધાવણીની લગભગ આપ્યા. ઘણા દહાડા-
લકેકોટ જતી
લીધા. ૨૬ મી મે. લગી ઘાડી ઝાડીને લીધે છતરાયા પડ્યા નહિ, પરંતુ જે માસની તા. ૨૬ મીએ તેઓ એટલા દૂંકડે આવી ગયા હતા કે ઇંગ્રેજની સેનાના આધિપતિએ તેમને હાંકી કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઇંગ્રેજ લોકની એક દૂકડી, થોડાક આ દેશી લોક, અને બે તોપો લઈને નીકળ્યો. તોપો દેશી લોકને સોંપીને એકલા ગોરા લોક સહિત આગળ જવાની તેને અગત્ય થઈ. તે આડી અવળી લાંબી વાટે થઈ પહેલાં કાષ્ટકોટ પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યાં રાત્ર લઠવાને ઊભા રહ્યા ને ગોરાલોકે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સંગીનની આણીએ રાત્રના સઘળા મારવા લીધા, ને રાત્રીએ સંરક્ષણ અર્થે ચારે ગમ નાસવા માંડ્યું. થોડીવાર તેઓ શરવીરતાથી લઠ્યા, પરંતુ ઇંગ્રેજ

સેના સામે ઝાઝીવાર તેઓ ઠકર ઝીલી શક્યા નહિ. રંગુનથી થોડે અંતરે કેમેન્ડાઈન કરીને અહીં લોકોનું બંદર હતું તે ઉપર તા. ૧૦ માં ^{કેમેન્ડાઈન લીધું.} જ્યુને હુમલો કરવામાં આવ્યો, તો તેમાં ઇંગ્રેજોનો સંપૂર્ણ વિજય ^{૧૦મી જુન ૧૮૨૪.} થયો. અહિંના મોરચા ખીજા મોરચા પેઠે શરવીરતાથી લીધા ને રાત્રીને નસાડી મુક્યા.

હવે થોડીવાર લડાઈ બંધ રહી. રંગુનની આસપાસના જંગલમાં રાત્રી જઈ, ભરાયા હતા ત્યાંથી તેઓ નાહા, ને તેમનો પરાભવ થયેલો ^{ઇંગ્રેજ ફોજના નિયંત્રિ.} તેમાંથી ડોકાણે આવી ખીજા હુમલો કરવાને તેમનામાં પૂર્ણ સામર્થ્ય આવું નહોતું. તેમ ઇંગ્રેજ લોકોને આગળ વધવાનો ઘાટ નહોતો. મનુ પ્રતિકૂળ હતી, ને તેમની છાવણીમાં મંદવાડ ચાલવાથી તેમની સંખ્યા ઘટી ગઈ હતી. રંગુન ઊજડ પડ્યું હતું, તેથી અંતે આજુબાજુના પ્રાંતમાં સર્વે ડોકાણે જળ વ્યાપી રહ્યું હતું તેથી તેમને અબ આદિ પદાર્થ હિંદુસ્તાનમાંથી મંગાવવા પડ્યા.

ખીજાવાર લડાઈનો આરંભ પ્રથમ અહીંલોકે કર્યો. એકિઆ વોંગી કરીને એક મોટા અધિકારીને અહીં સરકારે સદાઈ કરનારા લોકોને ^{એકિઆ વોંગી અ યાગોનના દેવલ ઉપર હજાર કરો ૧ લી જુલાઈ.} હાંકી કાઢવા માટે મોકલ્યો. તે મોટું સૈન્ય લઈને ઇંગ્રેજની છાવણી ઉપર ગયો તેમાં હલો કરવા જોગ મુખ્ય જગ્યા એક મોટું દેવાલય હતું. તેની બાંધણી અતિ બલ્ય હોઈને તેના ઉપર સોને રૂપે રસેલાં શિખર હતાં તેણે કરીને તે ચક્રચક્રિત દીસતું હતું. તે એક શંકુ આકૃતિના ડુંગરપર હોઈને રંગુન જવાના માર્ગ ઉપર હતું. આ દેવલ લેવા પાછળ રાત્રીએ બહુ શ્રમ લીધો, પરંતુ ઇંગ્રેજના સૈન્યમાંથી એ તોપોનો માર ચાલવાથી તથા આ દેશી લોકો સંગીન ધારણ કરી હુમલો કર્યાથી રાત્રી પાછા હડી ફરીથી જંગલમાં નાહા.

આ અહીં સરદારને જે કામ સિદ્ધ કરવા અર્થે મોકલ્યો હતો તેમાં તે સિદ્ધિ ન પામ્યો, માટે તેને એ અધિકાર ઉપરથી દૂર કરી તેને ડોકાણે સૂચ્યા વોંગી નામે પુરૂષને કરાવ્યો. આ નવા સરદારને હુમલો કરવામાં ખીજા લાગ્યાથી આગળ પ્રમાણે કાઠ બાંધી બચાવ કરી બેસી રહેવું તેને ઠીક લાગ્યું. હવે ઇંગ્રેજ લોકો ઊઠાવ કર્યો. હલો કરવા ઉપર જે સૈન્યને નીમલું તેની એ ટ્રેનીઓ થઈ એક જગમર્ગે અંતે ખીજા સ્થળમર્ગે ચાલી. આ બંને ટ્રેનીઓનો યતન સફળ થઈ તેમને

લડકોટ જાની લીધો. ૮ મી જુલાઈ ક્ર. સ. ૧૮૨૪.

ઊજળી કીર્તિ મળી. ઇંગ્રેજનાં વહાણ ઉપરથી તોપો સંગાથે છોડવાથી રાત્રીઓ એક મુખ્ય કાષ્ટકોટમાં રહી તોપો ફેડતા બંધ પડ્યા, ને એ કાષ્ટકોટ એક ઠેકાણે તૂટીને માંહિ જવાય એવી વાટ પડી. ઇંગ્રેજ લોકે વહાણમાંથી ઊતરીને રાત્રીના બે કાષ્ટકોટ લીધા, ને ત્રીજી છોકીને રાત્રી નાશી ગયા. સ્થળ માર્ગે ગયેલી ટૂકડીને વિશેષ કઠણ કામ કરવાનું હતું, પરંતુ તે તેણે રૂડી રીતે પાર મૂક્યું. ઘડી સવા ઘડીમાં સાત કાષ્ટકોટ લીધા. તે બધા રોળાં પાડી લીધા હતા, કારણ કે તોપો તો પાછળ મૂકતા આવ્યા હતા. અને ગોરા લોકને યુદ્ધ કરવાની એટલી બધી ઉત્કંઠા હતી કે કેટલાક કોટપર ચઢવા માટે નીસરણીઓનો ભાવ ન પૂછતાં પોતાના સાથીઓના ખભાઉપર પગ મૂકીને કોટ ચઢી ઊતરતા. આ બિનાથી ધ્રુવી સરકારને ખાતરી થઈ કે છેવટે આપણને જય મળવાનો નથી. અત્યાર લગી તો પોતાની જીત થવાની આશા હતી.

બીજી ઠેકાણે પણ લશ્કરોએ ચલાવી હતી. આગળ જવાને રૂતુ પ્રતિકૂળ હોવાથી ઇંગ્રેજના સરદારે સમુદ્ર કાંઠે રાત્રીના કિલા હતા તે ^{માર્ગબાન તથા} હસ્તગત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રંચુનગીપાસે સિરિઆમ તથા ^{બીજાં સ્થળ હસ્ત-ગત કર્યો.} ડાલા કરીને બે ગામ હતાં તે હસ્તગત કર્યો. કર્નલ ગોડવિને માર્ગબાન લીધું, અને તેનાસરિમ પ્રાંતમાં ટાપોય તથા મર્યુઈ ગામ હતાં તે કર્નલ માઈલ્સે લીધાં. પરંતુ કિલ્લા નામની જગ્યાઉપર હુમલો કર્યો તેમાં તેમને પાછા હટવું પડ્યું. આ ઠેકાણે સૈન્યમાં સઘળા આ દેશી લોક હતા ને એકે ઇંગ્રેજ રાસ્ત્રધારી નહોતો. તેમના ઉપર અધિકારીઓ મરાયા, એટલે તેમને ફાળ પડી ને નાસવું પડ્યું. આ હાનિનું સાટું ભાગવાને એક ટૂકડી પધીથી મોકલવામાં આવી. પરંતુ તે ઠેકાણાના સઘળા લોક નાશી ગયા હતા, ને કાષ્ટકોટનો નાશ કર્યો હતો.

આગસ્ટ માસ પૂરો થતામાં ધ્રુવી લોકની એક મોટી સેનાએ આગળ કહેલાં મોટાં દેવળઉપર અર્ધી રાત્રિને સમયે હુમલો કર્યો. આ ^{રાજાના અનિત્ય} સેનામાં ઘણા ખરા માણસો પોતાને રાજાના અનિત્ય યોદ્ધા ^{યોદ્ધા પાછા હતા.} કહેતા હતા, અને સંગીન તથા ગોળીઓથી આપણે હઠનાર નથી ^{૩૦ મી આગસ્ટ ૧૮૨૪.} એવું તેઓને ખરેખરે લાગ્યું હતું, પરંતુ ઇંગ્રેજની બંદૂકોની ગોળીઓના યોગ્ય ઝપાટાથી તેમને નાસવું પડ્યું, ત્યારે તેમને ખાતરી થઈ કે આપણે અજય નથી.

પ્રહ્લો લોકના ધણી સરદાર બદલાયા, પણ પ્રત્યેકનો પરાભવ થયો તેણે કરીને
આવાના રાજ્યને પોતાના સરદાર માનીતા મહા બાંદુ-
લાને તેડાવી ઇંગ્રેજ સામે મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહા આરાકાનના
બાંદુલાએ આરાકાનમાં થોડેક જય મેળવ્યો હતો. કંપનિના
થોડાક લોકની અયોગ્ય વર્તણૂકને લીધે તે પ્રાંતમાં દેરી માણસની ટૂંકડી
હતી તેનો પરાજય થયો હતો. પ્રહ્લો લોક ફરીથી કફરમાં પેઠા, ને થોડાક નાનાં
સુદ્ધ થયાં, પરંતુ મહા બાંદુલાને આરાકાનમાંથી બોલાવી લીધો તેથી એ ભાગ
સંબંધી ઇંગ્રેજોને ચિંતા રહી નહિ.

આરાકાનના
વર્તમાન.

થોડા દહાડા રાજધાનીમાં આવી ગયા પછી બાંદુલા મોટું દળ લેઈને રંચુન
ગયો. તે જંગલમાં ધીંગા કાઢકોટ બાંધીને ડીસેમ્પર માસની
તા. ૧ લીએ હુમલો કરવા ચઢ્યો. પ્રહ્લો દળ આગળ બાંદુલા દળો
કરના આવેલો.
આશુતેવારે મોટી ધામધુમથી ધજાઓ ફરકતી હતી, ને તેમના ૧૭ ડીસેમ્બર
સને ૧૮૨૪.
સરદારોના શિરપર સોને રૂપે રસેલાં છત્ર તડકામાં ઝગઝગતાં
હતાં. આરતિ સૈન્ય બધું ઘીસતું હતું. પરંતુ આ સધળો ઠાઠમાંટ એકાએક
લોપ થયો. પ્રહ્લો સૈન્યના માણસ બ્રહ્મિ બોદવા મંડી ગયાં ને એકએક
ખાનામાં બંને માણસ ગોઠવાઈ સર્વે બચાવ કરવાને સંન્યા. જે ડેકાણે થોડીવાર
પહેલાં ઝોળદાર સૈન્ય ઘીસતું હતું તે ડેકાણે તાજી માટીના ઢગવિના કાંઈ દૃષ્ટિએ
પડ્યું નહિ. પરંતુ ગોરા લોકની એક ટૂંકડી એકાએક તેમના માથાઉપર આવી
ઊભી રહી ને તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા. પ્રહ્લો લોકે કેમન્ડાઈન ઉપર પણ
હુમલો કર્યો, તેવારે ત્યાંના ખારવાલોકે તેમને પાછા હટાવ્યા ને એક પછી એક
સળગતાં મોબિયાં વહાણ તરફ તરતાં મૂક્યાં, પરંતુ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ડીસે-
મ્પર માસની ૫ મી તારીએ ઇંગ્રેજે રાત્રીઉપર હુમલો કરીને તેમને નસાડ્યા, ને
એ દહાડા પછી તે લોક મોટા ધેરવથી લઢ્યા, પરંતુ તેમાં કાંઈ નહિ વળતાં તેમનો
ખીજવાર પરાભવ થયો.

વચ્ચાળે રંચુનના રહેવાસીઓ પાછા પોતાના ધરખારમાં રહેવા આવ્યા,
પણ તેમની સાથે રાત્રીના પુષ્કળ લોક પણ વેષાંતર કરીને અંદર રંચુનમાં મોટી
પેઠા, અને પ્રહ્લો લોકના આ દૂતોએ શહેરને આગ લગાડી. આગ લાગી.
અગ્નિથી પુષ્કળ હાનિ થઈ, પરંતુ છેલ્લે ભાણ હોલવાઈ ને ખીજે દિવસે ઇંગ્રેજોએ
રાત્રીને શિક્ષા કરવાને એક ટૂંકડી મોકલી. આ ઘેળીના લોકે ને જગ્યા ઉપર
24 h

હૂમલો કર્યો તે જગ્યા મળ્યાત હોઇને તેના રક્ષણ અર્થે વીસ હજાર ખાલી લોક એકઠા થયા હતા, ને હૂમલો કરનારી ટૂકડીમાં માત્ર પંદરસે માણસ હતું. પરંતુ તેમણે ધડી અર્ધ ધડીમાં ખાલી લોકને નસાડી મૂક્યા, તેઓ પોતાના દેશના મધ્ય ભાગમાં નાશી ગયા, ને રંચુન આગળ ફરીથી તેમણે દેખાવ દીધો નહિ.

ઇંગ્રેજ લોકના સૈન્યમાં અત્યાર પહેલાં આરોગ્યતા હતી તે કરતાં હવણાં વિ-

જોનની બે ટૂકડીઓ રાજાના મિત્રભાવ રાખતા હતા. તે ઉપરથી સર આર્ચિબાલ્ડે લઢા-માં પ્રવેશ કર્યો. ઇનો મુખ્ય હેતુ સિદ્ધ કરવાને ખાલી દેશના માહેલા ભાગમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં સાથે લેઈ જવા ધરેલા સૈન્યની બે ટૂકડીઓ કરવામાં આવી. તેમાંની એકને એવી આજ્ઞા કરી કે તમારે ઈરાવતી નદીને ઊપલે પાસવે નાવમાં બેસી જવું ને લઢાઈનાં વહાણના મધ્યવા સાથે રાખવા, ને ખીજીને એવી આજ્ઞા કરી કે તમારે સ્થળ વાટે થઈ એ ટૂકડીને જઈ મળવું. સર આર્ચિબાલ્ડ સ્થળ વાટે જનારી ટૂકડી સાથે રહ્યો ને સત્તર કુચ કરીને કેટલાક કોસ ગયો; ત્યાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે રંચુનથી ઉત્તરમાં આશરે વીસ કોસ ઉપર ડોનાખ્યુ છે તે ઉપર પહેલી ટૂકડીએ હૂમલો કર્યો હતો, પરંતુ જય મળ્યો નહિ.

ખાલી લોક રંચુન આગળ હાર્યા પછી ડોનાખ્યુમાં નાશી ભરાયા હતા ત્યાંથી જનમોર્ગીમાં- તેમને હાંકી કાઢવાનું કામ જનરલ કોટન જે જનમોર્ગી કોલેજી ટૂકડીનો અધિપતિ હતો તેને સોંપ્યું હતું, પરંતુ આ ટૂકડીમાં ડોનાખ્યુ સરખી મળ્યાત જગ્યા હસ્તગત કરવા જેટલું માણસ નહોતું. તેની સાથેના થોડા ઇંગ્રેજલોકે પહેલો કાષ્ટ

કોટ શરવીરતાથી લીધો, પરંતુ ખીજે કાષ્ટકોટ એવો ધીંગો હતો કે ઘેરો ઘાલનારાએ તેમનો પરાભવ થઈ પાછું ફરવું પડ્યું. સર આર્ચિબાલ્ડ કેમ્પબેલ સાહેબ આ આપૂતિના વર્તમાન સાંભળતાં વાંતજ પાછો ફર્યો ને થોડા દહાડામાં ડોનાખ્યુ આગળ આવી ઊભો રહ્યો. નોકા સૈન્યમાંની જે ટૂકડી નદીને નીચલે પાસવે થોડા કોસ ઉપર એક જગ્યા હતી ત્યાં ગઈ હતી તેમાંના

માણસો સારો પવન નીકળતાં વાંતજ ઊપડ્યા, ને કેમ્પબેલ સાહેબને આવી મળ્યા. તેવારે મહા પાંદૂલાએ ફરીથી ભેગા થયેલા સૈન્ય ઉપર હૂમલો કર્યો, પરંતુ ઇંગ્રેજોએ ધીરજ તથા શીર્ષી યુદ્ધ કરી તેને પાછો હઠાવ્યો ને તેઓ

જનમોર્ગીમાં-
કોલેજી ટૂકડીનો અધિ-
પતિ આગળ પ-
રાભવ, ૮ મી માર્ચ
ઈ. સ. ૧૮૨૫.

ડોનાખ્યુ કમ-
ને યુ.
૨૭ એપ્રિલ
૧૮૨૫.

રીતિ પૂર્વક ઘેરો ચલાવવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યા. ઇંગ્રેજોએ મોરચા બાંધ્યા એટલે તુરત બંદૂકો છૂટવા લાગી, પરંતુ ઝઘડો ન થતાં તે જગ્યા તેમને હાથ આવી. ઝેરી ગોળો વાગવાથી મહા બાંદૂલાના પ્રાણ છૂટ્યા ને આ અગ્રેસર મરાયો તેની સાથે જાહી લોકનાં આશા ને ઉમંગ પરવાર્યો. તેઓ શહેર છોડી આંધળીઆં કરી નાહા, અને તેથી ઘણાક માસ ચાલે એટલું ધાન્યાદિ ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યું.

ડોનાબધુ હસ્તગત કરીને ઇંગ્રેજ લોક આગળ આલ્યા. અપ્રિલ મહિનાની તા. ૨૫ મીએ આર્શિબાદડ કેમ્પએલ પ્રોમ જઈ પહોંચ્યો તેને આવતો સાંભળીને તેમાંના લોક પલાયન કરી ગયા હતા. ^{પ્રોમ તામે ૩૫ ૨૫ મી અપ્રિલ.} શત્રુઓ તે સ્થળને આગ લગાડતા ગયા હતા, પરંતુ બળતાં બળતાં ઇંગ્રેજોએ તેનો ફેટલોક ભાગ જીગાર્યો. વર્ષા ઋતુના દહાડા દૂંકડા આવવા લાગ્યાથી સેનાના લોક શહેરની ફરતા સુખદાયક ભાગમાં છાવણી નાંખીને ફેટલાક માસ ત્યાં રહ્યા. ઇંગ્રેજ લોકની મળતાવડી ને સ્નેહ બરેલી વર્ષાઋક જોઈને શહેરના રહેવાસી લોકને શહેરમાં પાછું આવવાનું મન થયું.

અહિં આવા વર્તમાન ચાલતા હતા, તેવામાં ઇંગ્રેજ સરકારે એક ખીજી સૈન્ય આગ્રાકાન પ્રાંતમાં મોકલ્યું તેને એવું કુર્માવવામાં આવ્યું હતું કે તે પ્રાંત જીતી લેવાનું કાર્ય સિદ્ધ કર્યા પછી તેમણે સર ^{આગ્રાકાન સર ૩૫. ૧ લી અપ્રિલ.} આર્શિબાદડની સેનાને જઈ મળવું. આગ્રાકાનની રાજધાનીના રક્ષણાર્થે મૂકેલા લોક મોટા શૌર્યથી લડ્યા, પરંતુ ઇંગ્રેજો તે હસ્તગત કરીને તે પ્રાંત જીતી લીધો. આ પ્રાંતના હવા પાણી રોગકારક જણાયાથી તથા ત્યાંના પર્વત જાતરીને મોટી સેનાને જઈ મળવાનો વિચાર પાર પડવાનો નથી એવું સમજીને તે સૈન્યને પાછું બોલાવી લીધું.

સર આર્શિબાદડ પ્રોમમાં રહ્યો તેટલા દિવસ તેણે આવાની દરબાર સાથે સંધિનાં કથન ચલાવ્યાં, તેમાં એવું હતું કે નવેમ્બર માસની તા. ૨ જી લગી લઘાઈ બંધ રાખવી. જાહી લોક સમાધાન ^{આવાની દરબાર સાથે સમાધાન બાંજમડ.} કરવા માટે બહુ ઉલટ જણાવતા, પરંતુ તે માત્ર ઉપર ઉપરની હતી, કારણ કે ઇંગ્રેજના સેનાપતિએ જે ઘટતી સરતો પર સંધિ કરવાનું કહ્યું તે તેમણે અંગીકાર કરી નહિ. માટે સંધિની ટૂંકી અવધિ પૂરી થયેથી વિમ્હનો આરંભ થયો.

ખહી લોક પ્રોમતરફ જઈને તેની આસપાસ કાષ્ટકોટ બાંધી પડ્યા હતા. તેમને અહિંથી કાઢી મૂકવાને ત્રણ દૂકડીઓ મોકલવામાં આવ્યા તેમાંની બે ઇચ્છિલું ફળ પ્રાપ્ત કર્યાવિના પાછી આવી. ખહી લોક પાસે પાસે આવતા ગયા, પરંતુ તેમણે હૂમલો કર્યો નહિ. મોટે ઇંગ્રેજ સેનાપતિએ પોતાની સાથે યોગ્ય સૈન્ય લઈને ખીજીવાર ખહી લોક ઉપર હુલો કર્યો તેમાં તેમના યરના ડંકા વાગ્યા. એક પછી એક કાષ્ટકોટ લીધા. શત્રુ જ્યાં ત્યાં વીખરાઈ જઈને મેદાન ઉપર થઈ નદી બાણી નાઠા, તેવારે ધોડાના તોપખાના ઉપરના ઇંગ્રેજોએ તેમનો સંહાર વાળ્યો. આ વિજય પછી ખીજ ઘણા વિજય થયા. શત્રુના સઘળા કાષ્ટકોટ આદિ ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યું, ને જેમ જેમ ઇંગ્રેજનું સૈન્ય આગળ આવતું ગયું તેમ તેમ ખહી લોક અનુક્રમે તે છોડતા ચાલ્યા.

ખહી લોકે સંધિની વાતચીત પાછી ચલાવી, પરંતુ તેણે કરીને ઇંગ્રેજ લોક મેલત જતી લીધું. આગળ આવતા બંધ નહિ પડતાં મેલત કરીને એક કોટ ૧૬મી જાન્યુઆર, કિશ્નાબંધી ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા. ખહી લોકે સને ૧૮૨૬. સમાધાન કરવાનું માગ્યું, પરંતુ આ ગામ છોડી દેવાની વાત તેમણે સ્વીકારી નહિ. અહિં ખહી લોકના સૈન્યમાં પુષ્કળ માણસ છતાં ઇંગ્રેજ લોકે જેમ ખીજ યાણાં લીધાં હતાં તે પ્રમાણે આ ગામ ઉપર પણ હૂમલો કરીને તે હસ્તગત કર્યું.

આવાના દરબારે એક અમેરિકાના પાદરીને તથા ઇંગ્રેજ બંદીવાનને બંધન મુક્ત કરીને સંધિ કરાવા મોકલ્યા હતા તેઓ ઇંગ્રેજના પાગામ આગળ મહાદ. ૯ મી વિજયી સૈન્યને વાટમાં સામા મળ્યા. ઇંગ્રેજ લોકે પહેલાં પ્રમાણે રેલ્વે આરિ. સરતો માગી, પરંતુ ખહી સરકારે હજી માન્ય કરી નહિ, ને વિજયી ઇંગ્રેજને પોતાના દેરામાંથી હાંકી કાઢવા પાછો ઉચોગ કર્યો. ખહી સૈન્યનો મુખ્ય એક નવા માણસને ઠરાવ્યો તેનું ઉપનામ નરકાધિપતિ હતું. તેના હાથ તળે ૧૮૦૦૦ માણસ હતા તે ઇંગ્રેજના ૨૦૦૦ માણસના લશ્કર સામે લડવા સજ્જ રહ્યું હતું. ખહી લોકના આગેવાને કાષ્ટકોટને ઓઢી રહી લડવાની નિત્યની રીતિ તજી પોતાનું મોટું દળ રણસેવમાં લાવી ખડું કર્યું હતું. તેણે પોતાનું સૈન્ય ધોરી માર્ગ ઉપર અર્ધવર્તુલાકારે ઊભું રાખ્યું. તે મેદાનમાં કાંટાનાં ઝાડ

હતાં તેથી લશ્કરથી ક્વાયત થવી વસમી હતી. ઇંગ્રેજ લોકે રાત્રીના માખરાની ટૂકડીઓ ઉપર હુમલા કર્યો તે જોઈને અક્ષી લોકની સરકારે પોતાના લશ્કરના મધ્યના લોકને ભયમાં આવેલી ટૂકડીઓની મદદે આગળ કાઢ્યા, પરંતુ સધ-જાનો પરાભવ થઈને અક્ષી દેશના રાજાની છેલ્લી આશા ભંગ થઈ.

હવે રાજાવાની ઉપર જતાં ઇંગ્રેજને રોકનાર કોઈ રહ્યું નહિ. રાજાને ચિંતા થવા લાગી ને તેણે સંધિની યાચના કરી. આવાથી આશરે આવે જતાં ૨ પચીસ ત્રીસ ગાઉ ઉપર યાન્દાઓ કરીને એક ગામ છે ત્યાં ઇંગ્રેજ લોકનું સૈન્ય જઈ પહોંચ્યું, ત્યારે સરતો નક્કી થઈ સમાધાન થયું. આ સંધિમાં અક્ષી લોકે આસામ, કકર, જિન્દીઆ, અને મણિપુર ઉપરથી પોતાનો દાવો સમૂજગો ઊઠાવી લેવાને અને આરાકાન તથા તેનાસરિમ પ્રાંતો વિજયી ઇંગ્રેજને આપવાને અને ત્રણ હપતે એક કરોડ રૂપિયા ભરવાને માન્ય કર્યું. ખીજે હપતો ભરાય એટલે ઇંગ્રેજ લોકે રંગુન રાજાને સ્વાધીન કર્યું એવો ફરાવ હતો. આ રીતે અક્ષી લોકની સાથે પહેલી લઠાઈમાં ઇંગ્રેજ સરકારને કોઈ પ્રકારની હાનિ નહિ થતાં તેમનો ટેક તોરો વધ્યો.

અક્ષીલોક સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેવામાં ખીજા ભાગમાં વઢવાડો ચાલતો હતો. ઇંગ્રેજ લોકના સ્નેહી ભરતપુરના રાજાએ પોતાની પાછળ એક બાળ પુત્ર મૂકી સન ૧૮૨૫માં જન્મ્યુઆરિ માસમાં દેહ છોડ્યો. માળવા તથા રજપુતાનાના રેસિદેંત સાહેબે આ બાળ રાજાને રાજ્યનો ખરો વારસ ગણ્યો હતો, પરંતુ તેના કાકાનો દીકરો નામે ફુર્જન સાલ કરીને હતો તે રાજ્ય ઉપર દાવો કરવા લાગ્યો ને તેણે ભરતપુરનો કિલ્લો હાથ કરીને રાજ્યના ખરા અધિકારી બલવંતસિંગને બંદીખાને નાંખી તેના વાલીનું ખૂન કર્યું. સર દેવિડ ઓક્સફોર્ડનિએ તત્કાળ સૈન્ય એકઠું કરીને અન્યાયથી રાજ્ય છીનવી લેનારની સામે યવા ભરતપુર મોકલ્યું. પરંતુ આ યોજના સરકારે માન્ય નહિ રાખતાં તેણે મોકલેલા સૈન્યને પાછું ફેરવ્યું અને રેસિદેંતે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું તે અંગીકાર કર્યું.

પરંતુ ભરતપુરમાં મોટો દંગો ચાલ્યો. ફુર્જન સાલનો ભાઈ પ્રજના ધણા ખરા લોકને પોતાના પક્ષમાં લેઈ સામે ઊઠ્યો. આ કારણથી આખા પ્રાંતમાં અવ્યવસ્થા ને અગેર ચાલ્યાં.

આવો ગરબાટ ઝાઝીવાર ચાલવા દેવો એ ઠીક નહિ એમ ધારી ભરત-

પુરના કિલ્લાપર હૂમલો કરવા તથા અનવંતસિંગનો પક્ષ પકડવા સારૂ સેનાધિપતિ તે રાજ્ય તરફ લોર્ડ ક્રોમ્વર્થીઅરને ઝાકલવામાં આવ્યો. તથાપિ કુર્જન-ઇંગ્લેન્ડની વતણક સાલને સારી કુમક હતી. વીસ વરસ ઉપર લોર્ડ લોકના હાથ તળેના સૈન્યે ભરતપુર લેવા હૂમલા કર્યા હતા તેમાં તેનું કાંઈ વખ્યું નહોતું, તેથી આ દેશના લોક અદ્યાપિ એવું ધારતા હતા કે ભરતપુરનો કિલ્લો ઇંગ્લેન્ડથી જી-તાય એવો નથી; તેઓનો ઇંગ્લેન્ડ ઉપર ભાવ નહોતો ને આપણા પ્રિય કિલ્લાનું સંરક્ષણ કુર્જન સાલ કરેછે એવું તેમના જોવામાં આવ્યું, તેવારે તેના પર તે-મની પ્રીતિ થઈ.

ડીસેમ્બર માસની તા. ૧૦ મીએ લોર્ડ ક્રોમ્વર્થીઅર ૨૦૦૦૦ કરતાં ભરતપુરને ઘેરો વિરોધ માણસ તથા સો તોપો લઈ ભરતપુર આગળ આવ્યો. ખાલી લીધું. ૧૮ મી નાનુઆરિ. ઇંગ્લેન્ડેએ અંદૂશ ને તોપો છોડવા માંડી, પરંતુ માટીની બડી ૧૮૨૬. ભીંતો આગળ ગોળા તથા છરાનું કાંઈ વળવાનું નથી એમ જણાયાથી સુરંગ ફોડી વાટ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. એ ત્રણ વાર મિથ્યા અમ કસ્યા કેડે મોઝે સુરંગ ફોડી કોટ તોડ્યો. આ સુરંગ ફોડવામાં ઘેરો ધાલનારને કાંઈકે હાનિ થઈ, પરંતુ તેથી વાટ પડી, ને તેઓ હૂમલો કરવાને શક્તિમાન થયા. થોડીવારમાં કિલ્લો તેમને સ્વાધીન થયો, ને કુર્જન સાલ સરકી જવાનું કરતો હતો તેવામાં તેને પકડી કેદ કર્યો. આ વિજય ખરી તકમાં મળ્યો. ઇંગ્લેન્ડના રાજા સામે ઘણીવાર ટકાવ કરી રહેલો માત્ર આ એક કિલ્લો તે તેમના હાથમાં આવ્યોથી તેમના રાજ્ય ઉપર જે લોકનો અભાવ હતો તે લોકની આશા અસ્ત પામી. ઇંગ્લેન્ડના રાજ્ય ઉપર દાઝે બળનારા ત્રાસ પામી ગયા, ને આખા હિંદુસ્તાનમાં સંપૂર્ણ સ્વસ્થપણું પ્રસરી રહ્યું.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

અફઘાનિસ્તાનના પહાડી પ્રદેશમાંની લઢાઈ.

ઈ. સ. ૧૮૨૮ થી ઈ. સ. ૧૮૪૨ સુધી.

લોડે વિદ્યમ ખેન્ટિન્કની કારકીર્દિ—કૂંગે જીતી લીધું—સતી થ-
વાની બંધી—કંપનિની સનદમાં ફેરફાર—ફિશિઅન લોકની ચઢાઈની
ખીક—અફઘાનિસ્તાનમાં ઊથલ પાથલ—દોસ્ત મહંમદ પાસે વકીલ
મોકદ્દયા—હેરટ ઉપર ઈરાની લોકની ચઢાઈ—હેરટનો ઘેરો—દો-
સ્ત મહંમદ સામી લઢાઈ—ત્રણ રાજ્યની સંધિ—અફઘાનિસ્તાન ઉ-
પર ચઢાઈ—કંદહારમાં શાહસુળનો રાજ્યાભિષેક—ગિજની લીધું—
કાબુલ ઉપર જતું—હૂમલો કરવા જનાર સૈન્યનું પાછું આવતું—દોસ્ત-
મહંમદ પાછો આવી શરણુ યાયછે—અફઘાનિસ્તાનમાં મિથયા સ્વ-
સ્થતા—ખીજાયેલા સરદારો શાહ સુળનો પક્ષ છોડી દેછે, નેતેમને ઇંગ્લિ-
જ હરાવેછે—કાબુલમાં હૂંતડ—સર વિદ્યમ મેફનાટનનું ખૂન—કાબુલ-
થી પાછા આવતાં મોટી આપત્તિ—લોડે એલેન્બરો આવી પહોંચેછે—
જલાલાબાદનું શૂરવીરતાથી સંરક્ષણ કર્યું—જનરલ પોલોક અને નોટ
કાબુલમાં આવેછે—ઇંગ્લિજ બંદીવાન છૂટા થયા—ઇંગ્લિજના સૈન્યને
હિંદુસ્તાનમાં પાછું તેડાવી લેવું.

લોડે આંમુસ્ટ પછી લોડે વિદ્યમ ખેન્ટિન્ક ગવર્નર જનરલ થયો. તે
થોડાં વર્ષ ઉપર મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. તેના કારભારમાં
ધણી ધીરી સ્વસ્થતા આવી. તેના વારમાં કૂંગનું રાજ્ય જોનો
રાજ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે તેમજ કંપનિ સરકાર પ્રત્યે ઉન્નત-
પણે વર્ત્યો હતો તે જીતી લેવામાં આવ્યું ને તેને ઇંગ્લિજના રાજ્ય સાથે જોડી
દીધું. સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીનો હેઠ પડ્યો, એટલે તેના મડદાં સાથે બળી મ-

કૂંગે જીતી લીધું.
ફરી એપ્રિલ મ.
ન ૧૮૩૪.

સ્વાનો સંપ્રદાય હિંદુલોકમાં હતો તે બંધ પાડવાનો લોડ વિશ્વમે ઉદ્યોગ આદર્યો. તેના આ શુભ કાર્ય માટે હિંદુસ્તાનના લોકમાં તેની કીર્તિ બહુ વર્ષ પર્વત રહેશે. તેણે સતીના સંપ્રદાયને શિક્ષા થવા ભેગ અપરાધ ઠરાવ્યો.

સતી થવાનો આજ
બંધ કર્યો. ૪ ડી.
સેપ્ટેમ્બર ૧૮૨૯.

સન ૧૮૩૩ માં વિલાયતની સરકારે કંપનીના અધિકારમાં મોટા ફેરફાર કર્યો. કંપની હિંદુસ્તાન ઉપર રાજ્ય કરતી છતાં તે દેરાસાયે વેપાર કરવાનો હક પણ તે એકલીનેજ હતો. હવે આ હક લેઈ લીધો, વેપાર કરવાની સૌને છૂટી મળી, ને કંપનીને માત્ર રાજ્ય ચલાવવાનો અધિકાર રહ્યો. જે સનદની રૂઝાએ કંપની હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવતી હતી તે ફેરવીને વીસ વર્ષનો ખીન્ને પથો કરી આપ્યો. પરંતુ ઉપર કહેલા ફેરફાર વિના ખીન્ને સર્વ મુખ્ય મુખ્ય ઠરાવ આગળ પ્રમાણે બહાલ રાખ્યા.

કંપનીની સનદ.
માં ફેરફાર. સને
૧૮૩૩.

હવેણાં કેટલાંક વર્ષથી ઇંગ્લેન્ડ તાબાના હિંદુસ્તાનમાં સ્વસ્થતા ચાલતી હતી, પરંતુ સન ૧૮૩૬ માં એ સ્વસ્થતાનો ભંગ થવાના સમાચાર આપ્યા, તેથી સર્વ ઇંગ્લેન્ડ આદિના મનમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. આ સમાચાર અદ્યાપિ પર્વત ઇંગ્લેન્ડ લોકના મનમાં તાજ છે. પૂર્વમાં ઇંગ્લેન્ડ તાબાના મૂલક ઉપર ચઢાઈ કરનાના રશિઅન લોકના વિચાર વિષે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. જે સમયનો અમે વૃત્તાંત લખીએ છીએ તે સમયે રશિઅન લોકનો મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો હતો તે કાંઈ પણ આધાર રહિત નહોતો. પચાસ વર્ષમાં રશિઅન લોકનું રાજ્ય વિસ્તરકારક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું ને તે ખીજી દિશાઓમાં તેમ હિંદુસ્તાન બહુ વિસ્તાર પામ્યું હતું. વાસ્તવિક જોતાં તેની દક્ષિણ સીમા સેંટ પિટર્સબર્ગ કરતાં બાહોરને અધિક સમીપ હતી. રૂસ સરકાર તથા તેમના વકીલ ઇત્યાદિની વર્તણૂકથી આ વાતમાં તેમના શા વિચાર હતા તે કાંઈ જણાઈ આવ્યા. અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાન જેમાં થઈ હિંદુસ્તાન આવવાનો માર્ગ છે તે દેરોમાં રૂસ સરકારના વકીલો ફાટફૂટ કરવામાં મંડ્યા હતા. ખીજી મર વિચાર કરતાં રશિઅન લોકના વિચાર ગમે તેવા હોય, તોપણ રશિઅન લોકનો કાંઈ ડર રાખવાનો નહોતો, કારણ કે કોઈ મોટા દળને એ રસ્તે થઈને હિંદુસ્તાન આવવું અશક્ય હતું. રશિઅન લોક બહુ જોર મારત તો માત્ર દંગા ઊભા કરી હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર ધાસ્તી ઊપજાવી શકત.

સને ૧૮૪૭. ૨.
શિઅન લોકની
ચઢાઈની ખીક.

આ વેળા અફઘાનિસ્તાનના રાજ્યમાં ભારે ગરબડ હતો. શાહસુલ્તન જે થોડા દહાડાઉપર ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો તેને તેના ભાઈ મહંમદે પદભ્રષ્ટ કરીને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યો, ને શાહસુલ્તન નાશીને ઇંગ્રેજના મૂલકમાં ગયો. મહંમદને તેના કુતેહપ્પાન નામે એક પ્રધાનની સહાયથી ગાદી મળી હતી, પરંતુ તેણે કૃતમ્મ થઈને તે પ્રધાનને નિર્દયપણે ઠાર માર્યો. મરનાર પ્રધાનના ભાઈઓ જેમાંનો દોસ્ત મહંમદ ધણેજ પરાક્રમી હતો તેમણે મહંમદ સામે ખંડ ઊઠાવું અને તેનો કે-ટલાક મૂલક હાથ કર્યો, તે તેમણે માહોમાંહિ વહેંચી લીધો, ને મહંમદને હાથ માત્ર હેરટનો પ્રાંત રહ્યો. તે થોડા દહાડા પછી મરણ પામ્યો, ને તેની પાછળ હેરટનો પ્રાંત તેના પુત્ર કામરાનને મળ્યો.

અફઘાનિસ્તાન-
માં ઊંચલ પાચલ.

અફઘાનિસ્તાનમાં મુખ્ય સત્તા દોસ્ત મહંમદને હાથ હતી, તેથી લોડ ઓ-ફેન્ડ જે નવો ગવર્નર જનરલ હતો તેણે તેની સાથે કોલકરા કરવાને વકીલા મોકલ્યા. આ વકીલા કહેવામાં વેપારને લગતી બાબતોવિષે પરંતુ માંહેલ પેટ વધારે ઉપયોગી બાબતો-વિષે બંદોબસ્ત કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. દોસ્ત મહંમદને ઇંગ્રેજનો સ્નેહી કરી લઈ અફઘાનિસ્તાનને હિંદુસ્તાનની સંરક્ષક સીમા કરવી એવો ગવર્નર જનરલનો હેતુ હતો. અલેક્ઝાંડર બર્નેસ નામે ઇંગ્રેજને વકીલ ઠરાવી મોકલ્યો હતો. રશિઅન લોકની ખટપટને લીધે જે અર્થ તે વકીલને મોકલ્યો હતો તે અર્થ સિદ્ધ થયો નહિ ને તેને પાછું આવવું પડ્યું.

દોસ્ત મહંમદ પા-
સે એલચી મોક-
લ્યા.

ધરિનના શાહે પણ રશિઅન લોકની શીખવણીથી આ સમયે હેરટઉપર એ-ક સૈન્ય મોકલી તે ઉપયોગી શહેર હસ્તગત કરવાનું ધાર્યું. આ હેરટને હિંદુસ્તાનની ભાગોળ કહીએ તો તે ખાટું નહિ કહે-વાય. તે રાજ્યએ આખા અફઘાનિસ્તાન ઉપર દાવો કર્યો, અને જે હેરટ તેને હસ્તગત થાત તો તે હિંદુસ્તાન ઉપર વ-ધારે સ્વારીઓ કરત. પરંતુ હેરટનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવામાં આવ્યું. એલ્ફ્રેડ પોર્ટિન્ડર નામે એક જુવાન ઇંગ્રેજ ત્યાં હતો અને ઇંગ્રેજ સરદારોએ ત્યાર પછીના દિવસોમાં સિલિસ્ટ્રિઆ તથા કાર્સમાં જેવી રીતે કર્યું છે તે પ્રમાણે તેણે

હેરટનો ઘેરો.
સને ૧૮૭૭ના
નવેમ્બરથી તે સને
૧૮૭૮ના માર્ચ-
ખર લગી.

પોતે શૌર્ય તથા ત્વપજ્ઞતા દર્શાવી પોતાની સાથેના લોકોને બહાદુરીનાં કૃત્ય કરવાને ઉશ્કેર્યાં. ઇરાનના લશ્કરમાં ગેરહોશિઆર સરદારો હતા, તેથી નવ માસ ઘેરો રાખ્યા પછી તે લશ્કરનો સંપૂર્ણ પરાભવ થયો, ને તેનો ઉદ્ધમ અફળ જઈ તેને પાછું જવું પડ્યું.

ઇંગ્રિજના અને રશિઆન લોકના વકીલ ઇરાની લોકની છાવણીમાં હતા. પરંતુ ઇરાની અખાત-
ની તરફ સૈન્ય સરકારના વકીલોનો આ રીતે અનાદર કરવામાં આવ્યો તેનો મોકળું.
ઇરાનની સરકાર પાસેથી બદલો માગવા એક સૈન્ય ઇરાની અખાતમાં કરક ખેટમાં મોકલવામાં આવ્યું. અને આ સૈન્ય આવ્યાની વાત સાંભળીને ઇરાની સૈન્યે હેરતનો ઘેરો ઝટપટ ઊઠાવ્યો.

હોસમઉમ્મદ શાંત ઉપાયથી આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું સ્વીકારતો નથી, તથા પોતાને કાવતું તેની પાસે માન્ય કરાવવા સાફ ગવર્નર નક્કર રાજ વખે ત-
૬ થયો. ૨૬મી જાનરલે લઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે શાહસુજા તથા જુન મન ૧૮૩૭.
લાહોરના રાજા રણજિતસિંહ સાથે સંધિ કરી. આ સંધિ કરવાના બે હેતુ હતા, એક તો અફઘાનિસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરવાનો, અને બીજો ઇરાની વિદેશી રાજાને ફરીથી ગાદી ઉપર બેસાડવાનો. એક ઇંગ્રિજની સેના જે સિંધુનદીની કોળ કહેવાતી હતી તેને સિંધ તથા અલુચિસ્તાનની વાટે કાબુલના પહાડી પ્રદેશમાં મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. એક મુંબાઈનું લશ્કર, એક બંગાળનું અને ઇંગ્રિજ અધિકારીઓના હાથ નીચે એક શાહસુજાનું લશ્કર એ રીતે ત્રણ લશ્કર મળીને એ સેના ઊભી કરવાની હતી. છેવટે આ મોટા દળનો અધિપતિ સર જોન લારેન્સ કીનને નીમ્યો.

બંગાળા વાળી ટૂકડી પ્રથમ નીકળી અને તે કંદહાર પહોંચી, ત્યાંલગી તેને મુંબાઈવાળી ટૂકડી આવી મળી નહિ. આ પાછલા લશ્કરને સન ૧૮૩૮. અ-
ફઘાનિસ્તાન ઉપર ફાઈલ. સિંધના અમીરોએ પ્રતિબંધ કર્યો, પરંતુ એક બીજા લશ્કરે સિંધના કાંઠા ઉપરનું મોટું કરાંચી બંદર હસ્તગત કરીને તેમ-
ને સામા થતા અંધ પાડ્યા. બંને ટૂકડીઓને માર્ગમાં બહુ કષ્ટ ને ઉપદ્રવ સહન કરવાં પડ્યાં. વાટ બહુ લાંબી હતી ને માર્ગમાં માણસને તેમ ઘોરને પા-
ણીના સાંસા હતા; અને જે ડુંગરાની વાટે થઈ તેમને જવાનું હતું તેમાં

ભમતા વિકાળ ચોર લોકો તેમને નિરંતર ઉપદ્રવ કરતા. છેવટે સૈન્ય કંદહારમાં આવ્યું તેની સમક્ષ મોટા સમારંભ સહિત શાહસુલ્તાને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો.

શાહસુલ્તાની
રાજ્યાભિષેક તા. ૮ મે સન ૧૮૩૬.

હંગ્રિજ લોકના સૈન્યે કુચ કરવી બરી રાખી. જુલાઈની તા. ૨૧ ની છેક સાંજે તે હિંદુસ્તાન ઉપર પ્રથમ ચઢાઈ કરનાર જે મહંમદ તેની જન્મશ્રમિ જે ગિજનીનો કિલ્લો ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યું; અને તા. ૨૩ મીએ તે કિલ્લાઉપર તોપો મારવાનો આરંભ કર્યો. એક નાની ટૂકડી ખંદુકો ને તોપો છોડતી છોડતી ધૈર્યથી કોઠની થડમાં આવી, અને કાચુલના દરવાજા નીચે દારૂનો મોટો ગંજ મારીને તે સળગાવી દરવાજા તોડ્યો. પછી હુમલો કરનારી ટૂકડીએ શહેરમાં તડાળ પ્રવેશ કર્યો. હંગ્રિજ અને અફઘાન સરસાસરસી આવી ગયા ને કદો ઝઘડો મચ્યો. પરંતુ હંગ્રિજને શહેર લીધું, અને કિલ્લાના રક્ષણ કરનારા કાંઈ ઝઘડો નહિ કરતાં શરણ થયા. હંગ્રિજના વિજયી સૈન્યના લોકે કાંઈ સેતાન તોફાન નહિ કરતાં ૩૬ વર્ષીયુક રાખી.

ત્યાર પછી ત્યાંથી હંગ્રિજ લોક કાચુલ ઉપર આદ્યા. તે શહેર લઠાઈ કર્યા વિના તેમના હસ્તકમાં આવ્યું. દોસ્તમહંમદ યોડાં માણસો સાથે ઓફસસ નદીની પેલીમરનાં અરણ્યમાં નાહો. અને શાહસુલ્તાને તેની આગલી રાજધાનીમાં પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો, ને હંગ્રિજ લોકના રાજ્ય તેનું સંરક્ષણ કરતાં હતાં, પરંતુ એ વાત પ્રજાને ગમતી નહિ હોવાથી તે લોકે શાહસુલ્તાનો કાંઈ આદરસતકાર કર્યો નહિ, કિંવા કાંઈ ઉમંગ જણાવ્યો નહિ.

શાહસુલ્તાને પુનઃ ગાદીએ બેસાડ્યા પછી હંગ્રિજનું ધણુંખૂંડ લશ્કર પાછું બોલાવી લેવામાં આવ્યું. એ દેશને સ્વસ્થતામાં રાખવાને પુષ્કળ થાક તેટલું લશ્કર કાચુલમાં રાખી મિ. ૦ મેન્નાટન જેને થોડી મુદત પછી આરોનેટ દરાવવામાં આવ્યો હતો તેને અફઘાનિસ્તાનના રાજના દરબારમાં વફીલ નીમવામાં આવ્યો.

હંગ્રિજનું સૈન્ય એ વર્ષ કાચુલમાં રહ્યું. અફઘાનિસ્તાનના જંગલી લોકોની પ્રકૃતિ અને જે લોકે તેમના ઉપર રાજ નીમ્યો હતો તે લોક પ્રત્યે તેમનો દ્વેષ પ્રત્યેક પ્રસંગે જણાઈ આવ્યાં. લશ્કરી હંગ્રિજ

અફઘાનિસ્તાનમાં
લોકની જાતિ.

અધિકારીઓ તથા તેમના તાબાના રાસ્ટ્રધારીઓ પોતાના મંડળથી થોડેક દૂર જતા, તો તેમના ઉપર હુમલો કરી તેમનો ઘાત કરવામાં આવતો. કિતૂરી સરદારો પોતાનાં માણસો લેઈ તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળતા અને જય મળવાનો કાંઈ પણ સંભવ હોય ત્યારે સામાયવાનું કરતા. ઇંગ્રિજના માણસ સીધાંપાણીને માટે છાવણી બહાર જતા, ત્યારે ભયાનક રાત્રીઓનાં ધાડાં તેમને ઘેરી વળતાં, અને તે પ્રસંગે જ લડવાએ થતી તેમાં ઘણી હાનિ થયેથી જય મળતો. પરંતુ આ હુમલાઓ નિરંતર નહિ પણ પ્રસંગોપાત થતા. અને કાબુલ શહેરમાં તો એટલી બધી સ્વસ્થતા હતી કે ઘણા પરા ઇંગ્રિજોએ તેમનાં બેરોં છોકરાંને ત્યાં તેડાવી લીધાં હતાં ને તેઓ કુટુંબ સહિત શહેરની યડમાં રહેતા હતા.

દોસ્ત મહંમદ નાશીને ખુખારે ગયો હતો ત્યાં તે પ્રાંતના રાજાએ તેને કેદમાં રોકીને નાખ્યો હતો. દોસ્ત મહંમદ યુક્તિથી કેદમાંથી નાહો અને પાછો આવ્યો. * અફઘાનિસ્તાનમાંથી ઇંગ્રિજ લોકને હાંકી કાઢવાને ખીજ વાર પાછો આવ્યો. ઘણા અફઘાન સરદારો દોસ્ત મહંમદને આવી મળ્યા. તેને આવતાં રોકવાને સર રોયટ સેવના હાથ નીચે એક લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. દોસ્ત મહંમદના માણસોને પરવાન મુકામે હરાવવામાં આવ્યાં. પરંતુ પરાવાન આગળ દેરા વિકટ હોવાથી અફઘાન લોક નાહો તેમની પાછળ ઇંગ્રિજના બંધાં સૈન્યથી જવાડું નહિ; માત્ર અંગ્રાજાની ઘોડેસવારની પાયગા તેમની પાછળ ગઈ તે કેટલેક ગયાપછી દોસ્ત મહંમદના ઘોડેસવારોની એક ટૂકડીએ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. કીકીઆરી કરવાનો હુકમ થતાં ઇંગ્રિજના અધિકારીઓએ તેમના ઘોડા રાત્રી ઉપર દોડાવ્યા. તેમને સંપૂર્ણ આશા હતી કે તેમના માણસો તેમની પાછળ આવશે, પરંતુ દેશી સિપાઈઓ તેમના ઉપર અધિકારીઓને હજારો રાત્રીની વચમાં એકલા મૂકી દિમ્મત હારી જઈને નાશી ગયા.

પરંતુ દોસ્ત મહંમદનો પરાભવ થઈને તેની આશા પરવારી. ખીજે દિવસે ત્રીજા પહેરે કાબુલમાં મૂકેલો ઇંગ્રિજનો વકીલ ઘોડા ઉપર બેસી બહાર ફરવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછો આવતો હતો તે વળા માત્ર એક સ્વાર ઘોડો દોડાવતો તેની પાસે આવ્યો ને તેણે કહ્યું કે દોસ્ત મહંમદ ઇંગ્રિજને રાત્રી થવાને આવેલો છે. આ સંદેસો

દોસ્ત મહંમદ
શરણ થયો. ૩ જ
નવેમ્બર.

લાવનારે તેનું કહેવું પૂરું કર્યું નહિ હતું, એટલામાં દોસ્ત મહંમદ પંડે ઘોડાપર બેસી આવ્યો ને ઊતરી પડી પોતાની તરવાર સર વિલયમ બ્રેન્નાનને નજર કરી. અફઘાન સરદારનો આદરસત્કાર કરીને તેના ઉપર માયાબાવ દર્શાવ્યો, ને તેને હિંદુસ્તાનમાં મોકલી દીધો ત્યાં તેને આરામી કેદમાં રાખ્યો.

ત્યાર પછીના કેટલાક માસ મુકાબલે સમાધાનીમાં વીત્યા. પરંતુ અફઘો-
બરના આરંભમાં કેટલાક સરદારોએ શાહસુજાના દરબારમાંથી
ફ્રાંસને બંડનો ઝુંડો ઊઠાવ્યો. આ સરદારોએ ખર્દ કાબુ-
લનો મુખ્ય માર્ગ રોક્યો હતો તેથી સર રોબર્ટ સેલ્ઝની સરદારી
નીચેનું એક સૈન્ય જે જલાલાબાદ જવા નીકળી ચૂક્યું હતું તેને તેમની સામે
મોકલવામાં આવ્યું. બંડખોર લોકે મજબૂત મોરચો પકડ્યો હતો અને
તેમાંના કેટલાક માર્ગમાં નાંખેલી આડનું રક્ષણ કરતા હતા, અને ખીજા
આસપાસના ડુંગરાઉપર વેરાતા રહ્યા હતા. પરંતુ ઇંગ્રેજના આયુધોએ
તેમને પાછા હાંકી કાઢ્યા અને તે ડુંગરાનું રક્ષણ કરનારાને ડુંગરાઉપરથી આ-
ધા કાઢ્યા. પરંતુ રાત્ર અથાપિ જરૂર નહિ. તેઓ ઇંગ્રેજના સૈન્યઉપર દહાડે
ને રાત્રે હૂમલો કરવા લાગ્યા. પરંતુ જગૂલક નામના સ્થળ આગળ ઇંગ્રેજોએ
શૂરવીરતાથી રાત્રનો પરાજય કર્યો. પછી ઇંગ્રેજલોક જલાલાબાદ જઈ પહોંચ્યા.
તે શહેર તુરત તેમના રિપુઓએ ઘેરી લીધું. જલાલાબાદના ડોઠની જૂની અને
દોદળી ભીંતો સમરાવી બનતો જાપતો કર્યો, અને સર રોબર્ટ નિશ્ચય કર્યો કે અંત
આવતાલગી તે સ્થળનું રક્ષણ કરવું. આવી વેળામાં કાબુલમાં મોટો બખેરો
ઊઠ્યો હતો, ત્યાં જવાનો સર રોબર્ટ સેલ્ઝને હુકમ આવ્યો, પરંતુ ત્યાં જતાં માર્ગમાં જે
વઢવાઢો થવાની તે વઢાવઢો વેઠી રાકે એવી સ્થિતિમાં તેના હાથતળેના
સૈન્યનાં માણસ નહિ હોવાથી તેણે હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની ના લખી.
તે જલાલાબાદમાં રહ્યો, અને તેણે અને તેનાં માણસોએ ૩૫ દિવસ
પાછા આવતાલગી ઇંગ્રેજના નામને રોમિ એવી શૂરવીરતાથી તે જગ્યાનું
સંરક્ષણ કર્યું.

હવે કાબુલમાં જે માઠા બનાવ બન્યા હતા તેવિશે લખીએ છીએ. ત્યાં જે

સૈન્ય હતું તેમાંનું કેટલુંક શહેરથી દોઢ એ ગાઉને અંતરે છાવણીમાં રહેતું, અને કેટલુંક શહેરની છેક થડમાં ખાલાહિસાર એટલે રાજ્ય મહેલમાં રહેતું હતું. કેટલાક ઇંગ્રિજ અધિકારીઓ શહેરની અંદર રહેતા હતા. તા. ૨ જી નવેમ્બરને દિને કાબુલમાં હજડ બ્રી સોરબકોર વ્યાપી રહ્યો. ઇંગ્રેજ લોકના બંગલાઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો. સર અલેક્ઝાંડર બર્નેસ અને બીજા અધિકારીઓનાં ખૂન થયાં; શાહસુજનો બંડર લંડન. લશ્કરી અધિકારીઓનાં ઘરને આગ લગાડી, અને તોપણ આ બનાવ બનતા હતા તેજ વેળા હજડ રામાવવાને કરી ખરેખરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહિ.

કેટલુંક લશ્કર જે ખર્દ કાબુલમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું તે તે જગ્યાએથી કિસ્મત વપતો ગ- વાટમાં લઢતું લઢતું તા. ૩ જીની સવારમાં આવી પહોંચ્યું. આ વેળા છાવણીમાંના તથા ખાલાહિસારમાંના ઇંગ્રિજ લોક ઘેરાઈ ગયેલા જોવામાં આવ્યા. આસપાસનાં પરગણામાંથી અફઘાન લોકના ધાડે ધાડાં આવતાં હતાં, તેમણે એક નાનો ખૂરજ અને કિલ્લો લીધો, અને તેમને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાને કાંઈ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નહિ. એક કિલ્લો જેમાં મુખ્ય ખાવાના પદાર્થ આદિ સામાન રાખ્યો હતો તે ઉપર અફઘાન લોકે બીજે દિવસે હુમલો કર્યો. આ કિલ્લામાં એક ઇંગ્રિજ અધિકારી અને થોડાક દેશી લોક હતા. પરંતુ તેમને કોઈએ મદદ નહિ કર્યાથી તેમને નાશી જવું પડ્યું. ત્યાં લશ્કરનો મુખ્ય અધિકારી જનરલ એલફ્રિન્સ્ટન હતો તે ઘરડે અને રાત્રીરે અશક્ત હતો. તેનાથી કાંઈ તાઘા કામ બને એવું નથી એવું જણાયાથી તેને મદદ કરવામાટે તેનાથી બીજાદરજની પદવી ઉપર જનરલ શેલ્ટન ખાલાહિસારમાં હતો તેને બોલાવ્યો.

બંને પક્ષના લોકે કાંઈ કાર્ય કર્યાવિના કેટલાક દિવસ વીતવા દીધા. પરંતુ તા. ૨૨ મીએ ઇંગ્રિજ લોકે બિમાર ગામ ન્યાંથી અત્યાર બિમાર ઉપર લગી તેઓ ખાવા પીવાની સામગ્રી લાવતા હતા તે ઉપર હુમલો કર્યો તેમાં તેમની હાર થઈ. બીજે દિવસે એ પરાભવનું સાદું વાળવાનો ઉદ્યોગ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તે કેવળ અફઘાન ગયો. તેમાં જનરલનો દોષ હતો. જો કે કેટલાકે શૈયથી યુદ્ધ કર્યું, તોપણ લશ્કરમાંનાં ઘણાં ખરાં માણસ એવી રીતે વચ્ચી કે નથી તેમના નામને કલંક ચોટ્યું.

દોસ્તમહંમદના પુત્ર અકબરખાન સાથે ઇંગ્રિજ લોકે સંધિના કથન ચલાવ્યાં. તેણે જે શરતો ઉપર સંધિ કરવાનું કહ્યું તે ઇંગ્રિજને અતિશય હીણપત લગાડે એવી હતી, તથાપિ તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધી. તા. ૨૩ ડીસેમ્બરને દિને સર વિશ્વમ મેન્નાટન જેણે પહેલાં અકબરખાન સાથે કોલ કરાર કર્યા હતા તેને અકબરખાને એકાંત સ્થળે વાતચીત કરવાને તેડાવ્યો. તે ઉપરથી તે પોતાની સાથે ત્રણ ઇંગ્રિજ અધિકારીઓને લેઈને ઠરાવેલી જગ્યાએ ગયો. તે અકુશાન સરદાર સાથે ગોષ્ઠિ કરતો હતો તે વેળા તેમને કેટલાક હથિયારબંધી અકુશાન લોકે ઘેરી લીધા. ઇંગ્રિજના વકાલે અકબરખાનને વિનતિ કરી કે આ લોકને કોરણે રાખવા જોઈએ. પરંતુ તેની વિનતિ સ્વીકારવામાં આવી નહિ. ત્યાર પછી ધણું કરી તરતજ તે અકુશાન લોક આગળ ધસ્યા. ત્યાં વઢવાડ થઈ, તેમાં સર વિશ્વમ મેન્નાટન અને તેના સાથીઓમાંના એકને ગોળી મારવામાં આવી. મેન્નાટનને તો અકબરખાને જોતે ગોળી મારી એવું મનાયછે. ખીજાઓને હાથ બાંધીને બંદીવાન કરી લેઈ ગયા. જે માણસોનો ધાત કરવામાં આવ્યો હતો તેમના મડદાંના ફરતાથી ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખ્યા. જ્યારે આ બનાવ જાણવામાં આવ્યા ત્યારે ઇંગ્રિજ તાબાના હિંદુસ્તાનમાં જે ત્રાસ ઉત્પન્ન થયો તે અમને સારી પેઠે સાંભરેછે ; અને મેન્નાટનના મરણનો શોક દર્શાવવા અર્થે નિશાન ચઢાવવામાં આવ્યાં તે જોઈને અને તોપો છૂટી તેના રાખ્દ સાંભળીને સર્વ ઇંગ્રિજ લોકને જે ખેદ લાગ્યો હતો તે અમે જરાએ વીસરી ગયા નથી.

અકબરખાન સાથે જાંજગડ.

સર વિશ્વમ મેન્નાટનનું અ. ૨૩ મી ડીસેમ્બર.

કાબુલમાંના ઇંગ્રિજ લોકે ઊપલા ફર કર્મનું શાસન કરવામાં તેમના ધૈર્ય તથા બળનો ઉપયોગ કર્યો હોત, અથવા મેજર પોટિંગરની સૂચના પ્રમાણે તેઓ હુક કરતા કરતા જાલાલાબાદમાં શરવીર સર રોબર્ટ સેલ હતો તેને જઈ મળ્યા હોત, તો કેવું સારું થાત; પરંતુ તેમણે સંધિના કથન ચાલુ રાખ્યાં. એવો ઠરાવ થયો કે ઇંગ્રિજ લોક પુષ્કળ દ્રવ્ય આપે, તો તેમના સૈન્યને કાબુલ હોડી જવા દેવું અને માર્ગમાં તેમને કોઈ ઉપદ્રવ કરે નહિ એવું અકબરખાને કબુલ કર્યું. આ પરકણુ ઇંગ્રિજ લોક પાજે, માટે તેમના

અકબરખાન સાથે જાંજગડ ચલાવી.

માર અધિકારીઓને અકુશાન લોકે પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા અને માંદા તથા ધાયેલ થયેલા માણસોને પાછળ રહેવા દીધા.

તા. ૬ ઈ જાન્યુઆરિને દિવસે ઇંગ્રિજ લોકે કાબુલ છોડ્યું. છાવણીમાંથી.

કાબુલથી પાંચું
૩૨૭.૬ ઈ જાન્યુ-
આરિ ૧૮૪૨. ઇપડતી વેળા બહુ અવ્યવસ્થા થઈ ને યુદ્ધ કરનારા લોક
છાવણીમાંના વેપારી આદિ ખીજ માણસ સાથે એકઠા ભળી
ગયા. વાટ અતિ વિકટ હતી. પર્વતમાં સાંકડા અને ઊંચા
છાતિ વરામ માર્ગમાં થઈ જવાનું હતું, અને તે માર્ગ પુષ્કળ હિમથી ઢંકાઈ જઈને
તે ઉપર કોઈના પગલાં પડેલાં નહોતાં. માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં હજારો
માણસ યાદ અને બૂખના મારથી પ્રાણ તજવાને માર્ગની બાજુ ઉપર પડ્યા, અને
ખીજ માણસો અકુશાન લોકની ગોળીઓથી મુકા. આ અકુશાન લોક ઇંગ્રિ-
જના સૈન્યની આસપાસ ટોળે મળીને પર્વતના કોતરમાં સંતાઈ રહી ગોળીઓ
મારતા હતા. આગળ જતાં વાટમાં અધિક અધિક દુઃખ પડવા લાગ્યાં.
મનુષ્યનો મોટો સંહાર વળી ગયો. અકુશાન લોકના મારમાંથી જેઓ ઊગર્યા
હતા તેમને શ્રમ, ક્ષુધા, અને યાદે પૂરા કસ્યા. થોડાએ જલાલાબાદ
જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ માત્ર એક માણસ અથડાતો અથડાતો તે શહેર જઈ
પહોંચ્યો.

સર રોબર્ટ સ્લેન અથાપિ પર્વત શીર્ષથી ટકર ઝીલી રહ્યો, ને તેણે અને તેના
આ વિપત્તિનું સાથીઓએ ‘પરાક્રમી સૈન્ય’ એવું નામ યોગ્ય રીતે સંપાદન કર્યું.
સાંકડે વાળવાની જનરલ પોલોકની સરદારી તળે પેશાવરમાં એક સૈન્ય એકઠું
તૈયારી થયું હતું. અને જનરલ નોટ જેણે રાત્રને કંદહાર પાસે તા. ૧૨
મા જાન્યુઆરિને દિને હરાવ્યા તે એ શહેર પોતાના કબજામાં રાખી
રહ્યો હતો.

સન ૧૮૪૨ ના પ્રારંભમાં લોર્ડ આફલંડ ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપરથી
સિધાવ્યો, અને તેની જગ્યાએ લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર આવ્યો.
લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર
શનું આવકું. ૨૮ મી
ફેબ્રુઆરિ. કાંઈકે સંકલ્પ વિકલ્પ કર્યા પછી તવા ગવર્નર જનરલ અકુશા-
નસ્તાનમાં ઇંગ્રિજને જે આપત્તિઓ પડી હતી ત્યાં પાછો જય
મેળવવા અર્થે અને ઇંગ્રિજની સ્ત્રીઓ અને અધિકારીઓ જેઓ અથાપિ
અકુશાનમાંના કુદમાં હતાં તેમને છોડાવવાને અર્થે કાબુલ ઉપર કુચ
કરવાની આજ્ઞા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. અકુશાન લોકે ગિજની પાછી લીધી

હતી અને ત્યાં જે ઇંગ્લિશ અધિકારીઓ હાથ આવ્યા તેમને તેઓએ નિર્દય-પણે અતિ કષ્ટ દીધાં હતાં. આ કૂરતાને લીધે ગવર્નર જનરલને લઢાઈ ચલાવવાનો નિશ્ચય કરવાને એક ખીજું કારણ મળ્યું.

હવે અમારે જલાલાબાદમાં સર રોબર્ટ સેલ હતો તેની બિના કહેવી જોઈએ. તેનું નાનું સૈન્ય કોટ સમારવામાં અને તે શહેર ઉપર હુમલો થતો અટકાવવાને તત્પરતાથી મંડ્યું હતું. પરંતુ ધરતીકંપ થયાથી તેમણે કરેલો અમ વૃથા ગયો, જે બધું નવે નામથી કરવાનું રહ્યું. પરંતુ તેઓ નિરાશ ન થતાં ઉમંગ ભેર કામે વળગ્યા અને કોટ કિલ્લો ફરી ઊભો કર્યો. રાત્રી સામે લઢવાને બધું તૈયાર થઈ રહ્યું, તેવામાં અકબરખાન તે શહેરને ઘેરો ઘાલવાને આવ્યો, અને તેના સૈન્યસાથે ઘણાક નાના ઝંઘડા થયા.

પ્રખ્યાત કિલ્લો-
ઘરો.

સને ૧૮૪૧ ના નવેમ્બર ૧૨મીથી એપ્રિલ ૬ ટી સુધી સને ૧૮૪૨.

એપ્રિલની તા. ૭ મીને દિન અફઘાનની છાવણી ઉપર જખરો હુમલો કરવામાં આવ્યો. રાત્રીની સઘળી તોપો લેઈ લીધી, છાવણીને આગ લગાડી, અને અકબરખાનને ઉતાવળ કરી નાશી જવું પડ્યું. માત્ર થોડા સૈન્યે મોટા દળ સામે આ વિજય મેળવ્યો હતો, પરંતુ કર્તલ ડેની જેણે અફઘાનિસ્તાનની લઢાઈમાં આદિથી અંતજગી વિખ્યાતિ મેળવી હતી તે આ પ્રસંગે મરાયાથી રંગમાં ભંગ થયો હતો. કેપ્ટન હેવલકે જમણી બાજુપર હુમલા કરનારી ટૂકડીનું આધિપત્ય ધારણ કર્યું હતું. તેને પાછળથી સરની પદવી મળી હતી.

ત્યાર પછી નવ દિવસે જનરલ પોલોક જલાલાબાદ પહોંચ્યો. તે પેશાવરથી નીકળ્યો હતો. તે ખાઈબર ઉપર પરિપૂર્ણ યરા અને સ્વલ્પ હાનિ સહિત હુમલો કરીને શરવીર કિલ્લારોને સહાય કરવા આવ્યો હતો. તે જલાલાબાદમાં કેટલાક માસ રહ્યો, ત્યાર પછી તેને આગળ જવાની છૂટી મળી. પરંતુ આગસ્ટની ૨૦ મી તારીખે તેણે પોતાના સકળ સૈન્ય સહિત કાબુલપર કુચ કરી. ગંદામક આગળ તેણે કેટલાક કિલ્લાઓમાંથી તથા આસપાસની ડુંગરીઓ ઉપરના એક મારગ ઉપરથી રાત્રીઓને હાંકી કાઢ્યા; જગૂલક કે જ્યાં માત્ર થોડા માસ ઉપર ઇંગ્લિશના સૈન્યને કાબુલથી જતાં અતિ ભારે વિપત્તિ પડી હતી ત્યાં જે અફઘાન લોક, આ કુચ કરી આવનાર સૈન્યને ઘેરી વળી આજુબાજુની ડુંગરીઓ ઉપરથી ગોળીઓ

જનરલ પોલોક
કાબુલપર ચઢ્યો.

મારવા લાગ્યા તેમને થોડા ઇંગ્રેજના સૈન્યે નસાડી મૂક્યા ; દેઝીનમાં આ કરતાં અધિક ઉગ્ર યુદ્ધ થયું, ને એક વધારે મોડે ને ખરેખરે વિજય ઇંગ્રેજને મળ્યો; અને સપ્ટેમ્બરની ૧૫ મી તારીખે જયથી પ્રકૃષ્ઠિત થયેલા અને ઉત્સાહમાં આવેલા ઇંગ્રેજના સૈન્યે ફરીથી કાબુલમાં ઘાવણી નાંખી.

જનરલ નોટે પણ કંદહારથી નીકળી આગળ પગલાં ભર્યાં હતાં. આગસ્ટની જનરલ નોટની તા. ૨૦ મીએ તેણે ગિજનીના સુળા શમસુદીન તખેના ૩૫. સૈન્યને હરાવ્યું ; સપ્ટેમ્બરની તા. ૬ ઠીએ રાત્રીએ ગિજની છોડી ચાલતા થયા; તા. ૧૪ તથા ૧૫ મીએ તેણે જે કોતરોમાં થઈ તેનો માર્ગ જતો હતો તે કોતરોમાંથી પુષ્કળ અકુશાન લોક તેને વાટમાં રોકવાને એકઠા થયા હતા તેમને હાંકી કાઢ્યા, અને ત્યાર પછી તરત તે રાજધાનીમાં જનરલ પોલોકને જઈ મળ્યો.

જનરલ પોલોક આવેછે એવા સમાચાર અકબરખાનને જાણ થતાં વાંતજ કેદીઓને બહારો. તેણે ઇંગ્રેજ બંદીવાનોને દેશના માંહેલા ભાગમાં લઈ જવાની ઇ. સ. ૧૮૪૨. આજ્ઞા કરી, અને એવી બીક બતાવી કે તેઓને ખુદસ્તાનના જંગલી સરદારોને ત્યાં શૂલામ તરીકે વેચી દેવામાં આવશે. પરંતુ જે અકુશાન સરદારના સ્વાધીનમાં આ બંદીવાન આવ્યા હતા તેના મન ઉપર ઇંગ્રેજ લોકના વિજયની અસર થઈ હતી, તેથી તેણે માટી લાંચ લેઈને તેમને નાશી જવાની છૂટી આપી. તેઓને કાબુલ પાછાં આવતાં વાટમાં સર શિયમંડ રોક્સપીઅર જેની સાથે વીણી કાઢેલા સ્વારો હતા તેનો મેળાપ થયો. તેઓ રાજધાનીની થડમાં આવ્યા, ત્યારે તેઓ ફરીને પોતાના દેશી જનનો મેળાપ થયાથી આનંદ પામ્યા. સર રોબર્ટ સેલ્ઝની સ્ત્રી તથા પુત્રી એ બંદીવાન બેગાં હતાં, માટે તેમનો આદરસત્કાર તથા તેમનું સંરક્ષણ કરવાને તેને એક સૈન્ય આપી સામો મોકલ્યો હતો. તેઓનો મેળાપ થયેથી સેનાપતિથી માંડીને તે સેનાના અપ્રસિદ્ધ લઢવૈયા સુદ્ધાં સર્વ કોઈ આનંદ પામી હર્ષિતાં આસુ પાડવા લાગ્યાં અને પરસ્પર હેત વહાલનાં વેણ વઢવા લાગ્યાં. આ રીતે માર્ગમાં કાળ નિર્ગમન કરતાં કરતાં તેઓને ઇંગ્રેજની ઘાવણીમાં તેડી આવ્યાં.

હવે વિશેષ કરવાનું કિંચિતજ બાકી રહ્યું. ઇંગ્રેજનો અપયશ થયો હતો તે ધોવાઈ ગયો; ઇંગ્રેજ બંદીવાનોને છોડાવી માનપૂર્વક પાછા તેડી લાવ્યા, અને ઇંગ્રેજ લોકના વિજયને પ્રસંગે તથા તેમનો ઉદય થયા છતાં તેમણે ક્ષમા રા

પ્રકરણ ૨૧ સું. અફઘાનિસ્તાનમાંના પહાડી દેશમાં લઢાઈ. ૨૦૩

ખી તે પ્રસંગે તેઓનું સામર્થ્ય દીશી આવ્યું. શાહસુજને તેના એક સરદારે મારી નાંખ્યો હતો, તેથી તેની મદદમાં લશ્કરની હવે અગત્ય નહોતી માટે વિજય મળેથી કાંઈ અપકીર્તિ ન થતાં અફઘાનિસ્તાનમાંથી સઘળા સૈન્યને પાછું તેડવી લેવાનું બની આવે કે તુરત તેમ કરવું એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો. માટે ઇસ્માલિક તથા ચારિકર નામે ગામ હસ્તગત કરીને તેમનો નાશ કર્યો, ત્યાર પછી ઇંચેજની સેના હિંદુસ્તાન પાછી આવી ; અને અફઘાનિસ્તાનના નંગલી સરદારો માંહો માંહિ લઢાઈઓ લઢે અને વિરોધ ચલાવે, તો તેમને તે પ્રમાણે કરવા દેઈ ઇંચેજ તેમાં હાથ ધાલવાનું મુકી દીધું.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

સિંધ તથા ગ્વાલિયરની લઢાઈઓ.

૬૦ સં ૧૮૪૨ થી ૬૦ સં ૧૮૪૪ સુધી.

સિંધના અમીરો—ઇંગ્લિશ સરકાર સાથે અણુરાગ—સંધિ પત્રના ઠરાવ તોડયા—નવું સંધિપત્ર અમીરોના સ્વીકાર અર્થે મોકલ્યું—રેસિડેન્ટની છાવણી ઉપર હુમલો—મીઆનીનું યુદ્ધ—સિંધની રાજધાની હૈદરાબાદ અમીર લોકે ઇંગ્લેન્ડને સ્વાધીન કરી—હૈદરાબાદ અથવા ડયાની લઢાઈ—અમીર લોકે છેવટ જીતાયા—તે દેશ જીતી લેઈને તેમાં સ્વસ્થપણું કર્યું—ગ્વાલિયરમાં ભાંજગડ બેઠે—ત્યાંનો મહારાજા મરણ પામ્યો, ને તેને સંતાન નહિ હોવાથી તેના એક સગાને દત્તક ઠરાવી રાજ્યાભિષેક કરે—મામા સાહેબને રાજ પ્રતિનિધિ નીમવામાં આવ્યો—મહારાજાના દરબારમાં ખટપટ—મામા સાહેબની જગ્યાએ દાદા ખાસજીવાલા નીમાયા—ઇંગ્લેન્ડના રેસિડેન્ટ ગ્વાલિયરમાંથી છાવણી બેઠાવી—મરાઠાના સૈન્યની સ્થિતિ—ઇંગ્લેન્ડનું લશ્કર કુચ કરી આવે—સંધિનો જોગ આવ્યો નહિ—મહારાજપુરનું યુદ્ધ—પનિઆરની લઢાઈ—મહારાજા સાથે સંધિ—લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે કલકત્તે પાછો જાયછે—તેને કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર પાછો તેડાવી લેછે.

અફઘાનિસ્તાનની લઢાઈ પતી રહ્યા પછી કાંઈક તે લઢાઈના કારણથી એક ખીજ લઢાઈ ઉત્પન્ન થઈ. ન્યારે ઇંગ્લેન્ડનું સૈન્ય મુંબાઈથી કાબુલ જતું હતું, ત્યારે માર્ગમાં સિંધના અમીર લોકોએ તેમને અંતરાય કર્યો હતો તે વાત અમે આગળ કહી ગયા છીએ. તે પ્રસંગે ઇંગ્લેન્ડ લોકે અમીર લોકનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહોતું. પરંતુ સિંધમાં થઈ ઇંગ્લેન્ડનું લશ્કર ગયું, માટે તે દેશના સત્તાધારીઓના મનમાં ઇંગ્લેન્ડ ઉપર દાઝ રહી હતી. ન્યારે કાબુલમાં ઇંગ્લેન્ડ ઉપર

આપત્તિઓ પડી, ત્યારે તેમણે ઇંગ્રિજના રાત્ર ઉપર કાગળ પત્ર લખ્યા, હથિઆર-
અંધી માણસો એકઠાં કર્યાં, અને લખ પત્ર કરી જે ડરાવો તેમણે પહેલાં માન્ય
કર્યા હતા તે ડરાવો તોડ્યા, તે સર્વ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું કે ઇંગ્રિજ
ઉપર અમીર લોક દ્વેષ રાખેછે. સારાંશ કે અફઘાનિસ્તાનમાં ઇંગ્રિજને
આપત્તિઓ પડી તે વેળા ઇંગ્રિજને નડવાને અમીરો તત્પર થયા હતા. પરંતુ
જનરલ પોલોક તથા નોટ જય મેજરી આગળ ચાલ્યા, તેથી અમીરો અંતરાય
કરવા ધારતા હતા તે તેઓ કરી શક્યા નહિ. તે વેળા સિંધમાં એક સૈન્ય હતું
તે હમલો કરવાને તૈયાર હતું, અને સન ૧૮૪૨ માં તે સૈન્યનો અધિપતિ સર
ચાર્લ્સ નેપિયરને ડરાવવામાં આવ્યો.

સિંધ દેશમાં વિરાળ ને પ્રતાપી સિંધુ નદી વહેછે, અને તે નદીમાં નૌકા
વાહન સંબંધી ઇંગ્રિજ સરકાર અને તે દેશના સરદારો અથવા અમીરોનું ઇંગ્રિજ
અમીરો વચે અનેક પ્રસંગે વાતચીત ચાલી હતી. તેમની સરકારના સામે
વચે સંધિ થઈતેમાં એવું ડુંડું હતું કે ઇંગ્રિજ અધિકારીઓએ થયું.
પ્રથમ માન્ય રાખ્યું હતું તેવા દાણ વિના બીજું દાણ ઇંગ્લાંડ લોકના વેપારના
પદાર્થ ઉપર લેવું નહિ. આ કરાર તોડ્યો. પરંતુ અમીરોએ જે વર્તણૂક ચલાવી
તથા વિરોધનાં કામ કર્યાં તેને માટે નિમિત્ત હતાં. આ સરદારો ઇંગ્રિજ લોકનાં
સંબંધ ચલાતા નહોતા. તે લોકની ઈચ્છા નહિ છતાં હૈદરાબાદમાં રહેવાને એક
અધિકારી નીમ્યો હતો, અને તેમના મૂલકમાં એક સૈન્ય રાખીને તેનું ખર્ચ
તેમની પાસેથી લેવાનું હતું. તાત્પર્ય કે અમીર સરદારોનું સંપૂર્ણ સ્વતંત્રપણું જાહેર
તેઓને હિંદુસ્તાનના બીજાં પરતંત્ર સંસ્થાન પ્રમાણે પરાધીન કરી દીધા હતા.

અમીરોની અયોગ્ય વર્તણૂકને લીધે ગવર્નર જનરલનો તેમના ઉપરથી
વિશ્વાસ ઊઠ્ઠાથી તેણે એક નવું સંધિપત્ર લખાવી તેમની નવું સંધિપત્ર
પસંદતા માટે મોકલ્યું. આ સંધિપત્રમાં જે ડરાવ લખ્યા હતા તેમની પસંદતા
તે આકરા હતા. તેમાં એવું ડરાવ્યું હતું કે તેઓ ઇંગ્રિજ માટે મોકલ્યું.
સરકારને જે ખંડણી આપતા હતા તેને બદલે કેટલોક મૂલક તેમણે તે સરકારને
આપવો ; સિંધુ નદીમાં ઇંગ્રિજની આગબોયોને માટે બળતણ અમીરોએ પૂરું
પાડવું ; અને તેઓએ શિક્ષા પાડવાનો હક છોડી દેઈ તે હક ઇંગ્રિજ સરકારને
આપવો. આવા કરાર કચ્છલ રાખવાને અમીરો ધણા નામુશ હતા, પરંતુ

ઇંગ્રેજ સરકારના કમિશનર જોનર ઓગ્રાએ તેઓને સમજાવી સંધિપત્ર ઉપર તેમની સહીઓ કરાવી.

અમીરોની સાથે વાતચીત કરીને એ કમિશનર બંગલે ગયો, એટલે તેના ઉપર તેઓ અતિશય દાઝે બળ્યા હોય એવું જણાયું, અને કમિશનરના બીજા દહાડે તેઓએ તેના બંગલા ઉપર હુમલો કર્યો. હુલડ મી રેક્યુઆરિ. કરનારાઓએ તે બંગલાને ત્રણે બાજુથી ઘેરી લીધો. તે જગ્યાની પાસે એક લઢાઈની આગવોટ હતી તેમાંથી ગોળા મારવા માંડ્યા તે કારણથી બંગલાની ઓથી બાજુએ તે લોકે જઈ રાખ્યા નહિ. આશરે સવા પ્રહરે લગી કમિશનરનાં માણસોએ હુમલો કરનારાને આધા આવવા દીધા નહિ, અને પછી તેઓ વ્યવસ્થા પૂર્વક ઇંગ્રેજના વહાણ ઉપર ગયા.

સર ચાર્લ્સ નેપિયરના આધિપત્ય નીચેનું સૈન્ય બહુ પાસે હતું. તે બે દિવસમાં હૈદરાબાદની પાસે મીઆની ગામ છે ત્યાં આવી પહોંચ્યું. આ પ્રસંગે સધળા અમીર લોકે હથિઆર પકડ્યાં હતાં. તેઓ અહિં આગળ બહાદુર અને હિંમતવાન લોકોનું એક મોટું લશ્કર લઈ સર ચાર્લ્સ નેપિયર આવવાની વાટ જોતા હતા. તેઓ જે જગ્યા ઉપર ઊભા હતા તે જગ્યા દેખીને ડર લાગે એવી હતી. તેમના સૈન્યનો મોટો જથ્થો કુલેલી નદીના સૂકા અને રેતાળ પાત્રમાં ઊભો હતો. અહિં ઝઘડના આરંભમાં ઊંચા ભેખડોને લીધે તેઓને ઓટું મળ્યું. તેમને ઝમિ પાસવે ધાડી ઝાડી હોઠને ફરતો ઊંચો કોટ હતો, અને તેમની જમણી બાજુમાં એક ગામડું હતું તથા એક ઊંડી ખો હતી. તેમના રક્ષણ અર્થે આ પ્રકારનાં સાધન હતાં. આ ગામડું તથા ઝાડી રાત્રીથી ભરાઈ ગઈ હતી. ઇંગ્રેજનું સૈન્ય અમીરોના સૈન્યના દશમા ભાગનું નહોતું. પરંતુ ગમે તેવું કામ કરવાને અને ગમે તેવા કામમાં હામ ધાલવાને તે તત્પર હતાં.

ઇંગ્રેજ લોકે પાસે આવતા ગયા તેમ તેમ તેમના ઉપર શત્રુએ તોપોનો ભારે માર ચલાવ્યો. ઇંગ્રેજનું તોપોનું લશ્કર જે તેમની નદી આગળ અપાઝખી ચાલી. જમણી બાજુમાં હતું તેણે સામા તોપોના ગોળા ગગડાવ્યા, અને ઝાડીમાંથી શત્રુને મારી કાઢવા સાંચોડકં યુદ્ધ કરનારાં માણસ આગળ મોકલ્યાં. પરંતુ કાર્ય સિદ્ધિ કર્યાવિના તેઓને પાછું આવવું પડ્યું. અને પછી નદીની ભેખડો ઉપર હુમલો કરવાને પાયદળે આગળ પગલાં ભર્યાં. તેમને

સૌપેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને તેઓ ધૈર્યથી આગળ ચાલ્યા, પરંતુ તે કામ પાર પાડતાં અતિપ્રયાસ અને વિલંબ થયો. બંને પક્ષવાળા હાથ હાથને અંતરે આવી ભેટ્યા, ને તેમની વચ્ચે ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. રાત્રીની મોખરાની ટૂકડીઓ પાછી હઠાવવામાં આવતી કે તુરત તેમની જગ્યાએ ખીજી ટૂકડીઓ આગળ આવી જાતી રહેતી, અલુચ્ચી લોક જાડી અને પહોળી ઢાલો તેમના મસ્તક આડી ધરીને હૂમલો કરનારા ભેગા ધંશી આવ્યા, અને જંગલી લોક શિર જવાનો ડર ન રાખતાં મરણીઆ થઈ લઢેછે તે રીતે તેઓ લડ્યા. આપણે શરણે જઈ જીવદાન માગીશું, તો આપણને મળશે નહિ એવું ધારીને તેમણે શરણે આવેલાને જીવતા મૃત્યા નહિ ; પરંતુ તેઓ રાત્રીઓ સાથે ભળી જઈને અંત લગી ઉન્મત્તપણે લડ્યા, ને સંગીનના મારથી પણ તેઓ પાછા હઠ્યા નહિ.

એક પક્ષા પ્રહર લગી દારણ યુદ્ધ મચ્યું. પરંતુ છેલ્લે ઇંગ્રિજનાં સંગીનના તેજસ્વી થાટ આગળ રાત્રના સૈન્યના ઘણા લોકે પાછા હટી જવા માંડ્યું, પરંતુ અલુચ્ચી લોક જે રીતે લડ્યા હતા તે રીતે ધીમે ધીમે બે-^{જા.} તમાંથી અને બહાદુરીથી પાછા ફર્યા. આવેળા તેમણે હારેલાના જેવાં વીલાં મુખ્ય કર્યાં નહોતાં, પણ તેમનો વિજય થયો હોય તેવો ઝેળ રાખ્યો હતો. ડાબે પડે એક ગામડું હતું તેની થડમાં થઈને ઇંગ્રિજના ઘોડેરવાશે નદી જતરી પેલે પાર ગયા હતા તે પાછળ પડ્યાથી અલુચ્ચી લોકને પગ જાપાડીને ચાલવું પડ્યું.

ખીજે દિવસે વહાણમાં છ અમીરોએ પોતાના હથિઆર ઇંગ્રિજ સેના-પતિને સ્વાધીન કર્યાં. ખીજા બે દિવસ ગયા પછી સિંધની રા-^{હેદરાબાદ ઇંગ્રિજ-ને હવાલે કર્યું.} જધાનીનું શહેર હેદરાબાદ ઇંગ્રિજને હવાલે કર્યું. આટલું છતાં વિરોધનો છેડો આવ્યો નહોતો. રાત્ર અદ્યપિ રણક્ષેત્રમાં હતા ને સેના લેઈ હેદરાબાદ ઉપર આવતા હતા. તેઓ આ શહેરથી આશરે બે^{હેદરાબાદ આ-ગળ લઢાઈ, ૨૪ મી માર્ચ.} અઢી ગાઉ પર ડબ્બા કરીને ગામ આગળ આવી પહોંચ્યા, તેવારે ઇંગ્રિજ લોકનું સૈન્ય તેમના ઉપર હૂમલો કરવા ચઢ્યું.

આ વેળા ઇંગ્રિજના સૈન્યમાં પહેલાં કરતાં અધિક માણસ આવી મળ્યું હતું. આ ટેકાણે રાત્રનું થાણું મીઆની આગળના થાણા સરખું હતું. બે જાડી નહેરો સમાંતર વહેતી હતી તેમના તટપર તેઓ ગોઠવાયા હતા, ને તેમને જમણે પાસે કુલેલી નદી હતી. જગ્યાની સ્વતઃ સિદ્ધ મજબૂતીમાં તેમણે પુષ્કળ

વધારો કર્યો હતો. ઇંગ્રેજના લોકે તોપોનો ધાતુક માર ચલાવીને લઢાઈનો આરંભ કર્યો ને રાત્રીને ગભરાટમાં નાંખ્યા. પછી રાત્રીના ડાખા પાસવા ઉપર ઘોડેસ્વારોએ હુમલો કરી નહેરમાં ઘોડા ઓઢાવી ખલુચી લોકોને નસાડ્યા. તેજ વેળા રાણીની ૨૨ મી પલટણે રાત્રીએ પાંધેલા મોરચા ઉપર હુમલો કરીને શૌર્યથી તે હસ્તગત કર્યા. અને ચુંબાઈના દેશી લોકના પાયદળની ૨૫ મી તથા ૨૧ મી પલટણોએ પાસેના મોરચા ઉપર હુમલો કર્યો. પછી ત્રણે પલટણે ભેગી ચાલીને તેમણે ઘોડા જોડેલી તોપોની મદદથી ઉપર કહેલા ગામડામાંથી રાત્રીને હાંકી કાઢ્યા ને છેક જમણે પાસવે નસાડ્યા. ત્યાં પુષ્કળ રાત્રી ફરીથી ગોઠવાઈ બિભા હતા. અહિં ઉગ્ર ઝઘડો થયા પછી શત્રુ કુત્તેલી નદીને કાંઠે કાંઠે નાહા. ને ઇંગ્રેજના થોડાક ઘોડેસ્વાર તેમની પાછળ પડ્યા. ખલુચી લોક મીઆનીમાં જીવી બહાદુરીથી લઢ્યા હતા તેવીજ બહાદુરીથી અહિં પણ લઢ્યા, ને ઇંગ્રેજ લોકને જય મળ્યો, પરંતુ તેમનાં ઘણાં માણસ મરાયાં હતાં.

પછી આ લઢાઈ ઘણા દહાડા ચાલી નહિ. કેટલાક અમીરોએ અદાપિ અમીરો નદન નામે થયા. હથિઆર છોડ્યાં નહોતાં; તેમાં મુખ્ય શેરમહમદ અને શાહમહમદ હતા. પરંતુ તેઓ ઝાઝું સૈન્ય એકઠું કરી રાક્યા નહિ. મેજર જાકબે શેરમહમદનો પરાભવ કર્યો, અને તેને નાશી જવાની જરૂર પડી, અને શાહમહમદની સાથે એક ઝઘડો થયો તેમાં તે કેદ પકડાયો, ને તેનાં માણસને ઝટપટ નસાડી મૂકવામાં આવ્યાં.

પછી સિંધદેશ ઇંગ્રેજ લોકના સ્વાધીનમાં આવ્યો, તેમની સત્તામાં રહ્યો, સિંધને જોડા ને તે ઉપર અમલ ચલાવવા ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી સર ચાર્લ્સ રીપ્સ. નેપિયરને કમિશનર ઠરાવ્યો. અમીર સરદાર અન્યાય ને ઉપદ્રવ કરતા, તેથી તેમનું રાજ્ય જઈ ઇંગ્રેજનું થયાથી પ્રજાને ઉદ્ધાસ થયો એવું કહેછે. એમ હો કિંવા ન હો, પરંતુ એટલું તો ખરું કે જના રાજ્યથી ત્યાંના લોકને લાભ થયો. તે દહાડાથી સિંધ પ્રાંતની સ્થિતિ સુધરતી ચાલીછે, પ્રતિસ્પર્ધિ સરદારોની વઢવાણે બંધ પડીછે, ને વેપારની વૃદ્ધિ થઈછે. વળી જે દેશમાં એક પ્રસંગે પ્રવેશ કર્યો એ કહણ કામ હતું, ને પ્રતિસ્પર્ધિઓ ઘણા હતા એવા સિંધ દેશમાં ગયાં થોડાં વરસમાં એક મોટું બંદર બન્યુંછે, ને ત્યાં મોટો વેપાર ચાલેછે. એશિઆ બંડમાં ખીલ્લં ચઢતી કળાને પામેલાં બંદર છે તેમાંનું આ એક ગણાયછે.

સિંધની લઢાઈ પતી રહ્યા પછી ગ્વાલિયરના સ્વતંત્ર મરાઠા સંસ્થાનની સ્થિતિવિષે ગવર્નર જનરલને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. દોલતરાવ ગ્વાલિયરમાં સિંધિઆ જે એક વેળા ઇંગ્રિજનો પ્રમુખ રિપુ હતો ને જેની પનાવ. સાથે જનરલ વેલ્સલી તથા લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે સંધિઓ કરી હતી તે ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો, તેવારે તેને કાંઈ સંતાન નહોતું તેથી તેનાં સગાં વહાલાંમાંથી એક પુરુષને રાજપાટ મળ્યું. તેણે ૧૮૪૭ ના ફેબ્રુઆરિ માસમાં દેહ છોડ્યો. તેને પેટે પણ કાંઈ બાળક નહોતું.

આ મરનાર રાજની વિધવા રાણીનું વય માત્ર તેર વર્ષનું હતું ; તે બાઈએ પોતાના સ્વર્ગવાસી સ્વામીના દૂરનાં સગાંમાંના એક બાળકને નવા રાજાને રા- ખોજે લીધો. તેને ગ્વાલિયરનો મહારાજા એ ઉપનામ ધારણુ જ્યાલિષ્ઠ કર્યો. કરાવી રાજ્યપાટનો ભોગદારી કર્યો. આ નવા રાજાનું વય માત્ર આઠ વર્ષનું હોવાથી મામાસાહેબ નામે એક ઉમરાવને રાજકારભાર સોંપ્યો. આ કારભારીએ ઇંગ્રિજ સરકારના રેસિદેંતને પૂછીને સર્વ કામમાં ચાલવું એવો ઠરાવ હતો.

હવે ગ્વાલિયરના દરબારમાં અનેક પ્રપંચ રચાયા. રાજસત્તાના લોભી પુરુષો તથા મહારાણી પંડે સર્વ પ્રકારે મામાસાહેબને નડવા લાગ્યાં. તેને માત્ર ત્રણ માસમાં કારભારીના પદ ઉપરથી જવા મહારાજાના દરબારમાં ખટપટ, વારો આવ્યો ને ઇંગ્રિજ સરકારના મુલકમાં નાશી જવું પડ્યું. તેને ડેકાણે દાદા ખાસજીવાલા નામે એક પુરુષને નીમ્યો તે બધી વાતે ઇંગ્રિજ સરકારને પ્રતિકૂળ હતો. સિંધિઆ ને ઇંગ્રિજ વચે એવો કરાર હતો કે કારભારી તેમને પૂછીને કરવો એ કરાર તોડીને ઇંગ્રિજે ઠરાવેલા કારભારીને કાઢી મૂકી એ નવો કારભારી તેમને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના નીમવામાં આવ્યો. માટે રેસિદેંતને ગ્વાલિયરના દરબારમાંથી છાવણી બિઠાવવાની આજ્ઞા સિંધિઆના દર- કરીને ગવર્નર જનરલે પોતાનો શેષ દર્શાવ્યો. બારમાં અને રા- જમાં અવ્યવસ્થા.

પણુ ગ્વાલિયરના દરબારમાં છળભેદ ને પ્રતિસ્પર્ધા બંધ પડ્યાં નહિ. સરદારોને એક એકના પર વિશ્વાસ નહોતો, ને રાજ્યમાં આ પ્રમાણે ખટપટ ચાલ્યાથી દેશમાં કાટકૂટ થઈ હતી.

મરાઠાની સેના પુષ્કળ હોઈને ધણી બળવાન હતી. તે લોક લંટ કરવા

કિંવા હુલડ કરવા તત્પર હતા. મરાઠા સૈન્યમાં કાંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, તેમના મરાઠાની સેનાની શિરપર કોઈનો અંકુશ નહોતો, અને આપણામાં પુષ્કળ સામ-
સ્થિતિ. ર્થ છે એવું તેમને લાગતું હતું, તેથી તે લોકના મનમાં લઢાઈ કરવાની અતિ આતુરતા તથા ઉલટ હતી. તેમના ઉપર થોડાક યૂરોપીઅન અધિપતિ હતા. પરંતુ ઘણુંકરીને તે બધાને આ વેળા કાઢી મૂક્યા હતા. માત્ર આ એક જ કૃત્ય ઉપરથી મરાઠા સૈન્યની સત્તા અને જુસ્સો કેટલો હતો તે જણાઈ આવ્યું.

ગવર્નર જનરલે મહારાણી તથા તેને સલાહ આપનાર લોકને સખ્ત ડપકો આપી લખ્યું કે તમે ઘણું અધઠિત કામ કરો છો ને જો ઇંગ્રેજના લશ્કરનું મદદો આવતું. વાહું નહિ કરશો તો સારો પરિણામ નહિ થાય; પરંતુ તેની ચેતવણીપર કોઈએ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેવારે તે ઉપરથી આસપાસના મૂલકમાં નિર્ભયતા તથા શાંતિ રાખવા માટે સૈન્ય મોકલવાની છેલ્લે અગત્ય પડી. થોડા માસથી ખાનપુરમાં એક સૈન્ય એકઠું થયું હતું તે મોકલ્યું, ને તેનું આધિપત્ય સર હુ ગઢને આપ્યું, ને એ સૈન્ય સાથે ગવર્નર જનરલ પંડે ડવાલિયર આવવા નીકળ્યો. આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું એટલે ડવાલિયર સરકારે તરત ઘણા આસજીવાલાંને ઇંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કર્યો, પરંતુ દેશમાં સમાધાની થાય અને ડવાલિયરના રાજ્યમાં ખટપટ મટે ત્યાં લગી આપણા સૈન્યને પાછું ફેરવવું નહિ એવો ગવર્નર જનરલે નિશ્ચય કર્યો, અને તે સૈન્ય ચંપલ નદી પર્થત આવી પહોંચ્યું, તેવારે મરાઠા સરદારો ગવર્નર જનરલને વારંવાર વિનતિ કરવા લાગ્યા કે તમારા સૈન્યને ચંપલ નદી ઊતરી આ પાર આવવા દેશો નહિ. જો તે સૈન્ય આ પાર આવશે તો મરાઠા સૈન્યના લોક લઢવા ઊભા થશે, શાથી કે તેઓ કેવળ નિરંકુશ છે તથા અમારા વાર્યા રહે એવા નથી. અને આમ થવાથી તમારી ઇચ્છા મહારાજના મૂલકમાં સ્વસ્થતા પુનઃ સ્થાપન કરવાની છે તે પાર પડશે નહિ. ગવર્નર જનરલે રાજ સાથે વાત ચીત કરવા માટે એક દિવસ ડરાવ્યો, ને તેને સમાચાર કહાવ્યા કે જો અમારી આ વિનતિ અંગીકાર નહિ કરે, તો ઇંગ્રેજનું સૈન્ય ચંપલ નદી ઊતરી આ પાર આવશે.

મહારાજ ડરાવેલે દિવસે મુલાકાત માટે આવ્યો નહિ, તેથી ઇંગ્રેજના સૈન્યે

આગળ કુચ કરી, પરંતુ મરાઠાતરફથી સંધિ કરવા માટે બાપુ સીતાવ લીને મોકલવામાં આવ્યો હતો ને તે ઇંગ્રિજ સરકારને અનુ-

કૂળ છે એવું ગવર્નર જનરલના ધારવામાં હતું, તેથી લઢાઈ

મહારાજપુર આ-
ગળ લઢાઈ, ૨૯
મી ડિસેમ્બર.

નહિ થતાં સમાધાન થશે એમ અદ્યપિ લાગતું હતું; પરંતુ તે ઇંગ્રિજની છાવણી છોડી મરાઠાના સૈન્યમાં ગયો ને થોડાંક લશ્કરનો અધિપતિ થયો. ડીસેમ્બરની તા. ૨૯મીએ સર હ્યુ ગ્રે સૈન્ય લઈ આવતો રાત્રીની દૃષ્ટિએ પડ્યો, તે વેળા તેઓ મહારાજપુરગામ આગળ હથિઆર સજી ઊભા હતા. મરાઠાએ મજબૂત જગ્યા પસંદ કરી હતી ને તેના બચાવ અર્થે તોપોની મોટી હાર ગોઠવી દીધી હતી. આ તોપોના યોગે રાત્રીએ ઇંગ્રિજના સૈન્યમાં મોટો નાશ કર્યો. પરંતુ ઇંગ્રિજનેએ રાત્રીને ત્યાંથી હઠાવી ગામમાં ઘાટ્યા. અહિં મોટું ઉગ્ર યુદ્ધ થયું. મરાઠા લોક ખંદુકો ફેંકી દેઈ વૈરીઓના સરસાસરસી આવી જઈ લઢવા લાગ્યા. જનરલ વાલિએટે લઢાઈમાં મેડેલા સૈન્યને મદદ કરવા સામી બાજુએ જઈ મહારાજપુર હસ્તગત કર્યું. તેણે રાત્રીની અઘાવીસ તોપો લઈ લીધી ને તેમને ગામમાંથી મારી કાઢ્યા. પછી તે આગળ ચાલ્યો ને તેણે એાંડમાં ત્રણ બીઆમણા મોરચા હતા તે ઉપર હૂમલો કર્યો. અહિં મરાઠા મોટા થૂરવીરપણાથી લઢ્યા ને અંતલગી તોપોના મોં આગળથી ખસ્યા નહિ, ને નાસવાનો યત્ન નહિ કરતાં પોતે ઊભેલા તેજઠકાણે કપાઈ મુઆ. ઇંગ્રિજનો જય થયો, પરંતુ મોટી હાનિ સાથે; કારણ કે આ લઢાઈમાં ઘણા ઉપરિ સાહેબો તથા તેમના હાથ નીચેના માણસના જીવ ગયા.

એજ દિવસે બીજું યુદ્ધ પનિઆર આગળ થયું. જનરલ ગ્રે જે બીજી વારે થઈ ગ્વાલિયરના મુલકમાં પેહો હતો તેના હાથ તળેના સૈન્યે આ

યુદ્ધ કર્યું. ઇંગ્રિજના સૈન્ય ફરતા ડુંગરાપર જે મરાઠા લોક ઊભા

પનિઆર આગળ
યુદ્ધ, ૨૯ મી ડી
સેપ્ટેમ્બર.

હતા તેમને આ ડુંગરેથી પેલ ને પેલથી આ ડુંગરે નસાડ્યા, ને

તેમની તોપો પડાવી રણક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી જવાની તેમને જરૂર પાડી.

ઇંગ્રિજને આ બંને લઢાઈઓમાં જય મળ્યાથી ગવર્નર જનરલની ઇચ્છા

પ્રમાણે વર્ષિયું એ વાત મહારાણી તથા તેને સલાહ આપનારના

મહારાણી શરદ-
ચંદ.

અંતરમાં જાડી ડરી. મહારાજ ઉમર લાયક થાય ત્યાં-

લગી ગ્વાલિયરનો રાજકારભાર એક પંચ નીમવામાં આવે તે ચલાવે; સર્વ વાતમાં રેસિદેન્ટની ઇચ્છાથી જરાએ ઊલટું ચાલવું નહિ; મરાઠાનું સૈન્ય બહુ

ઓછું કરી નાંખવું; ડવાલિયરમાં ઇંગ્રિજ સરકારની સેના રાખવી તથા તેનું ખર્ચ તે રાજ્યની ઊપજમાંથી આપવું, ને મહારાણીના હાથમાંથી સકળ સત્તા લેઈ લેવી; તથા તેની પદવીને ઘટે તેવી મોટી વૃત્તિ ખાંધી આપવી. એ પ્રમાણે ઠરાવ થયા.

આવા ઠરાવ લખી એક સંધિપત્ર તૈયાર કર્યું તે મહારાજ તથા તેના ઉમ-
તરફ મહારાજા સાથે તહનાસે. રાવોએ માન્ય રાખ્યું. આવી રીતે ડવાલિયરમાં પુનઃ સ્વ-
 રથતા સ્થાપન કરી, અને પોતાની ચપગતાથી ઇંગ્રિજની સત્તા ઉપર લોકના મનમાં દ્વેષપ્રતિક્ષિ પ્રસરતી અટકાવીને લોડ એલેન્બરો પાછો કલ-
લોડ એલેન્બરો-
 ને પાછો બોલા-
 વી લીધો. કતે આપ્યો. પરંતુ આ વિગ્રહ મટી શાંતિ થયા પછી તે આઝાદિયસ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો નહિ. સિંધ તથા ડવાલિયરમાં
 ને વર્તણુક ચલાવી તે કોર્ટ આફ ડાયરેક્ટરને પસંદ પડી નહિ. માટે કોર્ટ આફ ડાયરેક્ટરોએ એવી કલ્પના કરી કે ગવર્નર જનરલે સ્વસ્થપણું નહિ ચલાવતાં વિગ્રહમાં ઉદ્ધાસ માન્યો, માટે તેમણે વિલાયતની સરકારને પૂછ્યું વિના તેને તેની મોટી પદવી ઉપરથી તેડાવી લીધો. તેના પછી સર હેન્રિ હાર્ડિન્ગ ગવર્નર જનરલ થયો.

આ રીતે લોડ એલેન્બરોની પ્રતિષ્ઠા ખાંડી થઈ ખરી, તથાપિ તેણે લઢા-
 ધમાં જય મેળવી હિંદુસ્તાનને સ્વસ્થપણાનાં સુખ આપ્યાં હતાં. તેણે બંડખોર સંસ્થાનમાં ઇંગ્રેજની સત્તા ટકાવી રાખી. અને તેનો ગવર્નર જનરલ તરીકેનો રાજકારભાર ખીજી બાબતોમાં ઉપકારથી સંભારવા જોગ નહોય, તોપણ એ વાત કદી વીસરવી જોઈતી નથી કે અફઘાનિસ્તાનના પહાડી મૂલકમાં તેણે પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠાનું સંરક્ષણ કરીને ત્યાં ઇંગ્રેજ લોકને પડેલાં સંકટ તેનું સાટું વાળ્યું, ને જે ગોરાલોક બંદીખાને પડ્યા હતા તેમને છોડાવી લાવી તેમના બંધુજનનો મેળાપ કરાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પંજાબમાં મથમ ઝઘડો.

૬૦ સં ૧૮૪૪ થી ૧૮૪૭ લગી.

સર હેન્રી હાર્ડિંગ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો—સીપ લોક—રણજિત સિંગનું મૃત્યુ—પંજાબની સ્થિતિ—સીપ સરકારની સ્થિતિ—સીપ લોકના સૈન્યનું સામર્થ્ય—તે સૈન્ય ઇંગ્રેજ તાબાના હિંદુસ્તાનપર સ્વારી કરેછે—ઇંગ્રેજનું સૈન્ય આવેછે—મૂડકી આગળ યુદ્ધ થાયછે—સીપ લોકની આસપાસ ખાઈ ખોદેલી છાવણી—શીરોજશાહ આગળ લઢાઈ—રણજેત્રમાં રાત પડી—જય—સીપ લોક સતલજ નદી ઊતરી પાછા જાયછે—સર હારિ રિમથને જૂઠિઆના ઉપર મોકલ્યો—આલિવાલ પાસે યુદ્ધ—છેલી વારની લઢાઈ—સોપ્રાઓન આગળ યુદ્ધ—ઇંગ્રેજનું સૈન્ય સતલજ નદી ઊતરેછે—તે લાહોર આવેછે—ગુલાબસિંગ સંધિની વાતચીત ચલાવેછે—મહારાજ તથા ગવર્નર જનરલની ભેટ—લઢાઈનો છેડો આવ્યો—લોર્ડ હાર્ડિંગના કારભારનો અંત.

સર હેન્રી હાર્ડિંગની અંતઃકરણની વૃત્તિ એવી હતી કે કોઈ સાથે વઢવાડ ઇંચા ન વહોરતાં હિંદુસ્તાનમાં સ્વસ્થપણું રાખવું, પરંતુ તેને થોડા દહાડામાં લઢાઈમાં ગૂંથાવવું પડ્યું. ઇંગ્રેજ સરકારના મૂલકપર નવા વૈરીઓએ ચઢાઈ કરી તેમને જીતી લેવા કિંવા હાંકી કાઢવાની જરૂર પડી.

એ નવી વૈરી સીપ લોક હતા. એમના વિષે આગલા પ્રકરણમાં કોઈ ડેકાણે ધણીવાર ખોલવું થયું નથી. પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય પ્રસરતું ગયું તે વેળામાં તે લોક દિન પ્રતિદિન પ્રખળ થતા ચાલ્યા. સીપ લોક. તે લોકનો પંથ સોળમા સદ્કામાં ઉત્પન્ન થયો. તેમનો ગુરૂ નાનક કરીને હતો, તેણે કાંઈક હિંદુધર્મના મત તથા કાંઈક મુસલમાની ધર્મના મત મિશ્ર કરીને નવો સંપ્રદાય કાઢ્યો : તે શાંતપણે ઉપદેશકનું કામ કરતો ને તે આ લોક

મધ્યે ઉપદેશ કરવા લાગ્યો. આ લોકને ઔરંગઝેબ અતિ પીડા કરવા લાગ્યો તે-
વારે તેઓ ગુરૂ ગોવિંદ નામે એક મુખ્ય માણસ ડરાવી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ વેગળું
મૂકી જેવા ધર્મશીલ તેવાજ લઢવૈયા લોક બન્યા, ને મોગલ પાદશાહીની પડતી
દશામાં તેમણે પુષ્કળ મૂલક સંપાદન કર્યો. રણજિતસિંગના રાજ્ય સમયમાં તેમણે
અધિક પ્રબળતા મેળવી. તે રાજ્યએ ફ્રાન્સ તથા ઇટાલિ દેશના કેટલાક
પુરૂષોને આકરીમાં રાખી પોતાના લોકને યુદ્ધ કળામાં કુશળ કર્યા. વિશેષે કરીને
તોપોના કામમાં તો સીપ લોકે પુષ્કળ પ્રવીણતા મેળવી હતી. જે જે રાત્રની
સાથે સીપ લોક લઢતા તેમનો તેઓ પરાભવ કરી જાય મેળવતા. રણજિતસિંગ
સાથે ઇંગ્રેજ સરકારને મેત્રી હતી. તે ૧૮૩૬ માં મૃત્યુ પામ્યો, તેવારે અફઘાનિ-
સ્તાનમાં ઇંગ્રેજ સરકારને લઢાઈ ચાલતી હતી. તેનાં મરણ પછી દેશમાં કેવળ
ગરબગટ થઈ ગયો હતો. રાજકામમાં અંધેર ચાલતું, ને પુષ્કળ દગાફટકા ને
તરકટ રચાતાં; દુષ્ટ લોક નિરંતર મનુષ્યહત્યા કરતા. આવી ઊડાઉડના સમયમાં
કર્તા હતાં સૈન્યના લોક હતા.

મન ૧૮૪૫ માં લાહોરનો મહારાજ ફુલીપસિંગ નામે આધ્યાવસ્થામાં હતો.
સીપ સરકારની મહારાજની વતી તેની માતૃશ્રી રાજકારભાર ચલાવતી હતી,
નિયતિ. તેણે તે વર્ષના આરંભમાં કેટલીક ગયલ પાચલ થયા પછી
પોતાના ભાઈને પ્રધાન પદવી આપી. પરંતુ બીજીવાર બંનેએ થયો તેમાં તે
પ્રધાનને મારી નાંખ્યો, ને રાજ ગુલાબસિંગ કરીને એક મોટો સરદાર હતો
તેણે પ્રધાન પદવી ધારણ નહિ કરતાં બંધો કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. આવી
બંડ કિતૂરની વેળામાં સીપ લોકના સૈન્યે ઇંગ્રેજ તાબાના મૂલકપર ચઢાઈ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે તે સૈન્યને લઢાઈ કરવાની મોટી ઉલટ હતી ને નવરૂં બેશી
રહેલું ગમતું નહિ. પોતાની પાસેના નિરંકુશી લોક વેગળા ટળે તેટલા માટે
રાજની માતૃશ્રી તથા તેના પક્ષના માણસોએ સૈન્યના આ વિચારને પ્રુષ્ટિ
આપી. ગુલાબસિંગે સૈન્યની ઇચ્છાને પોતે અનુકૂળ છે, એવું ઉપર ઉપરથી
દેખાડ્યું. પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તે કૃત્યનો પરિણામ જેવામાં આવી શકે ત્યાં
લગી પોતે ઊઘાડો પડી સામાને દુશ્મની લાગે એવાં કરાં કામ કર્યાં
નહિ.

સીપ લોકના સૈન્યની ધાલમેલ ઉપરથી ગવર્નર જનરલને સંશય પડ્યાથી

તેણે કેટલુંક માણસ સંરહદ ઉપરના સૈન્યની કુમકમાં મોકલ્યું. સરહદ પર
 બૂડિઆના તથા ફીશિજપુર કરીને ઇંગ્રેજનાં બે થાણાં હતાં.
 જે જે ભાગ ઉપર સીખ લોકે ચઢાઈ કરવાનો ભય ઉત્પન્ન ઇંગ્રેજ તાબાના
 હિંદુસ્તાન ઉપર
 સીખ લોકની ચ.
 ઢાઢ-૧૨ મી ડી-
 સેમ્પર.
 કર્યો હતો તે તે ભાગમાં ગવર્નર જનરલ પડે જવા નીકળ્યો.
 ઇંગ્રેજે તે લોકને રીસ ચઢે એવું કાંઈ કસ્યા ન છતાં તેઓ-
 એ ડીસેમ્પર માસની ૧૨ મી તારીખે સતલજ નદી ઊતરી ઇંગ્રેજના મુલકમાં
 પ્રવેશ કર્યો, અને ફીશિજપુરથી આરારે પાંચ સાત ગાઉને છેટે ફીશિજશાહ
 ગામમાં ઊવણી નાંખી મોરચા બાંધવા ચાલ્યા.

સર હ્યુ ગફના હાથનીએ અંબાલામાં ઇંગ્રેજનું કાંઈ સૈન્ય હતું તેને બનતી
 અડધી બૂડિઆનામાંના સૈન્યને જઈ મળવાની આજ્ઞા થઈ.
 તા. ૧૮ મી ડીસેમ્પરે તેઓ મૂઝી ગામ આગળ આવી. મૂઝી આગળ
 સંઆમ. ૧૮ મી
 ડીસેમ્પર.
 પહોંચ્યા. તે વેળા લાંબી મજલ કરીને આવ્યાથી તેઓને થાક
 લાગ્યો હતો, પરંતુ તેમના પર હુમલો કરવા સીખ લોક આવેછે એવા સમા-
 ચાર તેમના જાણ્યામાં આવ્યાથી તેમને વિશ્રાંતિ લેવા જોઈતી નવરાશ મળી
 નહિ. પછી તરતજ થાક ને જૂખ જૂલી જઘને તેઓ લઢવાની તૈયારી કરીને
 શત્રુને ભેટવા નીકળ્યા. ધરતી પાધર હતી, પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે નાનાં નાનાં
 ઝાડવાં ઊગ્યાં હતાં તેમને એથે શત્રુનું પાયદળ તથા તોપખાનું ઊભું રહ્યું. તેમણે
 ઇંગ્રેજનું સૈન્ય ચાલ્યું આવતું તેના ઉપર તોપોનો માર ચલાવ્યો. તેવારે ઇંગ્રેજે
 જુસ્સાખંધ સામો ભડકો માર્યો. પછી શત્રુની બંને બાજુ પર હુમલો કરવા
 ઇંગ્રેજ લોકે પાયગા મોકલી, તેણે કરીને શત્રુના સૈન્યમાં અવ્યવસ્થા થવા
 માંડી; તેવારે પાયદળે આગળ ધસીને સીખ લોકને અનુક્રમે ઠેકાણે ઠેકાણેથી
 હાંકી કાઢ્યા ને તેમની સર્વ તોપો પડાવી લીધી. અધ્યો ચાલતાં ચાલતાં રાત
 પડી ગઈ; ને તારાના ઉજિરો કેટલીક વાર અધ્યો ચાલીને છેવટે ઇંગ્રેજનો જય
 થયો. ઇંગ્રેજ લોક નવા વૈરી જે સીખ લોક તેમને લેખામાં ગણતા નહિ, પરંતુ
 આ પહેલાં યુદ્ધમાં તેમને જજાઈ આવ્યું કે સીખ લોકો મોટા શૌર્યથી અને
 યુદ્ધકળાથી લઢ્યા. ઇંગ્રેજનાં ઘણાં માણસ મરાયાં, તેમાં જલાલાબાદનું સંર-
 હણ કરનાર થરવીર નર શેખર્ત સેલ પડ્યો.

ફીશિજશાહમાં સીખ લોકની મોરચા બાંધેલી ઊવણી હતી ત્યાં સીખ

લોક પાછા ગયા. શ્રીરંજપુરથી ટૂંકડી આવી મળવાથી ઇંગ્રેજ લોક, રાત્રી
 મોરચા બાંધી પડ્યા હતા તેમના પર હુમલો કરવા આજ્ઞા.
 કીરોજીયાહ આ- તા. ૨૧ મીએ સીપ્ત લોકે આ મોરચાના રક્ષણ અર્થે સૌ કરતાં
 ગળ યુધ્ધ. ૨૧ મી ડિસેમ્બર.

અધિક તોપો ગોઠવી હતી, તેથી તે લેવાવા કઠણ હતા. આ
 છાવણી સમાંતર બાજુ ચોખ્ખાને આકારે બાંધી હતી. તેની જે બાજુ સૌથી
 લાંબી હતી તેપર ઇંગ્રેજે હુમલો કર્યો. ઇંગ્રેજનું તોપખાનું સીપ્ત લોકના
 તોપખાના પ્રમાણે મજબૂત નહોતું, પરંતુ રાત્રીપર તોપોનો માર ચાલુ થતાં પાય-
 દળે ભયંકર મોરચાપર હથ્થા કરીને રાત્રીની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વેળા
 દારૂણ યુદ્ધ આરંભ્યું. સીપ્ત લોકે આવેરામાં આવીને ધમંની ઉલ્કાથી ઉન્માદે
 ભરાયા ને જંગલી લોક પેરે માથું વેગળું મૂકીને લડ્યા, ને જે ગોરા લોક ધાયેલ
 થઈ પૃથ્વીપર દુર્બળ દશામાં પડ્યા હતા તે સર્વને મારી નાંખ્યા, ને આ લડા-
 ઈમાં પુષ્કળ સુરંગ ફેડ્યા તેણે કરીને તે અતિ ત્રાસદાયક થઈ પડી.

વચગાળે સર જાન લિલ્લરની ટૂંકડીને રાત્રીની ડાખી બાજુપર હુમલો
 કરવા મોકલી હતી, પરંતુ તેને બીજા સરખો જય મળ્યો નહિ.
 સર. જ. લિલ્લરની ટૂંકડી. હુમલો કરનારમાં ઘણાંનાં ધડ ને ડોકાં જુદાં થયાં, ને એક ડોકાણે
 અર્ધ સંદ્રાકારે મોરચો બાંધેલો હતો તે પર હુમલો કરતાં રાણીની એક પલટણમાં
 એટલા જીવની હાનિ થઈ કે તેને અધવચ પાછું હઠવું પડ્યું.

આ પ્રમાણે લડાઈ તમઝડ મચી રહી હતી, અને તોપોની ગર્જના આલી
 રહી હતી તેવામાં રાત પડી ગઈ. ઇંગ્રેજ લોકને કાંઈક વિજય
 મળ્યો હતો, તેમણે સીપ્ત લોકની છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો,
 પરંતુ રાત્રીને મારી કઢાયા નહોતા. અંધારું થઈ ગયાથી થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રહ્યું.
 ઇંગ્રેજ લોક પોતાના વૈરીઓની થડમાંજ હતા. પણ અંધારામાં, મિત્ર કોણ
 ને રાત્રી કોણ તે પૂરું વર્તીતું નહિ. પરંતુ જે તોપો અધાપિ રાત્રીના સ્વા-
 ધીનમાં હતી તેમાંથી રહી રહીને ગોળા આવતા. ઇંગ્રેજ લોક યુદ્ધ થતા
 પહેલાં દશ બાર ગાઉની મજલ આંખીને આવ્યાથી ટાકી ગયા હતા, ને
 હવાણાં તેમને ક્ષુધા ને ટાઢનું દુઃખ વેઠવાનું હતું. પરંતુ તેમની સાથે ગવર્નર
 જનરલ તક્ષા કેમાંડર ઈન ચીફ હતા તેઓ પણ તેવાં કષ્ટ વેઠતા તે જોઈ તેમને
 ધીરજ મળતી.

અરણોદય થતાં ફરી યુદ્ધ આરંભાયું. આટલાં બધાં કષ્ટ વેડતાં છતાં સાહસિક લઢવૈયાઓ અદ્યાપિ ઊલટ ને દમભેર હતા. નેતેમનું જાતિ ન્ય. પુરુષાર્થ ખડું થઈને તેમણે શત્રુને જીતવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્રેજના સૈન્યનો મુખ્ય અધિકારી સર હ્યુ ગ્રફ હતો ને સર હેન્રી હાર્ડિન્ગ જે તેના હાથનીચે ખીજ દરજ્જાનો સરદાર બન્યો હતો તે હવે ઝાભા પાસવાની સેનાનો સરદાર થયો, ને જમણી બાજુના લોકનો મુખ્ય કમાંદર ઇન ચીફ સર હ્યુ ગ્રફ થયો, ને બંને મળીને પાયદળના લોક સાથે લઈ જ્ય મેળવવા આગળ આલ્યા. તેમણે કીકીઆરી કરી તેની આગળ શત્રુનું કશું આલ્યું નહિ. તેમણે શીખ લોકને હઠાવી ઓડોતેર તોપો હાથ કરી, પરંતુ થોડા શીખ લોક જીતાયા એટલે ખીજ પ્રગટ થયા. શીખ લોકનું ૩૦૦૦૦ માણસનું સૈન્ય વેગળું ઊભું રહ્યું હતું તેનો સરદાર તેજસિંગ નામે હતો; તે વિજયી ઇંગ્રેજને રોકવા તથા તેમણે લીધેલા મારચપાછા હસ્તગત કરવા આગળ આવ્યો. આણીગમ ઇંગ્રેજના સ્થરા મા પાળા લોક તેમની બે બાજુમાં ઘોડેસ્વાર મદદે રહ્યાથી ખીજવાર શત્રુ ઉપર ધસ્યા, તેવારે તેજસિંગનો પરાભવ કરીને તેના સૈન્યનો નાશ કરી શીખ લોકોને સતલજ નદીને પેલે પાર હાંકી કાઢ્યા.

શિરોજ સાહમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય જેવા શરવીરપણાથી લદ્યું તેવાં શૌર્યથી ખીજે કોઈ પ્રસંગે લદ્યું નહિ હોય, ને તેમને આ લઢાઈમાં જેવા શરવીર આગેવાન મળ્યા હતા તેવા તો કદી મળ્યા ન હોય એમાં તો સંશય નથી. ગવર્નર, રણસેવકમાં જે માણસો તેની સાથે હતાં તેમનાં દુઃખમાં ભાગીઓ થતો એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પર પૂર્ણ માયા ભાવ બતાવતો, તેમાં વિરોધે કરીને ધવાયેલા માણસો ઉપર. તે પ્રત્યેક માણસની પાસે જઈ ધીરજ ને આશાનાં વેણ કથતો, તેણે કરીને સૌને ઉદ્ધાસ થતો. કોઈને અબ વસ્ત્રની ન્યૂનતા જણાતી તો તે પૂરી પાડતો ને કોઈ નિરાશ થઈ ગયેલા દેખાતા તો તેમને પોતાનો હૂંડો હાથ દેખાડી હામ આપતો ને તેમને પ્રિય સ્વદેશની વાતો કહેતો.

આ લઢાઈમાં ઇંગ્રેજ લોકની માટી હાણ થઈ, પરંતુ તેમને જ્ય મળ્યો. ને જ્યાં લઢાઈ થઈ હતી ત્યાંજ તેમણે પગલ રાખ્યો; કારણ કે અધિક તોપો તથા ખીજાં માણસ આવે ત્યાં લગી તેમનાથી લાહોર જવાય એવું નહોતું. ઇંગ્રેજ લાહોર જવા વિલંબ કરેછે, માટે

સર હેન્રી હાર્ડિન્ગની જવાબદારી અ-
ને અસ્થાયીપણું.

શીખ સતલજ
ઊતરી પાયા ના-
યં.

તેમનામાં ધૈર્ય નથી એવું શીખ લોકને લાગ્યાથી તેઓએ સતલજ ગિતરી પાછો ઇંગ્રિજના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. તેવારે વધારે લઢાઇઓ લઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. રાત્રીએ લુડિઆના ઉપર હુલો કરવા આવવાની ધાસ્તી આપી, માટે કેમાંડર ઇન ચીફે સર હારિ સ્મિથને એક ટૂકડી સાથે તે શહેર ભણી મોકલ્યો. સર હારિ સ્મિથને વાટમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થોડા થોડા શીખ લોક મળ્યા, ને બંને પક્ષ વચ્ચે નાના અઘડા થયા તેમાં બધીવાર ઇંગ્રિજને જય મળ્યો નહિ.

પરંતુ આ અદ્ય અઘડાઓમાં જીત્યા કિંવા હાર્યા તેમાં કાંઈ લાભ કિંવા હાનિ નીચી વાત નહોતી. સર હારિ સ્મિથ લુડિઆનાનું ભય નિવા-
આલિવાલ આગ.
૧ લઢાઇ. ૨૮ મી રણ કરી ત્યાંનું અને પોતાના હાથ નીચેનું સૈન્ય એકત્ર કરીને
નાનુઆરિ. આલિવાલ આગળ રાત્રી હતા તેમની સામે આવ્યો. તેના સૈન્યમાં
 નેટલું માણસ હતું તે કરતાં બમણા શીખ લોક હતા. વળી શીખ લોક પાસે છપન તોપો હતી, ને તેઓ માઠીનો કોટ કિલો બાંધીને રહ્યા હતા. ઇંગ્રિજ લોક આગળ આવ્યા તેમ તેમના પર રાત્રીએ તોપોનો જોરથી માર ચલાવ્યો. અને સર હારિ સ્મિથે રાત્રીનું ઠેકાણું યથાસ્થિત નક્કી કરવાને તેમને બિભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. રાત્રીની છાવણી ક્યાં છે તેની માહિતી મેળવીને તેણે આગળ ચાલીને આલિવાલ ઉપર હુમલો કર્યો, કારણ કે તે જાણતો કે આલિવાલ હાથ આવું એટલે રાત્રીની છાવણી લેવી એ કઠણ કામ નથી. પછી તેમણે થોડી વારમાં આલિવાલ હસ્તગત કર્યું અને શત્રુને સતલજ નદી પાર હાંકી કાઢ્યા. તેઓ દારૂગોળા તથા તોપો આદિ સામાન પાછળ મૂકી રથવાટ કરી નાઠા તે સઘળો સામાન વિજયી ઇંગ્રિજના હાથમાં આવ્યો. શીખ લોક શરવીરતાથી લઢ્યા. સોળમી પલટણના બાલાદોરેએ હુમલો કર્યો તે વેળા રાત્રીના સ્વારો ઢાલ તરવારો લેધને મોટા આવેશથી લઢ્યા. એ લઢાઇ થયા પછી સર હારિ સ્મિથ મુખ્ય સૈન્યને આવી મળ્યો.

પરંતુ રાત્રીનાં ઘણાં માણસ અદ્યાપિ સતલજ નદીના ગ્રામા તીરપર હતાં. ત્યાં
ઇંગ્રિજ અને શી- સોયરેઓન કરીને તેમનું થાણું હતું તે મજબૂત કરવામાં તેઓ
ખની લઢાઈને વારંતે મંડ્યા હતા. સોયરેઓને છાવણી કરતાં કિલો એ નામ વધા-
તેવારી. રે છેાળે, કારણ કે તેનો દેખાવ કિલ્લા સરખો હતો. આણીગમ ઇંગ્રિજ લોકને સહાય માટે પુષ્કળ માણસ, પુષ્કળ તોપો તથા દારૂગોળા

ધત્યાદિ સામાન આપ્યો. છેવટે પછી હૂમલો કરવાની તથા લાહોર ભણી જવાની સર્વ સામગ્રી થઈ.

ફેબ્રુઆરિ માસની તા. ૧૦ મીના વહાણમાં ઇંગ્રેજના સૈન્યે રાત્રપર હૂમલો કરવા હથિઆર સજ્યાં. આરે બાજુએ ધૂમસ પ્રસરેલી હતી સોબરેઓનની
તે ઓછી થવા માંડી, એટલે ઇંગ્રેજે તોપોનો માર ચાલુ કર્યો. લઢાઈ. ૧૦ મી
એક પ્રહર લગી તોપોના ગરગટ ને ગોળીઓની વૃષ્ટિ વિના ફેબ્રુઆરિ.
બીજું કાંઈ સાંભળવામાં આવ્યું નહિ. તેમના સામે રાત્રએ તોપો તથા બંદૂકો છોડીઓ, તેથી ઇંગ્રેજને કાંઈ નુકસાન થયું નહિ. તોપોનો માર ધણો જબર ચાલ્યો, તથાપિ માત્ર એટલાથી રાત્રની છાવણીનો નાશ થાય કિંવા તેઓ છાવણી છોડી નાશી જાય એવું નહિ હોવાથી ઘોડેસ્વાર તથા પાળા લોકને તમાસો જોઈ રહેવાનો ઘાટ નહોતો. ઇંગ્રેજના પાળા રાત્રના માટીના કોટપર હૂમલો કરવા આગળ ધસ્યા, તેવારે લોહી લોહાણુ ઝઘડો ચાલ્યો. હૂમલો કરનારામાં શીખ લોકની તોપોએ બહુ હાનિ કરી. પછી કોઈ કોઈ ડેકાણે તેમને વારંવાર પાછા હટવું પડ્યું. પરંતુ તેમનું અચળ ધૈર્ય અંતે સફળ થઈ તેમનો જય થયો. તેઓએ તોપોના છેક મોં આગળ જઈને સંગીનના યોગથી તોપો હસ્તગત કરી લીધી. આણીગમ પાયગાના લોકે કોટમાં છીડાં પડ્યાં હતાં તેમાં બંધે ત્રણ ત્રણ હારે પેશી સર્વ માંહિ ગયા ને સામી બાજુએ ગોઠવાઈને શીખ લોકના ગોલંદાજ જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં તેમના પર હૂમલો કર્યો. શીખ લોક નાહા. ઘોડાના તોપખાનાના આશ્રયથી ઇંગ્રેજ લોકે શીખને હરાવ્યા. પછી નદી ભણી તેઓની થટ બાઝી. દેટલાક ગોળા આદિ ફેંકવાનાં હથિઆર વાગ્યાથી મરણ પામ્યા. દેટલાક નદી ઊતરતાં ખૂડી મુઆ. પછી થોડક ઊગર્યા તે લાહોર ગયા. શીખ લોકનું દળ હિંદુસ્તાન સ્વારી કરીને ઇંગ્રેજને જીતી લેવાની બગાઈ હાંકતું હતું તેનો કેવળ પરાભવ થયો.

આ લઢાઈ થયા પછી એજ દિવસે સાંજે ઇંગ્રેજના સૈન્યમાંથી થોડક લોક સતતજ ઊતરી પેલેપાર ગયા. ત્યાંથી તેઓ બે ત્રણ લાહોર ઉપર
દિવસમાં લાહોરથી થોડેક અંતરે કસુર ગામ છે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.
પહોંચ્યા. મહારાણાની માતાએ શુભાખસિંગને સંધિ કરવા મોકલ્યો તે ગવર્નર જતરલને મળ્યો. ઇંગ્રેજના સૈન્યને આગળ વધતાં બંધ રાખવું એ શુભાખ-સિંગના મનમાં મુખ્ય વાત હતી. પરંતુ સર હાર્ડિંગે એ વાત માની નહિ.

તેણે કહ્યું કે શીખ લોકનો મદ જિતારી તેમને કેવળ નીચનમા કરવા માટે રાજધાનીમાં આવી અને કહીશું તેવી સરતો ઉપર સંધિ કરવામાં આવશે. પછી મહારાજા પંડે ગવર્નર જનરલને મળવા આવ્યો. તેપર ગવર્નર જનરલે કૃપાદષ્ટિ રાખીને તેને આદરમાન આપ્યું. અને પોતાના સૈન્યના અધિકારી તેની સાથે આવીને તેને રાજધાનીમાં પહોંચાડ્યો. અધિકારીઓ પોતાના લોક લેઈ કિલ્લા પર રહ્યા, તેવારે કાંઈ સેતાન તોફાન નહિ થતાં રહેર હસ્તગત થયું.

માર્ચની તા. ૮ મીએ સંધિપત્ર પર સહી થઈ. લઢાઈના ખરબ બદલ મહારાજા સાથે પુષ્કળ દ્રવ્ય ઇંગ્રેજને આપ્યું. ખીઆ તથા સતલજની વચે સંધિ. ત્રિકોણાકારે જે પ્રદેશ છે તે તેમને સ્વાધીન કર્યો. સૈન્ય તોડી નાંખ્યું ને જે તોપો હવણાં થયેલી લઢાઈઓમાં ઇંગ્રેજને હાથ નહોતી આવી તે તેમના હસ્તગતમાં સોંપી. અને લાહોર સરકારે જે દ્રવ્ય આપવાનું પરદ્યું હતું તે પૂર્ણ કરવા તેનામાં શક્તિ નહિ હોવાથી ખીઆ કેટલોક પ્રદેશ ઇંગ્રેજને આપ્યો. તે તેમણે ગુલાબસિંગ સાથે એક જુદો લેખ પત્ર કરીને તેને બક્ષિશ આપ્યો; કારણ કે આ લઢાઈમાં તેણે નિષ્પક્ષપાતપણે લાહોર સરકાર સાથે રંગચંગે સંધિનું કામ પાર પાડી આપ્યું.

આ પ્રકારે શીખ લોકનો પૂરો પરાબલ કર્યો. તેમણે હિંદુસ્તાન પર સ્વારી શીખ લોક જ કરી હતી; તેમને હાંકી કાઢી ઇંગ્રેજ લોકે તેમના દેશ પર સામી નાખા. અઢાઈ કરી. જય તથા લંટ મેળવવા શીખ લોકને ભારે જલટ હતી, પરંતુ ઇંગ્રેજે તેમને જીતીને તેમનો મુલક તાબે કર્યો. કેલકત્તે જઈને પરદેશી ઇંગ્રેજને હાંકી કાઢવાની તેમણે મિથ્યા કલ્પના કરી હતી. સઘળી લઢાઈઓમાં તેમની હાર થઈ, ને તેમની પોતાની રાજધાનીમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય આવી રહ્યું. આટલું થયા છતાં તેમનો ખરો જિતયો નહોતો, માટે તેમને પૂરે પૂરા વશ કરવાને ખીજ લઢાઈ કરવાની અગત્ય હતી.

કેટલાક શીખ સરદારોની વિનતિ ઉપરથી ૧૦૦૦૦ માણસનું સૈન્ય લાહોર-
માં મૂક્યું, વધારાનું પાછું આવ્યું, ને પંજાબની પહેલી લઢા-
ઈનો અંત આવ્યો. લોર્ડ હાર્ડિન્ગના રાજ કારભારનાં બાકીનાં
વરસ પ્રજાના હિતની વૃદ્ધિ કરવામાં ને લઢાઈઓ નહિ થતાં
નિવૃત્તિમાં ગયાં.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પંજબ તથા પેશુ પ્રાંત જીતી લીધા.

સન ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૩ સુધી.

લાર્ડ ડેલૌગ્જિના રાજ્ય કારભારનો આરંભ—મૂળરાજ—તેની વિશ્વા-
સઘાત ભરેલી વર્તણુક—તેને રાજ્ય ઉપરથી દૂર કરેછે—નવા સુખાને
મોકલ્યો—મુલતાનમાં ખંડ—ઇંગ્રેજ આધિકારીઓનું ખૂન—શેરસિંગને
મુલતાન મોકલ્યો—એવર્ડ સહેબ—તેની પ્રશંસા યોગ્ય વર્તણુક—તે
મૂળ રાજાના સૈન્યને હરાવેછે—તે મુલતાન આગળ આવી જીત્યો
રહેછે—જનરલ વિહીશ મુલતાનમાં આવેછે—પંજાબમાં ખંડ—શેરસિંગ
ફેરેછે—મુલતાનને ધરો જીત્યો—ઇંગ્રેજનું લશ્કર પંજાબમાં પેસેછે—૨
મનગર આગળ ઝઘડો—ચિલિમ્પનવાલા આગળ યુદ્ધ—મુલતાન હસ્ત-
ગત આવ્યું—ઇંગ્લાંડમાંના લોકની ચિંતા—ગુજરાતની લઠાઈ—પંજાબ
ઇંગ્રેજના રાજ્યસાથે જોડી દેવામાં આવ્યું—રંગુનનાં ગવર્નરની વર્તણુક
—નૌકાપતિ લામ્પર્ટની નીમણુક—પ્રજા દેશ સથે લઠાઈ—પ્રજા
લોકના કિલ્લા હસ્તગત કર્યા—પ્રજા લોકની લઠાઈનું સ્વરૂપ—પ્રોત શહેર
ઉપર જવું—પેશુ પ્રાંત ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં મેળવી દીધો—લાર્ડ ડેલૌ-
ગ્જિની રાજનીતિ.

લાર્ડ ડેલૌગ્જિ ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર આવ્યો ને તેણે રાજ કારભાર
ચલાવવા માંડ્યો, તેવારે દેશમાં શાંતિ ને સમાધાની હોઈને કોઈ

ઠેકાણે બંધોડો જાડશે નહિ એવું તેને લાગતું હતું. પરંતુ તેને મૂળરાજની દગા-
ભરેલી વર્તણુક.

હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાને આઠ દિવસ થયા નહિ, એટલામાં

પંજાબમાં બિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો, તેમાં પરિણામે ઇંગ્રેજને તેમના યુદ્ધ તથા
સાહસિક શત્રુ જે શીખ લોક તેમની સાથે ખીજ વારની લઠાઈઓ કરવી
પડી. સિંધુ તથા સતલજની વચેના પ્રાંતની રાજધાની જે મુલતાન

ત્યાંનો સુખો લાલા મૂળરાજ કરીને હતો, તે ઢેઢલીક મુદતથી તેને મુલતાનનાં

લાહોરમાંના તેના સ્વદેશી લોક સાથે ખટપટ ચલાવી તેમને સિંહાસન ઉપરથી

ઇંગ્રેજના સૈન્ય સામે હથિઆર પકડવાને તથા ઇંગ્રેજને તે શા- પદચ્યુત કર્યો.

હરમાંથી કાઢી મૂકવાને ઉચ્છેદિતો હતો. ઇંગ્રેજ લોક મુખ્ય શીખ સરદારોની વિનતિ ઉપરથી લાહોરમાં રહ્યા હતા. તેની આવી વર્તણૂક ઉપરથી તેને પદબદ્ધ કરવાની અગત્ય જણાઈ. તેની જગ્યાએ સરદાર ખાનસિંગને સુબો નીમવામાં આવ્યો, ને ખંભાળાના મુલ્કી ખાતાના અધિકારી મિં વાન્સ અગન્યુને અને મુંખાઈના લશ્કરી ખાતાના અધિકારી એડર્સન સાહેબને ઇંગ્રેજ સરકારના વકીલો તરીકે આ નવા સુબાની સાથે મુલતાન જવાની આજ્ઞા થઈ. આ બંધન પાથલ મુળરાજે માન્ય કરી એવું પ્રથમ દેખાયું, ને કાંઈ કલહ ઉત્પન્ન થાય એવું કોઈની ધારણામાં નહોતું. પરંતુ જે દિવસે ઇંગ્રેજ અધિકારીઓ મુલતાનમાં આવ્યા તેજ દિવસે મુળરાજનાં માણસોની એક ટોળીએ તેમના પર હુમલો કરી તેમને ધણા ધાયેલ કર્યો. પછી તેઓ તથા સરદાર ખાનસિંગ પોતાની સાથેનાં માણસ લઈને એ શહેરનાં થડમાં એક કિલ્લો છે તેમાં ગયા. શત્રુએ શહેરમાંથી તે કિલ્લાપર તોપોનો માર ચલાવ્યો, પરંતુ તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી શત્રુએ ઇલ્લાહપર હુમલો કર્યો. ઇંગ્રેજ સાથેના ગુર્ખા તથા શીખ લોક કૂટ્યા હતા તેમણે કિલ્લાનાં દ્વાર બંધાડી હુમલો કરનારને અંદર ધાલ્યા પે ધાયેલ ઇંગ્રેજ એક ખીજાનો હાથ ઝાલ્યો પોતાની ભાષામાં વહાલપણનાં વેણ વધીને પરસ્પર ધીરજ આપતા હતા, તેવારે શત્રુઓએ તેમનો અતિ નિર્દયપણે ઘાત કર્યો; ને જંગલી ભડકુરો તેમનાં મડદોને અતિથય અપમાન પ. હોંચાડ્યું.

વિશ્વાસઘાતનું આ એકલું ઉદાહરણ નહોતું. ખીજાં દૃષ્ટાંત પણ દૃષ્ટિએ પડ્યાં. લાહોરના શીખ લોકે પ્રપંચજનન રચી હતી. તેમણે ત્યાંના ઇંગ્રેજના લશ્કરી માણસને તેમની સ્વામીભક્તિ છોડાવવા લલચાવ્યા, પરંતુ તેમના ઉપાય અફળ ગયા.

મુલતાનમાં જે વર્તમાન બન્યાં તે જાણ થતાં વાંતજ શેરસિંગ કુંરીને એક શીખ સરદાર જેના સ્વામીભક્તપણાવિષે ઇંગ્રેજને જરાપણ શંકા નહોતી તેને સૈન્ય આપી ત્યાં મોકલ્યો. પરંતુ આ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી સંહાય સમીપ આવી પહોંચી. કંપનિના સૈન્યમાં લેફ્ટેનેન્ટની પદવીપર મિં એડર્સ હતા તે સિંહુ નદીના કાંઠાપર લીલા ગામમાં હતા. અહિં તેને તે પરગણાની વ્યવસ્થા કરી બપોજ બધરાવીલેવામાં

મિ. એડર્સના
ધ્યન અને હિ-
અતવાનું કૃત્ય.

મૂળરાજને સહાય કરવા સારૂ મૂક્યો હતો. તેના હાથ તળે વિશ્વાસુ શીખ લોકની એક ટોળી હતી તેને સાથે લેઈ તે મુલતાન ભણી આવ્યો. અને પાસેના ભાવ-લપુર પ્રાંતના નવાખને લખ્યું કે તમરે ઝટપટ મદદ મોકલવી. નવાખે વિન-તિનું પ્રયોજન રાખ્યું. અને આ લઢાઈની વેળામાં પહેલેથી તે ઠેક લગી આ નવાખ સાચા અને વિશ્વાસુ મિત્ર પ્રમાણે વર્તી ઇંગ્રેજના પક્ષને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

પરંતુ કૌર્યોપયોગી સહાય આવી મળતા પહેલાં એડ્વર્ડ સાહેબ તથા તેની સાથેના માણસો ઉપર બંડખોર લોકે હુમલો કર્યો, તેવારે તેમ-
 એ શરવીરપણે બંડખોરને પાછા હઠાવ્યા. પછી એડ્વર્ડ સાહેબ મૂળરાજની હાર.
 આગળ આલી દેડરા ઇસ્માયલખાનના કિલ્લાના ઉપરિ અધિકારી કર્નલ કોર્ટ-લંડને તથા ભાવલપુરના સૈન્યને જઈ મળ્યો. તા. ૧૮ મી જુને તેણે ચિતાખ નદીના તીરપર સદુસામ ગામમાં મૂળરાજનો પરાભવ કર્યો.

અહિં આશરે ત્રણ પ્રહર ભરે ઝઘડો આવ્યો, તેમાં કિયો પક્ષ સદુસામ આગળ
 જીતશે એ પણ કંઈવાર લગી નક્કી નહોતું. એડ્વર્ડ સાહેબ લડાઈ. ૧૮મી જુન
 કર્નલ કોર્ટલંડથી જુદો પડી પોતાના પાળા લોક સાથે એકલા ઇ. સ. ૧૮૪૮.
 નદી ઊતરી આવ્યો હતો તેને મદદ આપવા કર્નલ કોર્ટલંડ ખરા અવસરપર ખે પલટણ તથા છ તોપો લઈ આવી પહોંચ્યો. રણક્ષેત્રમાં મૂળરાજની પૂર્ણ હાર થયાથી તે મુલતાન ગયો તો ત્યાં જવાને એડ્વર્ડ સાહેબ સૈન્ય લઈ નીકળ્યો. તેના સૈન્યમાં માણસની પ્રતિદિન ભરતી થતી આલી. આ સાહેબનામાં શૌર્ય, ધૈર્ય તથા આતુર્યના ગુણ દીશી આવ્યા હતા ; તેણે પોતાની પાસેના માણસોને શૌર્યનાં કામ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા. તેણે બંડના પ્રથમ ઊભરાને રોક્યો હતો, તેના પરાક્રમથી ખીબખોને મોટી મોટી વાતોના મનસુખા કરવાને નવરાશ મળી હતી, પરંતુ મૂળરાજની સત્તાનો કેવળ નાશ કરવાનું તેના એકલા પંડથી બન્યું નહિ.

જનરલ વિહીરા આગસ્ટ મહિનામાં મુલતાન આગળ આવ્યો, ને ત્યાંની સેનાનો મુખ્ય અધિકારી થયો. તેની સાથેના માણસ તથા મુલતાનને પ્રેરેલાં ત્યાં પહેલાં સૈન્ય હતું તે મળીને ૨૮૦૦૦ લોક થયાં. થાણો.

આણીગમ હુમરો પરગણામાં શીખ લોકે છત્રસિંગને આગેવાન કરી બંડ

ઊઠાવું, અને આ પ્રમાણે પંજાબમાં ઘણેખરે ડોકાણે ખંડ કરવાની મતિ થવા લાગી; તથાપિ મુલતાન આગળના સૈન્યના પોખાર પડતા પંજાબમાં બળ-
 ને ને શેરસિંગ આલ્યા હતા. તેમણે રાહરની આસપાસના રાત્રને હાંકી સામે થઈ.
 કાઢીને રાહરને યથારિથત ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પરંતુ સંપૂર્ણ યરાના સમયમાં તેમના ધાર્યામાં નહિ એવાં કારણથી તેમને ઘેરો ઊઠાવવો પડ્યો. શે-
 રસિંગ જેના ઉપર અત્યાર લગી ઇંગ્રેજની પૂર્ણ પ્રતિતી હતી ને ઘેરો ઘાલનાર સૈન્યની સંઘાતે હતો, તે ઇંગ્રેજનો પક્ષ તજી પાંચસે શીખ લોક લઈ રાત્રની મી-
 રમાં ગયો.

હવેથી લઢાઈ આલી તે વેળા ખંને પક્ષના સૈન્યમાં પુષ્કળ માણસ મળ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનના સેનાપતિ લોર્ડ ગેઝ જેને પંજાબની છેલ્લી લઢાઈમાં
 ઇંગ્રેજ લશ્કરું તેણે મોટાં પરાક્રમ કર્યાં માટે સરકારે તેના ઉપર તુલ્યમાન થઈને ઉમરાવની પદવી આપી હતી, તેના આધિપત્ય નીચે
 શિરોજીપુરમાં મોટું દળ એકઠું મળ્યું હતું. આ દળને શેરસિંગ તથા તેના આપ છત્રસિંગના સૈન્ય સામે જવાની સત્વર આજ્ઞા કરવામાં આવી.

નવેમ્બર માસની તા. ૨૧ મીએ ઇંગ્રેજ લોક રાત્રની પાસે આવ્યા. રાત્ર-
 એ ચીનામ નદીપર રામનગરમાં મજબૂત જગ્યામાં છાવણી નાંખી હતી. ખીજે દિવસે પરાક્રમાં ઘોડાના તોપખાનાં વા-
 નાએ શીખ લોક ઉપર હૂમલો કર્યો, ને ઇંગ્રેજના સ્વારો રા-
 ત્રની મોટી પાયગા નદી ઊતરી આ પાર આવી હતી તેની સાથે
 ઝઘડો કરવા માટે મોકલવામાં આવ્યા. ૧૪ મી ડ્રાગુન તથા દેશી સ્વારોની એક પંલછણે રાત્રને પાછા હઠાવ્યા, પરંતુ તેઓ અતિશય આગળ વધી ગયા, તેથી નદીના તીરની ઊંડી રેતીમાં શીખ લોકની તોપોના મારના સપાટામાં આવી પડ્યા. તેમને મોટી હાનિ સહિત પાછું ફરવું પડ્યું.

ખંને સૈન્યે ફેટલીક વાર ફરીથી યુદ્ધ કર્યું નહિ. પરંતુ જન-સુઆરિનું પહેલું
 પખવાડીકું ઊતર્યું, તેવારે લોર્ડ ગેઝ આગળ આલી રાત્રપર
 હૂમલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તે લાંબી મજલ આંખીને શીખ લોકની જોરાવર છાવણીના થડમાં આવ્યો. ખીજ
 દિવસ સુધી લઢાઈ નહિ કરવી એવી તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેના ધાર્યા કરતાં શીખ લોકના મારઆ વધારે પાસે હોવાથી તેમની તોપોએ ઇંગ્રેજના સૈન્યમાંના

રામનગર આગળ
 ઝઘડો, ૨૨મી નવેમ્બર
 ઇ. સ. ૧૮૪૮.

ખિસિખનવાલાની
 લઢાઈ, ૧૩મી જાન-
 વુઆરિ, ૧૮૪૯

ઘણાના પ્રાણ લીધા. તે ઉપરથી તેણે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી. ત્યાંની ધરતી સંપંધી ઇંગ્રેજના જનરલને માહિતી નહિ હોઇને તે ધરતી ઉપર થઇ મોટા સૈન્યને જવા આવવાને અડચણ પડે એવું હતું. તોપણ ઇંગ્રેજના લોક રાત્ર સાથે લઢવા લાગ્યા. પાછા ફરવામાં અપરાધ થશે એવું માનીને રણક્ષેત્રની જમિ પ્રતિકૂળ છતાં તેમણે મોટા શૌર્યથી યુદ્ધ કર્યું. તેમણે મજબૂત માર-આ સંગીનની અણીએ લીધા, શીખ લોકને પાછા હડાવ્યા, ને દારણ યુદ્ધ કર્યા પછી રણક્ષેત્રમાં પડાવ નાંખ્યો. ઇંગ્રેજોનો વિજય થયો ખરો, પરંતુ વિજય સાર્થક થયો નહિ. રાત્ર નાશી ગયા ; તેમની પાછળ ઇંગ્રેજ પડ્યા નહિ. રાત્રએ ઇંગ્રેજની કેટલીક તોપો લીધી, ને મરાયેલા તથા ઘવાયેલા મળીને પુષ્કળ લોકની હાણ થઇ. આ પ્રમાણે ઇંગ્રેજ લોકનો ભારે નાશ થયો ખરો, પરંતુ ચિલિઅનવાલાના યુદ્ધમાં તેમના કરતાં શીખ લોકને અધિક ઘોરો લાગ્યો.

આ યુદ્ધથી હિંદુસ્તાનમાંના ઇંગ્રેજના રાજ્યમાંના સર્વ લોકનાં મનમાં જે ઉદાશી લાગી હતી તે થોડા દહાડામાં જતી રહી. જન્યુઆરિ માસની તા. ૨૧ મીએ મુલતાન ઇંગ્રેજ લોકને હસ્તગત થયું. જનરલ વિલિશની કુમકે ડીસેમ્બરમાં મુંબાઈથી કેટલુંક માણસ આવી પહોંચ્યાથી મુલતાનને ફરી ઘેરો ઘાલવાનું બની આવ્યું. તેજ માસની તા. ૩૧ મીએ કિલ્લાના લોકે હુમલો કર્યો, તેને ઇંગ્રેજે પાછા હડાવ્યા. પછી ઇંગ્રેજે જન્યુઆરિની તા. ૨ જીએ મુલતાન શહેર હુમલો કરી લીધું, અને ૨૨ મી તારીએ મૂળશને કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કર્યો. આ રીતે લઢાઈનો અંત આવ્યાથી સૈન્યમાંના પુષ્કળ લોક જે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવાના કામમાં ઘણા દિવસ રોકાયાથી કંટાળ્યા હતા તે લોડિ ગઢના હાથ નીચેની સેનાને જઈ મળવાને છૂટા થયા.

મુલતાન હસ્તગત કર્યા પછી અગન્ય તથા આન્ડર્સન સાહેબનાં મહાને આદર બુદ્ધિથી ખોટી કાઢી ઇંગ્રેજે કોટમાં સુરંગ પાડ્યો હતો તેમાં થઇ લેઈ આવ્યા, ને કિલ્લાના કોટ ઉપર દાટવામાં આવ્યાં. મૂળશને એ જ સાહેબનો ઘાત કર્યો, માટે તેના અપરાધની ચોકશી આવી તેમાં તે અપરાધી છે એવું સિદ્ધ થયાથી તેને દેહાંત દેડની રાક્ષા કરવાનો ફાવ થયો, પરંતુ પાછળથી આ ફાવ બદલી તેને જામરીપ મારવામાં આવી.

ચિલિચ્છનવાલાના હુદના સમાચાર છંદાંડ પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના સર્વ વર્ગના

લોકના મનમાં ખેદ થયો; અને સર ચાર્લ્સ નેપિયરને હિંદુ-
ગૂજરાતની લઢાઈ.
૨૧ મી ફેબ્રુઆરી. સ્તાનમાંના સૈન્યનો મુખ્ય અધિપતિ નીમીને પંજાબની લ-
 ઢાઈ અલાવવી એ વાત સરકારને ડહાપણ બરેલી જણાઈ.

પરંતુ સર ચાર્લ્સ નેપિયર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો તે પહેલાં ઘણા દિવસથી ઇંગ્રેજના લાભમાં લઢાઈનો ઇંગ્રેજે આવ્યો હતો. તા. ૨૨ ફેબ્રુઆરીએ ગૂજરાતની લઢાઈ થઈ તેમાં ઇંગ્રેજના અરેખરા પોઆર વાગ્યા હતા. આ લઢાઈમાં શેર-શિંગે એક મજબૂત જગ્યામાં છાવણી નાંખી હતી. તેની સાથે ૬૦૦૦ માણસ, પદતોપો, તથા દોસત મહમદખાનના એક પુત્રના હાથનીયે થોડે સ્વારના અફ-ગાન સૈન્યની એક ટૂંકડી હતી. ગૂજરાતનું હુદ ધણું કરી તોપોના લશ્કરનું હુદ હતું. ઇંગ્રેજ લોકોએ પોતાના મોરચા બાંધી શીખલોક ઉપર એક પ્રકરણી તોપો મારી. પ્રહર વીત્યા પછી ઇંગ્રેજના સૈન્યે શીખલોકના સઘળાં સૈન્યમાં ભંગાણ પાડી તેને નસાડ્યું, તેમની બધી તોપો હાથ કરી, ને અસુર થતા લગી તેમનો ફેડો લીધો. અફગાન લોક રણક્ષેત્રમાંથી સત્તર નાશી ગયા, ને સર વાહર ગિલમટ સાહેબ ખાઈબરના ઘાટલગી તેમની પાછળ પડ્યો.

આ લઢાઈમાં ઇંગ્રેજનો અરેખરો જય થયો. સઘળા મુખ્ય મુખ્ય શીખ

પંજાબ છતી લીધો
 ને તેને ઇંગ્રેજ સર-
 કારના રાજ્ય નોંડે
 નોંડી લીધો. ૨૯ મી
 માર્ચ ૧૮૫૧.

સરદાર શરણે આવ્યા, ને શીખ લોકનું ધણું કરી બધું સૈન્ય
 તૂટી ગયું. પંજાબ છતી લેઈને ઇંગ્રેજે એ સંપત્તિવાન ને ર-
 સાળ પ્રાંત પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી લીધો. ત્યારથી તેમાં ર-
 ડી રીતે ધમ ધોકાર રાજકારભાર ચાલેછે; તે પ્રાંતમાં સૌ
 પ્રકારનો સુધારો થયોછે, ને ઇંગ્રેજ અધિકારીઓનો કારભાર ત્યાંની પ્રજાને
 અતિ પ્રિય લાગેછે.

લોર્ડ ડેવૌઝી પંજાબના રાજ્યકારભાર સંબંધી ઘટતી વ્યવસ્થા કરવામાં શૂંચાયો

અહીં સાથે ન-
 ડ્યાર.

હતો, તેવારે રંચુનમાં જે વર્તમાન બન્યાં તેના સમાચાર આવ્યા
 તે ઉપરથી અહીં લોક સાથે આપણે ખીજી લઢાઈ કરવી પડશે
 એવો તેને સંભવ જણાયો. રંચુનના મુખ્યાએ ઇંગ્રેજ લોકના બે વહાણના
 અધિપતિઓને અનાહુત પીડા કરીને તે બંદરમાં ઇંગ્રેજનાં ઘણાં ખરાં કામમાં
 રાત્રવટ જણાવી હતી. માટે ગવર્નર જનરલે યોગ્ય વહાણ આપીને નૌકાપતિ
 મામ્પટને ત્યાં મોકલવાની યોજના કરી. તેને એવી શ્રેયના કરી હતી કે

આપણુ લોકને પીડા કરવાનું પ્રયોજન પૂછી આપણું મન મનાવવાનું કહેવું, ને તે સુખો પાંશરો ઉત્તર ન આપે, તો આવાના રાજાને એક પત્ર નૌકાપતિ લાખ્યદી-
મોકલી તેને પાછો બોલાવી લેવા વિષે લખ્યું. રંગુનના સુ- ની નીમણક.

આએ ઇંગ્રિજના વકીલનો ભારે અનાદર કર્યો તે ઉપરથી તે નૌકાપતિએ આ-
વાના રાજા ઉપર પત્ર લખી મોકલ્યું. આ પત્ર વાંચીને આવાના જૂપતિએ ઇંગ્રિ-
જને ખીજવનાર સુખાને બોલાવો લેઈ તેની પદવી ઉપર ખીજ સુખાને નીમ્યો.

નવો સુખો તેની પહેલાંના અધિકારી કરતાં અધિક ઉન્નતપણે વર્ત્યો.
આવી વર્તણુક ઉપરથી નૌકાપતિ લાખ્યદી રંગુન તથા ખ્હલી

લોકના પાસેના ખીજાં બંદરને પ્રસિદ્ધ રીતે ઘેરો ધાલીને નાકાં લદાઈનો આરંભ.

રોકવાનું જાહેર કર્યું, ને ખ્હલી લોકના રાજાને લખી જણાવ્યું કે તમારા સુ-
ખાની સાથે કાગળ પત્રનો વ્યવહાર હવેથી અમે ચલાવનાર નથી. અમે રાત્રની
માઠી વર્તણુકનું પેર લાગવાને રંગુન નદીમાં પોતાના વહાણનાં થડમાં ખ્હલી
લોકનું માટું એક લદાઈનું નાવ હતું તે લેઈ લીધું. ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં બોલ્યા
પ્રમાણે ઘેરો ધાલવાને તે પોતાનું નૌકા સૈન્ય લેઈ નદીમાં થઈ ચાલ્યો. આ
વહાણ જતાં હતાં તેવારે તેમના ઉપર નદીના તીરપર બાંગેલા કાઠકોટ તથા
ખ્હલી લોકનાં કુદનાં નાવમાંથી તોપોનો માર ચાલ્યો. ઇંગ્રિજનાં વહાણમાંના
લોકે સામી તોપો ફેંકી તેમાં રાત્રનો ઘણો નાશ થયો, ને તેમણે તોપો છોડવી
બંધ કરી. અહિં પેરાનો આરંભ કરીને આગળ શું કરવું તે વિષે ગવર્નર જનર-
લની સૂચના લેવા તે નૌકાપતિ કલકત્તે પાછો ગયો.

આવાના રાજાઉપર પત્ર લખી ઇંગ્રિજનું મન મનાવવા તેને પૂછવામાં
આવ્યું, ત્યારે તેણે તેમ કરવાની ના કહી ને રંગુનના સુખાનાં
કૃત્ય પ્રમાણ રાખ્યાં. લાર્ડ ડેલોરી જેણે આ વાંધો સલાહ ખસરો સાથે
લદાઈ.
મંપથી પતાવવા સાથે અંતઃકરણથી પ્રયત્ન કર્યો હતો તેને હવે
લદાઈની તૈયારી કરવી પડી. લદાઈને અનુકૂળ કતુ વીતી જવા આવી હતી, ને
આતુર્માંસના દિવસ ટૂંકા આવ્યા હતા, પરંતુ ખ્હલી સરકારની સત્તાનો એકાએક
નાશ કરવો એવા હેતુથી ગવર્નર જનરલે લદાઈની સામગ્રી ધમધોકાર ચલા-
વી. સન ૧૮૫૨ના એપ્રિલ માસના આરંભમાં ઘણાં વહાણ રંગુન નદીના મુખ
આગળ આવી પહોંચ્યાં, તેમાં પુષ્કળ સૈન્ય હતું. તેમનો અધિપતિ જનરલ ઝોડ-
વિન નામે હતો તેણે માર્ગબાન હસ્તગત કર્યું, ને રંગુન પણ ઉગ્ર ઝઘડો થયા

પછી લીધું. એસીન કરીને એક બીજું ઉપયોગી થાણું હતું તે લીધું. આરીતે ઇંગ્રેજ લોકે કુદ્દતો અનુકૂળ અવસર વીતતા પહેલાં પેચુ પ્રાંતમાં પૂરો પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ચર્ચા કરનારે સૈન્ય અદ્યપિ રાજધાનીથી બહુ યેગણું હોવાથી સંધિ કરવાની વાત આવાના રાજાના મનમાં ઊતરી નહિ.

પેચુ પ્રાંતની એજ તામની રાજધાની ગુન માસમાં લીધી. પરંતુ ત્યાં તેમણે થોડું માણસ રાખ્યું હતું તેથી થોડા દહાડા પછી અહીં લોકે તે ફરી હસ્તગત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેવારે મદ્રાસના પાયદળના મેજર હિલ તથા તેના હાથ નીચેના માણસોએ, પુષ્કળ અહીં લોક હમલો કરવા આવ્યા છતાં, તેમની સામે શૌર્યથી લઢી પોતાને જે સ્થળની રક્ષા કરવા મૂક્યા હતા તેની રક્ષા રંગુનથી કુમક આવી પહોંચતાં લગી કરી.

અહીંલોક સાથે જે જે ઝઘડા થયા તે સર્વમાં તે લોકે ધાયેલ થયેલા તથા કેદી પકડાયેલા માણસોની મહા ભૂંડી વણે કરી. પરંતુ ઇંગ્રેજને આ લઢાઇનું વિલ-સાથપણું રોગ રૂપી શત્રુસામે મુખ્ય લઢવાનું હતું. અહીંલોકનાં હથિઆર કરતાં ડોગળીએ તથા તાવે વિરોધ રાખ વર્તીઓ.

થોડા દહાડા પછી જનરલ ગોડવિન પ્રોમમાં ગયો ત્યાં પોતાના હાથ નીચેના લોક મૂક્યા. આ રીતે એવડા મોટા પેચુ પ્રાંત ઇંગ્રેજના સૈન્યને સ્વાધીન થયો, અને તે પ્રાંત ઇંગ્રેજના આશ્રય નીચે રાખવો એ ગવર્નર જનરલને ડહાપણુ ભરેલું લાગ્યું. તે ઉપરથી પેચુ પ્રાંત ઇંગ્રેજના રાજ્ય સાથે બેડી દીધોછે. એવું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. અહીં લોકના નરસા કારભારમાંથી છૂટીને તે પ્રાંતની સ્થિતિ ધીમે ધીમે સુધરતી જાયછે. આણીગમ આવાના રાજાને તેના ભાઈએ પદભ્રષ્ટ કર્યો. તેને ખાતરી થઈહતી કે આપણથી પ્રબળ ચર્ચા કરનારા ઇંગ્રેજસાથે બાકરી બાંધવામાં સાર નથી એમ ધારી સંધિ કરવાની તેણે વૃત્તિ જણાવી. ઇંગ્રેજે સંપાદન કરેલા નવા પ્રાંતની સરહદ ઉપરથી તેણે પોતાનું સૈન્ય બોલાવી લીધું તથા આવામાં ઇંગ્રેજ કેદી હતા તેમને છોડી દીધા. તેવારે તેની સાથે સંધિ કરી.

અહીં લોક સાથે
મસાહ. ૩૦ મી
ગુન સને ૧૮૫૩.

લોર્ડ ફેલોઝીએ પંજાબ તથા પેચુ પ્રાંત બીજાને ઇંગ્રેજનાં રાજ્યસાથે

જોડી દીધા તે કૃત્યને વારંવાર વાપોડવામાં આવ્યુંછે, પરંતુ અમારા વિ-
ચારમાં એમ આવેછે કે તેને તેમ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો. લોડે ડેલોઝીની

તેણે એમ કહ્યું ન હોત, તો તેના દેશનો સ્વાર્થ ધૂળ મળત ને રાજ્યનીતિ,

હિંદુસ્તાનના સંરક્ષણને હાનિ પહોંચત. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજનાં રાજ્યમાં વધારે
થાય એમાં ભાગ્યેજ રાચવા જેવું હતું, પરંતુ પંજાબમાં તેમ પેચુમાં રાત્રુએ
ઇંગ્રેજ સરકારની રૂચિ પ્રમાણે કરવા જેવું રાખ્યું નહિ. અંતે ભાગમાં ખીજી-
વાર લડાઈ થઈ હતી, ને લોડે ડેલોઝીએ ઇંગ્રેજ લોકની સત્તા અંતે પ્રતિષ્ઠા
ટકાવી રાખવાને યોગ્ય ગોઠવણ કરી ન હોત, તો રાત્રુની તરફથી નિરંતર ભય ને
નડતર ઉત્પન્ન થવાની ખીક રહેત.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

લોર્ડ ડેલૌઝીની કારકીર્દિનો અંત.

સન ૧૮૫૪ થી ૧૮૫૭ સુધી.

નિજામ સાથે નવી સંધિ—નાગપુરમાં રાજકારભારની સ્થિતિ—
ત્યાંના રાજાનું મૃત્યુ—તેને સંતતિ કિંવા સગાં નહિ હોવાથી નાગપુર
ઇંગ્રિજ અધિકારીઓની સંભાળમાં સોંપ્યું—સોન્યલ લોકનું ખંડ—
પુનઃ શાંતિ થાયછે—અયોધ્યાની સ્થિતિ—તે દેશમાં બખ્ષેડા—ઇં-
ગ્રેજનું સૈન્ય એકતું થાયછે—ત્યાંના નવાબે આગલી સંધિ તોડી—
અયોધ્યાદેશ ઇંગ્રેજના રાજ્યસાથે બેડી દીધો—ત્યાં ઇંગ્રેજ અધિકા-
રીઓને રાજકારભાર ઉપર નીમ્યા—લોર્ડ ડેલૌઝીનું સિધાવતું—તેના
રાજકારભારમાં પ્રજાની રીતભાતમાં સુધારો—કંપનિના પટામાં ફેર-
ફાર—લોર્ડ કેનિંગ ગવર્નર જનરલ થઈ આવેછે—હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રે-
જની સત્તાની વૃદ્ધિ—ઇંગ્રેજના રાજ્યથી લાલ.

જે વર્ષે અહ્મદીલોક સાથેની લઠાઈનો અંત આવ્યો તેને બીજે વર્ષે કંપનિના
રાજ્યમાં નવો મુલક વધ્યો. ઇ. સ. ૧૮૫૨ ના વર્ષમાં નિજામની સાથે નવા કોલ-
કરાર થયા, સાથી કે તેના રાજ્યમાં ઇંગ્રેજનું સૈન્ય તેને મદદ કરવા રહેતું હતું
તેનું ખર્ચ તેણે કેટલાક વરસથી નિયમસર આપ્યું નહોતું. ચઢેલા દેવાને પેટે
નિજામે હૈદરાબાદની ઉત્તર તથા પશ્ચિમમાંનાં ચાર પરગણાં ઇંગ્રેજને સ્વાધીન
કર્યાં. નાગપુરનું રાજ્ય પણ ત્યાંના રાજાને સંતતિ નહિ હોવાથી તેજ વરસમાં
તેમને મળ્યું. જે ત્યાંનો રાજ્યકારભાર હાલ ઇંગ્રેજલોક ચલાવેછે.

આ બીજલ પાટલથી કાંઈ કલહ ઉત્પન્ન નહિ થતાં હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ વાર લ-
ગી પૂર્ણ સ્વસ્થપાતું પ્રવર્ધું. પરંતુ ૧૮૫૫ ના જુલાઈમાં બંગા-
ળામાં ભયંકર ખંડ ઊઠીને શાંતિનો ભંગ થયો. ભાગલપુર
તથા રાજમહાલ પ્રાંતમાં સોન્યલ કરીને પહાડી લોક રહેતા
હતા તેઓ અદ્યાપિ પર્યંત નિરપદ્રવ, સાલસ, જે વરા રહે એવા ગણાતા હતા.

સોન્યલ લોકનું
ખંડ, જુલાઈ, ૧૮૫૫.

તેમણે એકદમ અંડ કર્યું. તેમના આગેવાન પુરૂષો અમને ઈશ્વર પ્રેરણા થઈ છે એવું કહેવા લાગ્યા. આ લોકે આ વેળા અંડ કર્યું તેનું કારણ એવું કહેવાય છે કે બંગાળના આજે નાણું ધીરનાર શાહુકારો તેમને અતિરાય કનડતા હતા. તે લોકો ડુંગરા ઉપરથી પાસેના પાથર દેશમાં ગિતરી આવ્યા, ત્યાંનાં ગામડાં લૂંટવા તથા બાળવા લાગ્યા, ને તેમાંના સામા નહિ થનારા લોકની કતલ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમણે નાના પ્રકારનો અનર્થ કરવાનું તેમણે આદ્યું હતું. પરંતુ બનતી ત્વરણે ખીબા ભાગમાંથી પલટણો મોકલવામાં આવી. વર્ષાદના દિવસ, ઘાડી ઝાડી, તથા જે સ્થિતિમાં કાયદા હતા તે સ્થિતિને લીધે પહાડી લોક સાથે લડીને તેમનો પૂરો નાશ કરવાનો લાગ હવણાં નથી એવું ઇંગ્રેજ લોકને લાગીને તેમણે સોનથળ લોકને ખીબા પ્રાંતમાં પેસતાં અટકાવવાને બિજડ કરેલા પ્રદેશની આસપાસ સૈન્ય મુક્યાં. પરંતુ લઢાઈ ચલાવવાની અડચણ કાંઈક દૂર થઈ, એટલે જનરલ લોયલ્ડ સૈન્ય લેઈ અંડખોર સામે જવા નીકળ્યો. જ્યાં જ્યાં તેઓ ભેગા થયા ત્યાં ત્યાં તેમની સાથે ઝઘડો કર્યો ને તેમને પોતપોતાનાં ગામડાંમાં પાછા જવાની જરૂર પાડી. આ રીતે સંકટમાં આવી પડેલા પ્રાંતોમાં પાછી વ્યવસ્થા થઈ ને અંડ સમૂળનું બેસાડી દેવામાં આવ્યું.

આ વેળા લોડ ડેલોઝીની કારકીર્દિ પૂરી થવા આવી હતી. ગયનર જનરલની પદવી ઉપર રહી તેણે જે કાંઈ કાર્ય કર્યો તેમાં છેલ છેલું એ હતું કે અયોધ્યાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં જોડી દીધું. સત ^{અયોધ્યાની હાલત-} ૧૮૦૧ માં નવાબની સાથે સંત્રિ કરી હતી, ત્યારથી તેના દેશમાં રાજકારભાર બહુ નકારી રીતે ચાલતો હતો, અને ૧૮૫૫ માં તો હિંદુસ્તાનમાંના સૌ દેશી રાજ્ય કરતાં તેમાં અતિ અંધેર ચાલતું હતું એ વાત સૌ કોઈ માન્ય કરતું હતું. નવાબ વિષયાસક્ત હોઈને આખો દહાડો દુર્વ્યસની દરબારી લોકની સંગતિમાં રહેતો, તેથી રાજકારભાર તેણે કેવળ વીસારી મુક્યો, ને તેમાં ઘણા ગરબડ ગોટા ચાલવા લાગ્યા. તેણે કુપાત્ર માનીતા માણસોને માટી માટી કારભારની જગ્યા-ઓ આપી. તેમણે લોકને દંડી દમવા માંડ્યા. લસ્કરમાં ઘટતી વ્યવસ્થા નહિ હોઈને તે લોકને ઓછા પગાર મળવાથી તેઓ મારખીટ, લૂંટફાટ, તથા રક્તપાત કરી પોતાના પિંડ પોપતા. પ્રજાના આ સર્વ દુઃખમાં એક ધર્મસંબંધી વઢવાઢ બીબી થવાથી ઉ- ^{તે રાજ્યમાં કિસાદ.} મરો થયો. કેટલાક મુસલમાનોએ હિંદુ લોકના એક દેવા-

લય ઉપર હુમલો કર્યો. તે દેવસ્થાન ઉપર હિંદુઓને અતિરાય શ્રદ્ધા હતી. તેમણે તેના સંરક્ષણ અર્થે એકઠા મળી મુસલમાનોનો પરાજય કર્યો. હાર થયાથી ખીજવાઇને એક ધર્મીય અમીરખાનને આગેવાન કરી પુષ્કળ મુસલમાન લોક એકઠા મળ્યા. નવાબ કોનો પક્ષ પકડશે એ વાત કંઈ વારલગી સંરાય ભરેલી રહી. પરંતુ તેની મુસલમાન પ્રજાએ જે અનર્થ કરવા ધાંચી હતો તે અટકાવવા તેણે નિર્ણય કર્યો. ઇંગ્રિજ ઉપરિઓના હાથ નીચેના રાજના સૈન્યે ધર્મીય મુસલમાનો ઉપર હુમલો કરી તેમનો પરાભવ કર્યો ને તેમના આગેવાનને હાર માર્યો.

અયોધ્યાની આસપાસ ઇંગ્રિજ સરકારનો મૂલક હોઈને તે પ્રાંતમાં ધર્મ સં-
 ઇંગ્રેજના લશ્કરનું અંધી લઢાઈ ઊઠતાનો સંભવ જણાયાથી અને એવી લઢાઈ
 એકદું યત્ન. લશ્કરમાંના સિપાઈ લોકનાં સગાં વહાલાં અયોધ્યામાં હોવાથી
 તે લોકને અતિરાય હાનિકારક થશે એવું ગવર્નર જનરલને લાગ્યા ઉપરથી
 તેણે સરહદ ઉપર ગોરા લોકનું સૈન્ય એકદું કરવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ
 ભાગ્ય પાંરાઈ કે ઇંગ્રિજ લોકને વઢવાની અગત્ય પડી નહિ.

પોતાના આશ્રય તળેના રાજ્યમાં આવું અંધેર ચાલવા દેવામાં કાંઈ સાર
 નથી એવું ઇંગ્રેજને લાગ્યું. ને કોઈ આફ ડાયરેક્ટરે લોર્ડ
 અયોધ્યા ઇંગ્રેજ. ડેલોઝીને લખ્યું કે અયોધ્યાનું રાજ્ય તેની પૂર્વની સ્થિતિમાં
 ના રાજ્ય સાથે નોડી લીધું. ૬ થી રાખવું, કિંવા સાક્ષાત આપણા હસ્તકમાં લેવું એ વિષે તમને શું
 કહેવાય, મન સ્વે તેમ નિર્ણય કરો. ગવર્નર જનરલે તે રાજ્ય ઇંગ્રેજના
 ૧૮૫૬. હસ્તકમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે નવાબને પાંચાસી રીતે કહ્યું કે અમારા ત-
 મારા વચ્ચે સંધિ થઈછે તે બહાલ રાખી એક નવી સંધિ કરવી, અને તેમાં
 એવું ફરાવવું કે તમે તમારું રાજ્ય સંભાળવા અયોગ્ય છો એવું અમને જણાઈ
 આવ્યાથી તમે તે રાજ્ય અમારે સ્વાધીન કરો છો, અને તમારાં હવણાં માન
 પ્રતિષ્ઠા નબ્યાં જાય તેટલા સાર તમને એક મોટી વાર્ષિક વૃત્તિ આંધી આપીએ.
 નવાબે આવી સરતો માન્ય નહિ કર્યાથી તેની સંમતિ વિના લોર્ડ ડેલોઝીએ
 એક પ્રસિદ્ધ પત્ર પ્રગટ કરી અયોધ્યા પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારે પોતાના હસ્તક લીધો
 એવું સર્વેને વિદિત કર્યું. એ રાજ્ય ઇંગ્રેજે લીધું તેનાં કારણ એ જાહેરનામામાં
 જણાવ્યાં હતાં. અયોધ્યાના નવાબને સ્વદેશમાં કિંવા પરદેશમાં રાત્રી ઉત્પન્ન

થાય તેનાથી તેનું સંરક્ષણ કરવા વિષે સન ૧૮૦૧ માં સંધિ થઈ તેમાં ઇંગ્લેન્ડે કબ્જલ કર્યું હતું. અને નવાબે પોતાના તરફથી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પ્રજાની અઢતી કળા થાય ને તેમના જીવધનનું રક્ષણ થાય એવો રાજકારભાર હું પોતાના કારભારી દ્વારાએ ચલાવીશ. ઇંગ્લેન્ડે પોતાનું લખ્યું પાળ્યું; નવાબે પોતાના વચન પ્રમાણે વર્તવાની કસ્ટ કરી, માટે તેણે જે દેરાનું રાજ્ય નહારી રીતે ચલાવ્યું તે તેના હાથમાંથી ઇંગ્લેન્ડેએ લીધો.

ખંભાજમાં જે ધોરણ રાખ્યું હતું તે અયોધ્યામાં રાખવામાં આવ્યું. રાજ્ય કારભારમાં ઇંગ્લેન્ડ લોકને નીમ્યા. સર જેમ્સ ઓગ્રીમ અયોધ્યાનો વ-જેને તે દહાડાથી “નાઈ કંમાંડર ઓફ ધ બાય” એ પદવી દિવ. મળીછે તેને મુખ્ય કમિશનર નીમ્યો. કંપનિએ અયોધ્યાના લોકનું કલ્યાણ કરવાના હેતુથી તે રાજ્ય પોતાના હસ્તક લીધું, તે વેળા ત્યાં કાંઈ ગરબગટ નહિ થતાં લોકને આ ફેરફાર અણગમતો હોય એવી કાંઈ વાણી સાંભળવામાં આવી નહિ.

લોર્ડ ડેલોઝીનો બહુ દિવસ ટકેલો કારભાર સન ૧૮૫૬ના ફેબ્રુઆરિની તા. ૨૯ મીએ બદલાયો, ને લોર્ડ કેનિંગ જે કેટલાક દિવસથી લોર્ડ ડેલોઝીને તેની જગ્યાએ નીમાયો હતો તેણે હિંદુસ્તાનના રાજ્યનો વિદાય થવં. કારભાર ચલાવા માંડ્યો. લોર્ડ ડેલોઝીના સમયમાં હિંદુસ્તાનના લોકની સંસારસ્થિતિસંબંધી નાનાપ્રકારની રૂડી રીતો ચાલવા લાગી, તેથી કરીને તેમનું ધણું હિત થશે. સરકારે પક્ષી ને વ્યવહાર ઉપયોગી લોકની સંસાર-કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું; લોકને વિદ્યા ભણાવવા યોજ-સ્થિતિમાં સુધારો. નાઓ કરીને તે યોજનાઓ સાર્થક કરવાને અધિકારીઓ નીમ્યા; ક્ષેત્રને જળ સિંચન કરવા માટે તથા વ્યાપારવૃદ્ધિ માટે શિદ્ધી કામ કર્યો; લોહાની સડકો ખાંધી અગ્નિરથ ચલાવ્યા, ને હિંદુસ્તાનનાં ત્રણ મુખ્ય નગરોનો તાર દ્વારાએ એક ખીજ સાથે સંબંધ કર્યો.

વળી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિની રાજ્યવિધિમાં વધઘટ કરવામાં આવી. ૧૮૫૩ માં કંપનિના જૂના પટ્ટામાં અનેક ફેરફાર કરી નવો પટ્ટો કરી કંપનિના પટ્ટામાં આપ્યો. કંપનિના ડાયરેક્ટરની સંખ્યામાં ઘટાડો કર્યો, ને ફેરફાર. તેમાંના કેટલાકને મહારાણીજી નીમે એવો ઠરાવ થયો. આપ્પા હિંદુસ્તાન સાથે એક ધારા બાંધનારી મંડળી ઠરાવીને જે ઉમેદવાર કાર્યોપયોગી પરીક્ષામાં

પાર જીતે તેમને વૈદ્યક તથા મુઢી આતામાં જગ્યાઓ આપવી એવો ફરાવ થયો.

કલાઈવ તથા લારેન્સના વારામાં ઇંગ્રેજનું રાજ્ય કરા લેખામાં નહોતું, ^{હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજોની શાસિતની રૂપિય.} ને તેથી સ્થિતિમાં છતાં તેની હયાતિ દુર્લભ હતી; ત્યારથી માંડીને હવણાં તે પેશાવરથી પેચુના ઝાંપા લગી વિસ્તાર પામ્યુંછે; અત્યાર સુધીમાં તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ તે અમે કહી ગયા. તે રાજ્ય વર્ષોવર્ષ વૃદ્ધિ પામતું આવ્યું ને અનુક્રમે વધતાં વધતાં હવણાં તેનો પુષ્કળ વિસ્તાર થયોછે. કોઈ પણ દેશની તેમજ માણસની ચઢતી સંબંધી પ્રત્યેક બિના જેની આગ્રાથી બનેછે તે પરમેશ્વરજ રૂડાં અમે શાણાં કાર્ય અર્થે ઇંગ્રેજનું રાજ્ય આવડા મોટા વિસ્તારને પામવા દીધુંછે. આ ધૃત્વિરેચ્છામાં હિંદુસ્તાનના લોકનું હિત થાય એવો હેતુ રહેલોછે એમાં કાંઈ સંશય નથી. હિંદુસ્તાનના લોકના કલ્યાણ અર્થે ઘણું કામ કરવાનું અમૂંછે, તથાપિ ઇંગ્રેજોએ આજપર્યંત બહુ કંઈછે.

એવું કહેવાયલુંછે કે ઇંગ્રેજ લોક હિંદુસ્તાન છોડી કાલે પાછા સિધાવે, તો આ ^{ઇંગ્રેજના રાજ.} દેશમાં તેઓના થોડાં વર્ષના નિવાસની કાંઈ એધાણી રહેશે નહિ. પરંતુ એવું કાંઈ થવાનું નહિ. ઇંગ્રેજોએ હિંદુલોકના ધણાં હિત કર્યોછે, ને તેની જાડી એધાણીઓ છપાઈ રહીછે તે કદી જૂસાઈ જાય એવી નથી. હિંદુસ્તાનના લોક અર્થે ઇંગ્રેજોએ જે કાંઈ કંઈછે તેમાં કેટલુંક વખોડવા જેવું છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, પરંતુ અવશ્ય કરીને સઘળાં મનુષ્ય કૃત્યમાં ખોડે હોયછે, ને તે અત્યંત લગી બંધ પડવાની નહિ. ગયા સો વર્ષથી કેપનિના રાજ્યમાં રક્તપાત ભાગ્યેજ થયોછે. અમે ઇંગ્રેજ લોકનું રાજ્ય દયા, શીજતા, અમે ક્ષમાને માટે નામાંકિત છે. ઇંગ્રેજ લોક મોટા મોટા અધિકાર ઉપર છે, અમે તેઓ ધણી ખરી વાતમાં સાચા ને વિશ્વાસ રાખવા જોગ માણસ છે. તેઓ પોતાના કાર્ય બજાવવામાં પ્રમાણિકપણે વતેછે. સર્વ કોઈને ન્યાય મળેછે, ને કોઈવેળા અન્યાય થાયછે તો તે દેશીલોકના પ્રપંચથીજ સતી, બાળહત્યા, મનુષ્ય બળિદાન આપવાનો ચાલ છેકા છેક કાઠી નાંખ્યોછે, ને સૌથી મોટા વાત એ છે કે આપણા પ્રતાપી ધર્મનું ખીજ હિંદુસ્તાનમાં રોપાયું છે, ને જ્યાંલગી પૃથ્વીના લોકમાં હિંદુસ્તાનનું નામ છે ત્યાંલગી તેના ફણગા ફેટી નિરંતર ફળ ફૂલ આપ્યાં જશે.

સન ૧૮૫૭ માં હિંદુસ્તાનમાં ઊઠેલા મોટા બળવાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન—એ વર્ષ “શ્ચિટિરા ઇંડિઆ” ના ઇતિહાસમાં અત્યંત ખેદકારક થઈ ગયું. વાયવ્ય કોણના પ્રાંતોમાં થોડી મુદતથી ઇંગ્રેજના રાજ્ય સામે ભારે બેદિલી વધતી ચાલી હતી, અને હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં પણ એવી વૃત્તિ થોડી ઘણી પ્રસરી હતી. આ બળવો ઊઠવાનાં ઘણાં કારણ હતાં. હિંદુ રાજાઓને દત્તક લેવાનો હક હતો તે ખૂંચી લેવામાં આવ્યો. અયોધ્યાનું રાજ્ય ઇંગ્રેજના રાજ્યમાં જોડી દેવામાં આવ્યું, અને ઇંગ્રેજ સરકાર હિંદુ લોકોને જાતિ ભેદ કરી તેમને તથા ખુસલમાનોને બળાત્કારે ખ્રિસ્તી કરવાનો ઇશદો રાખેછે એવી ખોટી અફવાઓથી લોકોનાં મન ચિંતાતુર થયાં હતાં. પ્રપંચી અને ઇંગ્રેજ સરકાર પર દાઝે બળતા માણસોએ અવસરનો લાભ લેઈને લોકના ઉચાટમાં વધારો કરવાને તથા તેમને ઉશ્કેરવાને બનતા ઉપાય કચ્ચા. બંગાળના લશ્કરના લોક જેમાંના ઘણાખરા જાંચી જાતિના હિંદુ હતા તથા અયોધ્યાના રહેવાસી હતા તેઓનાં મન પર એ ખટપટની આ લોકો પૂરી અસર કરી શક્યા. લશ્કરમાં હવણાં રાઈફલ નામે એક પ્રકારની બંદૂક છોડતાં શીખવાનું કામ નવું ચાલુ થયું હતું. એવિપે એવી ગપ ચલાવવામાં આવી હતી કે જે “કાર્ટ્રિજ” એટલે ચામડાની થોડીઓ વાપરવાની તેના પર ગાય તથા સુવરની ચરખી ચોપડેલી હતી. આ વાત બધાના માનવામાં આવી. બંગાળાનું લશ્કર જાણતું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજોની સંખ્યા ઘણી થોડી છે, અને આપણા સામર્થ્ય આગળ તેમનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.

ખંજબથી માંડીને છેક કેલકત્તા સુધીનું તમામ સૈન્ય બળવો કરવાને સજ્જ રહેલું હતું. આ બળવાનાં પહેલ વહેલાં ચિન્હ કેલકત્તા પાસેના બરાનપુરમાં જણાઈ આવ્યાં. ત્યાંની છાવણીમાં દેશી પાયદળની ૧૯ મી પલટણને ચામડાંની થોડીઓ વહેંચી આપવા માંડી તે લેવાની તેઓએ ના કહી. થોડાં અઠવાડીયાં પછી એ પલટણને બરાકપુરમાં લઈ જઈને તેમાંના માણસોને નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા; પછી થોડે દિવસે બરાકપુરમાં બંડનું ખુદલું ઉદાહરણ મળી આવ્યું; અને એક ખીજી પલટણના ઘણાખરા માણસોને ખે નોકર કર્યાં. આ લોકો જે જે જગ્યાએ ગયા ત્યાં બેદિલી તથા બળવાનાં ખીજા તેમની સાથે લેતા ગયા.

તથાપિ ધૂંધવાતો દેવતા સળગી ઊઠીને કેવળ નોખાજા ભાગમાં મોટો ભડકો થયો. ખીરતમાં કેટલાક ધોડેસ્વારોને તેમણે “કાર્ટ્રિજ” લેવાની ના પાડ્યાથી

કેદની શિક્ષાનો હુકમ થયો, અને એ શિક્ષા પ્રમાણે અમલ થવાને ને મહિનાની ૯ મી તારીખની સવારમાં તેમને લશ્કરમાંથી લઈ આવ્યા. ખીજે દહાડે સાંજે છાવણીમાંનું તમામ લશ્કર બંડ કરી ગઠ્યું. તેમણે તેમના ઉપર અમલદારોને ગોળીઓથી માર્યા, ઇંગ્રેજના સૈન્યથી દૂર જે ઇંગ્રેજ રહેવાસીઓ તેમના જોવામાં આવ્યા તે બધાનો ઘાત કર્યો, ને રતોવઈ દિલ્લીપર કુચ્છ કરી ગયા.

દિલ્લીમાં તેઓની સાથે વિશ્વાસઘાતી સંહારના કામમાં તેમના સોબતીઓ સામિલ થયા. આ ભંભેરાયેલા લશ્કરના લોકોએ નિમકહરામ થઈને, તથા જે સરકારી લશ્કરી આકરી અત્યારસુધી તેમણે ખરી નિષ્ઠાથી બજાવી હતી તેમને દ્રોહ કરીને તેમના સામે હથિઆર ત્રાટકાં એટલુંજ નહિ, પણ બિચારી અબજાઓ તથા નિર્દોષી બાળકોનો નિર્દયતાથી બાબલાપણે વધ કર્યો. દિલ્લીનો પાદશાહ જે પોતાના મહેલમાં ઘણા વર્ષથી મોજ રોકમાં તથા નિવૃત્તિમાં પડી રહ્યો હતો તે આં વેળા ઘણા ઇંગ્રેજોની કતલ કરાવવામાં સામિલ થયો.

દિલ્લીનું આયુધાગૃહ બંડખોરોના હાથમાં આવ્યું, પણ ઇંગ્રેજોએ નિઃસ્વાર્થી શૌર્યનું પ્રીત્તિમાન ઉદાહરણ બતાવ્યાવિના તેમ થવા દીધું નહિ. લેફ્ટેનેન્ટ વિલોબિ તથા ખીજા આઠ જણાએ શત્રુના મોટા સૈન્ય સામે કંઠવારલગી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો, ને પછી દારૂનો ભંડાર સળગાવી દીધો. જેણે એ પ્રમાણે દારૂ ફૂંકી દીધો તે ફરીને જોવામાં આવ્યો નહિ, અને વિલોબિસાહેબ મીરત ગયા ત્યાં તેમનો કાળ થયો. ઘણા માસલગી દિલ્લીરાહેર બળવાનું મધ્ય સ્થળ થઈ પડ્યું, ને જ્યાં ત્યાંથી બંડ કરી ઘણીખરી પલટણો ત્યાં ભેગી થઈઓ.

જ્યારે આ બનાવ બન્યા ત્યારે હિંદુસ્તાનનો સેનાધિપતિ જનરલ ઓન્સન સિમલામાં હતો તે એકદમ અંબાલામાં ગયો, પણ થોડા દિવસમાં રોગથી તેનો કાળ થયો. તેની જગ્યાએ સર હેન્રી બાર્ડ થઈને દિલ્લી ભણી આવેછે તેને માર્ગમાં જનરલ વિલ્સન લશ્કરસાથે આવી મળ્યો. આ લશ્કરે કુચ્છ કરીને દિલ્લી સામેની ડુંગરીઓ ઉપર પડાવ કર્યો. ઇંગ્રેજના સૈન્યમાં મંદવાડથી માણસની સંખ્યા ઘટતી જતી, શત્રુનું સૈન્ય સંખ્યામાં અતિશય વધારે હતું, ને શહેરમાંથી નિરંતર હુમલા થયે જતા તે છતાં છેવટ તેમનો જય થતા લગી તેમણે એ ડેકાણેથી મુકામ ગઠાવ્યો નહિ.

ત્યાર પછી બળવાના પ્રવાહનો વેગ વધતો ચાલ્યો. બંગાળાની તમામ છાવણીઓમાં બંડે જાગીને તે જગ્યાઓની દુર્દશા થઈ. ઘણીખરી છાવ-

હીઓના લશ્કરી અધિકારીઓ વેળાસર નહિ ચેતતાં ગાફલ રહ્યા; આપણા નોકરો જેઓનો આપણા પ્રત્યે આદર થાયછે, જેઓએ આપણી આજ્ઞા ઊઠાવીછે તેઓ સામા થઈ આપણને મારરો એ વાત તેઓના ધ્યાનમાં જી-તરી રાકી નહિ.

પરંતુ સારા ભાગ્યે લખનૌમાં સર હેન્રી લારેન્સ સાવધાન થઈને આપણિ આવી પડે તેને માટે ગૂપ્તપૂર્વે તૈયારી કરતો હતો. તેણે રાહેરમાં વ્યવસ્થા રાખવાને બહુ ઉપાય કચ્ચા, પરંતુ છેવટે ત્યાંની પલટણોએ તેમના જાતિ ભાઈઓનું ઉદ્ધારણુ લેઈને બંડ ઊઠાવું. રાહેરની મધ્યે મધ્ય ઇંગ્રેજની છાવણી હતી તેમ ઇંગ્રેજોને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. ઘેરો ઘાલ્યા પછી થોડે દહાડે એ બલો, થૂર-વીર, તથા પરગજુ સરદાર ગોળી ફાટીને વાગવાથી મરણ પામ્યો. તેણે અંતકાળે પોતાના સોખ્તાઓને કહ્યું કે તમે રાશણુ થરો નહિ. તેમણે તેનું વચન પાળ્યું. પૃથ્વીમાં કોઈપણ દેરામાં તેમના કરતાં વિરોધ થૂરવીરપણાથી થોડાજ વિરલાએ બુદ્ધ કર્યુંછે.

ખાનપુરમાં અતિ ધોર કર્મ કરવામાં આવ્યાં. અહિં બંડખોરોનો આગેવાન છેલા બાજુરાવ પેશવાનોદત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ થયો હતો. તેણે કંઈવાર લગી ખાનપુરની છાવણીના મુખ્ય અધિકારી સર હ્યુ વીનરને મદદ આપવાની આજ્ઞા દેઈને છેતરચો. ઇંગ્રેજ સરકારે બાજુરાવનું વર્ધારાન તેના મરણ પછી બંધ કર્યું હતું, તે દહાડાથી તેમના પર તે અંતઃકરણમાંથી વૈર રાખતો હતો. નાનાસાહેબે નિર્દયતાનાં કૃત્ય કરવામાં આંકો રાખ્યો નહિ. તેણે પ્રથમ એવું વચન આપ્યું કે જો તમે કિલ્લો તમામ દારૂ ગોળા સહિત અમરે સ્વાધીન કરરો તો તમને સુખરૂપે અલાહુબાદ જવા દેઈશું. પણ પાછળથી તેણે બોલ્યું અબોલ્યું કર્યું. કિલ્લાદારો તેમને માટે તૈયાર રખાવેલી હોડીમાં બેસવાની પેરવીમાં હતા, તેવારે તેમના ઉપર બંદૂકોની ગોળીઓનો માર ચલાવ્યો. માંદા તથા ધાયેલ થયેલા સહિત સર્વ પુરૂષોને મારી નાંખ્યા. બૈરાં છોકરાંને ગુલાઈ તા. ૧૫ મી સુધી સજ્જ કેદમાં રાખી મૂક્યાં. તેઓને છોડાવવાને ઇંગ્રેજનું લશ્કર ઝટપટ આવતું હતું તે વેળા નાનાસાહેબે જનરલ હેવલોક સાથે લડતાં તેની હાર થયાથી ખીજવાઈને તેમનો ધાતકી રીતે વધ કરાવ્યો.

પરંતુ તેનાં માઠાં કામનો બદલો સમીપ આવ્યો હતો. ચોમરથી ઇંગ્રેજને મદદ આવી પહોંચવા માંડી હતી. બંડરૂપી ભરતીને રોકનાર પહેલવહેલો કર્ન-

લ નીલ હતો. કંઠકતે આંખ પછી તે તુરત ખનારસ (કાશી) તથા અલાહબાદ ગયો, ત્યાં લશ્કર સાથે રહીને તેણે લોકોમાં વ્યવસ્થા તથા ધૈર્ય પાધું આણ્યું. ફતેપુરમાં જનરલ હેવલોકે પહેલવહેલો વિજય મેળવ્યો. ત્યાર પછી ખીજી બે લઠાઇઓ થઇ તેમાં પણ તેની જીત થઇ. પછી તેણે ખાનપુર તરફ કુચ કરી. ત્યાંથી નાનાસાહેબ સામો લઢવા આંખ્યો. તેને ઇંગ્રેજના સૈન્યે હરાવ્યો ત્યારે ખાનપુર આગળ નહિ બીજો રહેતાં ખિયૂરમાં તેનો કિલ્લો હતો ત્યાં નાશી ગયો. ખીજે દિવસે વહાણમાં હેવલોકનું સૈન્ય ખાનપુરમાં આંખું, ને શત્રુઓએ કરેલાં પાપીષ્ટ કામની એધાણીઓ તેમના જોવામાં આવી.

યોગ દિવસમાં જનરલ હેવલોક લખનૌના કિલ્લાશેને સંકટમાંથી મુક્ત કરવાના હેતુથી ગંગા નદી બીતરીને અયોધ્યામાં ગયો. એના વચમાં તેણે ખિયૂરનો કિલ્લો હાથ કસ્યો હતો. અહિં નાનાસાહેબના મહેલને ખાળી મૂક્યો. પછી જનરલ હેવલોક લખનૌમાંના કિલ્લાશેની વહારે ધાયો. તેને બીબી વાટે સુધ્ધ કરવું પડ્યું હતું. આ રીતે લઢતાં લઢતાં તે તથા તેના હાથ નીચેના ચોકાઓ છેક છવણીમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં ઘેરા ઘલાયેલા લોકોએ પોતાનો છૂટકો થયો જોઈને તેઓને અચાવનારાઓનો ઉપકાર માનીને હર્ષતાં આંસુ પાડ્યાં. ઠેક છવણીમાં પહોંચ્યા તેજ વેળા કર્તલ નીલ મરાયો. લખનૌનો અચાવ કસ્યા પછી સર જેમ્સ ઓગ્રામ ત્યાં સૈન્યનો ઉપરિ ચર્ચ રહ્યો. કિલ્લાશેને ઘેરામાંથી છોડાવ્યા હતા, પણ તેમને ખીજી જગ્યાએ લઈ જવાનું ખીજી મદદ આવી પહોંચતા લગી અને એમ નહોતું.

એ મુદતમાં દિલ્લી ઇંગ્રેજોએ પાછી લીધી. પંચખના ચીફ કમિશનર સર જોન લારેન્સને દિલ્લી તથા ખીરતમાં ખંડ થવાના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેણે પંખખ પ્રાંતમાં સ્વચંતા તથા નિર્ભયતા રાખવા બનતી સાવધાની રાખી. તેણે ત્યાંની ખંડખોર પલટણોના હથિઆર ખૂંચી લીધાં; શીખલોકને ઇંગ્રેજનાં લશ્કરમાં આકરી રહેવા તેજાવ્યા, ને એકદમ વિના અડચણે મોકલી શકાય તેટલું લશ્કર દિલ્લી બહાર મોકલ્યું. દિલ્લી પાસેની ડુંગરીઓ ઉપર ઇંગ્રેજના જે લોકો છવણી નાંખી રહ્યા હતા તેમને આ સૈન્યની સહાયતા આવી મળ્યાથી તેમણે દિલ્લી શહેરને ઘેરો ધાલીને તે હસ્તગત કસ્યું. આ ઠેકાણે જે સુધ્ધ થયું હતું તે નાનુંસનું નહોતું. ખંડખોર લોકોની દઢ તેમના પર હુમલો કરનારાની સંખ્યા કરતાં ઘણીજ વધારે મળેલી હતી; પણ અંતે તેમનો પરાબલ થયો. હિં-

દુસ્તાનમાંની ઇંગ્રેજની સત્તા ટકાવી રાખવાને ઇંગ્લાંડથી સૈન્ય નીકળેલું હતું તેમાંના એક પણ માણસે હિંદુસ્તાનને કિનારે પગ મૂકતા પહેલાં હિંદુસ્તાનમાંના જ સૈન્યે દિલ્લીમાં જય મેળવ્યો હતો.

દિલ્લીનો પાદશાહ નાશી ગયો હતો, પણ તેને કેપ્ટન હુસને બંદીવાન કરી લીધો હતો. ખીજે દિવસે વહાણમાં આજ પુરપે એ પાદશાહના બે પુત્ર તથા એક પૌત્રને કેદી કર્યા. તે પાછો ફરી પોતાનાં થોડાં માણસો સહિત રાહેરના દરવાજાના થડમાં આવ્યો, તેવારે લોકોની ઠઠ તેને વીંટાઈ વળી. આ લોકોનો પેલા રાજકુંવરોને છોડવી લેઈ જવાનો મનસુબો હતો, પણ તેમનું કાંઈ નહિ ચલતાં તેણે તો શાહજહાંઓને પોતાની પિસ્તોલથી ફાર માચ્યા. પાદશાહની ઘણા દિવસ નિષ્પક્ષપાત તપાસ આજ્યા પછી તેના પર ખુનનો અપરાધ સાબીત થય્યો તેને જીવત્પર્યંત દેરાનિકાલની શિક્ષા હરાવીને રન્યુનમાં રાખ્યો.

ઇંગ્લાંડના તાબાનાં સંસ્થાનોમાંથી અથવા ખુદ તે દેરાથી પ્રતિદિન લસ્કર ચાલવા લાગ્યાં. સર કોલિન કેમ્પબેલ હિંદુસ્તાનનાં સૈન્યનો અધિપતિ ફરીને ઇંગ્લાંડથી આવે આવ્યો. અતિ જીલ્સાથી લઢનાર હાઈલાન્ડર તથા શીખ લોકોનું સૈન્ય લેઈને તે ૫૦૦૦૦ રાત્રની વચમાં થઈને ધાવણીમાં પહોંચ્યો. શૂરવીર યોદ્ધાઓમાં સૌથી મોખરે કેપ્ટન ખીલ તથા તેના ખલાસીઓ હતા. તેઓ કેવલકતામાંની શાનન નામની મનવારમાંથી બારે કદની બંદૂકો જીંચકીને લઢવા આવ્યા હતા. આવી મોટી બંદૂકો તેમને મન હાથમાં રમકડાં ગ્રાહ્યાં જોવી હતી. સર કેમ્પબેલનો એક હેતુ એ હતો કે લખનૌમાંનાં સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનું સંરક્ષણ કરવું. તેણે યુક્તિ કરીને આ મનોરથ સિદ્ધ કર્યો. તે પછી એ તમામ ખટલાને લેઈને પાછો ખાનપુર ગયો. ડીસેમ્બર તા. ૬ ૧૮૫૭.

૭વાલિયરમાં ઇંગ્રેજ સરકાર બણીથી મહારાજાની મદદ માટે મૂકેલા લસ્કરે ખંડ કર્યું. આ ખંડખોર લોકોને સર કોલિન કેમ્પબેલ સાહેબે તેના યુદ્ધ ચાતુર્યથી હરાવીને નસાડી મૂક્યા.

સેનાધિપતિ કેટલાક દિવસ ખાનપુરમાં રહીને ખારીલિ તથા લખનૌ પર ખરેખરો ધાવ કરવાને સૈન્ય ભેગું કરવામાં ગૂંથાયો હતો. તે વેળામાં હાથ નીચેના સરદારો ઘણી જગ્યાઓએ રાત્રી સાંજે વિજય મેળવતા જતા, અને નેપાળનો મુખ્ય પ્રધાન જંગમહાદુર ગૂર્ખા લોકોનું સૈન્ય લેઈને ઇંગ્રેજોના સેના-

ધિપતિને મદદ આપવાને આવતો હતો. લખનૌનો ઘેરો ઊઠ્યા પછી અતિશય શ્રમ પહોંચ્યાથી સર હેન્રી હેવલોકનો દેહ પડ્યો હતો, તેથી કરીને ઓગ્રામ સાહેબને હવે તેની ઓથ રહી નહોતી. તોપણ તે રાત્રીઓ ઉપર વારંવાર હુમલા કરીને આલમખાગ પોતાને હસ્તગત રાખી રહ્યો હતો. છેલ્લે લઢાઈની બધી સામગ્રી તૈયાર થઈને ફ્રેન્ચઆરિની તા. ૨૯ મીએ સર કોલિન કેમ્પબેલ ગંગા નદી ઊતરી અયોધ્યામાં જવા નીકળ્યો. તા. ૨૧ માર્ચને રોજ અયોધ્યાની રાજધાની છેલી વહેલી હાથ કરવામાં આવી.

નાનાસાહેબ, અયોધ્યાની બેગમ, અને ફીરોજશાહ, એ બંડખોરોના મુખ્ય અગ્રસરો આરીજિમાં નાશી ગયા હતા, અને સેનાધિપતિ કેમ્પબેલ સાહેબ હવે ખાતપુરથી ત્યાં જવાને નીકળ્યો. આરીજિ હસ્તગત કસ્યાથી ફિતૂરી સરદારો ત્યાંથી પલાયન કરી ગયા.

સર કોલિન કેમ્પબેલ તથા તેનું સૈન્ય ઉત્તરમાં યુદ્ધ કરતું હતું તે વખતે મધ્ય હિંદુસ્તાન તથા રજપુતાનામાં થઈને ત્રણ ટૂકડીઓ મુંબાઈ તથા મદ્રાસથી કુચ કરતી આગળ ચાલી આવતી હતી. સર હ્યુ રોઝના હાથ તળેના મધ્ય હિંદુસ્તાનના સૈન્યની ઘણી અગત્યની તથા યશસ્વી સ્વારી હતી. આ નાનું પણ શૂરવીર સૈન્ય પર્વતોનાં કોતરોમાં થઈને તથા વિકટ જંગલોમાં થઈને પશ્ચિમ કાંઠેથી તે જમુના નદીના કિનારા સુધી આગ્રું હતું ; મોઢા મોઢા મજબૂત કિલ્લા લીધા હતા, ને જ્યાં જ્યાં રાત્રી સામા મળ્યા તેમનાથી પાછા નહિ હડતાં સર્વ પ્રસંગે તેમનો પરાજય કર્યો હતો. સર હ્યુ રોઝ સાગરમાંના કિલ્લોરોની મદદે ગયો હતો ; બેટવા નદીને કાંઠે નાનાસાહેબનો સગો જે તાત્યાટોપી તેનો પરાબલ કર્યો હતો ; જહાનસીનો કિલ્લો હાથ કર્યો હતો. આ ડેકાણે ત્યાંની રાણી પંડે મરદની પેઠે લઢી હતી ; રાણી તથા તાત્યાટોપી બંને સાથે કુચ મુકામે જીત મેળવી હતી, અને કાલ્હીનો કિલ્લો લઈ લીધો. પછી તાત્યાટોપી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયર તરફ ફર્યો. મહારાજા ઇંગ્રેજોનો સામ્યો સ્નેહી રહીને તેના બળવાખોર સૈન્યથી દૂર નાશી જઈને આગ્રે જઈ રહ્યો હતો. તેને ઝાઝા દિવસ વિદેશમાં રહેવું પડ્યું નહિ. સર હ્યુ રોઝ એકદમ ગ્વાલિયર ગયો ને એક ભારે ઝઘડો થયા પછી તે હાથ કરી લીધું, ને મહારાજાને વીસ દિવસમાં પાછો પોતાના રાજ્યમાં આણ્યો. ગ્વાલિયર આગળના ઝઘડામાં જહાનસીની રાણી મરાઈ, ને તાત્યાટોપી જે પોતાના થોડા બાકી રહેલા લશ્કર સાથે

નાશી ગયો, તે ઘણા માસ લગી રખડ્યા પછી પકડાયો. હવે પાછી દેશ-
માં સર્વ ઠેકાણે સમાધાની તથા શાંતિ થઈ. ઇંગ્રેજનાં શસ્ત્રને સર્વત્ર વિજય
પ્રાપ્ત થયો. જીતાયેલા બજવાખોરોમાંના ઘણા ખરાને માફી આપી; જોખણ
સંકટના સમયમાં શરણે નાશી આવેલા ઇંગ્રેજોને રક્ષણ આપ્યું તેમને તથા
ઇંગ્રેજની સાથે સ્નેહ ટકાવી રાખ્યો હતો તેમને ઇંગ્રેજ સરકારે ઉદાર બુદ્ધિથી ઇ-
નામ આપ્યાં. જોખો ખૂનના ગુનેગાર ઠર્યા હતા માત્ર તેટલાઓને શિ-
ક્ષા કરવામાં આવી. બજવાખોરોમાંના પ્રસિદ્ધ આગેવાનોને તેમનાં માઠાં
કૃત્યના પ્રમાણમાં બદલો મળ્યો. સર્વમાં અતિ ઘાતકી નાનાસાહેબ નેપાળમાં
નાસેકુની સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો.

આ બજવાથી રાજ્ય પ્રકરણી મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા
કંપનીના હાથમાંથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય લેઈને મહારાણીએ પોતે સર્વ સત્તા
ધારણ કરી આ મોઝે ફેરફાર લોકોને માલુમ થવાને સારૂ સન ૧૮૫૮ ના
નવેમ્બર માસની તા. ૧ લીએ આખા હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય શહેરોમાં એક
જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ રીતે વાંચવામાં આવ્યું.

